Parimal Sanskrit Series No -4

NĀTYASĀSTRA

OF

BHARATAMUNI

WITH THE COMMENTARY ABHINAVABHĀRATI

By

ABHINAVAGUPTACHARYA

VOL. II

CHAPTERS 8-18

General Editor

Dr. R. S. NAGAR

Edited by

K. L. JOSHI

M.A. Vedalankar

Parimal Publications

DELHI — AHMEDABAD

Published by :
PARIMAL PUBLICATIONS
33/17 Shakti Nagar
Delhi-110007
(2)
7-B Jyotipark Society
Shah Alam
Ahmedabad-380008

First Edition 1984
Price : Rs. 100 00

Printed at :
Laxmi Composing Agency
20-D/4 Main Road, Baburpur
Shahdara, Delhi-110032

भरतमुनिप्रणीत

नाट्यशास्त्रम्

श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितया अभिनवभारती—
संस्कृतव्याख्यया समुद्भासितम्

द्वितीयो भागः

अध्यायाः ८—१८

प्रधानसम्पादक
डा० रविशंकर नागर
संस्कृत विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय

सम्पादक
कन्हैयालाल जोशी
एम० ए० वेदालंकार

परिमल पब्लिकेशन्स
दिल्ली—अहमदाबाद

प्रकाशक :
परिमल पब्लिकेशन्स
३३/१७ शक्तिनगर
दिल्ली-११०००७
[२]
७ बी, ज्योतिपार्क सोसाइटी
शाह आलम
अहमदाबाद-३८००२२

प्रथम संस्करण १९८४
मूल्य १०० ००

मुद्रक :
लक्ष्मी कम्पोजिंग एजेन्सी
२०-D/४ मेन रोड मौजपुर
शाहदरा दिल्ली-११००५३

विषय सूची

अष्टमेऽध्याये अङ्गाभिनय

नवमेऽध्याये उपाङ्गाभिनय

दशमेऽध्याये-चारीविधानम्

मौम्यः

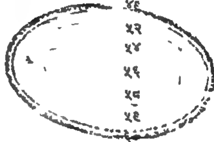
आकाशिक्यः

एकादशेऽध्याये मण्डलविकल्पनम्

द्वादशेऽध्याये गतिप्रचार

आसनविधिः

त्रयोदशोऽध्याये कक्ष्याविभागविधानम्

चतुर्दशोऽध्याये वागभिनये छन्दोविधानम्

पञ्चदशोऽध्याये वागभिनये-वृत्तलक्षणम्

षोडशोऽध्याये लक्षणालंकारा

सप्तदशोऽध्याये भाषालक्षणं तन्नियमलक्षण काकुस्वरू

अष्टादशोऽध्यायेदशरूपलक्षणम्

॥ श्री ॥

नाट्यशास्त्रम्

अष्टमोऽध्याय

ऋषय ऊचु ।

भावाना च रसानां च समुत्थान यथाक्रमम् ।
त्वत्प्रसादात्तु त सर्वमिच्छामो वेदितु पुन ॥ १ ॥
नाट्ये कतिविध कार्य तज्ज्ञैरभिनयक्रम ।
कथ वाभिनयो'[1] ह्येष कतिभेदस्तु कीर्तित ॥ २ ॥
सर्वमेतद्यथातत्त्व कथयस्व महामुने'[2] ।
यो यथाभिनयो यस्मिन् योक्तव्य सिद्धिमिच्छता ॥ ३ ॥
तेषां तु वचन श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनि ।
प्रत्युवाच पुनर्वाक्य चतुरोऽभिनयान् प्रति ॥ ४ ॥
अह व कथयिष्यामि निखिलेन तपोधना ।
यस्मादभिनयो ह्येष विधिवत् समुदाहृत ॥ ५ ॥

यदुक्त चत्वारोऽभिनया इति तान् वर्णयिष्याम । अत्राह—अभिनय इति कस्मात्, अत्रोच्यते—अभीत्युपसर्ग णीञ् इति प्रापणार्थको धातु । अस्याभिनीत्येव व्यवस्थितस्य एरजित्यच्प्रत्ययान्तस्याभिनय इत्येव रूप सिद्धम् । एतच्च धात्वर्थानुवचनेनावधार्य'[3] भवति ।

अत्र श्लोकौ

अभिपूर्वस्तु णीञ् धातुराभिमुख्यार्थनिर्णये ।
यस्मात्पदार्थान्नयति तस्मादभिनय स्मृत ॥ ६ ॥
विभावयति यस्माच्च नानार्थान् हि प्रयोगत ।
शाखाङ्गोपाङ्गसयुक्तस्तस्मादभिनय स्मृत ॥ ७ ॥
चतुर्विधश्चैव भवेन्नाट्यस्याभिनयो द्विजा ।
अनेकभेदबाहुल्य नाट्य ह्यस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥
आङ्गिको वाचिकश्चैव ह्याहार्य'[4] सात्त्विकस्तथा ।
ज्ञेयस्त्वभिनयो विप्रा चतुर्धा परिकल्पित ॥ ९ ॥

---

१ NS चाभिनेयो । GOS KS. वाभि० ।
२ KSS भगवन् वक्तुमर्हसि । NS , GOS , same as above
३. GOS धात्वर्थवचनेनावधार्यम् ।
४ KSS आहार्य ।

सात्त्विकः पूर्वमुक्तस्तु भावैश्च[1] सहितो मया।
अङ्गाभिनयमेवादौ गदतो मे निबोधत ॥ १० ॥
त्रिविधस्त्वाङ्गिको ज्ञेयः[2] शारीरो मुखजस्तथा।
तथा चेष्टाकृतश्चैव शाखाङ्गोपाङ्गसंयुतः ॥ ११ ॥
शिरोहस्तकटीवक्षःपार्श्वपादसमन्वितः।
अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तः षडङ्गो नाट्यसंग्रहः ॥ १२ ॥
तस्य शिरोहस्तोरःपार्श्वकटीपादतः षडङ्गानि।
नेत्रभ्रूनासाधरकपोलचिबुकान्युपाङ्गानि ॥ १३ ॥
अस्य[3] शाखा च नृत्तं च तथैवाङ्कुर एव च।
वस्तून्यभिनयस्येह विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥ १४ ॥
आङ्गिकस्तु भवेच्छाखा ह्यङ्कुरः[4] सूचना भवेत्।
अङ्गहारविनिष्पन्नं नृत्तं तु करणाश्रयम् ॥ १५ ॥
मुखजेऽभिनये विप्रा नानाभावरसाश्रये[5]।
शिरसः प्रथमं कर्म गदतो मे निबोधत ॥ १६ ॥
आकम्पितं कम्पितं च धुतं विधुतमेव च।
परिवाहितमाधूतमवधूतं तथाञ्चितम् ॥ १७ ॥
निहञ्चितं परावृत्तमुत्क्षिप्तं चाप्यधोगतम्।
लोलितं चैव[7] विज्ञेयं त्रयोदशविधं शिरः ॥ १८ ॥
शनैराकम्पनादूर्ध्वमधश्चाकम्पितं भवेत्।
द्रुतं तदेव बहुशः कम्पितं कम्पितं शिरः ॥ १९ ॥
ऋजुस्थितस्य चोर्ध्वाध क्षेपादाकम्पितं भवेत्।
यद्गतश्चलितं पश्च तत्कम्पितमिहोच्यते ॥ २० ॥
संज्ञोपदेशपृच्छासु स्वभावाभाषणे तथा।
[8]निर्देशावाहने चैव भवेदाकम्पितं शिरः ॥ २१ ॥

१. KSS तु।
२. KSS. दृष्टः।
३. KSS तस्य।
४. KSS. ह्यङ्कुरः।
५. KSS. समाश्रये GOS. NS. रसाश्रये।
६. KSS. हिंदोलितं। GOS, NS. Same as above
७ KSS चैव NS, GOS चेति।
८. KSS निर्देशे NS, GOS. निर्देशा।

रोषे वितर्के विज्ञाने प्रतिज्ञानेऽथ[1] तर्जने ।
[2]प्रश्नातिशयवाक्येषु शिरः कम्पितमिष्यते ॥ २२ ॥
शिरसो रेचनं यत्तु शनैस्तद् धुतमिष्यते[3] ।
द्रुतमारेचनादेतद्विधुतं तु भवेच्छिरः ॥ २३ ॥
अनीप्सिते विषादे च विस्मये प्रत्यये तथा ।
पार्श्वावलोकने शून्ये प्रतिषेधे धुतं शिरः ॥ २४ ॥
शीतग्रस्ते भयार्ते च[4] त्रासिते ज्वरिते तथा ।
पीतमात्रे तथा मद्ये विधुतं तु भवेच्छिरः ॥ २५ ॥
[5]पर्यायशः पार्श्वगतं शिरः स्यात् परिवाहितम् ।
[6]आधूतमुच्यते तिर्यक् सकृदुद्वाहितं तु यत् ॥ २६ ॥
साधने विस्मये हर्षे स्मिते[7] चामर्षिते[8] तथा ।
विचारे विहृते[9] चैव लीलायां परिवाहितम् ॥ २७ ॥
[10]गर्वेच्छादर्शने चैव[11] पार्श्वस्योर्ध्वनिरीक्षणे ।
[12]आधूतं तु शिरो ज्ञेयमात्मसम्भावनादिषु ॥ २८ ॥
यदध सकृदाक्षिप्तमवधूतं तु तच्छिरः ।
सन्देशावाहनालापसंज्ञादिषु नदिष्यते ॥ २९ ॥
किञ्चित् [13]पार्श्वनतग्रीवं शिरो विज्ञेयमञ्चितम् ।
व्याधिते मूर्च्छिते मत्ते चिन्तायां [14]हनुधारणे ॥३० ॥

---

१ KSS प्रतिज्ञातेऽथ NS प्रतिज्ञाने च GOS. Same as above
२ NS पृच्छानि KSS श्लाघ्यमर्षणयोश्चैव ।
३. NS उच्यते ।
४ KSS तु GOS, NS च ।
५. KSS पर्यायेन ।
६ KSS सकृदुद्वाहितमिति स्मृतम् । NS GOS Same as above
७ KSS स्थिते । NS., GOS स्मृते ।
८ NS. वामर्षिते KSS GOS चामर्षिते ।
९ NS निहृते KSS, GOS विहृते ।
१० NS गर्वातिमर्दने । KSS, GOS गर्वेच्छा ।
११ तथा चोर्ध्वं NS, GOS Same as above
१२ KSS उद्वाहितं तु कर्तव्यं ।
१३ KSS, NS पार्श्वा ।
१४. KSS मचिन्ते तु स्थिते भवेत । NS, GOS. Same as above.

[1]उत्क्षिप्तांसावसक्तं यत्कुञ्चितभ्रूलतं शिरः ।
निहञ्चितं[2] तु विज्ञेयं स्त्रीणामेतत् प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
गर्वे[3] माने विलासे च बिब्बोके किलकिञ्चिते ।
मोट्टायिते कुट्टमिते[4] स्तम्भमाने निहञ्चितम् ॥ ३२ ॥
परावृत्तानुकरणात्[5] परावृत्तमिहोच्यते ।
तत् स्यान्मुखापहरणे पृष्ठतः प्रेक्षणादिषु ॥ ३३ ॥
उत्क्षिप्तं चापि विज्ञेयमुन्मुखावस्थितं शिरः ।
प्रांशुदिव्यास्त्र[6]योगेषु स्यादुत्क्षिप्तं प्रयोगतः ॥ ३४ ॥
[7]अधोमुखं स्थितं चापि बुधाः प्राहुरधोगतम् ।
लज्जायां च प्रणामे च दुःखे चाधोगतं [8]शिरः ॥ ३५ ॥
सर्वतो[9] भ्रमणाच्चैव शिरः स्यात् परिलोलितम् ।
मूर्छाव्याधिमदावेश[10]ग्रहनिद्रादिषु स्मृतम् ॥ ॥ ३६ ॥
ऋजुस्वभावमस्थानं प्राकृतं तु स्वभावजम् ।
मङ्गल्याध्ययनध्यानस्वभावजपकर्मसु ॥ ३७ ॥
एभ्योऽन्ये बहवो भेदा लोकाभिनयसंश्रिताः[11] ।
ते च लोकस्वभावेन प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ॥ ३८ ॥
त्रयोदशविधं ह्येतच्छिरःकर्म मयोदितम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि दृष्टीनामिह लक्षणम् ॥ ३९ ॥
कान्ता भयानका हास्या करुणा चाद्भुता तथा ।
रौद्री वीरा च बीभत्सा विज्ञेया रसदृष्टयः ॥ ४० ॥

---

१ KSS उत्क्षिप्तबाहुशिरमन्यकाऽञ्चितनामिगोचर NS बाहुशिखर ।
२ NS शिरो ज्ञेय । KSS, GOS तु विज्ञेय ।
३ NS गर्वे विलासे ललिते KSS, GOS, MG Same as above.
४. NS, GOS स्तम्भे माने ।
५. KSS, NS. परावृत्तं शिरः स्मृतम् GOS Same as above
६ KSS दिव्यास्त्र NS, GOS. दिव्यार्थं ।
७ NS अधोमुखस्थितं चापि शिरः प्राहुरधोमुखम् KSS अधोमुखं स्थितं त्वधोगतम्
GOS Same as above,
८. KSS, NS भवेत् GOS शिरः ।
९ KSS, NS सर्वतो लोलनाच्चापि शिरः स्यात्परिलोलितम् GOS Same as above
१० KSS. मदावेशग्रह GOS NS. मदावेशग्रह ।
११. संश्रिताः GOS, NSS समया ।

स्निग्धा हृष्टा च दीना च क्रुद्धा दृप्ता भयान्विता ।
जुगुप्सिता विस्मिता च स्थायिभावेषु दृष्टयः ॥ ४१ ॥
शून्या च मलिना चैव श्रान्ता लज्जान्विता तथा ।
ग्लाना च शङ्किता चैव विषण्णा मुकुला तथा ॥ ४२ ॥

कुञ्चिता चाभितप्ता च जिह्मा सललिता तथा ।
वितर्कितार्धमुकुला विभ्रान्ता विप्लुता तथा ॥ ४३ ॥

आकेकरा विकोशा च [1]त्रस्ता च मदिरा तथा ।
षट्त्रिंशद् दृष्टयो ह्येता तासु नाट्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ४४ ॥

अस्य दृष्टिविधानस्य नानाभावरसाश्रयम्[3] ।
लक्षणं संप्रवक्ष्यामि यथाक्रमं प्रयोगतः ॥ ४५ ॥

हर्षप्रसादजनिता कान्तात्यर्थं समन्मथा ।
सभ्रूक्षेपकटाक्षा च शृङ्गारे दृष्टिरिष्यते ॥ ४६ ॥

प्रोद्वृत्तनिष्टब्धपुटा स्फुरदुद्वृत्ततारका ।
दृष्टिर्भयानकात्यर्थं भीता ज्ञेया भयानके ॥ ४७ ॥

क्रमादाकुञ्चितपुटा [6]विभ्रान्ताकुलतारका ।
हास्या दृष्टिस्तु कर्तव्या कुहकाभिनयं प्रति ॥ ४८ ॥

पतितोर्ध्वपुटा साश्रा मन्युमन्थरतारका ।
नासाग्रानुगता दृष्टिः करुणा करुणे रसे ॥ ४९ ॥

या [7]त्वाकुञ्चितपक्ष्माग्रा साश्चर्योद्वृत्ततारका ।
सौम्या विकसितान्ता च साद्भुता दृष्टिरद्भुते ॥ ५० ॥

क्रूरा [8]रूक्षारुणोद्वृत्तनिष्टब्धपुटतारका ।
भ्रुकुटीकुटिला दृष्टि रौद्रे रौद्री रसा स्मृता ॥ ५१ ॥

---

१ KSS त्रस्ताऽत्र ।
२ KSS, NS नामतोऽभिहिता मया ।
३ NS रसाश्रितम् KSS GOS रसाश्रयम् ।
४ KSS, NS समन्मथा GOS [illegible] ।
५ KSS प्रस्फुरद्वृत्त ।
६ KSS सविभ्रान्ता ।
७ NS चाकुञ्चित ।
८ NS रूक्षोद्वृत्त KSS रूक्षावृता GOS रूक्षाद्वृता ।

दीप्ता विकसिता क्षुब्धा गम्भीरा समतारका ।
उत्फुल्लमध्या दृष्टिस्तु वीरा वीररसाश्रया ॥ ५२ ॥
निकुञ्चितपुटापाङ्गा [1]घूर्णोपप्लुततारका ।
संश्लिष्टस्थिरपक्ष्मा[2] च बीभत्सा दृष्टिरिष्यते ॥ ५३ ॥
[3]नासाग्रसक्ता निमिषा तथाधोभागचारिणी ।
आकेकरपुटा शान्ते शान्ता दृष्टिर्भवेदसौ ॥ ५४ ॥
रसजा दृष्टो ह्येता विज्ञेया लक्षणान्विता ।
अत परं प्रवक्ष्यामि स्थायिभावसमाश्रया ॥ ५५ ॥
व्याकोशमध्या मधुरा [4]स्थिततारामिलाषिणी ।
सानन्दाश्रुप्लुता दृष्टि स्निग्धेय रतिभावजा ॥ ५६ ॥
चला हसितगर्भा च [5]विशत्तारानिमेषिणी ।
किञ्चिदाकुञ्चिता दृष्टि हृष्टा हासे प्रकीर्तिता ॥ ५७ ॥
अधस्रस्तोत्तरपुटा[6] किञ्चित्सरुद्धतारका ।
मन्दसञ्चारिणी दीना सा शोके दृष्टिरिष्यते ॥ ५८ ॥
रुक्षा स्थिरोद्वृत्तपुटा निष्टब्धोद्वृत्ततारका ।
कुटिला भ्रुकुटिर्दृष्टि क्रुद्धा क्रोधे विधीयते[7] ॥ ५९ ॥
संस्थिते तारके यस्याः स्थिता विकसिता तथा ।
सत्त्वमुद्गिरती दृप्ता दृष्टिरुत्साहसम्भवा ॥ ६० ॥
विस्फारितोभयपुटा भयकम्पिततारका ।
निष्क्रान्तमध्या दृष्टिस्तु भयभावे भयान्विता ॥ ६१ ॥
संकोचितपुटाभ्यामा[8] दृष्टिर्मीलिततारका ।
परमोद्वेगात् समुद्विग्ना जुगुप्सायां जुगुप्सिता ॥ ६२ ॥

---

१. NS, KSS. घूर्णोपप्लुत ।
२ KSS संश्लिष्टस्मितपक्ष्मा NS, GOS, Same as above
३ KSS does not read this verse
४ KS स्थगारा KSS. स्थरतारा GOS Same
५ KS विशन्तारामिलाषिणी KSS, GOS. Same as above.
६ KS दधस्रस्तोत्तरपुरा NS अधंस्रस्तोत्तर GOS अवस्रस्तोत्तर
७ GOS, KSS Same as above NS क्रोधेऽभिधीयते ।
८ NS, KSS संकोचितपुटाभ्यामा ।

भ्रूमध्यवृत्ततारा च नष्टोभयपुटान्विता ।
समा विकसिता दृष्टिर्विस्मिता विस्मये स्मृता ॥ ६३ ॥

स्थायिभावाश्रया ह्येता [१]विज्ञेया दृष्टयो बुधैः ।
सञ्चारिणीनां दृष्टीनां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ६४ ॥

समतारा समपुटा निष्कम्पा शून्यदर्शना ।
बाह्यार्थाग्राहिणी [२]क्षामा शून्या दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ ६५ ॥

[३]प्रस्पन्दमानपक्ष्माग्रा नात्यर्थमुकुलैः पुटैः ।
मलिनान्ता च मलिना दृष्टिर्विस्मिततारका ॥ ६६ ॥

श्रमप्रम्लापितपुटा क्षामा कुञ्चितलोचना ।
सन्ना पतिततारा च श्रान्ता दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ ६७ ॥

किञ्चिदञ्चितपक्ष्माग्रा पतितोर्ध्वपुटा ह्रिया ।
[४]अपाधोगततारा च दृष्टिर्लज्जान्विता तु सा ॥ ६८ ॥

[५]म्लानभ्रूपुटपक्ष्मा या शिथिला मन्दचारिणी ।
[६]क्रमप्रविष्टतारा च ग्लाना दृष्टिस्तु सा स्मृता ॥ ६९ ॥

किञ्चिच्चला स्थिरा [७]किञ्चिदुद्गता [८]तिर्यगायता ।
गूढा चकिततारा च शङ्किता दृष्टिरिष्यते ॥ ७० ॥

विषादविस्तीर्णपुटा पर्यस्तान्ता निमेषिणी ।
किञ्चिन्निष्टब्धतारा च कार्या दृष्टिर्विषादिनी ॥ ७१ ॥

[९]स्फुरदाश्लिष्टपक्ष्माग्रा मुकुलोर्ध्वपुटान्विता ।
[१०]सुखोन्मीलिततारा च मुकुला दृष्टिरिष्यते[११] ॥ ७२ ॥

---

१ NS दृष्टयो लक्षिता मया KSS. लक्षिता दृष्टयामया ।
२. NS., KSS क्षामा ।
३ NS., KSS प्रस्पन्द ।
४. KSS. GOS. अपायामुपनाग्रा ।
५ KSS. ग्लान ।
६. KSS क्रम । NS., GOS सम ।
७ KSS किञ्चिदुत्तुङ्गा NS. किञ्चिदुन्नता ।
८. KSS किञ्चिदायता ।
९ KSS. स्फुरितादिनष्टपक्ष्माग्रा ।
१० KSS गुप्ता (च) मीलित ।
११. NS उच्यते ।

आनिकुञ्चितपक्ष्माग्रा पुटैराकुञ्चितैस्तथा ।
सनिकुञ्चिततारा च कुञ्चिता दृष्टिरिष्यते ॥ ७३ ॥

मन्दायमानतारा या पुटैः प्रचलितैस्तथा ।
सन्तापोपप्लुता दृष्टिरभितप्ता तु सव्यथा ॥ ७४ ॥

लम्बिताकुञ्चितपुटा शनैस्तिर्यङ् निरीक्षिणी ।
निगूढा गूढतारा च जिह्मा दृष्टिरुदाहृता ॥ ७५ ॥

मधुराकुञ्चितान्ता च 'सभ्रूक्षेपा च सस्मिता ।
समन्मथविकारा च दृष्टिः सा ललिता स्मृता ॥ ७६ ॥

वितर्कोद्वर्तितपुटा सर्वतोत्फुल्लतारका ।
'अधोगतविचारा च 'दृष्टिरेषा वितर्किता ॥ ७७ ॥

अर्धव्याकोशपक्ष्मा' च ह्लादार्धमुकुलैः पुटैः ।
स्मितार्धमुकुला दृष्टिः किञ्चिल्ललिततारका ॥ ७८ ॥

अनवस्थिततारा' च विभ्रान्ताकुलदर्शना ।
विस्तीर्णोत्फुल्लमध्या च विभ्रान्ता दृष्टिरुच्यते ॥ ७९ ॥

पुटौ प्रस्फुरितौ यस्य' निष्कम्पौ पतितौ पुनः ।
विप्लुतोद्वृत्ततारा च दृष्टिरेषा तु विप्लुता ॥ ८० ॥

आकुञ्चितपुटापाङ्गा सङ्गतार्धनिमेषिणी ।
मुहुर्व्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा स्मृता ॥ ८१ ॥

विकोशितोभयपुटा प्रोत्फुल्ला चानिमेषिणी ।
अनवस्थितसञ्चारा' विकोशा दृष्टिरुच्यते ॥ ८२ ॥

त्रासोद्वृत्तपुटा या तु तथोत्कम्पिततारका ।
सन्त्रासोत्फुल्लमध्या च त्रस्ता दृष्टिरुदाहृता ॥ ८३ ॥

'आपूर्णमानमध्या या क्षामान्ताञ्चितलोचना ।
दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरुणे मदे ॥ ८४ ॥

---

१. KSS मन्त्रक्षेपाश्च ।
२ GOS. अधोमुखगता ।
३. KSS दृष्टिरिष्टा ।
४. KSS नारा ।
५. NS अनवस्थित ।
६ GOS, KSS यस्य, NS यस्याः ।
७ GOS अनवस्थितनारा च ।
८. NS, KSS व्यापूर्ण ।

किञ्चिदाकुञ्चितपुटा ह्यनवस्थिततारका ।
तथा चलितपक्ष्मा च दृष्टिर्मध्यमदे भवेत् ॥ ८५ ॥
सनिमेषानिमेषा च किञ्चिद् दर्शिततारका ।
अधोभागचरी दृष्टिरधमे तु मदे स्मृता ॥ ८६ ॥
इत्येव लक्षिता ह्येता षट्त्रिंशद् दृष्टयो मया ।
रसजा [1]सहजाश्चासां विनियोगं निबोधत ॥ ८७ ॥
रसजास्तु रसेष्वेव स्थायिषु स्थायिदृष्टय ।
[2]शृणुत व्यभिचारिण्य सञ्चारिषु यथास्थिता[3] ॥ ८८ ॥
शून्या दृष्टिस्तु चिन्तायां स्तम्भे चापि प्रकीर्तिता ।
निर्वेदे चापि मलिना वैवर्ण्ये च विधीयते ॥ ८९ ॥
श्रान्ता श्रमार्ते[4] स्वेदे च लज्जायां लज्जिता[5] तथा ।
अपस्मारे तथा व्याधौ ग्लान्यां ग्लाना[6] विधीयते ॥ ९० ॥
शङ्कायां शङ्किता ज्ञेया विषादार्थे विषादिनी ।
निद्रास्वप्नसुखार्थेषु मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥ ९१ ॥
कुञ्चितासूयितानिष्टदुष्प्रेक्षाक्षिव्यथासु च ।
अभितप्ता च निर्वेदे ह्यभिघाताभितापयोः ॥ ९२ ॥
जिह्मा दृष्टिरसूयायां जडतालस्ययोस्तथा ।
धृतौ हर्षे सललिता स्मृतौ तर्के च तर्किता ॥ ९३ ॥
आह्लादिष्वर्धमुकुला गन्धस्पर्शसुखादिषु ।
विभ्रान्ता दृष्टिरावेगे सम्भ्रमे विभ्रमे तथा ॥ ९४ ॥
विप्लुता [7]चपलोन्मादवु खातिमरणादिषु ।
आकेकरा दुरालोके विच्छेदप्रेक्षितेषु च ॥ ९५ ॥
विबोधगर्वामर्षो[8]ग्रमतिषु स्याद्विकोशिता ।
त्रस्ता त्रासे भयेव दृष्टिर्मदिरा च मदेष्विति ॥ ९६ ॥

---

१ KSS नावजा ।
२ KSS शृणुध्वम् ।
३ KSS यथाहिता ।
४ KSS श्रमार्तौ ।
५ KSS लज्जिता ।
६ KSS, NS ग्लाने ग्लाना ।
७ NS, KSS चापल्ये ।
८. KSS विबोधाभावमर्षेषु ।

षट्त्रिंशद् दृष्टयो ह्येता यथावत् समुदाहृता[1] ।
रसजाना तु दृष्टीना भावजानां तथैव च ॥ ९७ ॥

तारापुटभ्रुवां कर्म गदतो मे निबोधत ।
भ्रमण वलनं पातश्चलन सम्प्रवेशनम् ॥ ९८ ॥

विवर्तनं समुद्वृत्त निष्काम: प्राकृत तथा ।
पुटान्तर्मण्डलावृत्तिस्तारयोर्भ्रमण स्मृतम् ॥ ९९ ॥

चलनं गमन त्र्यस्र पातन स्रस्तता तथा ।
चलन कम्पनं ज्ञेय प्रवेशोऽन्तःप्रवेशनम् ॥ १०० ॥

विवर्तन कटाक्षस्तु समुद्वृत्त समुन्नतिः ।
निष्कामो निर्गम प्रोक्त[2] प्राकृत तु स्वभावजम् ॥ १०१ ॥

[3]अथैषा रसभावेषु विनियोगं निबोधत ।
भ्रमण चलनोद्वृत्ते निष्कामो वीररौद्रयो ॥ १०२ ॥

निष्कामण सचलन कर्तव्यं तु भयानके ।
हास्यबीभत्सयोश्चापि प्रवेशनमिहेष्यते ॥ १०३ ॥

पातनं करुणे कार्यं निष्कामणमथाद्भुते ।
प्राकृत शेषभावेषु शृङ्गारे च विवर्तितम् ॥ १०४ ॥

स्वभावसिद्धमेवैतत् कर्म लोकक्रियाश्रयम् ।
एवं रसेषु[4] भावेषु ताराकर्माणि योजयेत्[5] ॥ १०५ ॥

[6]अथात्रैव प्रवक्ष्यामि प्रकारान् दर्शनस्य तु ।
सम साच्यनुवृत्ते च [7]ह्यालोकितविलोकिते ॥ १०६ ॥

प्रलोकितोल्लोकिते [8]चाप्यवलोकितमेव च ।
समतारं च सौम्य च यद्दृष्ट तत् सम स्मृतम् ॥ १०७ ॥

---

१ KSS प्रतिपादिता ।
२. GOS प्राक्त ।
३ KSS तथैषा ।
४. KSS सर्वेषु ।
५. KSS ताराकर्म नियोजयेत् ।
६. KSS तथा तत्रैव वक्ष्यामि प्रकारं ।
७. KSS तु आलोकित ।
८ KSS चावलोकि NS चाप्यवलोकित ।

पक्ष्मान्तर्गततारं च स्निग्धं साचीकृतं[1] तु तत् ।
रूपनिर्वर्णना[2] युक्तमनुवृत्तमिति स्मृतम्[3] ॥ १०८ ॥

सहसा दर्शनं यत् स्यात्तदालोकितमुच्यते ।
विलोकितं पृष्ठतस्तु पार्श्वाभ्यां तु प्रलोकितम् ॥ १०९ ॥

ऊर्ध्वमुल्लोकितं ज्ञेयमवलोकितमप्यधः ।
इत्येषु दर्शनविधिः सर्वभावरसाश्रयः ॥ ११० ॥

ताराकृतोऽस्यानुगतं पुटकर्म निबोधत ।
उन्मेषश्च निमेषश्च प्रसृतं कुञ्चितं समम् ॥ १११ ॥

विवर्तितं स स्फुरितं पिहितं सवितार्डितम्[4] ।
विश्लेषः पुटयोर्यस्तु स तून्मेषः प्रकीर्तितः ॥ ११२ ॥

[5]समागमो निमेषः स्यादायामः प्रसृतं भवेत्[6] ।
आकुञ्चितं कुञ्चितं स्यात् समं स्वाभाविकं स्मृतम् ॥ ११३ ॥

विवर्तितं समुद्वृत्तं स्फुरितं स्पन्दितं तथा ।
स्थगितं पिहितं प्रोक्तमाहतं तु वितार्डितम् ॥ ११४ ॥

अथैषां रसभावेषु विनियोगं निबोधत ।
क्रोधे [7]विवर्तितं कार्यं निमेषोन्मेषणं सह ॥ ११५ ॥

विस्मयार्थेषु हर्षे च वीरे[8] च प्रसृतं स्मृतम् ।
अनिष्टदर्शने गन्धे रसे स्पर्शे च कुञ्चितम् ॥ ११६ ॥

शृङ्गारे च समं कार्यमीर्ष्यासु स्फुरितं तथा[9] ।
सुप्तमूर्च्छितवातोष्णधूमवर्षाञ्जनार्तिषु ॥ ११७ ॥

नेत्ररोगे च पिहितमभिघाते वितार्डितम् ।
इत्येवं रसभावेषु तारकापुटयोर्विधिः ॥ ११८ ॥

---

१ KSS साचिकृतं ।
२ KSS रूपनिर्वापणा ।
३ KSS स्फुटम् ।
४ NS, KSS प्रस्फुरितं पिहितं सवितालितम् ।
५ KSS समागतो ।
६ KSS आयामस्तु प्रसारितम् ।
७ KSS विवर्तितं कार्यं ।
८ KSS वीर्ये ।
९ KSS भवेत् ।

[1]कार्यानुगतमस्यैव भ्रुवो कर्म निबोधत ।
[2]उत्क्षेपः पातनश्चैव भ्रुकुटी चतुरं भ्रुवोः ॥ ११९ ॥
कुञ्चितं रेचितं चैव सहजं चेति सप्तधा ।
[3]भ्रुवोरुन्नतिरुत्क्षेपः सममेकैकशोऽपि वा ॥ १२० ॥
[4]अनेनैव क्रमेणैव पातनं स्यादधोमुखम् ।
भ्रुवोर्मूलसमुत्क्षेपात् भ्रुकुटी परिकीर्तिता ॥ १२१ ॥
चतुरं किञ्चिदुच्छ्वासान्[5]मधुरायततया भ्रुवोः ।
एकस्या [6]उभयोर्वापि [7]मृदुभङ्गस्तु कुञ्चितम् ॥ १२२ ॥
एकस्या एव ललितादुत्क्षेपाद्रेचितं[8] भ्रुवः ।
सहजातं तु सहजं कर्म स्वाभाविकं स्मृतम् ॥ १२३ ॥
अथैषां संप्रवक्ष्यामि रसभावप्रयोजनम् ।
कोपे वितर्के हेलायां लीलादौ सहजे तथा ॥ १२४ ॥
श्रवणे दर्शने चैव भ्रुवमेकां समुत्क्षिपेत् ।
[9]उत्क्षेपो विस्मये हर्षे रोषे चैव द्वयोरपि ॥ १२५ ॥
[10]आसूयितजुगुप्सायां हास्ये घ्राणे च पातनम् ।
क्रोधस्थानेषु दीप्तेषु योजयेत् भ्रुकुटीं बुधः ॥ १२६ ॥
शृङ्गारे ललिते सौम्ये सुखे स्पर्शे प्रबोधने ।
एवं विधेषु भावेषु चतुरं तु प्रयोजयेत् ॥ १२७ ॥
[11]स्त्रीपुरुषयोश्च संलापे नानावस्थान्तरात्मके ।
मोट्टायिते कुट्टमिते विलासे किलकिञ्चिते ॥ १२८ ॥

---

१ KSS कार्येऽनुगत ।
२. KSS उत्क्षेप ।
३ NS. भ्रुवोरुन्नति ।
४. NS सममेकैकशोऽप्येवं पातनं स्यादधोगतिः । KSS एकस्या वा द्वयोर्वापि पातनं स्यादधोमुखम् । GOS,- Same as above
५ NS, KSS मधुरायततयोः ।
६ GOS हि द्वयोर्वापि ।
७. KSS, NS मृदुभङ्गेन ।
८ KSS रेचिते ।
९ KSS उत्क्षेपे ।
१० KSS NS समूयितजुगुप्सायां ।
११ KSS NS do not read this verse

[1]निकुञ्चित तु कर्तव्य नृत्ते योज्य तु रेचितम् ।
अनाविद्धेषु भावेषु विद्यात स्वाभाविक बुध. ॥ १२९ ॥
इत्येव तु भ्रुव प्रोक्त नासाकर्म निबोधत ।
नता मन्दा विकृष्टा च सोच्छ्वासा च विकूणिता[2] ॥ १३० ॥
स्वाभाविका[3] चेति बुधै षड्विधा नासिका स्मृता ।
नता मुहु श्लिष्टपुटा मन्दा तु निभृता स्मृता ॥१३१॥
विकृष्टोत्फुल्लितपुटा सोच्छ्वासा कृष्टमारुता ।
[4]विकूणिता सकुचिता समा स्वाभाविका स्मृता ॥१३२॥
नासिकालक्षण ह्येतत् विनियोग निबोधत ।
मन्दोत्कम्पसमायुक्ते नारीणामनुरोधने ॥१३३॥
नि श्वासे च नता कार्या नासिका नाट्ययोक्तृभि ।
विच्छिन्नमन्दरुदिते सोच्छ्वासे च नता स्मृता ॥१३४॥
निर्वेगोत्सुक्यचिन्तासु मन्दा शोके च योजयेत्[6] ।
[7]तीव्रगन्धे विकृष्टा तौ रौद्रे वीरे तथैव च ॥१३५॥
[8]इष्टघ्राणे तथोच्छ्वासे दीर्घोच्छ्वसा प्रयोजयेत् ॥
[9]विकूणिता च कर्तव्या जुगुप्सायामसूयतादिषु ॥१३६ ॥
[10]कार्या शेषु भावेषु तज्ज्ञैः स्वाभाविका तथा ।
क्षाम फुल्ल च घूर्ण च कम्पित कुञ्चित समम् ॥१३७॥
षड्विध गण्डमुद्दिष्ट तस्य[11] लक्षणमुच्यते ।
क्षाम [12]चावनत ज्ञेय फुल्ल विकसित भवेत् ॥१३८॥

---

१ KSS विकुञ्चित ।

२ NS, KSS विघूर्णिता ।

३ NS स्वाभाविकी ।

४ NS, KSS विघूर्णिता ।

५ KSS, NS read as विच्छिन्नमन्दरुदिते सोच्छ्वासे च नता स्मृता ।

६ KSS, मन्दा शोके तु कीर्तिता NS मन्दा शोके प्रकीर्तिता ।

७ KSS, NS विकृष्टा तीव्रगन्धार्धश्वासरोषभयातिषु ।

८ KSS, NS सोच्छ्वासा मधुरे गन्धे दीर्घोच्छ्वासकृतेषु च ।

९ NS विघूर्णितोक्ता हास्ये च जुगुप्सायामसूयिते ।
KSS विघूर्णितो हास्येषु जुगुप्सायामसूयिते ।

१०. KSS, NS स्वाभाविका शेषभावेष्विन्येव नासिका स्मृता ।

११. NS, अस्य ।

१२. KSS, NS त्ववनत ।

[1]विवृत्त घूर्णमत्रोक्त कम्पितं स्फुरितं भवेत् ।
स्यात् कुञ्चित सकुञ्चित सम प्राकृतमुच्यते ॥१३९॥
गण्डयोर्लक्षण प्रोक्तं विनियोग निबोधत ।
क्षाम तु खेषु कर्तव्य प्रहर्षे [2]फुल्लमेव च ॥१४०॥
[3]पूर्णमुत्साहगर्वेषु रोमहर्षेषु कम्पितम् ।
कुञ्चित च सरोमाञ्च स्पर्शे शीते भये ज्वरे ॥१४१॥
प्राकृत शेषभावेषु गण्डकर्म भवेदिति ।
[4]विवर्तनं कम्पन च विसर्गो विनिगूहनम् ॥१४२॥
सन्दष्टकं [5]समुद्गं च षट् कर्माण्यधरस्य तु ।
विकूणितं विवर्तस्तु वेपनं कम्पन स्मृतम् ॥१४३॥
विनिष्कामो विसर्गस्तु प्रवेशो विनिगूहनम् ।
[6]सन्दष्टक द्विजैर्दष्ट समुद्गः सहजोन्नति ॥१४४॥
[7]द्वयोरोष्ठलक्षणं प्रोक्त विनियोग निबोधत ।
असूयावेदना[8]वज्ञाभयादिषु विवर्तनम् ॥१४५॥
कम्पनं [9]वेपना शीतभयरोषजयादिषु हास्या ।
स्त्रीणां विलासे विब्बोके विसर्गो रञ्जने तथा[10] ॥१४६॥
विनिगूहनमायासे सन्दष्टं [11]क्रोधकर्मसु ।
समुद्गस्त्वनुकम्पायां चुम्बने चाभिनन्दने ॥१४७॥
द्वयोरोष्ठकर्माण्युक्तानि चिबुकस्य निबोधत ।
कुट्टनं खण्डनं छिन्न [12]चुक्कितं लेहनं (ग्रहण) समम् ॥१४८॥

---

१ NS, KSS उन्नत पूर्णमत्रोक्तं ।
२. KSS फुल्लमिष्यते ।
३ KSS, NS पूर्णमुन्नाह ।
४. NS कम्पे ।
५. KSS निवर्तने ।
६. NS. समुद्गश्च ।
७ KSS सन्दष्टको द्विजैर्दष्ट. समुद्ग सहिता गति । NS सन्दष्टको द्विजैर्दष्टः समुद्वृत्त समुद्गकः ।
८ KSS. लज्जावस्यादिषु । NS लज्जालस्यादिषु ।
९ NS कोपशीतातिभयरोगजयादिषु KSS वेपन शीतज्वररोषजयादिषु ।
१०. NS विसर्ग. सुरते स्मृतः KSS विसर्गे रञ्जने तथा ।
११. KSS क्रोधकर्माणि ।
१२. NS चिक्कित KSS चुक्कित । -

दष्टं च दन्तक्रियया चिबुकं त्विह लक्ष्यते ।
कुट्टनं दन्तसंघर्षः 'सस्फोटं खण्डनं मुहुः ॥१४९॥
छिन्नं तु गाढसंश्लेषश्चुक्कितं दूरविच्युतिः[2] ।
लेहनं जिह्वया लेहः किञ्चित् श्लेषः[3] समं भवेत् ॥१५०॥
दन्तैर्दष्टेऽधरे दष्टमित्येषां विनियोजनम् ।
भयशीतज्वरक्रोधग्रस्तानां कुट्टनं भवेत् ॥१५१॥
जपाध्ययनसंलापभक्ष्ययोगे च खण्डनम् ।
छिन्नं व्याधौ भये शीते व्यायामे रुदिते मृते[4] ॥१५२॥
जृम्भणे [5]चुक्कितं कार्यं तथा लेह्ये च लेहनम् ।
समं स्वभावभावेषु संदष्टं[6] क्रोधकर्मसु ॥१५३॥
इति दन्तोष्ठजिह्वानां करणाच्चिबुकक्रिया ।
विधुतं [7]विनिवृत्तं च निर्भुग्नं भुग्नमेव च ॥१५४॥
विवृतं च तथोद्वाहि कर्माण्यास्यजानि तु ।
व्यावृत्तं विनिवृत्तं स्याद्विधुतं तिर्यगायतम् ॥१५५॥
[8]अवाङ्मुखत्वं निर्भुग्नं स्याद्भुग्नं किञ्चिदायतम् ।
विश्लिष्टोष्ठं च विवृतमुद्वाह्युत्क्षिप्तमेव च ॥१५६॥
विनिवृत्तमसूयायामीर्ष्याक्रोधकृतेन च ।
अवज्ञा विहृतादौ च स्त्रीणां कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥१५७॥
विधुतं वारणे चैव नैवमित्येवमादिषु ।
निर्भुग्नं चापि विज्ञेयं गम्भीरालोकनादिषु ॥१५८॥
भुग्नं लज्जान्विते योज्यं यतीनां तु स्वभावजम् ।
निर्वेदौत्सुक्यचिन्तासु भये च विनिमज्जने ॥१५९॥
विवृतं चापि विज्ञेयं हास्यशोकभयादिषु ।
स्त्रीणामुद्वाहि लीलायां गर्वे गच्छत्यनादरे ॥१६०॥

---

१. GOS सफोट ।
२. NS चिक्ति दूरमुद्यतम । KSS चुक्तिम दूरविच्युति ।
३. KSS., NS. चेष्टः ।
४ NS., KSS रुचिते क्षिते ।
५ NS चिक्ति KSS चुक्तिने ।
६. KSS, NS. सन्दष्टः ।
७. KSS., NS. विधुत विनिवृत्त च निर्भुग्न भुग्नमेव च ।
८ KSS, NS. अर्वाङ्मुख च ।

एवं नामेतिकार्यं च कोपयास्य विचक्षणै. ।
समं साध्यन् वृत्तादि यच्च दृष्टिविकल्पितम् ॥१६१॥
तज्ज्ञैस्तेनानुसारेण कार्यं तदनुग मुखम ।
अथातो [1]मुखरागस्तु चतुर्धा परिकीर्तित ॥१६२॥
स्वाभाविक प्रसन्नश्च रक्त श्यामोऽर्थसंश्रय ।
स्वाभाविकस्तु कर्तव्य स्वभावाभिनयाश्रय ॥१६३॥
मध्यस्थादिषु भावेषु मुखराग प्रयोक्तृभि ।
प्रसन्नस्त्वद्भुते कार्यो हास्यशृङ्गारयोस्तथा ॥१६४॥
वीररौद्रमदाद्येषु रक्त स्यात् करुणे तथा ।
भयानके सबीभत्से श्याम सञ्जायते मुखम् ॥१६५॥
एवं भावरसार्थेषु मुखराग प्रयोजयेत् ।
शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्त कृतोऽप्यभिनय शुभ ॥१६६॥
मुखरागविहीनस्तु नैव शोभान्वितो भवेत् ।
शरीराभिनयोऽल्पोऽपि मुखरागसमन्वित ॥१६७॥
द्विगुणां लभते शोभा रात्राविव निशाकर ।
नयनाभिनयोऽपि स्यान्नानाभावरसास्फुट[2] ॥१६८॥
मुखरागान्वितो यस्मान्नाट्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
यथा नेत्र प्रसर्पेत मुखभ्रूदृष्टिसंयुतम् ॥१६९॥
तथा भावरसोपेत मुखराग प्रयोजयेत् ।
इत्येव मुखरागस्तु प्रोक्तो भावरसाश्रय ॥१७०॥
अत परं प्रवक्ष्यामि [3]ग्रीवाकर्माणि वै द्विजा ।
समा नतोन्नता त्र्यस्रा रेचिता कुञ्चिताञ्चिता ॥१७१॥
वलिता च निवृत्ता च ग्रीवा नवविधा स्मृता ।
समा स्वाभाविकी ध्यानस्वभावजपकर्मसु ॥१७२॥
नता नतास्यालङ्कारबन्धे कण्ठावलम्बने ।
उन्नताम्युन्नतमुखी ग्रीवा चोर्ध्वनिवेशने ॥१७३॥
त्र्यस्रा पार्श्वगता ज्ञेया [4]स्कन्धभारेऽति [illegible] स्थिते ।
रेचिता विधुतभ्रान्ता हावे नयननर्तयो ॥१७४॥

---

१ KSS. मुखरागश्च चतुर्धा परिकीर्तित ।
२. NS., KSS नानाभावरसान्वित: ।
३. NS ग्रीवाकर्म द्विजोत्तमा: ।
४ NS. चैव KSS चैव स्कन्धभारेऽथ ।

कुञ्चिताकुञ्चिते मूर्ध्नि [1]धारिते गलरक्षणे ।
अञ्चितापसृतोऽन्यस्थेऽशकपोलोर्ध्वदर्शने[2] ॥१७५॥
पार्श्वोन्मुखो स्याद्वलिता [3]ग्रीवाभेदेश्च वीक्षणे ।
निवृत्ताभिमुखीभूता स्वस्थानाभिमुखादिषु ॥१७६॥
इत्यादिलोकभावार्था ग्रीवाभङ्गैरनेकधा ।
ग्रीवाकर्माणि सर्वाणि शिर कर्मानुगानि हि[4] ॥१७७॥
शिरस कर्मण कर्म ग्रीवाया सम्प्रवर्त्तते ।
इत्येतल्लक्षण प्रोक्त शीर्षोपाङ्गसमाश्रयम् ॥१७८॥
अङ्गकर्माणि शेषाणि [5]गदतो मे निबोधत ॥१७९॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे उपाङ्गविधान नाम अष्टमोऽध्याय ।

---

१ NS भारिते ।
२. KSS, NS कपोलनदर्शने ।
३ KSS NS ग्रीवाभङ्गे ।
४. KSS. च ।
५. KSS, NS वदतो ।

॥ श्रीः ॥

नाट्यशास्त्रम्

नवमोऽध्यायः

एवमेतच्छिरोनेत्रभ्रूनासौष्ठकपोलजम् ।
कर्म लक्षणसंयुक्तमुपाङ्गानां मयोदितम् ॥१॥
हस्तोरःपार्श्वजठरकटीजङ्घोरुपादतः ।
लक्षणं सम्प्रवक्ष्यामि विनियोगं च तत्त्वतः ॥२॥
[1]हस्तादीनां प्रवक्ष्यामि कर्म नाट्यप्रयोजकम्[2] ।
यथा येनाभिनेयं च तन्मे निगदतः शृणु[3] ॥३॥

अभिनवभारती

अन्तर्ध्रियन्ते गात्राणि यत्स्पर्शविवशात्मिते ।
स्पर्शनस्मात्रवपुषं स्तुमस्तं परमेश्वरम् ॥

निरूपणमनुसन्धानहृदयं प्राक्तनाध्यायोपसंहारपूर्वकं वस्त्वन्तरमासूत्रयन्नाह— एवमेतदित्यादि । क्रियत इति कर्म अभिनेयमित्यर्थः, हस्तेति हस्तादीनामिति पादान्तानामनेनाध्यायेन लक्षणं वक्ष्यामि । विनियुज्यतेऽनेनेति विनियोगः तद्यथा— एषोऽग्नि वर्धमानकनिरूपणे (९-२०)' इत्यादि । तत्रैनिवर्तंध्यता— तद्यथा—'प्रविरलमलिनाङ्गुलि' (९-२०) इत्यादि । तत्त्वत इति । अभिनयस्य द्विविधा इतिकर्तव्यता लोकधर्मी नाट्यधर्मी च । अथवा द्विविधा आन्तरा बाह्या च । तत्रान्तरा चित्तवृत्त्यर्पकत्वेनानुभावस्य, यथा—गर्वेऽप्यहमिति तज्ज्ञैर्ललाटदेशोत्थितः' (९-१०) इति । केवलबाह्या अवयवरूपा वा, यथा— पद्मकोशस्य कथमपि निरूपणे । नाट्यधर्म्यपि द्विधा—नाट्यप्रयोगमूलभूतकैशिकीसम्पादनोचितालौकिकशोभाहेतुः यथा— आवेष्टितादिचतुर्विधकरणरूपा । कामित्ववशेन लोकमुपजीवति, यथा - वर्णान्तरेण हस्तेन तत्र तत्र व्यवहारेण लोक उपजीव्यते । लोको ह्यनिर्देश्यमानमपि वस्तु निर्दिदिक्षुरीदृग्तादृगमित्यस्मिन्नभिनयक्रमे कथयतीति प्रयुक्तमेव चतुरैः । एव जनान्तिकादौ वाच्यम् । नटसमयमात्ररूपा नाट्यधर्मी, समयस्यापि किञ्चित्करस्य कल्पने प्रयोजनाभावात् ।२-१।

---

१. NS KSS हस्ताना ।
२. KSS. नाट्यप्रयोजम् ।
३. GOS गदतो मे निबोधत ।

पताकस्त्रिपताकश्च तथा वै कर्तरीमुख ।
अर्धचन्द्रो ह्यरालश्च शुकतुण्डस्तथैव च ॥४॥
मुष्टिश्च शिखराख्यश्च कपित्थ [1]खटकामुख ।
सूच्यास्य. पद्मकोशश्च तथा[2] वै सर्पशीर्षकः ॥५॥
मृगशीर्ष परो ज्ञेयो हस्ताभिनययोक्तृभि ।
[3]काङ्गुलकोऽलपद्मश्च चतुरो भ्रमरस्तथा ॥६॥
हंसास्यो हंसपक्षश्च सन्दंशो मुकुलस्तथा ।
ऊर्णनाभस्ताम्रचूडश्चतुर्विंशतिरीरिता[4] ॥७॥
असंयुता संयुताश्च गदतो मे निबोधत ।
अञ्जलिश्च कपोतश्च कर्कट स्वस्तिकस्तथा ॥८॥
[5]खटकावर्धमानश्च ह्युत्सङ्गो निषधस्तथा ।
दोल पुष्पपुटश्चैव तथा मकर एव च ॥९॥
गजदन्तोऽवहित्थश्च वर्धमानस्तथैव च ।
एते तु संयुता हस्ता मया प्रोक्तास्त्रयोदश ॥१०॥

हस्तानुपदिशति पताक इत्यादिना । तथा चशब्देन त्रिपताक प्रकारस्तस्यैव कर्तरीमुख इति दर्शनात्तन्निष्पत्तय महिना कार्यदृष्टाध्ययनपरत्वाऽस्मत्तध्यान (विषयक) शब्दवद्धस्तान्तरेऽपि दृश्यमानेन विधेन तद्बुद्धि दर्शयति । एवमन्येऽपि त्रिप-ताकादिवद् व्याख्येया । क्वचित्तु हस्तपदग्रहणान्तरस्वीकाराय हंसपक्षश्च सन्दंश इति सन्दंशशब्दानन्तर चकारेण अङ्गुष्ठमध्यमाग्रनिष्पीडिताग्रमनर्जनीलक्षणोऽपि पुष्पभास्वरविद्युदाद्यभिनयविषये नृत्ताचार्यप्रवाहसिद्ध कोऽहंसलिप्तोऽपि हस्त सञ्ज्ञको भवतीति हस्तान्तराण्युत्प्रेक्ष्याणि । ते स्वमयुता अपि भवन्ति । संयुक्तकरण कार्य इति (६।२०) वक्ष्यते यत्र यत्राप्येतन्नास्ति तत्रापि प्रयोगयुक्त्या हस्तद्वयप्रयोगो भवत्येव, यथा परेण द्वारे नीयमाने अयाप्यतावद्धस्तादिक्षेत्रे पराङ्मुखस्य प्रयोगः । एव प्रतापनादावपि । एवमन्यत्रोत्प्रेक्षणीयम् । किन्च पताकादीनामपि द्वयो युगपत् प्रयोगे युतत्वमभिनेयविशेषे । यथा छेदाभिनय करिष्यस्य ऊर्ध्वाधो-भावेन पताकस्य 'कुणिच्छ मह्, अस्नमच्छ्रर महिमोमहिच्छत्रमति" । चित्राभिनये

---

१ KSS कटकामुख ।
२. GOS, सर्पशिरा तथैव च ।
३ *NS लाङ्गलोत्पलपद्मश्च KSS लाङ्गलोत्पलपद्मश्च । NS, KSS add a* line in this verse मृगशीर्षः परो ज्ञेयो हस्ताभिनययोक्तृभि ।
४ NS, KSS चतुर्विंशदिमे करा ।
५ KSS कटका ।

नृत्तहस्तानतश्चोर्ध्वं गदतो मे निबोधत ।
चतुरस्रौ तथोद्वृत्तौ तथा तलमुखौ स्मृतौ ॥११॥
स्वस्तिकौ विप्रकीर्णौ चाप्यरालखटकामुखौ ।
आविद्धवक्त्रौ सूच्यास्यौ रेचितावर्धरेचितौ ॥१२॥
उत्तानावञ्चितौ चापि पल्लवौ च तथा करौ ।
नितम्बौ चापि विज्ञेयौ केशबन्धौ तथैव च ॥१३॥
सम्प्रोक्तौ करिहस्तौ च लताख्यौ च तथैव च ।
पक्षवञ्चितकौ चैव पक्षप्रद्योतकौ तथा ॥१४॥
ज्ञेयौ गरुडपक्षौ च हंसपक्षौ तथैव च ।
ऊर्ध्वमण्डलिनौ चैव पार्श्वमण्डलिनौ तथा ॥१५॥
उरोमण्डलिनौ चैव उरःपार्श्वार्धमण्डलौ ।
मुष्टिकस्वस्तिकौ चापि नलिनीपद्मकोशकौ ॥१६॥
अलपद्मावुल्बणौ च ललितौ वलितौ तथा ।
सप्तषष्टिकरा ह्येते नामतोऽभिहिता मया ॥१७॥
[1]यथा लक्षणमेतेषां कर्माणि च निबोधत ।
[2]प्रसारिताः समाः सर्वा यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
कुञ्चितश्च तथाङ्गुष्ठः स पताक इति स्मृतः ॥१८॥

चैतत् । एते तु मयुना एव । तत्त्वेन एव, पताकादीनामपि प्रयोगे तत्त्वभिरसंयुतत्वात् । एते च तयोदश संयुतासंयुतभिदेनेन न स्वार्थस्य गमकाः ॥८-१०॥

एतेषां स्वभिनयहस्तानामन्तःतत्प्रतिमतां दर्शयितु, मार्गाणां मसृणीकृतछिद्रवर्तनात्मकतया मसृणतादि निवृत्तये बालुकोत्क्षेपणेन, उद्‌घनोत्सारणेन छिद्रच्छादनेन चैकवर्तनानुप्रवेशवत् एवाभिनेयार्थे विश्रान्तता अथापि, नृत्तस्य च वस्तुभूतस्वेनोत्तरस्य स्वरूपमभिधातु, तयोरन्यो भेदस्थानिति नृत्तादिविषये तु भूषाङ्कुरादावुपयोगमपि च दर्शयितु नृत्तशब्देन विशेष्य निर्दिशति नृत्तहस्तानित्यादिना । संयुतासंयुतहस्तोपजीविन एतस्येतात्विनोऽपि प्रयुज्यन्ते [नात्रैतत्त्व इति अन्येऽपि. न दर्शयन्ति दर्शयन्ति (?)] तस्मिद यथा लक्षणं यथा च कर्मण्यभिधेयतेति तथा निबोधतेति सम्बन्धः ॥१७॥

अथ यथोद्देशं पताकादीनां लक्षणमाह—प्रसारिता समा इति । समा इति प्रवृत्तिस्था इत्यर्थः । प्रसारिताग्रा वा इति पाठः । प्रसारिता प्रधाना इत्यर्थः । समाः सहिता अविरलाः । कुञ्चितत्वं पादस्य वक्ष्यते तल्लक्षणोपजीवनेनाङ्गुष्ठ-

---

१. KSS यथ ।
२ KSS, NS प्रसारिताग्राः सहिता ।

एष प्रहारपाते प्रतापन नोदने प्रहर्षे च ।
गर्वेऽप्यहमिति तज्ज्ञैर्ललाटदेशोत्थित[1] कार्य ॥१९॥
एषोऽग्निवर्षधारानिरूपणे पुष्पवृष्टिपतने च ।
सयुतकरणः कार्यः प्रविरलचलिताङ्गुलिर्हस्तः ॥२०॥
स्वस्तिकविच्युतिकरणात् पल्लवपुष्पोपहारशष्पाणि ।
विरचितमुर्वीसंस्थं यद् द्रव्यं तच्च निर्देश्यम् ॥२१॥
स्वस्तिकविच्युतिकरणात् पुनरेवाधोमुखेन कर्तव्यम् ।
संवृतविवृत पाल्य छन्न निबिड च गोप्य च ॥२२॥

सन्निवद्य कार्य इत्यर्थः । पताकाकारत्वात्पताक । अतएव पताकाप्यनर्त-वाभिनया । एवमन्येष्वपि हस्तेषु नामनिर्वचनानुसारेण विनियोग प्रदर्शनीय । प्रविरलचलिताङ्गुलित्वादियोगेऽपि एकदेशविकारे तत्त्वप्रत्यभिज्ञानान्मूलाधारोद्-धारेव मूलसन्निवेशाश्रयणात्पताकात्वमेव । एवमन्यत्रापि ॥१८॥ प्रहारस्य पातने कर्तव्ये, स्वय, परेण च क्रियमाणे । प्रतापने शीतशमनायाग्निस्पर्शप्रदृ्त, राज्ञा च प्रतापे शत्रुहृदयस्य निमित्तभूतप्रसिद्धिविशेषेऽस्मिन् तथा ऐक्ये च आतत नर्तेन

उत्प्रेक्षणीयः । प्रहारे हृदयलग्नतल ईषत्प्रलम्बमान , प्रहर्षे च रोमाञ्चे सम्मुख उद्गत । अपिशब्दार्थसहितो (अह) यथा अस्मदयो नर्तकि अहमपि ममापि मयापि मय्यपीत्यादौ गर्वगर्भे प्रयोगे पाश्वन्तिरात्स्वात्मानमागच्छल्ललाटाभिमुख ललाटस्थ कर्तव्य ॥१९॥ एष इति एतस्मिन्नर्थेऽभिनेता स्या (दिति से) द्विभक्तिरतन्त्रा, एतदर्थनिरूपण इत्यर्थ । अग्ने धारा ज्वाला । पुष्पवृष्टिग्रहणमप्रसिद्धपातुरत्नादिवृष्टयन्तरोपलक्षणम् । सयुतकरण इति हस्तद्वयमीदृश कर्तव्यमित्यर्थ संयुतासंयुतसम्बन्धा लोकोचिता चलन-लक्षणा क्रिया यस्य तेनाग्निज्वालामूर्ध्वगमन, जलधारास् अधोगमनमङ्गुलीनामूर्ध्व-मुखहस्तस्य पुष्पवृष्टौ शिरोदेशे अधोमुखस्य स्थितस्य समास्फलनाङ्गुलेरधोगमनमिति सगृहीतम् । तेनैवाभिनोऽपि यत्प्रयोगदर्शन तदवरुद्धम् । प्रविरलाश्चलिताश्चलिता प्रविरल कृत्वा चलिता अङ्गुल्यो यत्रेति समास । संयुतहस्तलक्षणात् स्वस्तिकमुख-योश्च नृत्तहस्तलक्षणाद्वा ।२०।

तेन सम्मुखौ पताकौ मणिबन्ध भुवि न्यस्तौ कृत्वा बाहुपरिभ्रमणयुक्तया स्वपार्श्व-गम विच्युतिः तत्क्रियाया । पल्लव स्वल्पोदक सरः । पुष्पप्रकर नरप च हृद्य तृण

1. NS, KSS. ललाटदेशस्थित ।
2. KSS विर्तृ ।

अस्यैव चाङ्गुलीभिरधोमुखप्रस्थितोत्थितचलाभिः ।
वायूर्मिवेगवेलाक्षोभश्चौघश्च[1] कर्तव्यः ॥२३॥
उत्साहनं बहु तथा महाजनभाषापुष्करप्रहतम्[2] ।
पक्षोत्क्षेपाभिनयं रेचककरणेन[3] प्रयुञ्जीत ॥२४॥
[4]परिघृष्टतलस्थेन तु धौतं मृदितं प्रमृष्टपिष्टे च ।
पुनरेव शैलधारणमुद्घाटनमेव[5] चाभिनयेत् ॥२५॥
एवमेव प्रयोक्तव्यः स्त्रीपुंसाभिनये करः ।
पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यामभिनेयः प्रयोक्तृभिः ॥२६॥
[6]दशास्यश्च शतास्यश्च सहस्रास्यस्तथैव च ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि त्रिपताकस्य लक्षणम् ॥२७॥
पताके तु यदा वक्रानामिका त्वङ्गुलिर्भवेत् ।
त्रिपताकः स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥२८॥

यच्च भूमौ पिच्छिलं बलितण्डुलवैचित्र्यस्थापनेन स्थापितं तदभिनयेदिति लोकगोप- जीविनां नाट्यधर्मी ॥२१॥ पुनरेवेति वचनात् स्वस्तिकस्तद्विच्युति विच्युतिपूर्वं स्वस्तिक इति क्रम । तत्राधोमुखेन स्वस्तिकेन तद्विच्युत्या च संवृतविवृतमर्थं संवृतमर्थं च विवृतम् । यथा "घटयेद्वाटकवाटघट्टितं जवेन" इति । पारय पतनाद्रक्षणीयं विच्युतिपूर्वकं शीघ्रं स्वस्तिककरणात्, छन्नं निबिडं स्पष्टं तथैव गोप्यं, अन्यो मा द्राक्षीदिति तज्जातं करणं स्वस्तिककरणात् । प्रकारेण अपाये, अनाच्छन्ने, अनति- निबिडे अगोप्ये चाभिनयः ॥२३॥ स च स्वस्तिकविच्युतिरूप इति दर्शयति । रेचयति स्वमग्निर्वेगाद्व्यापयति स्वक्षेत्राद्या या क्रिया तद्रेचककरणम् । तथा यथायोगं तय परस्योत्साहनं प्रेरणं उत्साहजननं सत्पुरुषाभिनयनं च विरलाङ्गुलिक्षेपेणात्पल्लवा- कारवत् प्रधानं वस्तु अक्रमकरणेन निजपार्श्वगमनेन पादवान्तिरगात् । प्रागुन्नतमूर्ध्व- गमनात् पुष्करग्रहणने अघ पातन, पक्षं पतत्रिणां मुहुर्मुहुः रदिसेत्रे उत्साहनवत् उत्क्षेपं कृतमधोर्ध्वगमनेन । अभिनयशब्दबलात्त्व च । अभिनयशब्दस्य वैचित्र्यं दर्शयन्त उपाध्याया व्याचक्षते अभिशब्देनाभिमुख्य, नशब्देन निर्देशो, यशब्देन

---

१ NS क्षोभाश्चौघश्च KSS क्षोभश्चौघश्च ।
२ NS प्रहतिम् ।
३ KSS करणे ।
४ KSS परिमृष्ट ।
५ NS मुत्पाटन ।
६ NS , KSS Omit this verse

आवाहनमवतरणं विसर्जनं वारणं प्रवेशश्च ।
उन्नामनं प्रणामो निदर्शनं विविधवचनं च ॥२९॥

मङ्गल्यद्रव्याणां स्पर्शः शिरसोऽथ सन्निवेशश्च ।
उष्णीषमुकुटधारण नासास्यश्रोत्रसंवरणम् ॥३०॥

अस्यैव चाङ्गुलीभ्यामधोमुखप्रस्थितोत्थितचलाभ्याम्¹ ।
लघुपवनस्रोतोभुजगभ्रमरादिकान्² कुर्यात् ॥३१॥

अश्रुप्रमार्जने³ तिलकविरचनं रोचनयालम्भनकं च ।
त्रिपताकानामिकया स्पर्शनमलकस्य⁴ कार्यञ्च ॥३२॥

यदयों लक्ष्यते, तेन स्वपार्श्वोन्मुखदेशागमनेनाभिमुख्यमभिमुखस्य पार्श्वक्षेपे तु रेचन-पूर्वमधोमुखोत्तानपरिवर्तनेन च यच्छब्दार्थमभिनयेदिति ।२४। परिमण्डल दीर्घप्रसारणार्थं तोऽर्थे भ्रमणो वाऽर्थे समन्तादर्थे च, तेन परिघृष्ट यत्तत् तत् द्वितीयपताकाहस्तेन पताकाकारेण क्षालनं मर्दनं मार्जनं पेषणं तद्विशिष्टमपि द्रव्यमभिनयेत् । यथा-क्रम च परिवाक्यार्थे योज्य पुनश्शब्द । पवनोद्धारण अंसशिलादेरुत्पाटनम् । चकाराद्वरदानमभयदानमित्येवमाद्यभिनयेत् । परिघृष्टेतीनिवर्तयता प्रसवना वारयितुमेवकार, "एतत् पुणामिज्जिइत्ति कोणे जिजिआलिह" (?) इत्यादौ यथापुन शब्द एवार्थयोतकस्तथाङ्गिकेऽपि पताकादिरूर्ध्वमिति व्यवहारदर्शनात् ॥२५॥ न चैतावानेवास्य विषय इति दर्शयितुमाह—एवमनेन प्रकारेण स्वबुद्ध्या तां तामिति-कर्तव्यतामुत्प्रेक्ष्य प्रयोक्तव्य । स्त्रीपुंसयोरुभयोरपि अभिनेत्रारभिनेययोर्वा । अन्ये तु नपुंसकलिङ्गस्य स्त्रीपुंसाभ्यामेव स्वीकारात् समस्ते प्रकारैरभिनेतव्ये विधिदृष्टेति-कर्तव्यतायुक्तस्यार्थस्य प्रयोग इत्याहु ॥२६॥

अथ त्रिपताकमाह पताकेत्यादि । अनामिका यत्र वक्रीयमाणतर्जनीमध्यमाना त्रितृणा पताकावदवस्थानात् त्रिपताका त्रित्वस्याभिनेयत्वात् । कर्तव्यमभिनेयम् ।२७-२८। आवाहन पराङ्मुखीनतर्जनीमध्यमाकुञ्चनात्, "आर्ये इतस्तावत्" इत्यादौ । रथादे अवतरणमधस्तलकृतेन पार्श्वाभिगमनात् "अवतरत्वायुष्मान्" इत्यादौ । विसर्जनमनादरकृत बहिरङ्गुलिद्वयक्षेपात् । वारण "एवं मा कार्षी" रिति प्राङ्मुखे-नाङ्गुलिद्वयचलनात् । प्रवेशन पार्श्वतलेनाग्रगमनात् यावत्प्रविशामीति । यथोन्नामन चिबुकादौ लालनेनोत्तानाङ्गुलिद्वयात् । प्रणमन शिरोगतेन पादतः प्रणयनात् स्वम-र्पणम् । प्रदर्शनमुपमानोपमेयभावेनपरिवर्तनेनाङ्गुलिद्वयेन । विविध विचित्रमिदं वा स्यादिदं चेत्यादिना अङ्गुलियुगनामोन्नामात् । वचनं आपणं मुखक्षेत्रे उत्ता-

---

१. KSS प्रस्थितो स्थितचलाभ्याम् ।

२ NS लघुमुखनजगा ।। KSS लघुचटपवनमा ।। नृत्यमन ।

३ KSS, NS अश्रुप्रमार्जनतिला⋯ ।

४ NS स्पर्शनमलिकस्य KSS दर्शनमलकस्य कार्यञ्च ।

'स्वस्तिकौ त्रिपताकौ तु गुरूणां पादवन्दने ।
विच्युतौ चलितावस्थौ कार्यावुद्वाहदर्शने ॥३३॥

परस्परावसंश्लिष्टौ कर्तव्यौ नृपदर्शने ।
तिर्यक् स्वस्तिकसम्बद्धौ स्यातां तौ ग्रहदर्शने ॥३४॥

तपस्विदर्शने कार्यावूर्ध्वौ चापि पराङ्मुखौ ।
परस्पराभिमुखौ च कर्तव्यौ वरदर्शने ॥३५॥

उत्तानाधोमुखौ कार्यावथ वक्त्रस्य संस्थितौ ।
वडवानलसंग्रामकरणा च दर्शने ॥३६॥

स्याग्रगमनात् ॥२९॥ मङ्गल्यद्रव्याणां पूर्णकुम्भादीनामधोमुखेनाङ्गुलिद्वयेन । स्वस्ति द्रव्यादीनां शिरसः स्पर्शः । निवेशनं निवेशः सम्बन्धोऽनामिकया शिरसो वा सन्निवेशनं तत्क्षेत्रे सम्मुखमण्डलगतेनोष्णीषधारण, शिरस्यधोमुखेन भ्रमणा मुकुटधारण तुर्यक्षेत्रे । सकरणमनिष्टे गन्धे वचने च शब्देऽपि नासाग्रौ अङ्गुलीद्वयेनाच्छादनम् ॥३०॥ अस्येव चेति । अतश्च मुकुटादिदर्शनेन तद्धेतोः राजादेरप्यभिनयः, तेन येन हस्तेनाभिनेय यत्राव्यभिचारित्वेन बहुशो निर्दिष्टं तदनिर्दिष्टमपि तेनैवाभिनेयम् । यथा मुकुटधारणाभिनयेन राजानः रेचितपताकयोगेन दर्शित । अङ्गुल्यौ यै निश्य श्लिष्टे इत्येवकार, तेन च त्रिपताकत्र्यस्त्र इत्यस्य ग्रहणम् । चकारेणाङ्गुलयोर्वक्रत मङ्गुल्यन्तरस्य अधोमुखादिरूपत्वमनुजानाति । अधोमुखे च द्वे प्रस्पारोऽन्धानयो चर्मे चेति समास । सपूत्क्षिणवराटकादीन्, कटिक्षेत्रे लघुचाल । लघु च शीत कर्मेणोर्ध्वमधस्तिर्यग्गत्या मधुसर्पाग्रगस्याभिनयेत् । भ्रमरमक्षिकादीनां पुनरुत्पादन पक्षित्वेनाप्रसिद्धे, तेन कर्टाक्षेत्रत्यागेन यथेष्टमेषा [illegible] मित्युक्त भवति ॥३१॥ अङ्गुष्ठस्तर्जन्याग्रमर्दनस्य चानामिकया स्वक्षेत्रगतयाधोगण्डस्याभिनयः । तिलकस्याभिनयो रोचनाचन्दनादिना तद्विरचनस्य च । एतेन मिथ्याफलयोस्तुल्याभिनयोऽन्यत्रापीति सूचयति । तेन पत्रलेखारचितोऽपि कस्तूरीमुख इत्यादूह्यम् । रोचनाचन्दनस्य मङ्गल्यतिलकादिना स्वीकारादिक व्याचक्षते । रोचनया अरुणश्चिलक्ष्यते, तत्रानामिकाद्वयसघट्टेनाभिनय । यथा—

कोऽद्दस्तणाह तया तया च केन समाणिवदत्तव ।
सूकरं भक्तसुखं च दुग्धं च ॥ (?)

'आलम्भनं शरीरस्पर्शन, श्रोणिराचमनम्, नम्मात् मनायामपि वन् । सर्वं वैमिति नभेरत्रामभवान् । आदौपदर्ये उपसर्ग, न नञ् समास, स्वरूपत्वं च । अत्रातिगौरवातिस्नेहादिना नथानाभिनयेव स्पर्शनात् "नामी अवा उच्चं अभीरउ"

---

१. KSS does not read स्वस्तिकौ to गुरूणां प्रयोगनृपि ।

२. NS पादवन्दनम् ।

अभिनयास्त्वनेनैव वानरप्लवनोर्मयः ।
पवनश्च स्थिरश्चैव नाट्ये नाट्यविचक्षणैः ॥३७॥

समुन्नमताङ्गुष्ठ कार्यो बालेन्दुदर्शने ।
पराङ्मुखस्तु कर्तव्यो याने नृणां प्रयोक्तृभिः ॥३८॥

त्रिपताके यदा हस्ते भवेत् पृष्ठावलोकिनी ।
तर्जनी मध्यमायाश्च तदासौ कर्तरीमुखः ॥३९॥

[1]पथि चरणरचनरञ्जनरङ्गणकरणान्यधोमुखेनैव ।
ऊर्ध्वमुखेन तु कुर्याद् दष्ट शृङ्गं च लेख्यं च ॥४०॥

पतनमरणव्यतिक्रमपरिवृत्तवितर्कित तथा न्यस्तम् ।
भिन्नवलितेन कुर्यात् कर्तर्यास्याङ्गुलिमुखेन ॥४१

संयुतकरणो वा स्यादसंयुतो वा प्रयुज्यते तज्ज्ञैः ।
हंसचमरमहिषसुरगजवृषगोपुरशैलशिखरेषु ॥४२॥

यस्याङ्गुल्यस्तु विनताः सहाङ्गुष्ठेन चापवत् ।
सोऽर्धचन्द्रो हि विज्ञेयः करः कर्मास्य वक्ष्यते ॥४३॥

एतेन बालतरव शशिलेखाकम्बुकलशवलयानि ।
[3]निर्याटनमायस्त मध्यौपम्य च पीन च ॥४४॥

तोरड" (?) इति स्पर्शनमलक्ष्य स्पर्शनाद्धस्ताग्रनयन, यथा रत्नावल्यामुदयनेन सुसङ्गतायाः । अनिरूप्य मनाटस्य दर्शनमत्राञ्जनेनोत्तानालरमञ्जनमित्यादा-विरमन्ये ॥३९॥

तर्जनीमुखं लक्षयति त्रिपताक इति । चरणेन वर्गो नीयते । अवलोकिनीति अपदिशति इति यावत्। तर्जनी ईदृशमेव रूप साधयते तथानीयते । पथीति पुष्पवदमिन इव इत्यादौ मार्गप्रदर्शने, तेनात्राधोमुखेनेति सम्बध्यते । चरणस्य रचन यम्बूनिरादिना पदभङ्गादिक्रिया रञ्जनमलक्तकेन । रङ्गणमिति हृदयमिति गन्ध कुङ्कुमादिकृत-स्तनपृष्ठे भङ्गतिलकादि न करोति रङ्गयति । एवकारेण तर्जनीमुखलक्षणमुख-स्याधोगतनानन्तरमेव पृष्ठावलोकित्व पुनरधोगमन पुन पृष्ठावलोकनमिति चलन माह् । दष्टमिति दशन ततुल्य च स्तनादि नासिकाक्षेत्रात् कर्णान्त गच्छता, शृङ्ग स्वङ्गक्षेत्रे हस्तद्वयेन, लेख्य पत्रादिविष्टस्य वाचनम् । व्यतिक्रमोऽपराध ॥४०॥

---

१ NS पथिकरण KSS पथिरचनारचनरञ्जनगमन ।

२ NS does not read it

३ KSS निघटन ।

[1]रशनाजघनकटीनामाननतलपत्रकुण्डलादीनाम् ।
कर्त्तव्यो नारीणामभिनययोगोऽर्धचन्द्रेण ॥४५॥

आद्या धनुर्नता कार्या कुञ्चिताङ्गुष्ठकस्तथा ।
शेषा भिन्नोर्ध्ववलिता[2] ह्यरालेऽङ्गुलयः करे ॥४६॥

एतेन सत्त्व[3]शौण्डीर्यवीर्यधृतिकान्तिदिव्यगाम्भीर्यम् ।
आशीर्वादाश्च तथा भावा[4] हितसञ्ज्ञका कार्याः ॥४७॥

एतेन पुनः स्त्रीणां केशाना सग्रहोत्क्षेपौ[5] ।
सर्वाङ्गिक तथैव च [6]निर्वर्णनमात्मन कार्यम् ॥४८॥

कौतुकविवाहयोगं प्रदक्षिणेनैव सप्रयोग च ।
अङ्गुल्यग्रस्वस्तिकयोगात् परिमण्डलेनैव ॥४९॥

परिवृत्त पराङ्मुखीभूत विपर्यस्त च । वितर्धनमूहनम् । न्यस्त निक्षेपणम् । भेदन वैपरीत्य मध्यमयोस्तर्जनीपृष्ठगत्व, चलन पुन स्वस्थाप्तिस्तयो समाहारे द्वन्द्वः । एतेन यथायोग सघातविमूहनविपर्यस्तप्रयोगो द्विस्त्रिश्चेत्याद्यूह्यम् । कर्तर्यास्यस्य कर्तरीमुखस्य यदङ्गुलीरूप मुख प्रधान तेन भेदनवलनसहितेनेति सङ्गति ।४१-४२।

अर्धचन्द्रमाह—सहाङ्गुष्ठेनेति । यदङ्गुष्ठोऽपि विनत. चापवदिति श्लिष्टाहस्तत्व निषेधति । स्यात इति नाम्नैव लक्षरूप ॥४३॥ बालतरवश्चोर्ध्वं गच्छता, उपर्युत्तानेन, अर्धेन्दुरित्यन्वर्थवलाल्लभ्यम् । तेन शशिलेखेत्यनेन लेखामात्रमभिनेय विश्लिष्टतर्जनीकेनेत्युक्त भवति ।

कम्बुरिति शख एवानेनाभिनेय तद्ग्रहण तु नर्तने वक्ष्यते । प्रकोष्ठान्तरमुमुक्तेन वलय । निर्घाटन चन्द्रानिष्क्रासनमिति । तस्यायम्नमटवीयोपगमित्यमत्, आयम्त मेद पराङ्मुखेन गण्डभ्रूविभ्रमात्तमभिनयेत् । मध्ये उदरादौ । उपमीयत इत्युपमा तत्र ध्यत्र, तेनायमर्थो मध्यस्य यदुपमीयमानस्य वाडयं तदभिनयेत् । पीन च पीवर, यर्थान्यमध्यमेव । चकारादर्धचन्द्रद्वयेनाभिनयेत् । अन्ये तु पान चषकादि व्याचक्षते पानमिति पठन्त ।४४। जघनो - कटेरग्रभाग, पार्श्वभागश्च कटी । आननतले च पत्राणि भङ्गा । तलपत्रमाभरणविशेष पत्र दन्तपत्र

---

१. NS रशना ।
२. KSS ह्यरालाङ्गुलय ।
३ NS शौण्डीर्यधृतिकान्तिदिव्य । KSS. शौण्डीर्यवीर्यधृतिकान्तिदिव्य ।
४. KSS भावाभिसंज्ञका कार्या ।
५ KSS सद्ग्रहोत्क्षेपौ ।
६ KSS निर्वहण ।

प्रादक्षिण्य परिमण्डल च कुर्यान् महाजन चैव ।
यच्च[1] महीतलरचित द्रव्य तच्चाभिनेय स्यात् ॥५०॥

आह्वाने च निवारणनिर्माणे चाप्यनेकवचने च ।
स्वेदस्य चापनयने[3] गन्धाघ्राणे शुभ शुभे चैव ॥५१॥

त्रिपताकहस्तजानि तु पूर्वं यान्यभिहितानि कर्माणि ।
तानि [4]स्वरालयोगात् स्त्रीभि सम्यक् प्रयोज्यानि ॥५२॥

अरालस्य यदा वक्राऽनामिकास्याङ्गुष्ठो भवेत् ।
शुकतुण्डस्तु स कर कर्म चास्य निबोधत ॥५३॥

नलिनीदल वा । आदिशब्दान्मृणालादि । एतच्च तत्तदर्थबलेन यथायोग पार्श्वद्वयेन पार्श्वद्वयान्नाथवा वर्त्तितलेनैकेनान्यमहितेन वाभिनयेत् ।४५।

अरालमाह—आद्या धनुर्नतेति । आद्यास्तर्जनीमध्यमादय कनिष्ठान्ता पूर्वस्या पृष्ठेऽप्यदूरे तिष्ठन्तीति । अथ हस्तस्वरूप कुटिलत्वात् । अरालपदमेण इत्यादौ वक्रार्थेऽरालशब्द ।४६। सत्त्व स्थैर्यम् शौण्डीर्य गर्व । वीर्यमुत्साह । कान्ति-श्शोभा, विस्मय गगनस्य, गाम्भीर्यं—

> यस्य प्रभावाद्दाकारा क्रोधहर्षभयादिषु ।
> भावेषु नोपलक्ष्यन्ते गाम्भीर्यमिति तत्स्मृतम् ॥

आशीर्वादा स्वस्ति भद्र पुण्याहमित्यादय । हितमशका मुखभाषा । तत्र हृदि पार्श्वेऽपत्र करेण चलतेन भ्रमणागमन यथायोग प्रयोग । गताऽऽवर्तेनाऽभि-भिनेयमनयेन ॥४७॥ सङ्ग्रहो ग्रहण केशानाम् उत्कर्षो विकर्षणमालाग्रहनम् । पुन-ग्रहणाद्बुद्धिस्थितस्यागारस्य गमनभ्रमणादि लभ्यते । तथैव चेति यथा मर्यादानिवर्तनं भवति तथा कार्यमिति । तेन द्वितीयपार्श्वात्पार्श्वगमन लभ्यते ।४८। कौतुकं विवाहात्पूर्वभावी मधुकरपादरागा अन्तरिवाह प्रसिद्ध । विवाहाऽग्नो साक्षिणि वध्वा वहनम् । अङ्गुल्यग्राणा स्वस्तिकगतानाम् स्वस्तिकाकारेण यत्र योजनं तत्प्रदक्षिणेन परिमण्डलं प्रदक्षिणक्रियमेव भ्राम्यतां कौतुकविवाहयोरभिनय । मङ्गलमुच्च-स्थाने । एवकारो भिन्नक्रम । सम्प्रयोग स्त्रीपुरुषयो तथा मलसहितस्वयागादेव केवलात् ।४९। देवतादिविषय प्रदक्षिणक्रम, परिमण्डल वर्तुल, महाजन जनसमूह । विरचित पुष्पप्रकरादि । एतत्त्व परिमण्डलेन पार्श्वान्तरपार्श्वगमन गच्छताभिनयेत्

---

१ KSS NS महीतलनिहित ।
२ NS, KSS निवारणनिर्माणोपायनवचने च ।
३ KSS चाभिनयन गन्धघ्राणे शुभा चैव । NS गन्धघ्राणे शुभे चैव ।
४ KSS, NS स्वरानुयोगात् ।

एतेन स्वभिनेय नाहं न त्वं न कृत्यमिति चार्थे ।
आवाहने विसर्गे धिगिति वचने च सावज्ञम् ॥५४॥

अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य तलमध्येऽग्रसंस्थिता ।
तासामुपरि चाङ्गुष्ठः स मुष्टिरिति संज्ञितः ॥५५॥

एष प्रहारे व्यायामे निर्गमे [1]पीडने तथा[1] ।
संवाहनेऽसियष्टीनां कुन्तदण्डग्रहे[2] तथा ॥५६॥

अस्यैव तु यदा मुष्टेरूर्ध्वोऽङ्गुष्ठः प्रयुज्यते ।
हस्तः स शिखरो नाम तदा[3] ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥५७॥

।५०। आह्वाने पनदङ्गुलि । निवारणे बहिः क्षिप्ताङ्गुलि । निर्माणे अपूर्वं उदय यथा उदितो भगवान् मृगलाञ्छन । ' भगव मिअलञ्छण'' इत्यादौ । निक्षेपेण वा मान परिच्छेदो वर्तन वा, यथा "जलणिहिचल वेआ" (जलनिधिचल वेगात्) इति । निर्वाण तृणाद्युत्पाटनमित्यन्ये । अमृता सृष्टिर्वापिका निर्वाणमित्यन्ये । अनेक पृथग्भूत संबन्धाभावरूपं यत्रोच्यते तत्र पुन बहिः क्षिप्ताङ्गुले प्रयोग । यथा "कहिं हु कहिं हु" इत्यादौ । गन्धस्य सुरभित्वादाघ्राणम् । शुभ शुभे चैव इति पाठ । एष हस्त इत्यर्थ. । चैवेत्यन्ये पठन्ति अध्याहार कल्पयन्त , एवकारेण सर्वत्रनात्व हस्तस्येत्याह ।५१। त्रिपताकस्य मान्यावाहनमवतरणमित्यादीन्यभिनेयानि तान्यत्रास्य यत्प्रयोगानु-युक्त्या सम्पत्तिर्भवति ततेनापि प्रयोज्यानि स्त्रीभि. न तु नाम्ना त्रिपताक. निषिध्यते, पुंहस्त्रिपताकस्थानेऽरालो निषिध्यते ।५२।

शुकतुण्डमाहरालस्येति । नु पूर्वस्माद्विशेषमाह् । द्वितीयस्तु रपिकाध्यार्थ, तर्जन्या अपि वक्रिमाणमनुजानाति तदाकारत्वात् । शुकतुण्ड इति शब्देन प्रत्ययमेव एव ह्ययं वाक्यार्थं । नाहं न त्वं, न कृत्यमिति । न च सर्वथा निषेधे अयमभिनय., अपि तु अर्थे अर्थनाया सम्यामीप्स्याप्रियपक्षग्रहादाविति यावत्, अर्थनमर्थ , "अकर्तारि" इति घञ् । तावत यदाह्वान विसर्गश्च पञ्चभिरङ्गुलिभि क्षेपात्स्पृश्य इति वर्तव्यता, सकृत्, द्विस्त्रिर्वा प्रयोगयुक्त्या । धिगित्यनेन निन्दार्थेनानु-पादेय लक्ष्यते, "विल्लोल नालवश्रवानददूषितेन" इत्यादावयमभिनय इत्यर्थः ॥५३-५४॥

मुष्टिमाह्—अङ्गुल्यो यस्येति । तलमध्य इति अङ्गुष्ठमूलान्तिकं दर्शयति । अग्रे सम्यक्स्थिता इति अग्रगोपनेन विरलत्वं च परिहरति । उपरीति मध्यमाङ्गुलिदेशं सम्पीडयन्नित्यर्थ । संज्ञित. लोके ह्यत्रैव मुष्टिशब्द प्रसिद्ध इत्यर्थः । व्यायाम इति

---

१. NS., KSS स्तनपीडने ।
२ NS., KSS. दण्डकुन्तग्रहे ।
३. NS तथा ।

रश्मिकुशाङ्कुशधनुषां तोमरशक्तिप्रमोक्षणे[1] चैव ।
अधरोष्ठपादरञ्जनमलकस्योत्क्षेपणं चैव ॥५८॥

अस्यैव शिखराख्यस्य ह्यङ्गुष्ठकनिपीडिता[2] ।
यदा प्रदेशिनी वक्रा स कपित्थस्तदा स्मृतः ॥५९॥

असिचापचक्रतोमरकुन्तगदाशक्तिवज्रबाणानि[3] ।
शस्त्राण्यभिनेयानि तु [4]कार्यं सत्यं च पथ्यं च ॥६०॥

उत्क्षिप्तवक्रा[5] तु यदानामिका सकनीयसी ।
अस्यैव तु कपित्थस्य तदासौ खटकामुखः[6] ॥६१॥

होत्रं हव्यं छत्रं प्रग्रहपरिकर्षणं व्यजनकञ्च ।
आदर्शधारणं खण्डनं तथा पेषणं चैव ॥६२॥

युद्धे प्रतिमल्लप्रकोष्ठग्रहणे खङ्गयुद्धे च । निगमे आर्द्रकादिस्वरसस्य निष्कासने । पीडने स्तनपीडने गोमहिष्यादिदोहने च । संवाहने मृदुपीडने अथवा मृदुपीडने । अमिमर्दीनामिव मर्दानामिति बहुवचनग्रहणात् छुरिकायुद्धदण्डग्रहणे इत्यादि योज्यम् । तथेति संवाहने धारणे मारणे मार्जने वा ॥५५-५६॥

शिखरमाह अस्यैव चेति । पुनर्मुष्टिग्रहणं (मुष्टिरत्नं नामधिकारे ?) मुष्टेराकारे शिखरेणाभिनेये इये सुरकर्मणा च दृढपीडनादौ मुष्टिमाह—अत एवोक्तं प्रयोक्तृभिरिति । रश्मि प्रग्रहः किरणो वा तेषां संवाहनं ग्रहणमिति सम्बन्ध । अत्र च द्वयोरेकस्य वा प्रयोगः उत्तानाधोमुखपार्श्वगादिभिन्न । प्रयोगानुसारेणालकस्योत्क्षेपण गण्डस्थलादेरुत्पीडनं वा कुटिलीकरणार्थम् ॥५७-५८॥

कपित्थमाह अस्यैवेति, नामोच्चारणस्य पूर्ववत् प्रयोजनं, कपित्थाकारेऽस्मिन् अङ्गुष्ठनर्जन्याबङ्गुली । शस्त्राणीति शस्त्रधारणानीत्यर्थः । कार्यं सुकृतम्, अत्र छोटिकाप्रयोग ॥५९-६०॥

अथ खटकामुखमाह उत्क्षिप्तवक्रेति । उत्क्षिप्ता सती वक्रा अनामिका कपित्थस्येति पुनर्नामोच्चारणात् शरावर्षणकार्यमत्यपथ्यादावस्य प्रयोग । तुरेव पूर्वस्मादिशेषे, मुद्रितायोऽवधारणे । विरलत्वं मनाक् अनामिकाकनिष्ठिकयोर्भवति सकनीयसी । सहशब्दात् विश्लेषाशङ्का न स्यात् । खट् काक्षायामित्यस्मात् श्रुतदृशामानीयेषु

---

१. KSS., NS प्रमोक्षण ।
२. KSS., NS मुसंस्पृष्ठनिपीडिता ।
३. GOS. वज्रवर्माणि ।
४. KSS., NS. read as कार्यं सत्यं च पथ्यं च ।
५. KSS चक्रा ।
६. KSS. कटकामुख. ।

आयतदण्डग्रहणं मुक्ताप्रालम्बसंग्रहं चैव ।
स्रग्दामपुष्पमाला वस्त्रान्तालम्बनं चैव ॥६३॥
मन्थनशरावकर्षं पुष्पावचयप्रतोदकार्याणि ।
अङ्कुशरज्वाकर्षं स्त्रीदर्शनमेव कार्यं च ॥६४॥
[५]खटकास्ये यदा हस्ते तर्जनी सम्प्रसारिता ।
हस्तः सूचीमुखो नाम तदा ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥६५॥
[६]अस्य विविधान् योगान् वक्ष्यामि समासतः प्रदेशिन्याः ।
ऊर्ध्वनततलोलकम्पितविजृम्भितोद्वाहितचलायाः ॥६६॥

मुनः । खटको विटद्विभ्रमगनियु , तस्य आमुखे यतोऽयं वध्यतेऽत खटकामुख ॥५१॥ होत्र स्रुगादि उत्तानेन । हव्यमाज्याद्यामुनेन । प्रग्रहस्य वल्गादे परिकर्षणं गतिरोधनाय । व्यजनं तालवृन्तादिकं चलता । आदर्शधारणं समुनेन । आदर्शो ज्ञातो यासिन्ना गीरीश्वराकाङ्क्षिभ्यामनेनाभिनयन्ति खण्डनं तालवृन्तादिव्यजनव्यापारो वा । पेषणं कुङ्कुमस्य मृगमदचन्दनचन्द्रादे हस्तद्वयेन मागद्वये दार्घवृतथग्रक्रमणाद्यैः, "परिवृत्तपाद" इत्यादौ ॥६२॥ आयतदण्डकाष्ठादाना ग्रहणं, मुक्ताप्रालम्बानामिमआशीर्वाहुद्वयगुमयान्तग्रहणसूचकम् ?। बाहुद्वयोर्योभयान्ताभ्यां संग्रहणं सूच्यते । वस्त्रान्तालम्बनं च विवाहे वधूना प्रणयकोपादौ च यथानुसरणे । आकर्षणस्य केलिवशेन वेणादेरयमभिनयः । उत्तरीयालम्बनं स्वभावायोगात् स्त्रीप्रदर्शनेऽयमभिनय , स्वक्षेत्रे चातुरश्रार्थं तत्कर्परावधि द्वितीयस्य निवेशं कुर्वन्ति ॥६३-६४॥

सूचीमुखमाह खटकास्य इति सूच्याकारमेवास्य मुखम् ।६५। नता अधोमुखी लोला पार्श्वान्तर यान्ती, कम्पिता तत्रैव स्पन्दमाना, विजृम्भिता व्याकुलाञ्चिता, प्रसारिता उद्वाहिता ऊर्ध्वं गच्छन्ती, चला अभिनयत्वेन व्रजन्ती ।६६। चक्रम् आयुधे कर्मोपकरणे रथाङ्गे च राष्ट्रजने च । चक्रे ऊर्ध्वमुख पार्श्वगत पार्श्वान्तर भ्रमन्ती कार्या, विद्युदूर्ध्वमुखा गतागता । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । मञ्जर्यो लता , कर्णचूलिका कर्णपूर कुटिलगतयो मीनाद्या , साधुवादः भद्रं शोभनमित्याद्या ।६७। वालपर्णा पृथगुपादान गतिवैलक्षण्यात्मीनेभ्य । वल्लीलतामञ्जरीणामवान्तरभेद उत्प्रेक्ष्य तद्यथा - अलाबूभृतयो वल्लय ॥ द्राक्षाप्रभृतयो लता । चूतादीना मञ्जर्य । शिखण्ड कुमाराणा काकपक्ष । परिपतनं पात , वक्रं वक्रत्व, मण्डलं वर्तुलत्व, समाहारे द्वन्द्व । तद्धलोलितस्योक्तिः प्रयोगवृत्त्या वैचित्र्येण विभजनीया ।६८। भूयो बहुतरमित्यस्मिन्नर्थे चायमभिनय- । तारा नक्षत्राणि । घोणा नासिका । एकः एकत्वसङ्ख्या । दण्ड पर प्रतितर्जनम् । यष्टि लगुड पूर्ववर्ता, नक्षत्रे तर्जन्यूर्ध्वा । दष्ट्रिषु चकाराद्दिष्टत्वेन प्रसिद्धे-

---

५ KSS कटकास्ये ।

६. KSS, NS अस्या ।

चक्र तडित्पताकामञ्जर्यं कर्णचूलिकाश्चैव ।
कुटिलगतयश्च सर्वे निर्देश्याः साधुवादाश्च ॥६७॥
बालोरगबल्यव[1]धूपदीपवल्ले लताशिखण्डाश्च ।
परिपतनवक्रमण्डलमभिनेया[2] न्यूर्ध्वलोलितया ॥६८॥
वदनाभ्यासे कुञ्चिततविजृम्भिता वाक्यरूपणे कार्या[4] ।
भूयश्चोर्ध्वविरचिता ताराघोणैकदण्डयष्टिषु च ।
क्नता च पुन कार्या दंष्ट्रिषु च तथास्ययोगेन ॥६९॥
पुनरपि मण्डलगतया सर्वग्रहण तथैव लोकस्य ।
[3]प्रणतोन्ते च कार्ये ह्रास्वे दीर्घे च दिवसे च ॥७०॥
[श्रवणाभ्यासे वक्रा विजृम्भणा वाक्यरूपणावसरे ॥]
[5]मेति वदेति च योज्या प्रसारितोत्कम्पितोत्तना ॥७१॥

ष्वपि राक्षसादिषु । आस्ये योगो भाग मृक्लिक्षणस्तेन सम्बद्धा नना सती । तथेति तेन दंष्ट्राकारेण वार्या सम्मुखनला कार्येत्यर्थ ।६८। पुनरपीत्युर्ध्वाधोमुखत्वप्रसृतम वधार्यते । ग्रहणमिति भावप्रधान सर्वशब्द, कार्त्स्न्येन ग्रहणमित्यर्थ । लोकस्य प्रत्यक्षेणावलोक्यमानस्य वा स्मर्यमाणस्य वा । तथैवेति अयमिति पुरोवर्तिनिर्देशेन, स इति च कर्णक्षेत्रे परोक्षवृत्तिनिर्देशेन, ग्रहणस्य लोकत स्मरणात्मकमभिनय । एव-शब्देन प्रथमत्वात् आद्यो मुख्यो ह्रस्वश्च, वीप्सापेक्षया तत्र तत्र प्रणता, ऊर्ध्वा यान्तो दीर्घे तून्नता विपरीता दिवसे एकतोऽधस्तलप्रणता अन्यत प्रोत्तानतलोन्नता परस्पर-श्लिष्टा मयूवनकरणत्वेन पार्श्वालिपर्वसञ्चरणादुदयास्तमयसूचिका ।७०। पूर्वं कुञ्चिता ततो विजृम्भिता प्रसारिता वक्रान्तिके कार्यविचारे यदा वाप्यु-मारिताभिनीयते । "श्रवणाभ्यासे वक्रा जृम्भण उन्मुखना वाक्यरूपणावसरे" इति वा पाठ. । मेति वारणार्थे प्रसारिता, वदेति अत्रार्थे उत्कम्पितोत्तानाकुञ्चितप्रसारितेत्यर्थ । रोपस्य दर्शने स्वेदमार्जन च प्रसारितैव ललाटपट्टादौ स्वेद हरन्ती ।७१। कुन्तला केशा, गण्डाश्रया पत्रभङ्गादय तद्विषयेऽभिनये कर्तव्ये गर्वे योऽहङ्कार तत्राभिनये ललाटगना । रिपो: प्रत्यक्षस्य निर्देशे अधनना, परोक्षस्य रणपूर्वसम्भे तु विशेष । अनुसन्धाने त्रितयात्मिका "स वाय दुष्टात्मा" इति । क्रोध इति सरम्भपूर्वं कोप

१ KSS NS पल्लव ।
२ KSS मभिनेय चोर्ध्व ।
३ NS. प्रणताकृता च कार्या ह्रस्वदर्घे च दिवस च । KSS प्रणतोकृता च कार्या ह्स्वदर्घ (?) च ।
४. KSS वाक्यरूपणे कार्या । NS वाक्यरूपणे मुखे ।
५ KSS, NS वेति वारणि (?) ।

कार्या प्रकम्पिता रोषदर्शने स्वेदरमणे चैव[1] ।
कुन्तलकुण्डलाङ्गदगण्डाश्रयसंश्रयेऽभिनय-॥७२॥

गर्वेऽहमिति ललाटे रिपुनिर्देशे तथैव च क्रोधे ।
कोऽसाविति निर्देशेऽथ कर्णकण्डूयने चैव ॥७३॥

संयुक्ता संयोगे कार्या विश्लेषिता वियोगे च ।
कलहे स्वस्तिकयुक्ता परस्परोन्पीडिता बन्धे ॥७४॥

द्वाभ्यां तु वामपार्श्वे[2] दक्षिणतो दिनदिनावसानानि ।
अभिमुखपराङ्मुखाभ्यां[4] विश्लिष्टाभ्यां प्रयुञ्जीत ॥७५॥

पुनरपि च भ्रमिताग्रप्रदेशा शिलावर्तनं[3] अङ्गुलीषु ।
परिवेषणे तथैव हि कार्या चाधोमुखी नित्यम् ॥७६॥

श्लिष्टा ललाटपट्टेऽप्यधोमुखी शम्भुरूपणे कार्या ।
शक्रस्याप्युत्ताना तजूर्ध्वस्तिर्यक्स्थिता कार्या ॥७७॥

द्वाभ्यां सन्दर्शयेन्नित्यं सम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम् ।
श्लिष्टा ललाटे-शक्रस्य कार्या ह्युत्तानसंश्रया ॥७८॥

पूर्वकृत इति ।७२। विमर्शात्मा प्रश्न, तत्रासाविति च दूरगतवस्तु निर्देशे । कर्णकण्डूयन प्रसिद्धम्, कटुकवचनमपि च ।७३। संयुक्तेति अग्रतलयो पार्श्वैर्न्तर्यादित्यर्थ । तद्विभागात् भुवि विश्लेषिताभ्यां द्वाभ्यामभिमुख पराङ्मुखाभ्यां वामपार्श्वं गच्छन्तीभ्यां दिनावसानमभिनयेत् । वामो हि सोमस्य दक्षिणस्तु सूर्यस्यायभाग दक्षिणपार्श्वं गच्छन्तीभ्यां निशावसानम् । विश्लिष्टाभ्यामिति तालमात्रान्तराभ्यामिति दीर्घह्रस्वतारतम्यासंचारिकाभ्याम् द्वाभ्यां तु इत्यङ्गुष्ठ प्रसारणे सति आकुञ्चनादित्यर्थ ॥७३।७४।७५॥ परिमण्डलं भ्रमितया मण्डलमादर्शयेच्च चक्रस्येति चशब्दो विकल्पार्थ । हरस्य भगवतस्तृतीयनयने प्रदर्शिते सति यदभिनयन तत्र कर्तव्ये सति ललाटे उर्ध्वा वा कार्या । एव शक्रस्याभिनये ललाट एवोत्ताना तिरश्चीना च, अङ्गुल्या एवात्र प्राधान्यात् । सरकामुख मध्यमयां यल्लोके महेश्वरशक्राभिनयन दृश्यते तत्रालाक्षणिक इति मन्तव्यम् ॥७६।७७।७८॥

---

1. NS स्वेदमार्जने ।
2. KSS गण्डाश्रयमण्डनाभिनये ।
3. KSS वामगमन ।
4. NS, KS पराङ्मुखाभ्यां ।
5. १७ KSS, NS read it after पुनरपि इत्यादि two verses

परिमण्डल भ्रमितया मण्डलमावर्शयेच्च[1] चन्द्रस्य ।
हरनयने च ललाटे शक्रस्याभ्युत्थाना[2] ॥७६॥

यस्याङ्गुल्यस्तु वितता सहाङ्गुष्ठेन कुञ्चिता ।
ऊर्ध्वा ह्यसगताग्राश्च स भवेत् पद्मकोशक ॥८०॥

बिल्वकपित्थफलानां ग्रहणे कुचदर्शनस्य नारीणाम् ।
ग्रहणे ह्यामिषलाभे भवन्ति ता कुञ्चिताग्रास्तु ॥८१॥

यदुजातिबीजपूरकमामिषखण्ड च निर्देश्यम् ।
वेद्यार्चनबलिहरणे समुद्गके[3] साग्रपिण्डदाने च ।
कार्य. पुष्पप्रकरश्च पद्मकोशेन[4] हस्तेन ॥८२॥

मणिबन्धनविश्लिष्टाभ्या प्रविरलचलिता[5] गुलिकराभ्याम् ।
कार्यो विवर्तिताभ्यां विकसितकमलोत्पलाभिनय ॥८३॥

अङ्गुल्य. सहता.[6] सर्वा सहाङ्गुष्ठेन यस्य च ।
तथा निम्नतलश्चैव स तु सर्पशिरा कर ।८४॥

अथ पद्मकोश लक्षयति यस्याङ्गुल्यस्तु विरला इति । उन्नताः चतुर्भेद रचना इति यावत् । पद्मस्येव कोशोऽस्मिन्कर विनत यस्येति तथा ॥७६॥ ग्रहणमिति गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणमभिनय इत्यर्थ । एव कुचौ दृश्यते अनेनेति कुचदर्शन पद्मकोश इति पूर्वेण सम्बन्धः । बिल्वादीनां तु ग्रहणे न[?] एवाङ्गुल्योऽग्रपर्यन्तनिकुञ्चिताश्च भवन्ति । कपित्थादीनामामिषलाभे आमिषग्रहणे च । तामिनयन ग्रहणे । आमिषलाभे सति यद् ग्रहण तदेवेति केचित् ॥८०॥ बलेर्हरण दान देवेभ्यप्रापण वा । अग्रपिण्डो गवादे, भोजनाय, यत्र यज्ञोत्सवादौ नान्दीमुखश्राद्धादावग्रतः स्थाप्यते न दानं, तदग्रपिण्डदानम् । पुष्पप्रकरश्चेति द्विस्त्रिविकीर्णाग्रेण ॥८१-८३॥

सर्पशिरसमाह अङ्गुल्यस्सहता इति । सहता श्लिष्टा सहाङ्गुष्ठेनेति कुञ्चिताङ्गुष्ठ इत्यर्थ । निम्न तल मध्यस्यानिमुन्नस्य, सर्पशिरस्तुल्यत्वात् । नामैव नाम ॥८४॥ सलिलप्रदान देवेभ्य, समिधे च प्रतिग्रहार्थं प्रदीयमान प्रति-

१ KSS, NS मण्डलयोर्दर्शयेच्च ।
२. KSS, NS शक्रस्याभ्युत्थानात् ।
३ KSS समुद्गे चाग्र ।
४. NS पद्मकोषेण ।
५ KSS, NS मणिबन्धश्लिष्टाभ्या ।
६. KSS सहिताः ।

एष सलिलप्रदाने भुजगतौ तोयसेचने चैव।
आस्फोटने च योज्य करिकुम्भास्फालनाद्येषु ॥८५॥

अधोमुखीनां सर्वासामङ्गुलीनां समागमः।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकावूर्ध्वौ स भवेत् मृगशीर्षकः ॥८६॥

इह सांप्रतमस्तीति [1]शक्तेश्चोत्सासनेऽप्यथ पाते च।
स्वेदापमार्जनेषु च कुट्टमिते [2]प्रचलितस्तु भवेत् ॥८७॥

त्रेताग्निसंस्थिता मध्या तर्जन्यङ्गुष्ठका यदा[3]।
काङ्गुलेऽनामिका वक्रा यदा चोर्ध्वा कनीयसी[4] ॥८८॥

एतेन तरुणफलानि नानाविधानि च लघूनि।
कार्याणि [5]रोषजानि स्त्रीवचनान्यङ्गुलिक्षेपैः ॥८९॥

मरकतवैदूर्यादेः[6] प्रदर्शनं सुमनसां च कर्तव्यम्।
ग्राह्यं मरालपदमिति तज्ज्ञैरेवं प्रयोगेषु ॥९०॥

गृहीतुरभिनयो येन। सर्पगमनमधोमुखः। तोयोपसेचन कुङ्कुमचन्दनादौ। आस्फोटन मल्लयुद्ध करवाद्यादिषु ॥८५॥

मृगशीर्षकमाह मृगस्येव शिरस्स्थे शृङ्गे यस्य। शीर्षशब्दः प्रकाशार्थतरम् ॥८६॥ इहेति प्रत्यक्षाधिकरणनिर्देशे। सांप्रतमिति वर्तमानकालनिर्देशे। अस्तीत्यभ्युपगमाभिनये संभवाभिनये च। अत्रेति वर्तमाननिर्देशेन गतार्थत्वेऽपि साभिनयेन सूचीमुखेन बाधा माभूदिति पुनरुपात्तम्। एतावत्यधोमुखोऽयम्। शक्तेश्चोत्सासनेऽक्षपाते चोर्ध्वमुखः। गण्डादौ स्वेदमार्जने स्वेदाभिमुखतया तथामुखः। कुट्टमित इत्येतन्नामदुःखोपचारेण स्त्रीणां चेष्टालङ्कारः तत्राभिमुखतलो बाह्ये विस्तीर्णाङ्गुलि॥८७

काङ्गुलमाह - त्रेताग्निसंस्थिता इति। त्रेतारूपा अग्नय आहवनीयादयः तद्वत्संस्थानमासामिति। विरलयोः श्लिष्ट एवाग्रेऽङ्गुष्ठ इत्यर्थः। कङ्गु प्रियङ्गुः तां लातीति तस्यायमर्थः। कङ्गुल्यपने कीदृशः करो भवति। काङ्गुलो वृश्चिक इति तु केचित् ॥८८॥ एतेन तरुणानि फलानि मुक्ताफलबदराणि अस्या तेषामुपोते,

---

1. NS, KSS शक्यश्चेत्यालने।
2. KSS कुट्टिमिते।
3. KSS वक्रा।
4. NS चोर्ध्वकनीयसी।
5. KSS रोषजानि।
6. KSS, NS वैदूर्यादीनां।

आवर्तिता करतले यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
'पार्श्वागतविकीर्णाश्च स भवेदलपल्लवः' ॥६१॥

प्रतिषेधकृते योज्य कस्य त्वमसि नास्त्यवचनेषु ।
पुनरात्मोपन्यासे स्त्रीणामेतेन कर्तव्यं ॥६२॥

तिस्र प्रसारिता यत्र तथा चोर्ध्वा कनीयसी ।
तासां मध्ये स्थितोऽङ्गुष्ठः स करश्चतुरस्मृत ॥६३॥

'नयविनयनियमसुनिपुणबालातुर'सत्यकैतवार्थेषु ।
वाक्ये युक्ते पथ्ये सत्ये प्रशमे च विनियोज्य ॥६४॥

एकेन द्वाभ्यां वा किञ्चिच्चलितेन हस्तेन ।
'विकृतविचारितचरित वितर्कित' लज्जित चैव ॥६५॥

नयनौपम्य पद्मदलरूपण हरिणकर्णनिर्देश[7] ।
सयुतकरणेनैव तु चतुरेणैतानि कुर्वीत ॥६६॥

लघुनीति परिमितानि मृत्पिण्डसदृशानीत्यर्थः । अङ्गुल्य अङ्गुष्ठस्तर्जनीमध्यमे च तासां बहिः क्षेप ॥८९-९०॥

अलपल्लवमाह — आवर्तिता इति । कनिष्ठाया क्रमेण वर्तना परिवर्तनं वा कुर्वन्त्य । इयन्तीरयन्त चस । चलपल्लवाकारत्वादलपल्लव । अलपद्म इति च तन्नाम । प्रतिषेधस्य कृते अभिनयार्थाय । कस्य त्वमसि, नास्तीति च मिथ्याधिक्षेपार्थे च । शून्यवचनानि 'तच्छास्त्रमसत्प्रयुक्त' मित्यादीनि । पुनरर्थे अहमर्थे उपन्यासे च विस्मये अभिनयः स्त्रीणामुपन्यस्यते पुन पुनरभिनीयते विस्मयापादकत्वादित्युपन्यास ॥६१-६२॥

चतुरमाह तिस्र प्रसारिता यत्रेति । मध्य इति मध्यमाया मध्य एव । चनयोऽङ्गुलयोऽङ्गुष्ठश्लिष्टत्वेन सम्यग्विमन्निति, अप्रत्ययाकारान्तश्चतुरशब्द । चतमृणामभिनयनाद्वा चतुरः सत्यकैतवादिषु मुखरागभेदाद्भेद विवृन प्रकारमेकेन अनावेशे, तु द्वाभ्याम् नयनयोरभिनेययो. उपमानोपमेयभावे पद्मदलादिके चैकावितां निर्देष्टुमेवकार. ॥ ६१-६६ ॥ पद्मन लीलायनमभिनीयत इति

---

१ KSS पार्श्वगता ।

२. NS पथक ।

३ KSS नयननिपुण ।

४ KSS शाठ्य ।

५ KS विधुतविचारितचरित । NS विधुतविचारितचरित ।

६. KSS विवर्जित ।

७. KSS, NS. निर्देशम् ।

[1]लीला रतो रुचि च स्मृतिवृद्धिविभावनाः क्षमा पुष्टि च ।
[2]सन्ताआमाग्रा प्रणय विचारणं सङ्कुतं शौचम् ॥९७॥

चातुर्यं माधुर्यं दाक्षिण्यं मार्दवं सुरतं शीलम् ।
प्रश्नं वार्नायुक्तिं वेष मृदुप्रादवल्लं स्तोकम् ॥९८॥

विभवाविभौ सुरतं गुणागुणौ यौवनं गृहान् दारान् ।
नानाप्रवर्णांश्च तथा चतुरेणैव प्रयुञ्जीत ॥९९॥

पितमृष्वेन तु कुर्यात् रक्तं पीतं च मण्डलकृतेन[3] ।
परिमृदितेन तु नील वर्णांश्चतुरेण हस्तेन ॥१००॥

मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो वक्रा[4] चैव प्रदेशिनी ।
ऊर्ध्वमन्ये प्रकीर्णे च द्वयङ्गुष्ठौ भ्रमरे करे ॥१०१॥

पद्मोत्पलकुमुदानामन्येषां चैव दीर्घवृन्तानाम् ।
पुष्पाणां ग्रहणविधि कर्तव्यं कर्णपूरश्च ॥१०२॥

विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भर्त्सनादिषु ।
बालालापे च शीघ्रे च ताले विश्वासने तथा ॥१०३॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठास्त्रेताग्निस्था निरन्तरा ।
भवेयुर्हंसवक्त्रस्य शेषे द्वे सम्प्रसारिते ॥१०४॥

कान्ति दीप्तिम् । विभावन ऊहापोहरूपा प्रकर्षं वा दृष्टिव्यापारे तु कर्तरीमुख एव । सङ्कुत मैत्रीमन्योन्यमप्रश्लेषात् ॥९७॥ माधुर्यं हृद्यत्व, शरारादिवचनादिषु दाक्षिण्यमानुकूल्य, मार्दवं मृदुत्वम अङ्गुष्ठमध्यमादर्शनेन । शील स्वभाव । वेष नेपथ्य वेश वा गणिकास्थानम् ॥९८॥ विभव पार्श्वस्थस्य स्वच्छता, अविभवम- गच्छता शांगिनयेविरोधमन्यद्वुत्प्रेक्ष्यम् । दारान् शयुताभ्यां सयुतस्वस्तिकेन दर्शयेदिति । एव वक्ष प्रभृतिनिरोऽन्ये क्षेत्रविशेषे । संयुतासंयुतत्वे चञ्चलत्वस्थिरत्वे समुखपराङ्मुखोत्तानाधोमुखत्वप्रत्वादिकं च यथायोगमुत्प्रेक्ष्य अभिनयविशेष कुर्यात् ॥९९-१००॥

भ्रमर दर्शयति मध्यमाङ्गुष्ठेति । सन्दशोऽग्रमयोग तदाकृतित्वाद्भ्रमरो हस्त ॥१०१-१०३॥

हंसवक्त्रमाह—तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठा इति । निरन्तरा इति विरलत्व निषे- धति ॥१०४॥

---

१. KSS, NS. लीलां रति रुचि।
२. NS, KSS. सन्तामार्गा।
३. NS. मण्डलकृते च KSS मण्डलकरेण ।
४. KSS वक्रे ।

श्लक्ष्णाल्पशिथिलतायवनिस्तारार्थं मृदुत्वयोगे च ।
कार्योऽभिनयविशेषे किञ्चित्प्रस्यन्दितापेण ॥१०५॥

समाः प्रसारितास्तिस्रस्तथा चोर्ध्वा कनीयसी ।
अङ्गुष्ठः कुञ्चितश्चैव हंसपक्ष इति स्मृतः ॥१०६॥

[1]एष च निवापसलिले दातव्ये गण्डसश्रये[2] चैव ।
कार्यः [3]प्रतिग्रहाचमनभोजनार्थेषु विप्राणाम् ॥१०७॥

आलिङ्गने महास्तम्भदर्शने रोमहर्षणे चैव ।
स्पर्शेऽनुलेपनार्थे योज्यः संवाहने चैव ॥१०८॥

पुनरेव च नारीणां स्तनान्तरस्थेन विभ्रमविशेषाः ।
कार्या यथारसं स्युर्दुःखे हनुधारणे चैव ॥१०९॥

श्लक्ष्णादय श्लक्ष्णत्वादौ वर्तन्ते । प्रहरन्दलनमर्दनमथनविधूननक्षेपणाभ्यावर्तनापसारणादि रूप यथायोग युक्त्या योज्यम् ॥१०५॥

हंसपक्षमाह—समा प्रसारिता इति कनीयस्या ऊर्ध्वत्वम् । तदेवं परिश्लिष्टा मूलविनता कार्या इति यावत् ॥१०६॥ निवापसलिले पितृभ्यो दकं दातव्ये धर्मार्थं चोदकदाने । पराङ्मुखाङ्गुलिपृष्ठेन च निम्नया गण्डसश्रयणे केचित् । तदसत्, हनुधारण ह्येतत् कस्माद् गण्डसश्रय पत्रभङ्गादि ॥१०७॥ आलिङ्गने महास्तम्भे चाभिनेये मधुरकरणस्य मन्थर बाहुद्वयमण्डलीकरणेन, द्विहस्तव्यापात् स्तम्भाभिनयनमनेन रोमहर्षणात् पश्चात् प्रियजनस्पर्शे द्वितीयहस्तेन स्वशिरिकेन । अनुलेपन अङ्गसमालम्भने । यथास्थानमिति शृङ्गारहास्यादनुभावो वक्ष्यमाणादपि व्यभिचारिविशेषयोगात् मनाक्यन एवम् । दुःखे च सति हनुधारण यतश्च स्थैर्य य नाय अनुभावा दृष्टिविशेषरोमाञ्चादय तेषाम् हि स्फुटीकृत (श्लो ११९) इति सत्त्वविशेषाव मन्तव्य यदेव परिभाषणात् ॥१०८-१०९॥

मुकुलमाह—सर्वाङ्गुल्यसंयता इति स्पष्टार्थ । पुष्पाणा मुकुलानामवचये अग्रमन्वित नत्वाप्य स्पर्शनादौ ग्रहणे । कुसुमाकृत्य पुष्पस्यैव करणे यथा कुड्मलपुटादि । वलितहस्तस्या अञ्जननाडिकायाशिखा न्यासादेना पूरणम् । वेष्टने

---

१ KSS, NS. तिस्मारार्थ ।
२ KSS. एव विधि ।
३ KSS, NS. गन्दसश्रये ।
४ KSS, NS प्रतिग्रहाचमार ।

तर्जन्यङ्गुष्ठसन्दंशस्त्व[1]रालस्य यथा भवेत् ।
आभुग्नतलमध्यस्थः स सन्दंश इति स्मृतः ॥११०॥

सन्दंशस्त्रिविधो [2]ज्ञेयो ह्यग्रजो मुखजस्तथा ।
तथा पार्श्वगतश्चैव रसभावोपबृंहितः ॥१११॥

पुष्पापचयग्रथने ग्रहणे तृणपर्णकेशसूत्राणाम् ।
[3]शल्यावयवग्रहणापकर्षणे चाग्रसन्दंशः ॥११२॥

वृन्तात् पुष्पोद्धरणं वर्तिशलाकाविपूरणं चैव ।
धिगिति च वचने रोषे[4] मुखसन्दंशस्य कर्माणि ॥११३॥

यज्ञोपवीतधारणवेधनगुणसूक्ष्मबाणलक्ष्येषु ।
[5]योगे ध्याने स्तोके संयुतकरणस्तु[6] कर्तव्यः ॥११४॥

पेशलकुत्साऽसूयासदोषवचने च वामहस्तेन ।
किञ्चिद् विवर्तितकराग्रः[7] प्रयुज्यते पार्श्वसन्दंशः ॥११५॥

आलेख्यनेत्ररञ्जनवितर्कवृन्तप्रवाल[8]रचने च ।
निष्पीडने तथालक्तकस्य कार्यं च नारीभिः ॥११६॥

मुक्तादीनां, यो गुणो धनुरादेस्तत्र संयुतकरणत्वं च न सदलेपणस्यैव, अपि तु हस्तद्वयव्यापारमात्रमेव । तच्च पार्श्वद्वयगतत्वेन उपर्युपरिभावेनोत्प्रेक्ष्यम् । पेशलमसारम् । प्रवालस्य रचनं गण्डतलबाहुशिखरादौ पत्रभङ्गकरणमित्यर्थः । यदि वा पल्लवस्यैव पत्रच्छेद्यालङ्कृतस्य ललाटादौ निवेशितस्य तत्रापसर्पणाभावमस्य हस्तस्य प्रयोगः. नारीभिरिति परिमितालक्तकपीडनमनेनेति दर्शयति ॥११०—११६॥

मुकुलमाह—समा नताग्रा इति । मुकुलाकारत्वान्मुकुलः । देवार्चनादि प्रारम्भे मुकुलव्यापारादेशे तु पद्मकोशवदिति पठता विटकस्य चुम्बनं इति केचित् । विटेति पाठः । स्वाभिप्रायमाविष्कर्तुं प्रमदासन्निधौ स्वहस्तमेव मुकुलितं विटश्चुम्बतीति

---

१. KSS, NS. सन्दंशो ह्यरालस्य
२. KSS. ज्ञेयो अग्रजो । GOS ज्ञेयो त्वग्रजो ।
३. KSS, शल्याकर्षग्रहणापकर्षणे ।
४. KSS रोषात् NS. रोषान् ।
५. KSS, योगेऽध्ययने ।
६ NS KSS. समुक्तकरस्तु ।
७. KSS. विवर्तितकराग्र ।
८. KSS रचनेषु ।

'समा गताग्रा सहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
ऊर्ध्वा हंसमुखस्येव स भवेन्मुकुलः करः ॥११७॥

देवार्च्चनबलिकरणे पद्मोत्पलकुमुदरूपणे चैव ।
विटचुम्बने च कार्यो विकुत्सिते विप्रकीर्णे च ॥११८॥

भोजनहिरण्यगणनामुखसंकोचप्रदानदानेषु ।
मुकुलितकुसुमेषु च तथा तज्ज्ञैरेव प्रयोक्तव्यः ॥११९॥

पद्मकोशस्य हस्तस्य' ह्यङ्गुल्यः कुञ्चिता यदा ।
ऊर्णनाभः स विज्ञेयः केशचौर्यग्रहादिषु' ॥१२०॥

शिरः कण्डूयने चैव कुष्ठव्याधिनिरूपणे ।
'सिंहव्याघ्रे'ष्वभिनयः' प्रस्तरग्रहणे तथा ॥१२१॥

विटचुम्बनम् । यदि वा विटैर्नारीणां कुचचिबुकादि स्थानेषु अङ्गुलिपञ्चकेन मम समन्द नखस्पर्शने कामसूत्रेऽध्यात्युरितवमिति तद्विटचुम्बनम् । हिरण्य कङ्कणद्वारे णामिनीयतेऽङ्गुलीयकादीनां तु मोचन । गणना पञ्चसङ्ख्या । तज्ज्ञैरित्युचितामिति-कर्तव्यतामनुसन्धायमति ॥११७-११९॥

ऊर्णनाभमाह—पद्मकोशस्येति । ऊर्णनाभिर्जालिकार. क्रिमिः । तस्य यतो मक्षिकादिग्रहणे ईदृक्करणाना सन्निवेशो भवत्यत स तथा । मत्वर्थीयोऽत्रप्रत्यय. केशानां चौर्येण ग्रहणं परदर्शनशङ्कया लाघवाद् ग्रह' । यत्र सिंहव्याघ्रादि स्वस्तिकेन विकृतक्षेत्रे गतेनाभिनयेत् । ते हि स्थिता स्वस्तिकेन आसने कररुहवन्तश्च । प्रस्तर पाषाण , निकषपाषाण इत्यर्थः । दर्भच्छटा इत्येके ॥१२०-१२१ ॥

ताम्रचूडमाह—मध्यमाङ्गुष्ठसंदंश इति । चूडामुखतकुक्कुटाकारतातामचूड' । तालैर्ध्वनि (ताल इति) देशमानो यथा वर्णवित्तासम्भवि सहिष्णु (?) इत्यादी । गर्जित बालादेराह्वानम् । अन्य तु लक्षणान्तरमस्य पठन्ति, "अङ्गुल्य सयुक्ता'

---

१ NS. KSS समागताग्रा ।

२ KSS , NS मुकुलः ।

३ KSS Omits हि ।

४ KSS ग्रहादिषु ।

५ KSS. व्याघ्राभिनय ।

मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो वक्रा चैव प्रदेशिनी ।
शेषे तलस्थे कर्त्तव्ये ताम्रचूडकरेऽङ्गुली[1] ॥१२२॥

विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भर्त्सनार्थिषु ।
ताले विश्वसने चैव शीघ्रार्थे संज्ञितेषु च ॥१२३॥

तथा कलासु काष्ठासु निमेषे तु क्षणे तथा ।
एष एव करः कार्यो बालालापनिमन्त्रणे ॥१२४॥

अथवा यद्गुल्य सहिता यत्रा उपर्यङ्गुष्ठपीडिता ।
प्रसारिता कनिष्ठा च ताम्रचूडः करः[2] स्मृतः ॥१२५॥

शतं सहस्रं लक्षं च करेणैकेन योजयेत् ।
क्षिप्रमुक्ताङ्गुलीभिस्तु स्फुलिङ्गान् विप्रुषस्तथा ॥१२६॥

असंयुता करा ह्येते मया प्रोक्ता द्विजोत्तमाः ।
अतश्च संयुतान् हस्तान् गदतो मे निबोधत ॥१२७॥

पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यां संश्लेषादञ्जलिः स्मृतः ।
देवतानां गुरूणां च मित्राणां चाभिवादने ॥१२८॥

इत्यादि । मुष्टिरेव प्रसारितकनिष्ठ इत्यर्थः । क्षिप्रं कृत्वा मुक्ताभिरङ्गुलीभिरिति ॥१२२-१२६॥

असंयुता इति । असंयुताभिनयादेव भवन्ति । तत्संयुता एव । नाप्यते एव कोहलादिभिरन्येषां दर्शनात् । अतश्चेति । एभ्य एवासंयुतेभ्यः अन्यस्त्वेषाद्ये संयुता उत्पद्यन्ते तान् स्वयं निबोधत मदीयं वचनमनादृत्योत्प्रेक्षध्वम् । तथा हि कूर्पराधीननिपतावेन पार्श्वे खटकामुखेन स्त्रीणाममभिनयः । खटकेन वामेन वर्णितमागच्छता च पिहितमुष्ट्या दक्षिणेन बाणमोक्षस्य । एतच्चित्राभिनये प्रतिज्ञाममित्याम इत्यास्तां तावत् । चत्वारिंशद्यानि च वक्ष्यमाणानि निबोधतेति सम्बन्धः ॥१२७॥

तेषामञ्जलिं तावल्लक्षयति पताकाभ्यामिति । अन्ययोः श्लेषेऽपि न नामान्तरम् । यथा सूचीमुखयोः संदंशादभिनयन्ते । अत्र तु नामान्तरमिति तुशब्दः । स्मृत इति इतोऽन्येऽपि "प्राञ्जलिः पुष्पकेतुः" (कुमार २-६३) इत्यादौ प्रसिद्ध इत्यर्थः सम्यग्ग्रहणेन समुखं सर्वासामङ्गुलीनामथ श्लेषो लक्ष्यते । उक्तमेव विनियोग

---

१. NS KSS ताम्रचूडे कराङ्गुली ।
२. GOS ताम्रचूडकर. ।

स्थानान्यस्य पुनस्त्रीणि वक्षो वक्त्रं शिरस्तथा ।
देवतानां शिरःस्थस्तु गुरूणामास्यसंस्थित ।
वक्षःस्थश्चैव मित्राणां स्त्रीणां त्वनियतो[1] भवेत् ॥१२९॥

उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामन्योन्यं पार्श्वसङ्ग्रहात् ।
हस्त कपोतको नाम कर्म चास्य निबोधत ॥१३०॥

एष विनयाभ्युपगमे प्रणामकरणे गुरोश्च सम्भाषे ।
शीते भये च कार्यो वक्षःस्थः कम्पित[2] स्त्रीभि ॥१३१॥

अथमेवाङ्गुलिपरिघृष्यमाणमुक्तस्तु खिन्नवाक्येषु ।
एतावदिति च कार्यो नेदानीं कृत्यमिति चार्थे ॥१३२॥

अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य ह्यन्योन्यान्तरनिःसृता ।
स कर्कट इति ज्ञेय [3] कर्म च वक्ष्यते ॥१३३॥

विभजति देवतानामिति नियोऽभिवादनापेक्षया कर्मणि षष्ठ्य, स्त्रीणामिति कर्तरि षष्ठी ॥१२८-१३०॥

कपोतमाह– उभाभ्यामिति । सङ्ग्रहाद्वापादान यथारचि आधाराधेयभावप्रतिपत्त्यर्थम । कम्पत इति कपोत ओष्ठ पत्री तन्त्रकृविरचनाऽपि कपोतस्तस्य यत इव भवत्यता नाऽनेव भावोपचाराश्य । तथा हि—गामाभ्युदय प्रथमाङ्के यदा. । वक्षस्थ इति सर्वत्र सम्बन्धो । स्त्रीणामित्र तु कम्पितऽपि । स्त्रीणामिति स्वधर्मोपलक्षणम् । कुचाभिनयऽयमेव प्रधान । शिरग्रहणादौ कुड्मलादावपि । अयमेव च कूर्पाराश्रित कर्मेति [illegible] लोके प्रसिद्ध । अङ्गुलिपरिघृष्यमाणमित्यस्मात् अङ्गुलिघृष्यमाणसमुक्त । खेदविषया ॥१३१-१३२॥

कर्कटमाह– अङ्गुल्यो यस्येति । अन्योन्यस्यान्तरेणापि मध्यानि तैर्निसृता अन्योन्यगमुत्कर्कटद्धाटकारेण अङ्गुलीनामवस्थानात् कर्कट । मदनाङ्कने अङ्गमोटने अस्य पाठ । ऊर्ध्व नतयुगलात्पराङ्मुखाङ्गुलि । मुखोन्नतपदमुपलक्षणम् । गर्दा हि जृम्भणेऽस्य प्रयोग । बृहद्देहाभिनय तुदरश्रेत्र सम्मुखनतोऽस्य [illegible] । शङ्खग्रहणे किञ्चित्सङ्कुचितो-

---

१. KSS NS संपे त्वनियमो ।

२. KSS कल्पित ।

३ KSS Omits हि ।

एष मदनाङ्गमर्दे सुप्तोत्थितविजृम्भणे बृहद्देहे[1]।
हनुधारणे[2] च योज्यः शङ्खग्रहणेऽर्थतत्त्वज्ञैः[3] ॥१३४॥

मणिबन्धनविन्यस्तावरालौ स्त्रीप्रयोजितौ।
उत्तानौ वामपार्श्वस्थौ स्वस्तिकः परिकीर्तितः ॥१३५॥

स्वस्तिकविच्युतिकरणाद् दिशो घना[4] खं वनं समुद्राश्च।
ऋतवो मही तथौघं विस्तीर्णं चाभिनेयं स्यात् ॥१३६॥[5]

खटकः खटके न्यस्तः खटकावर्धमानकः[6]।
शृङ्गारार्थेषु योक्तव्यः प्रणामकरणे तथा ॥१३७॥

अन्ये—कुमुदोत्पलपद्मेषु कर्तव्यश्छत्रधारणे। इति ॥१३८॥

ऽन्योन्याभिमुखाङ्गुलि। एतदेवाह—अर्थेति—अभिनेयस्यार्थस्य यत्तत्त्वं परमार्थं। तद्धे जानन्त्यभिनयेऽनुसरणात् जानन्ति तं ॥१३३-१३४॥

अथ स्वस्तिकमाह—मणिबन्धनविन्यस्ताविति। यत्र शुद्धमेव स्वस्तिकपदमुपादीयते तत्रेदृश एव सन्निवेशः प्रदेशेषु मन्तव्य, यथा—चित्राभिनयादावर्थप्रकरणादिवशात्स्वन्यथापि प्रवर्तेत। यथा—स्वस्तिकविच्युतिकरणादित्यादौ (८-१०) पताकयोगेऽपि तथापि मणिबन्धनविन्यस्तत्व मात्रमनुयास्येव रूपम्। अत एव केचिदेतावतास्य लक्षणं परिशिष्टं तूदाहरणविषयमिति प्रतिपन्नाः। स्त्रीप्रयोजिताविति। पताकस्वस्तिककर्माणि स्त्रीभिरनुनैव कार्याणीत्यर्थः। स्वस्तिकार्थलक्षणसमाकृतित्वात्स्वस्तिकः ॥१३५-१३६॥

खटकावर्धमानकमाह—खटक इति। न्यस्यते। अन्ये स्वन्योन्याभिमुखं खटकद्वयमस्य रूपमित्याहुः। खटकस्य आ समन्तात् बहिरन्तर्योगादिदं नाम। शृङ्गारार्थेषु शृङ्गारप्रयोजनेषु ताम्बूलग्रहणादिषु। तथा हि वक्ष्यते—

खटकावर्धमानौ तु कृत्वा विटगतिं व्रजेत् इति। (अ १२-११०) तथेति प्रयोजन एव प्रायेणेश्वरीप्रसादनादौ प्रणाम इत्यर्थः।

"कुमुदोत्पलकुन्देषु कर्तव्यः शङ्खधारणे" इति वा पाठः ॥१३७-१३८॥

---

१. KSS विजृम्भणे बृहद्देहे।
२ NS अनुधारणे।
३. KSS शङ्खग्रहणे च तत्त्वज्ञैः।
४ KSS घना।
५. NS, KSS तथान्यद्‌' चाभिनेया।
६. NS, KSS. कटको वर्धमानकः।

अरालौ तु विपर्यस्तावुत्तानौ वर्धमानकौ[1]।
उत्तानाविति विज्ञेय स्पर्शस्य ग्रहणे करः ॥१३९॥
[3]सनिष्पेषकृते चैव रोषामर्षकृतेऽपि च।
निष्पीडित पुनश्चैव स्त्रीणाम् पर्याकृते भवेत् ॥१४०॥

मुकुल तु यदा हस्त कपित्थ परिवेष्टयेत्।
स मन्तव्यस्तदा हस्तो निषधो नाम नामतः ॥१४१॥

सग्रहपरिग्रहौ धारण च समयश्च सत्यवचन च।
सङ्क्षेप सक्षिप्त निपीडितेनाभिनेतव्यम् ॥१४२॥

शिखरस्तु यदा हस्तो मुगजोर्वेण पीडित।
निषधो नाम विज्ञेय स भयार्ते विधीयते ॥१४३॥

गृहीत्वा वामहस्तेन कूर्पराभ्यन्तरे भुजम्।
दक्षिण चापि वामस्य कूर्पराभ्यन्तरे न्यसेत् ॥१४४॥

स चापि दक्षिणो हस्त सम्यङ् मुष्टीकृतो भवेत्।
इत्येष निषधो हस्त कर्म चास्य निबोधत ॥१४५॥

एतेन धैर्यमदगर्वसौष्ठवोत्सुक्यविक्रमाटोपा।
[2]भिमानावष्टम्भ स्तम्भस्थैर्यादय कार्याः ॥१४६॥

उत्सङ्गमाह—अरालौ त्विति। विपर्यस्ताविति स्वस्तिकरूपौ। उत्तानाविति स्वसम्मुखौ, वर्धमानकाविति विनतौ तत्र दक्षिणो वामस्कन्धक्षेत्र इति यावत् अत एव च प्रकोष्ठस्वस्तिकत्व लक्ष्यते। स्वस्तिक एव दक्षिणपार्श्वस्थ इति विपर्यस्तत्वमिति केचित्। अधोमुखत्वमित्यन्य। स्वस्तिकाकारौ त्पूरौ कृत्वा स्वक्षेत्रात् प्रवेशमुखताद्वाह्यौऽङ्गुल्यौ यदा भवन्ति पृष्ठ च हस्तयोर्बहिर्मुख तदा विपर्यस्तत्वमिति तु युक्ततरम्। उत्सङ्गग्रहणयोग्यत्वकरणादुत्सङ्ग। स्पर्शस्य रागोक्षस्य ग्रहणेऽभिनये। निष्पेष पीडनम्, तेन सह यद्यत्क्रियते अतिप्रयत्नेन साध्य इत्यर्थ। रोषकरणे यथा—एषोऽस्मि ते दृढनिपीडनबाहुयन्त्रे त्यादौ। अमर्षकरणे यथा—विदूषकादेरीर्ष्याकरणे प्रसादनाङ्गीकरणे पर्यायात्मनुप्रक्षेपात्। सिंहावलोकित इत्यन्ये पठन्ति। एतानि कर्माणि पर्ष्ठानि व्याचक्षते ॥१३९-१४०॥

निषधमाह—मुकुलन्त्विति। कपित्थहस्तेन परिवेष्टयमानमुकुल तदभ्यन्तरे निषण्ण धत्ते इत्यतोऽस्य निषध। सङ्ग्रह सम्यग्ग्रहण धाम्न्यार्थवि, परिग्रह.

---

१ KSS वर्धमानतौ।
२ NS कार्य सिंहावलोकित।
३. NS KSS सनिष्पेषक ।

अथवा—

> ज्ञेयो मे निपक्षौ नाम हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ।
> जालवातापनादीनां प्रयोक्तव्योऽभिघट्टने ॥१४७॥
>
> अंसौ प्रशिथिलौ मुक्तौ पताकौ तु प्रलम्बितौ ।
> यदा भवेतां करणे स दोल इति संज्ञितः ॥१४८॥
>
> सम्भ्रमविषादमूर्छितमदाभिघाते तथैव चाऽऽवेगे ।
> व्याधिप्लुते च [1]शस्त्रक्षते च कार्योऽभिनययोगः ॥१४९॥
>
> यस्तु सर्पशिराः प्रोक्तस्तस्याङ्गुलिनिरन्तरः ।
> द्वितीयः पार्श्वसंश्लिष्टः [2] स तु पुष्पपुटः स्मृतः ॥१५०॥
>
> [3]धान्यफलपुष्पसदृशान्यनेन नानाविधानि युक्तानि ।
> ग्राह्याण्युपनेयानि च सोपानयनापनयने च ॥१५१॥

स्वीकार धारणमत्यजनम्, समयो नियम सत्यवचन तथ्यमिति, मह् क्षेपस्तात्पर्यम्, समस्तमनेनैव सक्षिप्यमाणमपि । संक्षिप्ताभिनयेन हि तद्गति द्रव्येऽभिनय इत्युक्तम् संक्षिप्त सम्यक् क्षिप्त क्वचित्स्थापितमित्यर्थं ॥१४१-१४७॥

दोल लक्षयति असाविति । हस्तयो प्रकर्षेण लम्बमानत्वादेव स्कन्धयोः शैथिल्यमदृढत्व भवति । पताकाङ्गुलीनामवष्टम्भातामुदारणाय वा करणक्रियायाम- ङ्गुलिशैथिल्यलक्षणाया सत्यामित्यर्थः । दोलाकारत्वेन दोला । अभिनयव्यापारे योगो यस्य स तथाविधोऽत्र हस्त । कार्यं इत्यनेन तत्र तत्राभिनेये पार्श्वात्पार्श्वान्तर- गमन निपतन स्पन्दत्वमित्यादिना तावदितिकर्तव्यता सूचयति । अभिघोऽन्यादि- व्यसनजो दोष अभिघात ॥१४८-१४९॥

पुष्पपुटमाह— यस्तु सर्पशिरा इति । अङ्गुलि स्थाने निरन्तर बाढमपि सम्भु- यत्व मागुरित्याह पार्श्वेति । द्वितीय इति सर्पशिर हस्त । हस्तपुटेनेदृशेन पुष्प- ग्रहणमिति पुष्पपुट इत्य ॥१५०-१५१॥

---

१. KSS शस्त्रक्षतं ।

२. KSS सुश्लिष्ट. ।

३ KSS. धान्यजलपुष्पभक्ष्याण्यनेनवनानाविधानि ।

पताकौ तु यदा 'हस्तावूर्ध्वाङ्गुष्ठावधोमुखौ ।
उपर्युपरि विन्यस्तौ तदा स मकरः करः ॥१५२॥

सिंहव्यालद्विपिप्रदर्शने' नक्रमकरमत्स्यानाम ।
ये चान्ये क्रव्यादा ह्यभिनेयास्तेऽर्थयोगेन' ॥१५३॥

'कूर्परांसोञ्चितौ हस्तौ यदाऽऽस्तां सर्पशीर्षकौ ।
गजदन्तः स' विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥१५४॥

एष च वधूवराणामुद्वाहे चातिभारयोगे च ।
'स्तम्भग्रहणे च तथा शैलशिलोत्पाटने चैव ॥१५५॥

शुकतुण्डौ करौ कृत्वा वक्षस्यभिमुखाञ्चितौ ।
शनैरधोमुखाविद्धौ सोऽवहित्थ इति स्मृतः ॥१५६॥

दौर्बल्ये निःश्वसिते गात्राणां दर्शने तनुत्वे च ।
उत्कण्ठिते च तज्ज्ञैरभिनयप्रयोगस्तु कर्तव्यः ॥१५७॥

मकरमाह—पताकाविति । अङ्गुष्ठयोर्मकरकर्णद्वयवदवस्थानान्मकरः । द्वीपिनो व्याघ्रभेदाः । मत्स्यानामिति प्रदर्शनमिति सम्बन्धः । अर्थयोगेनेति अग्रपार्श्वादिषु हिंसनचलनादिनानार्थयोगप्रयोज्य इत्यर्थः ॥१५२-१५३॥

गजदन्तमाह - कूर्परांसोञ्चिताविति । कूर्परांसशब्देनोभयसामीप्यं तयोरन्तराल मुच्यते पूर्वदक्षिणे तु यथा तत्र कुञ्चितौ तस्याग्रवेष्टनपरौ । तद्यथा वामे बाहौ दक्षिणो, दक्षिणे वामो हस्त स्तम्भाकारवेष्टितदन्ताकृतियोगाद्गजदन्तः । वधूना वराणां च विवाहस्थानानयने शिलोत्पाटने गमागमनाय मन्तव्यम् ॥१५४-१५५॥

अवहित्थकमाह—शुकतुण्डाविति । अभिमुखौ पूर्वोन्नताञ्चितौ वर्तनया अधोमुखौ मन्ताकाविद्धावपोगयितौ । अवहित्थमुत्कण्ठादवहित्थ । एष हि कुर्वन्नात्मनात्मीयं यो पिनष्टि ॥१५६-१५७॥

---

१. KSS हस्तौ मूर्ध्ना ।
२. KSS द्विपदर्शने ।
३. KSS अभिनेयास्तेषु हस्तेन ।
४. KSS, NS कर्पूरांसाञ्चितौ ।
५. KSS स विज्ञेय ।
६. KSS स्तम्भे ग्रहणे ।

[1]मुकुलस्तु यदा हस्तः कपित्थपरिवेष्टितः ।
वर्धमानः स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥१५८॥

संङ्ग्रहपरिग्रहौ धारणं च समयश्च सत्यवचनं च ।
संक्षेपतस्तु सक्षिप्त नियोजितेनाभिनेतव्यम् ॥१५९॥

[2]ज्ञेयौ वै वर्धमानस्तु हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ।
जालवातायनादीनां प्रयोक्तव्यौ विघाटने ॥१६०॥

[3]उक्ता ह्येते द्विविधा हस्तयुता अयुताश्च संक्षेपात् ।
[4]अभिनयकरास्तु ये त्विह [5]तेऽन्यत्राप्यर्थतः साध्याः ॥१६१॥

आकृत्या चेष्टया चिह्नैर्जात्या विज्ञाय तत्पुनः ।
स्वयं [6]वितर्क्य कर्तव्यं हस्ताभिनयनं बुधैः ॥१६२॥

नास्ति कश्चिदहस्तस्तु [7]नाट्येऽर्थोऽभिनयं प्रति ।
यस्य यद् दृश्यते[8] रूपं बहुशस्तन्मयोदितम् ॥१६३॥

वर्धमानमाह—ज्ञेयो वै वर्धमानश्च हंसपक्षौ पराङ्मुखाविति । अन्योन्यं स्वस्तिकवदवस्थितौ लक्ष्ये तु अन्योन्यनिरस्तौ दृश्येते । स्वस्तिकताहानाधीन केवल पराङ्मुखौ परस्परचलनेन विस्तारयोगाद्वर्धमानत्वम् । आदिशब्देन वक्ष.कवाटादि ॥१५८-१५९॥

उपसंहरन् सूचयति उक्ता ह्येत इति । यस्मादेते उक्ताः संक्षेपमाश्रित्याभिनेयविषये निरूपिताः । तुरिति तस्मादन्यत्राप्युक्तात् अभिनेयात् अर्थादर्थान्तरेऽपि अर्थतोऽभिनयत साध्य तापमिनु शक्यास्त्वादृश्च । (तुहेतौ, यस्मादाभिमुख्यतया, नार्थमने करोति स्वदृष्टार्थमर्पयेत.) ॥१६०-१६१॥

एवमभिनयमभिधायाभिनयान्तरमप्यस्तीति दर्शयति नास्ति कश्चिदिति नाट्यमिह तदुपयोगिनो विभावादयः । अत्र हेतुः यस्य यद्दृश्यत इति ॥१६२॥

एवमुक्तानामेवाभिनयानां साङ्कर्येण प्रयोगमनुज्ञायानुक्तमपि सङ्ग्रहीतुमाह अन्ये चापीति । अर्थोऽभिनयसामर्थ्यं शोभातिशयः । छन्दत इति नाट्याचार्य-

---

१. KSS., NS. विज्ञेयो ।
२. KSS, GOS does not read.
३. NS उक्तास्त्वेते ।
४. NS. अभिनयकरा ये ।
५. KSS ते ह्यन्यत्राप्यर्थत ।
६. KSS वितर्क्य ।
७. KSS. नाट्यार्थोऽपि ..NS नाट्याभिनयन ।
८. NS. मद्दृश्यते ।

अन्ये 'चाप्यर्थसंयुक्ता लौकिका ये करास्त्विह ।
छन्दतस्ते नियोक्तव्या रसभावविचेष्टितं ॥१६४॥

देशं कालं प्रयोगं चाप्यर्थयुक्तिमवेक्ष्य च ।
हस्ता ह्येते प्रयोक्तव्या 'नृणां स्त्रीणां विशेषत ॥१६५॥

सर्वेषामेव हस्तानां यानि कर्माणि सन्ति हि ।
तान्यहं संप्रवक्ष्यामि रसभावकृतानि तु ॥१६६॥

उत्कर्षण विकर्षण तथा चैवापकर्षणम्' ।
परिग्रहो निग्रहश्चाह्वान नोदनमेव च ॥१६७॥

सश्लेषश्च वियोगश्च रक्षण मोक्षण तथा ।
विक्षेपधूनने चैव 'विसर्गस्तर्जन तथा ॥१६८॥

छेदन भेदन चैव स्फोटन मोटन तथा ।
ताडनं चेति विज्ञेय तज्ज्ञं कर्म करान् प्रति ॥१६९॥

'उत्तान पार्श्वगश्चैव तथाऽधोमुख एव च ।
हस्तप्रचारस्त्रिविधो नाट्यतस्त्वसमाश्रय ॥१७०॥

कथाप्रवाहानुसारीत्यर्थ । रसा स्थायिन । भावा : सञ्चारिण. तत्सूचकानि यानि विचित्राणि सात्त्विकोपाङ्गानि तै सह । एव लोकधर्मीप्रदर्शने प्रसिद्धोदाहरणमात्रमभिनेयानां परिगणनमित्याख्येयम् ॥१६४॥ देश क्षेत्रविशेष । प्रयोग. सुकुमारोद्धतरूपकविशेष । अर्थस्य युक्तिरुपपत्ति मुख्यगौणलाक्षणिकव्यङ्ग्यादिभेदेन । अवेक्ष्येति विचार्येत्यर्थ । प्रयोक्तव्या इति भव्यार्थे कृत्य । विशेषत इति । पुरुषाणां तदपेक्षया सामान्या आचारा भवन्ति। अत एवोत्तमानामतिस्वल्पप्रचारो हस्ताभिनय ॥१६५॥ रसाभावकृतानीति । स्थायिसञ्चारिभेदेन तत्तद्विभावभेदवशादित्यर्थ । तथा हि, केशानां विदूषक प्रत्याकर्षण सटकामुखेन, प्रिया प्रत्यरालेन, क्रीडायां कलहे च मुष्टिनेत्याद्युत्प्रेक्ष्यम् ॥१६६॥ ऊर्ध्वाधोदूरगमनादन्यथाकरणमुत्कर्षणादि । परिग्रहो मण्डलेन ग्रहणम् । निग्रहो विनाशन, तोदन प्रेरण ताडनमाहनन विक्षेप सावज्ञं त्याग धूननं कम्पनम् । विसर्ग सादर त्याग, स्फोटन विकासन, मोटन सङ्कोचन इति प्रकारे । एव प्रकारेण अन्येऽपि । रसभावकृतानीति तदुक्त तत्स्पष्टयितुमाह

---

१. KSS च अर्थे ।
२. KSS. स्त्रीणां नृणां ।
३. KSS. चैवापकर्षणम् ।
४. KSS विसर्गस्तदनन्तरम् ।
५ KSS NS मोहन ।
६ NS KSS do not read this verse

सर्वे हस्तप्रचाराश्च प्रयोगेषु यथाविधिः ।
नेत्रभ्रूमुखरागैश्च[1] सुसंयुक्ता व्यञ्जिता बुधैः ॥१७१॥
करणं कर्म स्थानं [2]प्रचारयुक्तिं क्रियां च संप्रेक्ष्य ।
हस्ताभिनयस्तज्ज्ञैः कार्यो[3] लोकोपचारेण ॥१७२॥
उत्तमानां करा कार्या ललाटक्षेत्रचारिणः ।
वक्षःस्थाश्चैव मध्यानामधमानामधोगताः ॥१७३॥

सर्वे नेत्रभ्रूमुखरागाद्यैर्व्यञ्जिता कार्या इति । प्रचार उद्वर्तोद्वर्तनपार्श्वाधोमुखादिः । परोक्षाभिनयने दृष्टचादयो हस्तानामनुगता । प्रत्यक्षे तु विपर्यय ॥१६७-१७१॥

एतत्सर्वमुपसंहरति करणमिति । करणमावेष्टितादि, कर्म विक्षेप, स्थानं ललाटादिक्षेत्र उत्तानादिसन्निवेशस्थितिश्च, प्रचार स्वल्पादि युक्तिर्मुख्यगौणाद्युपपत्ति, न हि गौरयं श्राह्मण इत्यत्र मृगाक्षी हरिणाभिनयेन कर्तरीमुखमृगशीर्षक प्रायेणाभिनीयते । अपि तु सौन्दर्याभिनये, चतुरशुकतुण्डशिखरनियमप्रायेण । युक्तिश्च विशेषणविशेष्यभावादिविचार । यथा तद्गुणसंविज्ञाने बहुव्रीहौ वृत्तिपदार्थान्यपदार्थौ अभिनेयौ, सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पयेति (रत्ना १-१) । उपलक्षणविभक्ते त्वन्यपदार्थमात्र, तत्राप्युपलक्षणतात्पर्ये वृत्तिपदार्थोऽप्यभिनेय । स त्वनादेश इति तूपाध्यायाः । क्रिया त्रिधा विधिनिषेधानुभयरूपा । गच्छ मा गच्छेत्यादौ विधौ हि प्रत्ययार्थस्यैव, निषेधे धात्वर्थस्यैव, अनुभयरूपे प्रकृत्यर्थस्यैव । अवतारयत्यायं इत्यादौ तु न विधि, अपि तु प्रकृत्यर्थमात्र प्रदर्शयितव्यम् । लोटा तु स्वाभिप्रायमात्र प्रकाश्यमानमप्रधानमिति प्रकृत्यर्थ एवाभिनेय. । अत्र व्यापक हेतुमाह लोकोपचारेणेति ॥१७२॥

करणं कर्मैष्वेव स्थानमुक्तम् । तद्विभजत्युत्तमानामिति । उत्तमे भुवर्णादिरूपे सन्निकृष्टाः । मध्यमे मध्यमा । अधमे विप्रकृष्टा. । ललाटादिशब्दानामुपलक्षणार्थत्वादिति केचित् । एतेषु क्षेत्रेषु वर्तनाविक्षेपपूर्वकमुत्तमादयो राजामात्यविदूषकादयोऽभिनयान् यथोचित एवाभिनयस्थाने कुर्युरित्यनेनोत्तमा देवतागुरुनृपाश्रयो यदा निर्दिश्यन्ते तदा ललाटक्षेत्रचारिभि अञ्जल्यादिहस्तै, मध्यमास्तु चतुरादिभिर्वक्षःक्षेत्रचरै, अधमा शुकतुण्डादिरध क्षेत्रचरै । तेन चन्द्रतारादिदर्शनेऽधमस्यापि ललाटक्षेत्रचरा हस्ता इत्यादि न विरुद्धमिति । इद च युक्ततरमित्युपाध्याया —ये चतुरारामादि मत्यानुगताम्भोर्यलोग्योर्यादिविरुद्धविषया एवतास्तेषां विमर्शार्थमिदं वचनम् । ये चाग्न्यादय उत्तमा यथास्तेषामभिनये ललाटक्षेत्रगत्वमित्यादिक्रमेण ॥१७३॥

---

१. KSS. रागैश्च ।
२. NS , KSS प्रकारयुक्ति ।
३. GOS कार्यस्तज्ज्ञैः ।

ज्येष्ठे स्वल्पप्रचारा स्युर्मध्ये मध्यविचारिण[1] ।
अधमेषु प्रकीर्णाश्च हस्ता. कार्या प्रयोक्तृभि ॥१७४॥
लक्षणव्यञ्जिता हस्ताः कार्यास्तूत्तममध्यमे. ।
लोकक्रियास्वभावेन नीचेष्वर्थवशाश्रया ॥१७५॥

अभिनयगत विशेषान्तरमप्याह ज्येष्ठे स्वल्पप्रचारा स्युरित्यादि । प्रयोगे ज्येष्ठे नाटकादौ चतुर्वर्गोपायोपदर्शिनि प्रत्यक्षनाप्राधान्यादल्पो हस्ताभिनयो, मध्यमे तु रञ्जनाफले भाणकादौ मध्यम प्रत्यक्षे हि नथाकालभाषितप्राधान्यात् । अधमे तु नृत्तकाव्ये चिन्दुकादौ च प्रकीर्ण इति केचित् । एतदव्यवस्थितत्वादयुक्तम् । नाटकेऽपि भूयस्त्वमस्य । परस्परपर्याभिनेयत्वे उत्तमपात्रेण तु प्रधान एवाभिनय कार्यो न विशेषणम्, अस्मिन्नाट्ये गृहीतविशेषणा विशेष्यधर्मेति मन्यमाना एतदमृष्यन्तोऽन्ये त्वाहुः—यत्र पदार्थसमुदायो ह्येकेनाभिनयेन वाक्यप्रतिपत्तिरनेकेन वा चलत्वात् । तद्यथा – "या स्रष्टुः सृष्टिराद्या" (शाकु १-१) इत्यत्र । तत्रैक एव जगद्गुताशना-भिनय उत्तमेन प्रयोज्य । अधमेन त्वनेकश्च चलस्वभावत्वात् । मध्यमेन मध्यम इति प्रचारो वर्तना योत्तमेऽप्येति वा । एतत्तु श्रोत्राविच्युतिवाचित्वात्, 'अथ नयन-समुत्थ" (रघु २-७५) इत्यादौ प्रयत्नोपहतस्य पदार्थे वाक्यरचनमित्यस्य प्रोक्तस्य-स्याभिनये नानुसरणप्रसङ्गान्नाद्रियते । ये परिमितमभिनेय गमयन्ति ते स्फुटमेवा-र्थस्य गमका । अर्थप्रकरणादेस्तत्र मुख्येन सहायत्वात् अनन्तार्थजातव्यवच्छेद-करत्व हि क्लेश । तादृशा उत्तमप्रकृतिषु हस्ता । अधमास्तु यथावचन दिनादमाहु-स्तथा प्रकीर्णभूयस्त्वमभिनेये मन्दिहानस्याभिनयायत्तमुत्कर्षेण विरचनमित्यादि—एव केचित् । अपरे त्वाहु प्रचारस्त्रिधा तत्त्वधा च वक्ष्यते नयोगमस्त्र च पल्लवादेकरस एवोत्तानादिक प्रचार, अधमस्य त्वनियतोऽपि इति । तदन्त्वत्र युक्ततमम्—ज्येष्ठेऽभिनये प्रत्यक्षवर्णनयानात्मप्रत्यक्षविषये हस्तव्यापारोऽल्प । 'ग्रीवाभ समरमस ' (शाकु १-७) इत्यादौ । तथा "तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया" (विक ४२८) इत्यादौ । अत्र हि सात्त्विकभूयस्त्वात् ज्येष्ठत्वम् । अप्रत्यक्षनायिकानुभवरूपकल्पे तु सात्त्विकावकाशाभावोऽनावेशादिति तत्राधमोऽभिनय, सत्त्वहीनोऽधम स्मृत (२२-२) इति वचनात् । तत्र विप्रकीर्णा विक्षिप्ता बहुलतमा हस्ता । यथा कुञ्जरकसुन्दरकादीना परस्परवृत्तयुद्धवर्णने । एतद्द्वयातिरिक्ते तु मध्यमो हस्तप्रयोग' । यथा विदूषकेण प्रत्यक्ष दृश्यमाने नानावस्थावैचित्र्यशालिनि उद्यानादिवर्णने ॥१७४॥

लक्षण सौष्ठव लक्ष्यते । सौष्ठव लक्षण प्रोक्त वर्तनात्रयसमाश्रितम् । (१०-१७) इति तदीना अधमानाम् ॥१७५॥

लक्षणव्यञ्जिता इत्यादि । अन्येत्वाहु —यादृश्यो लक्षणमुक्त ततोऽन्यथाऽपि पूर्णसंश्लिष्टा-कृतयोऽभिनयार्था नाना श्लिष्टधर्मोच्चारणादिति । निचेष्विति नयनयुगपदादिव्यापारे

[1] GOS, मध्ये कुर्यात् मध्यमे ।

अथवान्यादृशं प्राप्य प्रयोगं कालमेव च ।
विपरीताश्रया हस्ता प्रयोक्तव्या बुधैर्न वा ॥१७६॥

विषण्णे मूर्च्छिते भीते[1] जुगुप्साशोकपीडिते ।
ग्लाने [2]स्वप्ने विहस्ते च निश्चेष्टे तन्द्रिते जडे ॥१७७॥

व्याधिग्रस्ते जरार्ते च भयार्ते शीतविप्लुते ।
मत्ते प्रमत्ते चोन्मत्ते चिन्तायां तपसि स्थिते ॥१७८॥

हिमवर्षहते बद्धे वारिणाप्लवसंश्रिते ।
स्वप्नायिते च संभ्रान्ते नखसंस्फोटने तथा ॥१७९॥

न हस्ताभिनयः कार्यः कार्यः सत्त्वस्य संग्रह[3] ।
[4]तथा काकुविशेषश्च [5]नानाभावरसाश्रितः ॥१८०॥

[6]यत्र व्यग्रावुभौ हस्तौ तत्र दृष्टिविलोकनैः[7] ।
वाचिकाभिनयं कुर्याद्विरामैरर्थदर्शकैः ॥१८१॥

शीतकालादियोगे च सौष्ठवमस्फुटाङ्गमिव, अवहित्थादौ चासौष्ठवयोगेऽपि सौष्ठवमित्यादि वैपरीत्यम् ॥१७६॥ विहस्तो हस्तवैकल्यापन्न, मत्तो मद्येन, प्रमत्त प्रमादात्, उन्मत्तोऽपस्मारी ॥१७७-१७९॥ किं सर्व एवात्र हस्ताभिनय इत्याशङ्क्य प्रतिप्रसवार्थमाह कार्य इति । ये हस्ता आन्तरीं चित्तवृत्तिं सूचयन्ति । कपोतक इव भयं, कर्कटक इव मदनविजृम्भा, दोल इव शोकं, शुकतुण्ड इवेर्ष्या ते कार्या एव, सात्त्विकवदनुभावस्य भावव्याप्तेषा सात्त्विकश्च कार्य एवेत्यावृत्त्या । ये तु बाह्यद्रव्यगुणादिगमकास्ते न कर्तव्या इति ॥१८०॥ यत्र तु सर्व एव न कर्तव्यास्तं विषयमाह यत्र व्यग्राविति । यथा सारथेः प्रतोदरश्मिव्यग्रहस्ततायाम् । विलोकनैरिति विलोक्यते चित्तवृत्तिरेभिरिति मुखरागादि, कुर्यादिति स्फुटयेदित्यर्थः । अर्थदर्शकैरिति अनुवृत्तिलक्षणोऽरोधकृतैरित्यर्थः ॥१८१॥

हस्तानां दिग्भेदावस्थानकृत प्रचारमाह—उत्तान इत्यादि । यथा 'विरचित-मुखीसस्य' मित्यभिनये (६२२) पताक । यथा वा जिह्वाभिनये आस्यस्थेऽधोऽग्र-

---

१. GOS ह्रीते ।
२. KSS, NS सुप्ते ।
३. GOS NS सत्त्वसमाश्रयः ।
४. NS., KSS तथाकार ।
५. GOS, नानार्थरस ।
६. KSS, NS. यथा ।
७. KSS, तत्र दृष्टिविलोकितैः । NS तत्र दृष्टिविलोकनैः ।

उत्तानः पार्श्वगश्चैव तथाऽधोमुख एव च ।
प्रचारस्त्रिविधोऽङ्गानां नाट्यनृत्तसमाश्रयः ॥१८२॥
[1]उत्तानो वर्तुलस्त्र्यश्रः स्थितोऽधोमुख एव च ।
पञ्च प्रकारा हस्तस्य नाट्यनृत्तसमाश्रया ॥१८३॥
[2]एव ज्ञेयाः करा ह्येते नानाभिनयसंश्रिताः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि हस्तान् नृत्तसमाश्रयान् ॥१८४॥

त्रिपताकः । पार्श्वगो यथा धनुरभिनये मुष्टिः । अधोमुखो यथा समुद्राभिनये ललाटदेशेऽग्रे स्वस्तिकपताकः । यथा "सवृन्तविवृत पाल्यमिदमत्र त्रिपताकः" उत्तानोऽधस्तलस्त्र्यश्रोऽग्रगोऽधोमुख एव च । पञ्च प्रकारा हस्तस्येति भट्टोद्भट पठति । तत्राधस्तलेऽधोमुखोऽन्तर्भूत । उत्तानेऽग्रग त्र्यश्रः त्रिपार्श्वग एव । अत्रापि तु समविषमत्र्यश्रादिनावान्तरभेद उत्तानादेर्भवति । इत्थं त्रैविध्यमेव युक्तम् तत्र रसनिष्पादनमभिनयस्य वस्तित्युक्त नत्र करणमनुभावात्मकं, तत्राङ्गहारा करण-सम्पदा । करणस्य च लक्षणमुक्तम् "यानि स्थानानि याश्चार्यो नृत्तहस्ता." (४-५६) इत्यादि । तत्र स्थानकषायं स्थलेन (अ-१३) लक्षयिष्यन्ते ॥१८१-१८२॥

हस्तप्रसङ्गान्नृत्तहस्ता वक्तव्या । किञ्चाभिनयकृताप्येषा क्वचिद्व्याप्तु यथा लताहस्तौ प्रतिपद्येते नृत्ताभिनयन प्रा (६-२००) यथा वा करिहस्तस्य हस्त्यभिनय-नम् । एवं चतुरश्रादीनामपि प्रयोगवशात् दृष्टव्यमित्याशयेनाह—अत ऊर्ध्वमिति । नृत्तस्य करणात्म स्थाश्रयाद्धेतुता । एभ्योऽभिनयहस्तेभ्य ऊर्ध्वमित्येतद्गणना पृष्टेऽभि-नयनहस्तत्वेनापि गणनायोग्यादित्यर्थः । तत्र चातुरश्र्यमूल नृत्तेऽङ्गस्य जीवितमिति तन्निमित्तभूतो चतुरश्रो तावदाह वक्षस इति । वक्षोऽभिवक्ष्य साऽष्टाङ्गुलो देश तत्रस्थो परस्पर स्वष्टाङ्गुलान्तरत्वात् प्रत्युत चातुरश्र्य भवतीत्युत्तरे इयेमेव । प्राङ्मुखा-विति यत्सम्मुख प्रयोक्ता यत्सम्मुखाविव, न तु प्रयोक्तृसम्मुखौ । कूर्परयोरनयोश्च तुलाधारणवत्समत्वमवश्यम् । अङ्गुलचातुरश्र्यदानाच्चतुरश्रौ । आस्यन्तविशेष एवाय-मभिनयोऽपि द्विवचनादपवादविहीनत्वे द्वयोरेव प्रयोग उत्पादनीयो हेतुर्हस्तान्तरस्य द्वितीयप्रकारयोगेऽपि केवलस्यैव चतुरश्रतापदेश एव, तुल्यरूपत्वाच्च न चतुष्पद्धिना-श्याहृतिरिति एव सर्वत्र ॥१८३-१८४॥

अथोद्वृत्तौ हस्तपक्षकृताविति । आदौ चतुरश्रो तत उद्वेष्टितवर्तनया हंसपक्ष कृत इति कृतशब्देनाह त्रिधिम् । एको विवर्तते उत्तान स तु, परस्त्वधोमुख

---

1 KSS reads it as—
उत्तानोऽधस्तलस्तिर्यगूर्ध्वाधोमुख एव च ।
हस्तप्रचारा विज्ञेया नाट्ये नृत्ते च पञ्चधा ॥
2 KSS does not read it.

'वक्षसोऽष्टाङ्गुलस्थौ तु प्राङ्मुखौ खटकामुखौ[2]।
समानकूर्परांसौ तु चतुरस्रौ प्रकीर्तितौ ॥१८५॥

हंसपक्षकृतौ हस्तौ व्यावृत्तौ तालवृन्तवत् ।
उद्वृत्ताविति विज्ञेयावथवा तालवृन्तकौ[3] ॥१८६॥

चतुरस्रस्थितौ हस्तौ हंसपक्षकृतौ तथा ।
तिर्यक्स्थितौ चाभिमुखौ ज्ञेयौ तलमुखाविति ॥१८७॥

तावेव मणिबन्धान्ते स्वस्तिकाकृतिसंस्थितौ ।
स्वस्तिकाविति विख्यातौ विच्युतौ विप्रकीर्णकौ ॥१८८॥

अलपल्लवसंस्थानावूर्ध्वास्यौ पद्मकोशकौ ।
अराल'खटकाख्यौ 'चाप्यरालखटकामुखौ[6] ॥१८९॥

मन्नावर्तौ कक्षास्थानगिन्ययं । एतदेवाह तालवृन्तवदिति । आवर्तनकाल ऊर्ध्वं वर्तमानत्वादुद्वृत्तौ । नामान्तरेण तालवृन्तविषयत्वमभिनेयस्य प्रोक्तं ॥ १८५॥

अथ तलमुखौ—चतुरस्रस्थिताविति । तथेति व्यावृत्तोद्वृत्तपूर्वकत्वमप्याह । तेन परिमण्डलिकान्ते स्वस्वपार्श्वस्थाङ्गौ व्यवस्थितौ हंसपक्षावेव । अन्योन्यसंमुखतलत्वात्तलमुखौ । "मद्दल महुरिजिम वज्जइ" (मर्दलं मधुरं वादयति) इत्यादिविषये चायमभिनयोऽपि ॥१८६॥

अथ स्वस्तिकौ विप्रकीर्णौ च तावेवेति । तलमुखावेवेत्यर्थः । अन्तःसर्पीण । स्वस्तिको नाम लक्षणविशेषः । विच्युताविति विशेषेण सहसा च्युतावित्यर्थः । एवं पूर्ववृत्तानन्तरसम्पुटस्यन्यतोपजातत्वं स्वस्तिकविप्रकीर्णयोः ॥१८७॥

अरालखटकामुखावाह—अलपल्लवसंस्थानाविति । स्वस्तिकवत्पताकौ कृत्वा अलपल्लवोपलक्षितया व्यावर्तितपरिवर्तनया पश्चिमवर्तनया तावेवोर्ध्वमुखौ पद्मकोशौ विधाय सततमेव नाभिनिर्गतपद्मकोशाग्रावर्तनया एकमरालं द्वितीयं खटकामुखं चानुगमनसंस्थानेन कुर्यात् । स्वस्तिकेनेति त्वपरे । अरालौ तत्र मध्यनिर्दिष्टे ॥१८८-१८९॥

अथाविद्धवक्रावाह—भुजांसकूर्पराग्रेरिति । वृत्तानुरोधादेव पठितम् । अथ स्वयं प्रसार्य कूर्पराग्राभ्यां भुजाग्राभ्यां च क्रमेणोपलक्षितं यत्कुटिलं सविलासं

---

१. KSS वक्षसो ।
२. KSS खटकामुखौ ।
३. KSS तालवृन्तवत् ।
४ KSS कटका ।
५. NS. चाप्य ।
६ KSS. खटकामुखौ ।

'तथैव मणिबन्धान्ते ह्यरालौ[1] विच्युतावुभौ ।
ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिर्नित्यमराल कटकाविति ॥१६०॥

भुजांसकूर्परांसैस्तु कुटिलावर्तितौ करौ ।
पराङ्मुखतला[2]विद्धौ ज्ञेयावाविद्धवक्रकौ ॥१६१॥

हस्तौ तु सर्पशिरसौ [3]मध्यमाङ्गुष्ठकौ यदा ।
तिर्यक्प्रसारितास्यौ च तदा सूचीमुखौ स्मृतौ ॥१६२॥

[4]सर्पशीर्षौ[5] यदा हस्तौ भवेतां स्वस्तिकस्थितौ ।
मध्यप्रसारिताङ्गुष्ठौ ज्ञेयौ सूचीमुखौ तदा ॥१६३॥

रेचितौ चापि विज्ञेयौ हंसपक्षौ द्रुतभ्रमौ ।
प्रसारितोत्तानतलौ रेचिताविति [6]संज्ञितौ ॥१६४॥

(पताकौ) कृत्वा आवर्तनं व्यावर्तितकरणं कनिष्ठादि नयुक्तावाविद्धौ हस्तपारिणौ सन्तावधोमुखतलौ तदा भवतस्तयेद नाम ॥१६०॥

अथ सूचीमुखौ –हस्तौ तु सर्पशिरसाविति । चतुरश्रस्थानगौ सर्पशिरसौ मध्यमाङ्गुलिनिक्षिप्ताङ्गुष्ठौ हस्तौ यदा तिर्यक्प्रसारित पार्श्वगमनेन सह विनाशित मुख तर्जन्यग्रपरूप द्वयोस्तादृशौ बाहू (बहि ?) प्रसारणेन पर्याप्ता क्रियेते तदा सूचीमुखौ सूचीवद्बाहू (इहि ?) प्रसारणात् । अत्र तुशब्द पर्याय द्योतयति । सूचीमुखौ मध्यप्रसारिताङ्गुष्ठौ स्वस्तिकौ सर्पशीर्षकौ इत्येकेषां पाठ ॥१६१-१६२॥

अथ रेचितौ–अपरेचितौ चापीति । केचित् रेचितौ रेचिताविरयस्य पौन-रुक्त्यपरिजिहीर्षया द्वितीये लक्षणे इत्याहु तेन द्रुतौ भ्रान्ताविकृतावेव हंसपक्षौ रेचितौ तथा प्रसारितोत्तानतलत्वेन विकृतावपि रेचिताविति । अन्य वेदमेव पाठ-मित्याहु । रेचितौ मन्तौ यो द्रुतभ्रमौ तौ रेचितसंज्ञाविति न पौनरुक्त्यम् । सन्नर्य-वार्धरेचिते लब्धे पुनर्वचनमविशेषेण चातुरश्र्यस्य स्थितिं सूचयन् नृत्तहस्तान्तरेष्वपि-अङ्गपर्यायेण प्रयोग सूचयति ॥१६३-१६४॥

अथोत्तानावञ्चितौ – अञ्चिताविति । त्रिपताकौ हस्तावंसकपोलललाटानाम-न्यतमक्षेत्रे कृतौ अञ्चनक्रियया युक्तौ अन्योन्याभिमुखाग्रपरिस्थितौ, तथांसयो

---

१ KSS does not read it
२. NS ह्यराल।
३ KSS, NS तथा।
४. KSS, NS मध्यस्था।
५ KSS does not read this verse.
६ KSS, NS सस्थितौ।

चतुरस्रौ भवेद्वामः सव्यहस्तश्च रेचितः।
विज्ञेयौ नृत्ततन्त्रज्ञै'रर्धरेचितसंज्ञकौ ॥१९५॥
अञ्चितौ कूर्परांसौ तु त्रिपताकौ करौ कृतौ[2]।
किञ्चित्तिर्यग्गतावेतौ स्मृतावुत्तानवञ्चितौ ॥१९६॥
मणिबन्धनमुक्तौ तु पताकौ पल्लवौ स्मृतौ।
बाहुशीर्षाद्विनिष्क्रान्तौ[3] नितम्बाविति कीर्तितौ ॥१९७॥
केशदेशाद्विनिष्क्रान्तौ परिपार्श्वोत्थितौ[4] यदा।
विज्ञेयौ केशबन्धौ तु करावाचार्यसम्मतौ ॥१९८॥
तिर्यक्प्रसारितौ चैव पार्श्वसंस्थौ तथैव च।
लताख्यौ च करौ ज्ञेयौ नृत्ताभिनयनं प्रति ॥१९९॥
समुन्नतो लताहस्तः पार्श्वात्पार्श्वं विलोलितः।
त्रिपताकोऽपरः कर्णे करिहस्तः[5] प्रकीर्तितः ॥२००॥

कूर्परयोरंसयोश्च किञ्चिच्चलनं भवति। अञ्चनशब्द उत्तानत्वप्राप्ते पुनरप्यञ्चने-नोद्गमनक्रियायोगान्मृदुत्तानावञ्चितौ ॥१९५॥

अथ पल्लवौ—मणिबन्धनमुक्तौ त्विति। ऊर्ध्वव्यावर्तितकरणेन बाहू प्रसार्य परिवर्तितक्रियया स्वस्तिकाकृती पताकौ। पल्लवाकारत्वात् यथोक्तौ। शिथिलौ पल्लवावित्यन्ये पठन्ति। त्रिपताकावित्यनुवर्तयन्ति।

अथ नितम्बौ—बाहुशीर्षादिति। पताकाविति अनुवर्तते। स्कन्धप्रदेशाद्विनिष्क्रान्तत्वेनोत्तानत्वाधोमुखत्वपर्यायत्वेन निष्क्रान्तौ पताकौ, तस्मात् क्षेत्रस्याक्षेपात् नितम्बक्षेत्रे तथैव पर्यायेण वर्तमानौ नितम्बौ ॥१९६॥

अथ केशबन्धौ केशदेशादिति। आदौ पार्श्वक्षेत्रात् तत्पार्श्वपरिवर्तनपूर्वकमुत्थितौ शिरःक्षेत्रं प्राप्तौ, अत एव केशदेशान्नितम्बहस्तोक्तवदेव विक्षिप्तहस्तत्वेन निष्क्रान्तौ तथा तेनैव प्रकारेण पुनः केशदेश एव पर्यायशो गतागतत्वेन प्रत्यावर्तमानौ। केशसंबन्धात्केशबन्धौ। आचार्यसम्मतौ च शोभातिशयकरणात् ॥१९७॥

अथ लताहस्तौ—तिर्यक्प्रसारितौ चेति। पताकाविति वर्तते। अन्ये तु नितम्बादिषु त्रिपताकावित्यनुवर्तयन्ति लताहस्तान्तेषु ॥१९८॥

---

१. KSS अर्धरेचित।
२ KSS. NS., त्रिपताकाकृतौ करौ।
३. KSS शीर्षादिनिष्क्रान्तौ।
४. NSS NS. परिपार्श्वस्थितौ।
५. KSS करिहस्तौ।

कटिशीर्षनिविष्टाग्रौ[1] त्रिपताकौ यदा करौ।
पक्षवञ्चितकौ हस्तौ तदा ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिः ॥२०१॥

तावेव तु परावृत्तौ पक्षप्रद्योतकौ स्मृतौ।
अधोमुखतलाविद्धौ ज्ञेयौ गरुडपक्षकौ ॥२०२॥

हंसपक्षकृतौ हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ।
तथा प्रसारितभुजौ दण्डपक्षाविति स्मृतौ ॥२०३॥

ऊर्ध्वमण्डलिनौ हस्तावूर्ध्वदेशविवर्तनात्।
तावेव पार्श्वविन्यस्तौ पार्श्वमण्डलिनौ स्मृतौ ॥२०४॥

अथ करिहस्तः—समुन्नत इत्यादि। सदलेपक्रमेण य उन्नत। विलोलित इति दोलावन्नीत। अपरग्रहणात् त्रिपताक एव खटकामुखस्य इति केचित्। खटकामुखोऽपर इत्यन्ये पठन्ति। प्रख्यातीमतयानारम्भोऽस्य चतुरश्रवत्, विजातीयारम्भोऽपि नृत्ताभ्यासस्य व्यपदेशात् करालखटकामुखवत्। अतो न द्विवचनम्। एकैकस्य पृथक्प्रयोगे करिहस्तत्वाभावादित्येकवचनमेव। तदाकारत्वाच्चेद नाम ॥२०६॥

अथ पक्षवञ्चितौ पक्षप्रद्योतौ च—कटिशीर्षेति पाठः। वृतौ पक्षावञ्चितौ गतौ, तत्सम्मुखौ तु तद्द्योतयतीति तथोक्तौ। एवकारेणानुगं व्यामिश्रतया प्रयोगशोभा भवतीत्याह ॥२००-२०१॥

अथ गरुडपक्षौ अधोमुखेति। अधोमुखौ नितम्बक्षेत्रे भूत्वा तलेनाविद्धौ ऊर्ध्वगमनं झटिति कुर्वाणौ तार्क्ष्यभुजाकाराक्षेपात् तिलकवाक्यप्रमाणत्वात्सुकरण प्राप्त त्रिपताकबाधेन पताकावुपलभ्येते ॥२०२॥

अथ दण्डपक्षौ—हंसपक्षकृताविति। एकस्य हंसपक्षस्य व्यावर्तने विलासेन पार्श्वादिक्षेत्रस्थ निकटस्य वर्तनं तत्समकालमेव द्वितीयस्य स्वदेहपरिवर्तनेन वर्तनं भुजप्रसारणपर्यन्तं पुनरपरेणाङ्गेनेति द्वावपि प्रसारितभुजौ व्यावर्तितपरिवर्तितौ च भवत इति पक्षे पार्श्वतो दण्डवद्भुज इति दण्डपक्षौ। युगपदेव द्वयोरपि प्रसारनव्यावर्तनपरिवर्तने तु क्रमेणेत्यन्ये ॥२०३॥

अथोर्ध्वमण्डलौ ऊर्ध्वमण्डलिनाविति। वक्षोदेशाद् व्यावर्तितकरणेन ललाटक्षेत्रेण पार्श्वगमने विधाय ततोऽपि मण्डवद् भ्रमणेन प्रसारितावूर्ध्वमण्डलिनौ। प्रसारितभुजाविति अनुवर्तते। ललाटप्राप्तिपर्यन्तेनैवानयोर्लक्षणं शिष्टं तु पार्श्वमण्डलिनोरिति केचित्। तावेव पार्श्वविन्यस्ताविति वचनान्नृत्तप्रसिद्ध (चक्र) वर्तनात्मकावूर्ध्वमण्डलावित्यन्ये ॥२०४॥

---

१ GOS निविष्टौ तौ।

उद्वेष्टितौ भवेदेको द्वितीयश्चापवेष्टितः[1]।
भ्रमितावुरसः स्थाने ह्यू[2]रोमण्डलिनौ स्मृतौ ॥२०५॥
[3]अलपल्लवकारालावूरोर्ध्वभ्रमणक्रमात् ।
पार्श्वावर्तश्च विज्ञेयावुरः पार्श्वार्धमण्डलौ ॥२०६॥
हस्तौ तु मणिबन्धान्ते कुञ्चितावञ्चितौ यदा ।
[4]खटकाख्यौ तु तौ स्यातां मुष्टिकस्वस्तिकौ तदा ॥२०७॥
पद्मकोशौ यदा हस्तौ [5]व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
नलिनीपद्मकोशौ तु तदा ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिः ॥२०८॥

अथ पार्श्वमण्डलौ—ताववेति । ऊर्ध्वमण्डलावेव पार्श्वगतौ पताकाकृती परस्परसम्मुखौ । अन्ये तु निर्वचनसमर्थनाशयेन स्वपार्श्व एवाविद्धभुजभ्रमणवर्तनात्मकमनयो रूपमाहुः ।

अथोरोमण्डलिनौ—उद्वेष्टित इति । चकारसन्नियोगेन यौगपद्यमाह । उरस इति पञ्चमी । तत आरभ्य पार्श्वक्षेत्रे भ्रमितावेकस्यागमनस्य परस्य गमनमिति वर्तनया । षष्ठीत्यन्ये वदन्तः तत्रैव स्थानमित्याहु । ऊर्ध्वपार्श्वोरोमण्डलिषु हस्तपक्षाविपर्यये वर्तयन्ति ॥२०५॥

अथोरःपार्श्वमण्डलौ—अलपल्लवाकारालाविति । वक्षोदेशात उत्तानौ हस्तौ सस्तम्भोऽलपल्लवस्थानदायिना व्यावर्तितकरणेन निष्क्रम्यते । तत्समकालं च पार्श्वप्रसारितभुजौ । द्वितीयो हस्ततर्जन्याद्युद्वेष्टितसन्निवेशेनारालपदायिना वक्षोदेशमानीयते पुनरेवमिति । उरसि अर्धमेको हस्तः पार्श्वे च द्वितीयो मण्डलवद्गतागतक्रमेण कुरुत इति तत्सौवतौ ॥२०६॥

अथ मुष्टिकस्वस्तिकौ—हस्तौ तु मणिबन्धान्त इति । एकः कुञ्चितोऽरालवर्तनया अपरोऽञ्चितोऽलपल्लववर्तनया पुनरञ्चपर्याय इत्येव वर्तनानन्तरं खटकामुखाभ्यां स्वस्तिक इति पारम्पर्येण मुष्टिप्रभवत्वात्खटकस्य मुष्टिकस्वस्तिकव्यपदेशो मुष्टिशिखरकपित्थखटकानामन्यतमप्रयोगानुज्ञानार्थमिति वदिद ॥२०७॥

अथ नलिनीपद्मकोशाविति । पद्मकोशौ सम्मुखौ श्लिष्टमणिबन्धौ । ततोऽन्यतरस्य कनीयसी समुखी अपरस्याङ्गुष्ठ समुख क्रियया परिवर्तनमिति केचित् ।

---

१ KSS द्वितीयश्च विचेष्टित ।
२. KSS omits हि ।
३. NS. अरालपल्लवकरा ।
४. KSS. कटका ।
५. KSS. व्यावर्तं ।

करावुद्वेष्टितापौ तु प्रविश्यायालपल्लवौ ।
ऊर्ध्वप्रसारितावद्धौ [1]कर्तव्यावुल्वणाविति ॥२०९॥

पल्लवौ च शिरोदेशे सम्प्राप्तौ ललितौ स्मृतौ ।
कूर्परस्वस्तिकगतौ लताख्यौ वलिताविति ॥२१०॥

करणे तु प्रयोक्तव्यौ नृत्तहस्तौ विशेषत ।
तथार्थाभिनये चैव पताकाद्या प्रयोक्तृभि ॥२११॥

सकरोऽपि भवेत्तेषा प्रयोगोऽर्थवशात्पुन ।
प्राधान्येन पुन. सज्ञा नाट्ये नृत्ते करेष्विह ॥२१२॥

इद त्वत्र युक्तम् – व्यावृत्तेन परिवृत्तौ यदा पद्मकोशाविति सङ्गति । अस्मिन् मुष्टिक एव स्वस्तिकक्षेत्रे करौ कृत्वा द्वयोरपि यदा व्यावर्तितकरणेन कनिष्ठादीना परिवर्तनमन्योन्यपराङ्मुखता तदनन्तर पद्मकोशद्वय तदा । नलिन्यामनेककमल-समवादिद नाम ॥२०८॥

अथोल्वणौ । करावुद्वेष्टितावाविति । वक्ष क्षेत्रादुद्वेष्टितप्रधानौ हस्तौ विधायोर्ध्वसरयक्षेत्रे प्रसारितावाविद्धौ च हस्त्याभिमुखचलदङ्गुलीकावलपल्लवौ भवतस्तदोल्वणौ । हर्षपरवशा चित्तवृत्ति सूचयन इत्युल्वणौ ॥२०९॥

अथ ललितौ पल्लवौ चेति । अलपल्लवावेव तु शिर क्षेत्रप्राप्तौ ललितौ ललितौ चातुरश्र्येणाङ्गुलालित्योपादानात् ।

अथ वलितौ—कूर्परस्वस्तिकगताविति । कूर्परस्थान स्वस्तिकौ लताहस्तौ बाह्वोर्वलनाद्वलितौ । इति शब्द एवप्रकारवर्तनान्तरसूचकः ॥२१०॥

करणसध्यान्करान् वक्ष्यामीति । करणाङ्गत्वाद्विशेषणभागस्यैव सन्धिय-माणस्य करणस्य प्रवचन फलति । यथा लोहिताष्णीषा ऋत्विज प्रचरन्तीति वचना-न्तरादृत्विजा प्रचारलाभात् द्वाविति औविभक्तिकपदार्थविधानपरेति । करणमिति करणानि इति अर्थे पाठ । यत् क्रियते सम्पाद्यते बलादेवाभिनयविशेषो येनाङ्गुलि-तुलनक्रियाविशेषेण तत्करणम् । स्वसमाप्तौ निराकाङ्क्षा, परिसमाप्त्यभावे तु वर्तनाया क्रियान्तराकाङ्क्षा । तदेवेदमङ्गुष्ठवत्त्विदस्फोटनमङ्गुस्येति व्यवहरन्ति । तेन येषु हस्तेषु नत्यादे कुञ्चन तत्प्रवालवत् क्रिया, यथा मुकुलपञ्चतुरमृग-शीर्षकादिषु । एवमन्यदुत्प्रेक्ष्यम् । एतादस्य तु सर्वकरानाम् कार्यकरणतया साधारण्य

---

१. KSS, NS विज्ञेयौ ।

विप्रुता संयुताश्चैव नृत्तहस्ताः प्रकीर्तिताः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि करान् करणसंश्रयान् ॥२१३॥

सर्वेषामेव हस्तानां नाट्यहस्तनिर्देशिभिः ।
विधातव्या प्रयत्नेन करणं तु चतुर्विधम् ॥२१४॥

आवेष्टितमेकं स्यात् उद्वेष्टितमथापरम् ।
व्यावर्तितं तृतीयं तु चतुर्थं परिवर्तितम् ॥२१५॥

आवेष्ट्यन्ते यदङ्गुल्यस्तर्जन्याद्या यथाक्रमम् ।
अभ्यन्तरेण करणं तदावेष्टितमुच्यते ॥२१६॥

उद्वेष्ट्यन्ते यदङ्गुल्यः तर्जन्याद्या बहिर्मुखम्[1] ।
क्रमशः करण विप्रास्तदुद्वेष्टितमुच्यते ॥२१७॥

[2]आवर्त्यन्ते कनिष्ठाद्या [3]ह्यङ्गुल्योऽभ्यन्तरेण तु ।
यथा[4] क्रमेण करणं तद् व्यावर्तितमुच्यते ॥२१८॥

सर्वप्रकृतित्वम् । तत एव प्राधान्यात् पताकव्यपदेशः । नाट्यशब्देनाभिनयहस्ताः नृत्तशब्देन नृत्तहस्ताः सूचिताः । अभ्यन्तरेण तलसंमुखत्वेन बाह्यपार्श्वात् देहं प्रति वक्षःक्षेत्रपर्यन्तप्राप्त्या । अतो वैपरीत्येन कनिष्ठाद्यावर्तनं बहिर्मुखत्वं वक्षःक्षेत्रात् बहिर्निर्गमन इति तलसंमुखत्वमेवाभ्यन्तरत्वम् । एतद्विपर्यासेन बाह्यता ॥२११-२१८॥

ननु किमेतैरावेष्टिताद्यैरित्याशङ्क्य एषां साधनतमत्वं दर्शयति — नृत्तेऽभिनयप्रयोगे चेति । नृत्ते नाट्ये च करणानि प्रकर्षेण योजयेत् । केन हेतुनेत्याह पाणिभिरिति, यतो वर्तना जाता अन्यजनकास्य पूर्वपदचाङ्काविवेन । पाण्योर्नृत्तनाट्यहस्ताः । कथं प्रयोजयेदित्याह—मुखभ्रूनेत्रयुक्तानीति । यतो हि वर्तना यावन्ति तत एव मुखादीनीति तात्पर्यम् । नेत्रभ्रूमुखरागाः यैर्व्यञ्जिता इति स्थितमभिनयेषु पूरणार्थं प्रक्रिया । इयं तु वर्तनास्वित्यपौनरुक्त्यम् ॥२१९॥

---

१. KSS. तर्जन्या बहिर्मुखाः ।
२. KSS. आवर्त्यन्ते ।
३. GOS. omits हि
४. KSS. यत् ।

उद्वर्त्यन्ते कनिष्ठाद्या बाह्यतः[1] क्रमशो यदा ।
अङ्गुल्यः करणं विप्रास्तदुक्तं परिवर्तितम् ॥२१९॥

नृत्तेऽभिनययोर्वा पाणिभिर्वर्तनाश्रये ।
मुखभ्रूनेत्रयुक्तानि करणानि प्रयोजयेत् ॥२२०॥

[2]तिर्यक्तयोर्ध्वंसस्थो ह्यधोमुखश्चाञ्चितोऽपविद्धस्तु ।
मण्डलगतिस्तथा स्वस्तिकश्च पृष्ठानुसारी च ॥२२१॥

उद्वेष्टितः प्रसारित इत्येते वै स्मृताः प्रकारास्तु ।
बाह्वोरिति करणगता विज्ञेया नित्यं नृत्तप्रयोक्तृभिः ॥२२२॥

हस्तानां करणविधिर्मया समासेन निगदितो विप्राः ।
अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये हृदयोदरपार्श्वकर्माणि[3] ॥२२३॥

आभुग्नमथ निर्भुग्नं तथा चैव प्रकम्पितम् ।
उद्वाहितं समं चैव उरः पञ्चविधं स्मृतम् ॥२२४॥

बाहुलग्नत्वादङ्गुलिक्रियायास्तद्भेदानाह तिर्यक्तयोर्ध्वसस्थ इत्यादि । तिर्यगिति पार्श्वगत्या, ऊर्ध्वसस्थ शिरसोऽप्युपरि गच्छन्, अधोमुखो भुवमाश्लिष्यन्, अञ्चितो वक्षोदेशान्निष्क्रम्य शिरःक्षेत्रमेव प्रत्यागतः, अपविद्धो मण्डलगते सर्वतो भ्रमन् । पृष्ठं स्वकायस्यानुसरतीति पृष्ठानुसारी ॥२२०॥ उद्वेष्टितोमणिबन्धनवर्तनया निष्क्रामणम् प्रसारितस्य तु स्पष्टमेवप्रमनुधावन् । एतेषु करणेषु चतुर्षु द्रुतमध्यविलम्बितादिवैचित्र्येण बाहुपर्यायेण च समस्तानि योजनया यदा नियुज्यन्ते तदा पातवर्तनादिशतसहस्राण्यत्रैवान्तर्भूतानीति यदेके चत्वारिंशतमन्ये एवमाहुस्तन्मिथ्यैव । तदाह करणगता विशेषा अवश्यं ज्ञातव्या इति । नित्यमेतद्व्यतिरिक्तप्रयोजनाभावात् ॥२२१-२२२॥

अथोरस कर्माण्याह—आभुग्नमित्यादि ॥२२३॥ निम्नमिति सपक्षोचम् । सर्वथिदिति मध्ये मध्ये, इसय शिथिलम् । निरवष्टम्भं कृत्वा व्याभुग्नावध पतन्ताविवांसौ ॥२२४॥ यत्र शीतेनापि विना शीतस्पर्शो । एवमेव मार्गे भ्रमनमिति

---

१ KSS बाह्यतः.

२. KSS. तिर्यगूर्ध्वंगत चैव तथाऽधोमुख एव च ।

३. KSS. ends here 9th chapter.

निम्नमुन्नतपृष्ठं च [1]व्याभुग्नांसं श्लथं क्वचित् ।
आभुग्नं तदुरो ज्ञेयं कर्म चास्य निबोधत ॥२२५॥

सम्भ्रमविषादमूर्च्छाशोकभयव्याधिहृदयशल्येषु[2] ।
कार्यं [3]शीतस्पर्शे वर्षे [4]लज्जान्वितेऽर्थवशात् ॥२२६॥

स्तब्धं[5] च निम्नपृष्ठं च निर्भुग्नांसं समुन्नतम् ।
उरो निर्भुग्नमेतद्धि कर्म चास्य निबोधत ॥२२७॥

स्तम्भे मानग्रहणे विस्मयदृष्टे च सत्यवचने च ।
अहमिति च दर्पवचने गर्वोत्सेके[6] तु कर्तव्यम् ॥२२८॥

[[7]दीर्घनिश्वसिते चैव जृम्भणे मोटने तथा ।
बिब्बोके च पुनः स्त्रीणां तद्विज्ञेयं प्रयोक्तृभिः] ॥२२९॥

कार्योत्क्षेपैरुरो [8]यत्र निरन्तरकृतं कृतम् ।
प्रकम्पितं तु [9]विज्ञेयमुरो नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥२३०॥

हसितरुदितादिसंभ्रमभयश्रमव्याधिपीडितार्थेषु ।
नानाभावोपगतं कार्यमुरो नाट्ययोगेषु ॥२३१॥

हसितरुदितेषु कार्यं श्रमे भये श्वासकाशयोश्चैव ।
हिक्कादुःखे च तथा नाट्यज्ञैः संप्रयोगेन ॥२३२॥

...र्थं इत्युक्तम् ॥२२५॥ सम्यगुन्नितं कृत्वा निष्क्रान्तौ पृष्ठौ भुग्नावंसौ यत्र ॥२२६॥
हिक्का स्पष्टम् ॥२३०॥

---

१. NS., KSS व्याभुग्न संनतं ।
२. NS शिल्पेषु ।
३. KSS तेन स्पर्शे ।
४. KSS लज्जायितं ।
५. NS स्वच्छं ।
६. KSS गर्वोत्साहे तु ।
७ KSS does not read it
८. KSS यत्तु ।
९ KSS विज्ञेयमुरो ।

उद्वाहित[1]मूर्ध्वगतमुरो ज्ञेय [2]प्रयोक्तृभि ।
दीर्घोच्छ्वसनता लोके जृम्भणादिषु चेष्यते ॥२३३॥

सर्वं ससौष्ठवरङ्ग[3]श्चतुरस्रकृतं कृतम् ॥
उरः समं तु विज्ञेय स्वस्य सौष्ठवसयुतम् ॥२३४॥

एतदुक्तं मया सम्यगुरसस्तु विकल्पनम् ।
अत [3]ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पार्श्वयोरिह लक्षणम् ॥२३५॥

नत समुन्नतं चैव प्रसारितविवर्तिते ।
[4]तथापसृतमेवं तु पार्श्वयो कर्म पञ्चधा ॥२३६॥

[5]कटिर्भवेत्तु व्याभुग्ना पार्श्वमाभुग्नमेव च ।
तथैवापसृतांस च किञ्चित्पार्श्वंनत स्मृतम् ॥२३७॥

[6]तस्यैव चापर पार्श्वं विपरीत तु युक्तित. ।
कटीपार्श्वभुजांसैश्चाभ्युन्नतैस्त भवेत् ॥२३८॥

आयामनादुभयतः पार्श्वयो स्यात् प्रसारितम् ।
[7]परिवर्तात्त्रिकस्यापि विवर्तितमिहेष्यते ॥२३९॥

[8]विवर्तितापनयनाद् भवेदपसृत पुन ।
पार्श्वलक्षणमित्युक्त विनियोग निबोधत ॥२४०॥

उपसर्पे नत कार्यमुन्नत चापसर्पणे ।
प्रसारित प्रहर्षादौ परिवृत्ते विवर्तितम् ॥२४१॥

[9]विनिवृत्ते त्वपसृतं पार्श्वमर्थवशाद्भवेत् ।
एतानि पार्श्वकर्माणि जठरस्य निबोधत ॥२४२॥

शिष्टकटीत्रिकस्कन्धकर्माणि पार्श्वकर्माणीति ॥२४०॥

---

१ GOS. तूर्ध्वंकृत ।
२ KSS प्रयोगत ।
३. GOS' पर ।
४ KSS तथा पसृतमेव ।
५. GOS. कटी ।
६. GOS नतस्यैवापर ।
७ KSS, NS परिवर्ति ।
८. NS विवर्तितोऽनयनात् KSS विवर्तितापनयनात् ।
९ KSS परिवर्ती ।

क्षामं खल्वं च पूर्णं च संप्रोक्तमुदरं त्रिधा ।
तनु क्षामं नतं खल्वं पूर्णमाध्मातमुच्यते ॥२४३॥

क्षामं [1]हास्येऽथ रुदिते निःश्वासे जृम्भणे भवेत् ।
व्याधिते तपसि श्रान्ते क्षुधार्ते खल्वमिष्यते ॥२४४॥

पूर्णमुच्छ्वसिते स्थूले व्याधितात्यशनादिषु ।
इत्येतदुदरं प्रोक्तं कट्याः कर्म निबोधत ॥२४५॥

अन्ये तु क्षामं खल्लं समं पूर्णमुदरं स्याच्चतुर्विधम् ।
छिन्ना चैव निवृत्ता च रेचिता कम्पिता तथा ।
उद्वाहिता चैव कटी नाट्ये नृत्ते च पञ्चधा ॥२४६॥

कटी मध्यस्य वलनात् छिन्ना सम्परिकीर्तिता ।
पराङ्मुखस्याभिमुखी निवृत्ता स्यान्निवर्तिता ॥२४७॥

सर्वतो भ्रमणाच्चापि विज्ञेया रेचिता कटी ।
तिर्यग्गतागता क्षिप्ता[2] कटी ज्ञेया प्रकम्पिता ॥२४८॥

नितम्बपार्श्वोद्वहनात् शनैरुद्वाहिता कटी ।
कटीकर्म मया प्रोक्तं विनियोगं निबोधत ॥२४९॥

छिन्ना व्यायामसंभ्रान्तव्यावृत्तप्रेक्षणादिषु ।
निवृत्ता वर्तने चैव रेचिता भ्रमणादिषु[3] ॥२५०॥

कुब्जवामननीचानां गतौ कार्या प्रकम्पिता ।
स्थूलेषूद्वाहिता योज्या स्त्रीणां लीलागतेषु च ॥२५१॥

कम्पनं वलनं चैव स्तम्भनोद्वर्तने तथा ।
निवर्तनं च पञ्चैतान्यूरुकर्माणि कारयेत् ॥२५२॥

नमनोन्नमनात्पार्ष्ण्योर्मुहुः स्यादूरुकम्पनम् ।
गच्छेदभ्यन्तरं जानु[4] -यत्र तद्वलनं स्मृतम् ॥२५३॥

स्तम्भनं चापि विज्ञेयमपविद्धक्रियात्मकम् ।
वलिताविद्धकरणादूर्वोरुद्वर्तनं स्मृतम् ॥२५४॥

गतेषु तदुक्तमपविद्धक्रियात्मकमिति निष्क्रियत्वमिति यावत् ॥२५४॥

---

1. KSS. हासे च ।
2. GOS. क्षिप्तं ।
3. KSS. भ्रमणेषु च ।
4. KSS. NS अभ्यन्तराज्जानु ।

पार्ष्णिरभ्यन्तरं गच्छेद्यत्र तत्तु निवर्तनम् ।
गतिष्वधमपात्राणां भये चापि हि कम्पनम् ॥२५५॥

वलनं चैव कर्तव्यं स्त्रीणां स्वैरपरिक्रमे ।
साध्वसे च विषादे च स्तम्भनं तु प्रयोजयेत्[1] ॥२५६॥

व्यायामे ताण्डवे चैव कार्यमुद्वर्तनं बुधैः ।
निवर्तनं तु कर्तव्यं सम्भ्रमादिपरिभ्रमे ॥२५७॥

[2]यथादर्शनमन्यच्च लोकाद् ग्राह्यं प्रयोक्तृभिः ।
इत्यूर्वोर्लक्षणं प्रोक्तं जङ्घायास्तु निबोधत ॥२५८॥

आवर्तितं नतं क्षिप्तमुद्वाहितमथापि च ।
परिवृत्तं तथा चैव जङ्घाकर्माणि पञ्चधा ॥२५९॥

वामो दक्षिणपार्श्वेन दक्षिणश्चापि वामतः ।
पादो यत्र व्रजेद्विप्रा[1] तदावर्तितमुच्यते ॥२६०॥

जङ्घास्वस्तिकयोगेन क्रमादावर्तितं नयेत् ।
जानुनः [3]कुञ्चनाच्चैव नतं ज्ञेयं प्रयोक्तृभिः ।

[4]विक्षेपाच्चैव जङ्घाया क्षिप्तमित्यभिधीयते ॥२६१॥
[[5]नतं स्याज्जानुनमनात् क्षिप्तं विक्षेपणाद् बहिः] ।

उद्वाहितं च विज्ञेयमूर्ध्वमुद्वाहनादपि ।
प्रतीपनमनं यत्तु परिवृत्तं तदुच्यते ॥२६२॥

आवर्तितं प्रयोक्तव्यं [6]विदूषकपरिक्रमे ।
नतं चापि हि कर्तव्यं स्थानासनगतादिषु[7] ॥२६३॥

बहिः पार्ष्णिक्षेपाच्च पतनमाविद्धमूरो वर्तनं । करण इति क्रियायां घस्यामित्यनेन पुनः पुनः पार्ष्ण्योः पतनम् । पादतलाग्रात्तु स्थानं च कर्तव्यमिति

---

१ GOS. सम्प्रयोजयेत् ।
२. KSS. यथा दर्शन··· ।
३ KSS. कुञ्चन ।
४. KSS. विक्षेप ।
५ KSS. does not read it.
६ KSS., NS सम्भ्रमादि ।
७. NS. गमादिषु ।

क्षिप्तं व्यायामयोगेषु ताण्डवे च प्रयुज्यते ।
तथा चोद्घट्टितं [1]कुर्यादाविद्धगमनादिषु ॥२६४॥

ताण्डवेषु प्रयोक्तव्यं परिवृत्तं प्रयोक्तृभिः ।
इत्येतज्जङ्घयोः कर्म पादयोस्तु निबोधत ॥२६५॥

उद्घट्टितः समश्चैव तथाग्रतलसञ्चरः ।
अञ्चितः [2]कुञ्चितश्चैव पादः पञ्चविधः स्मृतः ॥२६६॥

स्थित्वा पादतलाग्रेण पार्ष्णिर्यस्य भुवि निपात्यते ।
यस्य पादस्य करणे भवेदुद्घट्टितस्तु सः ॥२६७॥

[3]अयमुद्वेष्टितकरणे त्वनुकरणार्थं प्रयोगमासाद्य ।
द्रुतमध्यमप्रचारः सकृदसकृद्वा प्रयोक्तव्यः ॥२६८॥

स्वभावरचिते भूमौ समस्थाने च यो भवेत् ।
[4]समः पादः स विज्ञेयः स्वभावाभिनयाश्रयः ॥२६९॥

[5]स्थिरस्वभावाभिनये नानाकरणसंश्रये ।
चलितश्च पुनः कार्यो विधिज्ञैः[6] पादरेचिते ॥२७०॥

[7]समस्यैव यदा पार्ष्णिः पादस्याभ्यन्तरे भवेत् ।
बहिः पार्श्वस्थितोऽङ्गुष्ठस्त्र्यस्रपादस्तु स स्मृतः ॥२७१॥

स्थपरत्वा (कृत्वा ?) समपदं स्थानमवशान्ते तथैव च ।
स्यादिङ्गितलयादिष्वर्थेषु त्र्यस्रः पादो यथाविधि ॥२७२॥

अस्यैव समपादस्य पार्ष्णिरभ्यन्तरे भवेत् ।

दर्शयति । ऊर्ध्वकृतस्य चटुनादुद्घट्टितं । उद्वेष्टितस्य करणमुद्वेष्ट्यते यदङ्गस्य इत्यादि तदेव बाहुप्रभेदादवहुधा । तत्राम्य प्रयोग इति वर्तनाश्रयो विनियोगः । केचित्तु प्रयोगमासाद्यानुकरणार्थमभ्यस्य प्रयोग इत्याहुः यथा विप्रमोर्वशीयो पुरूरवःप्रभृते । एतेन नाट्यविषयो विनियोग उक्तः । अग्रगे तलेन च सञ्चरत इति ॥२६६॥

---

१. GOS कार्यम् ।
२. NS कुञ्चितः सूचीपादः षोढा प्रकीर्तितः ।
३. KSS, NS. अयमुद्घट्टितकरणेऽत्र ।
४. GOS, समपादः ।
५. KSS स्थिरः स्वभाव ।
६. KSS, NS. विक्षेपः ।
७. KSS, NS do not read verses समस्यैव to संश्रय. ।

स्थपाद स विज्ञेयः स्थानकादिषु सथयः ॥२७३॥
उत्क्षिप्ता तु भवेत्पार्ष्णिः प्रसृतोऽङ्गुष्ठकस्तथा ।
अङ्गुल्यश्चाञ्चिता सर्वा [1]पादेऽग्रतलसञ्चर ॥२७४॥

तोदननिकुट्टने स्थितनिशुम्भने भूमिताडने भ्रमणे ।
विक्षेपविविधरेचकपार्ष्णिकृतागमनमेतेन ॥२७५॥

पार्ष्णिर्यस्याञ्चिता भूमौ पादमग्रतल तथा ।
अङ्गुल्यश्चाञ्चिता सर्वा स पादस्त्वञ्चित स्मृत [2] ॥२७६॥
[3]पादाग्रतलसञ्चारे वर्तितोद्वर्तिते तथा ।
[4]एष पादाहते कार्यो नानाभ्रमरकेषु च ॥२७७॥

उत्क्षिप्ता यस्य पार्ष्णिः स्यादङ्गुल्य कुञ्चितास्तथा ।
तथा कुञ्चितमध्यश्च स पाद कुञ्चित स्मृत ॥२७८॥

उदात्तगमने चैव वर्तितोद्वर्तिते तथा ।
[5]उत्क्षिप्ता तु भवेत्पार्ष्णिरङ्गुष्ठाग्रेण सस्थित ॥२७९॥

वामश्चैव स्वभावस्थ सूचीपाद प्रकीर्तित ।
[6]नृत्ते नूपुरकरणे प्रयोगस्तस्य कीर्त्यते ॥२८०॥

तथा तोदन प्रेरणम्, निकुट्टन तदवग्रहणम्, स्थित स्थानकादि, शुम्भन पीडन ताडन हननम्, भ्रमण मनस, विक्षेपो भूतस्यापसारणम् । विविधरेचक करपादरेचक ।२७५। अञ्चिता इति प्रसृता अञ्चितमुद्वर्तित विद्रूपकादिगतौ ।२७६। भ्रमरी चारी, येषु प्रयोगेषु ते भ्रमरका ।२७७। सूची पश्चात् पादमन्ये पठन्ति । नूपुरस्य पादभूषणस्य करणे बन्धने । कट्यूरुजङ्घापादकर्माण्येव परस्परमिश्रीभूततावैचित्र्येण समुदिततया प्रयुज्यमानानि चारीत्युच्यन्ते । तत्समुदायस्य मण्डलभेदेन गतिनिष्पद्यत इति कट्यादिपादान्तकर्मणैव चार्य उक्ताः । अत एव तासा विनियोग पृथङ् नोक्त ॥२८०॥

---

१. GOS पादोऽग्रतलसञ्चर ।
२ KSS, NS पार्ष्णिस्तता ।
३ NS स पादोऽञ्चित उच्यते ।
४ NS. पादाग्रस्थितसचारे ।
५ NS. अनित्राम्तत्रमे चैव पादमेत प्रयोजयेत् ।
६. KSS उत्क्षिप्त ··· सस्थिता ।
७ NS नृत्तेऽन्त पुरकरणे नीतित ।

अतिक्रान्तक्रमे चैव पादमेतं प्रयोजयेत् ।
पादजङ्घोरुकरणे कर्म कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥२८१॥
पादस्य करणं सर्वं जङ्घोरुकृतमिष्यते ।
यथा पादः प्रवर्त्तेत तथैवोरु प्रवर्तते ॥२८२॥
[1]अनयोः समानकरणात् पादचारीं प्रयोजयेत् ।
इत्येतदङ्गजं प्रोक्तं लक्षणं कर्म चैव हि ॥२८३॥
अत परं प्रवक्ष्यामि चारीव्यायामलक्षणम् ॥२८४॥

[2]इति भरतीये नाट्यशास्त्रे अङ्गाभिनयो नाम नवमोऽध्यायः ।

समनन्तर त्वध्यायत्रयं तद्विनियोगोदाहरणप्रदर्शनार्थमित्येतत्सर्वं मनसि कृत्वाह पादजङ्घोरुकरणमित्यादि । सममिति सह ॥२८१॥ अत्र हेतु पादस्येति नाभिजङ्घोरुकरणमित्यादिकर्मण्योऽन्यत् पादकर्मेत्यर्थ ।

एतदेव स्फुटयति यथा पाद इति ॥२८२॥ अनयोरिति मध्ये अङ्गानि सर्वाङ्गता अत्र च सर्वमाङ्गिकमियतैवोक्तमिति दर्शयति इत्येतदिति ॥२८३॥ अनन्तरवक्तव्यमामुखयति ।

अत परमिति । चारीव्यायामा लक्ष्यन्ते उदाहरणतया येनेति शिवम् ॥ २८४ ॥

शिशिरतरकिरणकलिकाचङ्कारविभूषितभक्तभङ्गुरताप ।
अभिनवगुप्तो नवमाध्याये सन्देहताहमपनुदतादि स्म ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेद विवृतावभिनवभारत्यां आङ्गिकाध्यायो नवम ॥

---

१. NS. तयो ।
२. KSS इति भरतीये नाट्यशास्त्रे शरीराभिनयो नाम दशमोऽध्यायः ।

नाट्यशास्त्रम्

अथ दशमोऽध्यायः

एवं पादस्य जङ्घाया ऊर्वोः[1] कट्यास्तथैव च ।
समानकरणे चेष्टा सा चारीत्यभिधीयते ॥१॥
[2]विधानोपगताश्चार्यो व्यायच्छन्ते परस्परम् ।
यस्मादङ्गसमायुक्तास्तस्माद्व्यायाम उच्यते ॥२॥
एकपादप्रचारो यः सा चारीत्यभिसंज्ञिता ।
द्विपादक्रमणं यत्तु करणं नाम तद्भवेत् ॥३॥

अभिनवभारती

निश्चलस्थितिमद्व्योमचारीमद्गतिविग्रहः ।
सर्वदा ध्वनिमात्रात्मा शम्भुर्विजयतात् प्रभुः ॥

चारीव्यायामलक्षणमित्युक्तम् ॥१॥

तत्र समासे सन्देहः व्यायामशब्दार्थे च । चरेर्हि करणे भावे वा औणादिक इञ्, कृदिकारादक्तिन 'ङीप्' इति च चारीशब्दः प्रसिद्धार्थ इत्यभिप्रायेण सन्देहद्वयमपाकर्तुमाह— विधानोपगता इति । अन्योन्ययोजनापतिताश्चार्यो व्यायामशब्दस्यार्थ इति तात्पर्यम् । चार्य एव व्यायाम इति कर्मधारय इत्यर्थः । अस्यार्थस्तु अन्वर्थं व्यायच्छन्ते परस्परतया आपतन्ति इति । कुत्र नियम इत्याह—परस्परमिति । पूर्वा चारी परया नियता न तु पूर्वस्यामिति तेनाकर्मकत्वादात्मनेपदम् । परस्परोपपदाच्चेति कर्मव्यतिहारजमात्मनेपदं निषेधति, न तु आङो यमहन इति । ननु किं तन्नियमनमित्याह । विधानोपगता इति विधानेनैकस्या नियततेति अपरा उपगता समादेवागता । नन्वेवमन्योन्याश्रयम् ? न, अङ्गेन प्रधानभूतेन केनचित्, सम्यगायुक्ता प्रयुक्ता प्रवर्तिता । यत्नायत्नापेक्षया बहुवचनम् । एतदुक्तं भवति—किञ्चिदङ्गं प्रधानं यत् सम्भवति यथा हस्तौ वा अभिनये, पादौ वा गतौ, तदा तदुपयोगिनी चारी प्रधानं, तच्चारीसपर्युचिता च पूर्वा चारी आधीयते परया चेति परस्परनियमवशाच्चार्यो व्यायाम इति ॥२॥

तत्र व्यायामस्य संक्षिप्तमध्यमविस्तीर्णतया भेदान्निरूपयति । एकपादप्रचारो य इति । एकान्तिपादेन योऽयादिप्रचारो व्याक्षिप्तः । द्विपादेति । पादशब्देन तत्प्रचार नामेति प्रसिद्धार्थम् । तुल्यायामप्रसिद्धादन्यदेवेदं सञ्ज्ञात्वेनापुनर्न निरूप्यत इत्यर्थः । एष संक्षिप्तो व्यायाम अभिनयान्तरादौ ॥३॥

---

१. GOS. उरो. ।
२. KSS, NS. विधानोभगत: ।

करणानां समायोगः[1] खण्डमित्यभिधीयते ।
खण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत् ॥४॥

चारीभिः प्रसृतं नृत्तं चारीभिश्चेष्टितं तथा ।
चारीभिः शस्त्रमोक्षश्च चार्यो युद्धे च कीर्तिताः ॥५॥

यदेतत्प्रस्तुतं नाट्यं तच्चारीष्वेव संस्थितम् ।
नहि चार्या[2] विना किञ्चिन्नाट्येऽङ्गं सम्प्रवर्तते ॥६॥

तस्माच्चारीविधानस्य सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
या यस्मिंस्तु यथा योज्या नृत्ते युद्धे गतौ तथा[3] ॥७॥

करणानामिति बहुवचनात् त्रीणि तानि, "कपिञ्जलानालभेत" इति यथा । अन्यथा बहुत्वानियमे खण्डानां मण्डलस्य च न प्रविभागः । एष उपयुक्तो मध्यमो व्यायामः, त्रिभिश्चतुर्भिरित्येतच्चतुरस्यानां अभिप्रायेण, वाग्रहणान्मिश्रणमपि सूचयन् सङ्ख्यान्तरमपि गृह्णीते । तथा हि—चतुर्थे सूचीविद्धाख्ये (११-२१) मण्डले तु पादचारीर्वक्ष्यति । सूचीं वामपदं दद्यात् इत्यादि । सप्तमे स्यन्दिताभिख्ये—'भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् । षट्सङ्ख्यं सप्तसङ्ख्यं वा' इति (११-३०) दशमेऽर्धधिका (१०-१७) इति एवमन्यत्र ॥४॥

तत्र सौष्ठवत्वे तावच्चारीणां दर्शयति चारीभिरिति । नृत्तं चाङ्गहारात्मकं तच्चारीभिः प्रसृतं च व्याप्तमिति प्रत्येकं चेष्टितं गतिः शस्त्रमोक्ष इति । चक्रकुन्तादि-युद्धम् । युद्धे चेति, मल्लहननादि युद्धे नियुद्धे च ॥५॥

प्रकृतेऽप्युपयोजयति—यदेतदिति । यच्छब्देन व्याख्यातधर्मपूर्वकं, एतच्छ-ब्देन व्याख्यायमानधर्मयोगं परामृश्यत इति विस्तीर्णता नाट्यस्याह । किञ्चिदङ्गमिति शिरोहस्तादि, किञ्चिद्धि चार्या सह किञ्चित्पूर्वापरभावेन । संप्रवर्तत इति; तत्त्वेन प्रवर्तते, अविरत्येन प्रवर्तते, सम्यक् प्रवर्तते वा, इति यथा नियमः केचित्पक्षोऽप्यु-पसर्गयोगः तथाङ्गेऽपि स्वीकारः, तत्र निष्पन्न इति मतुभिप्रायार्थः ॥६॥

प्रकृतामिदानीं भेदबहुत्वाच्च न पदार्थविनिश्चितसामान्यलक्षणमात्रान्तर्भाव-कमिति विरच्यते । लक्षणमिति उदाहरणम् । नृत्त इति अभिनीतिः । "नपुंसक" मित्येकशेष तथेति उक्तं, वक्ष्यते चेति शेषः । करणाङ्गहारादौ । तत्र नृत्ते उक्त, युद्धे वक्ष्यते न्यायेपूर्ववमिति शेषः, गतौ च द्वादशाध्याये वक्ष्यते इत्यध्यायत्रयार्थं इह सूचितम् ॥७॥

---

1. KSS समायोगात् ।
2. NS चार्यो ।
3. NS. reads it as तथा गतौ ।

समपादा स्थितावर्ता[1] शकटास्या तथैव च ।
अध्यर्धिका चाषगतिर्विच्यवा[2] च तथापरा ॥८॥
एडकाक्रीडिता बद्धा ऊरुद्वृत्ता तथाड्डिता ।
उत्स्यन्दिता च जनिता स्यन्दिता चापस्यन्दिता ॥९॥
समोत्सारितमत्तल्ली मत्तल्ली चेति[3] षोडश ।
एता भौम्य स्मृतास्चार्य शृणुताकाशिकी पुन ॥१०॥
अतिक्रान्ता ह्यपक्रान्ता पार्श्वक्रान्ता तथैव च ।
ऊर्ध्वजानुश्च सूची च तथा नूपुरपादिका ॥११॥
डोलपादा तथाक्षिप्ता[4] आविद्धोद्वृत्तसंज्ञिते ।
विद्युद्भ्रान्ता ह्यलाता च भुजङ्गत्रासिता[5] तथा ॥१२॥
मृगप्लुता च दण्डा[6] च भ्रमरी चेति षोडश ।
आकाशिक्य स्मृता ह्येता लक्षण च निबोधत ॥१३॥
पार्श्वैर्निरन्तरकृतैस्तथा समनखैरपि ।
समपादा स्मृता[7] चारी विज्ञेया स्थानसश्रया ॥१४॥

तत्रोद्देशमाह—भौम्य एता इति । भूमौ भवा भौम्य, एवमाकाशिक्य उपरिचरनाम् । स्मृता इति वेदोदाहरणेऽत्र यावत्समर्थ्यते तावद्व्युत्पादनार्थं शिष्टा । तैवंलक्ष्यम् तेनैतन्माणज्ञनीयम् । यदि नेद परिगणन क्रियता भेदेनोक्तेति न तथ स्पष्टम् । पल्लक्षणमन्वर्थ च तद्व्याख्यिते ॥८-१३॥

अथ समपादा—ननु समपादा कथ वा चारीत्याह—स्थानसश्रयेति यदा समपाद एव स्थानान्तर गच्छति तदा चरणाच्चारी भवत्येव योग्यतया तथा व्यपदेशादिति भाव ॥१४॥

अथ स्थितावर्ता – भूमिपृष्ठेनेति । अग्रतलसञ्चरेणाभ्यन्तरमण्डल द्वितीयपार्श्वजानुस्वस्तिकान्त, पुनः शब्दो विशेष द्योतयन् सन्निवेशयोगमाह । तेन स चेत्

---

१. KSS, NS. स्थिता वार्ता ।
२. KSS, NS. विच्यवाचा ।
३. KSS, चापि ।
४. KSS. NS. व्याविद्धोद्पुतसंज्ञिते । BHU व्याविद्धोद्वृत्तसंज्ञिते ।
५. NS. भुजङ्गनासिता ।
६. BHU. दण्डपादा ।
७. GOS तु सा ।

भूमिपृष्ठेन पादेन कृत्वाभ्यन्तरमण्डलम् ।
पुनस्तत्सादयेदन्यं स्थितावर्ता[1] तु सा स्मृता ॥१५॥

निषण्णाङ्गस्तु चरणं प्रसार्य तलसञ्चरम् ।
उद्वाहितमुरः कृत्वा शकटास्यां[2] प्रयोजयेत् ॥१६॥

सव्यस्य पृष्ठतो वामश्चरणस्तु यदा भवेत् ।
तस्यापसर्पणं[3] चैव ज्ञेया साध्यर्धिका बुधैः ॥१७॥

पादः प्रसारितः सव्यः पुनश्चैवोपसर्पितः ।
वामः सव्यापसर्पी च चाषगत्यां विधीयते ॥१८॥
[4]विच्यवात् समपादाया विच्यवां सम्प्रयोजयेत् ।
निकुट्टयंस्तलाग्रेण[5] पादस्य धरणीतलम् ॥१९॥

स्वस्तिकत्वेन श्लिष्टस्ततो द्वितीयमुत्सारयेन् स्वपार्श्वे वर्तयेदेतस्य स्थानमपरस्यामिति तथा ॥१५॥

अथ शकटास्या—निषण्णाङ्गस्त्विति । प्रयत्नधृतपूर्वकाय इत्यर्थः । शकटमसनीय धैर्य यथा । एकस्मिन् पादे समेऽङ्गुष्ठकुञ्चितं पश्चेतरं कृत्वा जानुनः कुञ्चने जङ्घाप्रसारणे च स्वपार्श्वे च स्थितिमसञ्चरस्थापनं तु निरोधनं रेचनमिवेति केचिदेनामाहुः । एतच्च लक्षणं नाट्यार्थासङ्गतमेव ॥१६॥

अथाध्यर्धिका सव्यस्येति दक्षिणस्य । पृष्ठत इति पार्ष्णिदेशे । तस्येति दक्षिणस्योपसर्पणे स्वपार्श्वाभिमुख्याश्रिततया स्थितिः । अव्यतिरेकेति अपसर्पणाल्लक्षणस्थानयो मन्तव्या । एवमस्य पूर्णा गतिरन्यस्य पादस्य पूर्णार्धिकेत्यन्ये । करणग्रन्थाच्चैवमुक्तं वामस्यापि पृष्ठसङ्गतमेव ॥१७॥

अथ चाषगति सव्य इति सव्योऽपसर्पणेन, सर्वत्र प्रसारित इति तालमात्रमग्रतः पुनः स एवापसर्पितो द्वितालमात्रं पश्चान्नीतः, वामः सव्येन सहापसर्पति । किञ्चिदुत्प्लुत्य सव्यवामावपसर्पतः श्लिष्टपदत्वेनेति समासमपसर्पणादौ चाषस्येव गतिः चाषगतिः । सव्योपसर्पी चेत्यन्ये पठन्ति, तत्र सव्योत्सरणानन्तरं श्लिष्टत्वमपसर्पणं चार्थः ॥१८॥

अथ विच्यवा—पादस्येति पादयोरित्यर्थः ॥१९॥

---

१ NS, KSS. स्थिता वार्ता ।

२. KSS., शकटास्यं ।

३. KSS, NS सव्योपसर्पणं BHU. तस्योपसर्पणे ।

४. KSS, NS. वीच्यवात् समपादायां विच्यवां सम्प्रयोजयेत् ।

५. KSS, NS. तलाग्रेण ।

तलसञ्चरपादाभ्यामुत्प्लुत्य पतनं तु यत् ।
पर्यायशश्च[1] क्रियते एडकाक्रीडिता तु सा ॥२०॥

अन्योन्यजङ्घासंवेधात् कृत्वा तु स्वस्तिकं ततः ।
ऊरुभ्यां वलनं यस्मात् सा बद्धा चार्युदाहृता ॥२१॥

तलसञ्चरपादस्य पार्ष्णिर्बाह्योन्मुखो यदा ।
जङ्घाञ्चिता तथोद्वृत्ता ऊरूद्वृत्तेति सा स्मृता ॥२२॥

अग्रतः पृष्ठतो वापि[2] पादस्तु तलसञ्चरः ।
द्वितीयपादो निघृष्टः यस्यां[3] स्यादड्डिता तु सा ॥२३॥

अथैडकाक्रीडिता—उत्प्लुत्य, किञ्चिदेकवारं, सन्धिगुल्फदेशेभ्यः पुनरुत्प्लुतिः अङ्गान्तरेणैवमिति पर्यायशः पतनं यत्र चार्यां सा अजकादितुल्यत्वादेडकाक्रीडिता ॥२०॥

अथ बद्धा—केवलयोरेवोर्वोर्वलनं स्थित एव जङ्घास्वस्तिक इति बद्धां केचिदाहुः । अन्ये तु स्वस्तिकापसरणेन पादतलाग्रयोर्मण्डलभ्रमणपूर्वकं यत् स्वस्वपार्श्वगमनं तदूरुबन्धनमाहुः । जङ्घयोः सम्बन्धनाद्बद्धा ॥२१॥

अथोरूद्वृत्ता—अग्रतलसञ्चरस्य पादस्य सम्बन्धिनी पार्ष्णिर्द्वितीयपादपृष्ठभागोन्मुखी यदा भवति जङ्घा च तथा उद्वृत्ता तदा जानुनमनादाकुञ्चिता, द्वितीयजङ्घासम्मुखं वलनात् । ऊरोरूर्ध्वविवर्तनात् लज्जेर्ष्यादिविषया ऊरूद्वृत्ता । अन्ये तु पार्ष्णिर्द्वितीयपादाग्रतलसञ्चरवाह्योन्मुखीत्याहुः ॥२२॥

अथाड्डिता—अग्रत इति । अपिः समुच्चये, वा पर्याये । तेन समस्थित एकोऽग्रतलसञ्चरः पादः द्वितीयः क्रमादग्रे पृष्ठे च निघृष्टः श्लिष्टः कार्य इति अड्डिता, पादस्य स्वस्थानातिक्रमणात् । अड्ड अतिक्रमहिंसयोरित्यस्य इतवि रूपम् पठन्ति, सत्त्व च ॥२३॥

अथोत्स्यन्दिता—बाह्येन कनिष्ठाङ्गुलिभागेन अभ्यन्तराङ्गुष्ठभागेन निवर्तते रेचकाभ्यां पादाभ्यां गमागमं कुरुते । किमवधीत्याह—पादरेचितस्यापहारम्, शोभा-

---

१. KSS, NS पर्यायत ।

२ NS. चापि ।

३ KSS, यत्र ।

शनैः पादौ निवर्तेत[1] बाह्येनाभ्यन्तरेण च ।
यत्र चक्रानुसारेण सा चार्युत्स्यन्दिता स्मृता ॥२४॥
मुष्टिहस्तश्च वक्षःस्थः करोऽन्यश्च प्रवर्तितः ।
तलसञ्चरपादश्च जनिता चार्युदाहृता ॥२५॥
पञ्चतालान्तरं पादं प्रसार्य स्यन्दितां न्यसेत् ।
द्वितीयेन तु पादेन तथापस्यन्दितामपि ॥२६॥
तलसञ्चरपादाभ्यां[2] घूर्णमानोपसर्पणैः ।
[3]समोत्सरितमत्तल्ली व्यायामे समुदाहृता ॥२७॥

पेसयोत्क्रान्तमस्याम् । अन्यथा. प्रत्यावर्तनरूपस्पन्दितत्वं तत्तु अन्वर्थादियमुत्स्पन्दिता । रेचकं नृत्तहस्तमत्र केचिदाहुः ॥२४॥

अथ जनिता—तलसञ्चरपादः प्रवर्तित इति । एतदेवाभ्या. स्वरूप मुष्टेर्वक्षोगामित्वं हस्तान्तरस्य च प्रवर्तनमिति चर्व्यवस्थानम् । समस्तगतीनामिव वलनं करोति प्रारम्भरूपत्वादिति जनिता ॥२५॥

अथ स्यन्दितापस्यन्दिते - क्रमशयो निपतितः पादो दक्षिणस्तु पञ्चतालान् प्रसारित. 'अन्यैव दक्षिणं पादं पञ्चतालान् प्रसारितः । तत्र स्मृतो मध्यमया इति । सा स्यन्दिता प्रसारणधर्मत्वात् । एतद्विपर्ययादपस्यन्दितेति । अङ्गविपर्ययाच्च लभ्याप्येषा प्रयोगे साहचर्यनियमख्यापनार्थं पुनर्निरूपिता । अस्मादप्रत्यालीढयोस्तु पादद्वयमपि स्थितसंस्थानं मध्यजीवित्व मद् वक्ष्यते मण्डलेन प्रयोजयेत् ।(१०-६६। स्यन्दितायास्तु नैवमिति शेषः । स्थानस्य स्थितिप्रधानता चार्यास्तु गतिप्रधानतेत्यपि विशेषः ॥२६॥

अथ समोत्सरितमत्तल्ली—तलसञ्चरयोगेन जङ्घास्वस्तिकाभ्यन्तरे पदान्यस्य तदैव च द्वितीयतलसञ्चरं करोति ततो घूर्णमानयोस्तयोः उपसर्पणमित्यन्ये । समः अविकृत. । स च सर्व रेचकम् तन् ऊर्ध्वं सरितः गतिमान् समोत्सरितः । मदनं मत् तं मदं तनोतीति मतत्, तस्य लयो गमनं यस्यामिति मतल्ली । सरितशब्दो हि गतौ इत्यस्मात्, मतल्लयपदे निष्पद्यते । मदेन समाप्तो सादेने च । मदन मत् । तनन तत् । लयनं लीः । सर इति प्रातिपदिकात् इतचि वा सरितशब्दः । सम् आ उत् सरित इत्यन्ये पठन्ति । मदेन यो न विकृतोऽनृत रक्षार्थं चान्यतः पलायते तस्य वै द्विधा गतिरिति मध्यमदविपर्ययं चारी सम्पद्यते ॥२७॥

---

१. KSS., NS. विवर्तेत ।
२. GOS पादस्य ।
३. KSS., NS. समोत्सारित ।

उभाभ्यामपि पादाभ्यां घूर्णमानोपसर्पणं ।
उद्वेष्टितापविद्धैश्च हस्तैर्मत्तल्युदाहृता ॥२८॥
एता भौम्य[1] स्मृताश्चार्यो नियुद्धकरणाश्रया ।
आकाशकीर्णा चारीणां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥२९॥

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पुरतः सम्प्रसारयेत् ।
उत्क्षिप्य पातयेच्चैनमतिक्रान्ता तु सा स्मृता ॥३०॥

ऊरुभ्यां वलनं कृत्वा कुञ्चितं पादमुद्धरेत् ।
पार्श्वे विनिक्षिपेच्चैनमपक्रान्ता तु सा स्मृता ॥३१॥

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पार्श्वेनोत्पतनं[3] न्यसेत् ।
उद्घट्टितेन पादेन पार्श्वक्रान्ता विधीयते ॥३२॥

अथ मत्तल्ली—पादाभ्यामिति भूमिश्लिष्टाग्रतलाभ्यामिति जङ्घास्वस्तिक-योगेनार्धंश्यश्रितभागाभ्यां घूर्णमानत्वेनापसर्पणाद्वा, अगाढमदविषया चारी मत्तल्ली ॥२८॥

नियुद्धकरणाश्रया इति । नियुद्धेऽस्त्रादिविधिद्वा एता, करणाङ्गहारेषु च नतो नाट्ये । स्मृता इत्यनेनोपवेदमवध्यत्वेन वेदोऽत्र प्रमाणमिति दर्शितं विनियोग-दिक्प्रदर्शनं चेद मन्तव्यम् ॥२९॥

अथातिक्रान्ता—"उत्क्षिप्ता यस्य पार्ष्णिरिति" (९-२७७) कुञ्चितं तद् द्वितीय-गुल्फक्षेत्रे कृत्वा किंचित् पुरत प्रसार्य प्रकृतिभेदेन चतुस्तालान्तरमुत्क्षिप्याग्रेण भूमौ निपात्यत इति गन्तव्यातिक्रमादतिक्रान्ता ॥३०॥

अथापक्रान्ता—ऊरुभ्यां वलनोपलक्षिता (बद्धा) पूर्वं कृत्वा तत पादमुद्धृत्य पार्श्वे क्षिपेदित्यपक्रमणादपक्रान्ता ॥३१॥

अथ पार्श्वक्रान्ता—कुञ्चितं पादं स्वपार्श्वेनोपरि नीत्वा भूमौ पार्ष्ण्या पातय-दिति पूर्वं कुञ्चनाद्धलादेवोद्घाटितत्वं भवति, तस्य हि लक्षणं "स्थित्वा पादतलाग्रेण पार्ष्णिर्भूमौ निपात्यते" इति (९-२६६) । इयमेव पार्ष्णिचण्डपातेति प्रसिद्धा । अन्ये तु द्वितीयोरुक्षेत्र यावदुत्क्षिप्योद्घाटितेन पातयेदित्याहु ॥३२॥

---

१. KSS NS, भूम्य ।
२. KSS, NS, नियुक्त ।
३. NS, पार्श्वेस्यानर्गति । KSS. पार्श्वोत्पातोद्गति GOS जानुस्तनसम ।

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानुस्तनसमं न्यसेत् ।
द्वितीयं च क्रमात्[1] स्तब्धमूर्ध्वजानु[4] प्रकीर्तिता ॥३३॥

[2]कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानूर्ध्वं सम्प्रसारयेत् ।
पातयेच्चाग्रयोगेन सा सूची परिकीर्तिता ॥३४॥

पृष्ठतो ह्यञ्चितं कृत्वा पादमग्रतलेन तु ।
द्रुतं निपातयेद्भूमौ चारी नूपुरपादिका ॥३५॥

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य[3]पार्श्वात्पार्श्वं तु दोलयेत् ।
पातयेदञ्चितं चैव दोलपादा तु सा स्मृता[4] ॥३६॥

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य आक्षिप्य स्वञ्चितं [5]न्यसेत् ।
जङ्घास्वस्तिकसंयुक्ता चाक्षिप्ता[6] नाम सा स्मृता[7] ॥३७॥

अथोर्ध्वजानु—क्रमस्तब्धमिति यथा तस्योत्क्षेपस्तथास्य स्तब्धतेत्यर्थः ॥३३॥

अथ सूची—जानूर्ध्वं जानुपर्यन्ता जङ्घा प्रसारयेत् । यदि वा जानोरूर्ध्वमूरु-पर्यन्ता जङ्घा सकृत्प्रसार्याग्रयोगेन पातयेदिति । सूच्याकारत्वात् सूची ॥३४॥

अथ नूपुरपादिका—पृष्ठत इति "पार्ष्णिपार्श्वस्थिता भूमौ" इत्यञ्चितं (९-२७५) कृत्वा तु पृष्ठतः स्फिक्पार्ष्णिसंश्लेषपर्यन्तं नीत्वा स्वपार्श्वेऽग्रतलेनाञ्चिता जङ्घा पातयेदिति । नूपुराणां क्वणत्क्वणितिशब्दजननात् स्वरितार्थत्वमस्या भवति नूपुरयोजनं चेति तथोक्ता ॥३५॥

अथ दोलपादा—कुञ्चितेति दक्षिणक्षेत्रान्तं स्वपार्श्वं निर्णीय ततोऽपि स्वपार्श्वं दोलयेदिति दोलाकारेण नयेत्, तत स्वपार्श्वे पार्ष्ण्या निपातयेत् ॥३६॥

अथाक्षिप्ता—आक्षिप्येति । अग्रतस्त्रिताल्लोक्षेपादर्धमण्डलवत् पार्श्वान्तरं नीत्वा स्वस्तिकेन पार्ष्ण्या भुवि पातयेत् ॥३७॥

---

१. GOS क्रम ।
२. KSS does, not read this verse. NS. reads it after पृष्ठतो etc.
३. KSS, NS पार्श्वं ।
४. GOS, NS प्रकीर्तिता ।
५. NS व्याक्षिप्य KSS व्याक्षिप्यं चाञ्चितं ।
६ NS अक्षिप्ता KSS. त्वक्षिप्ता ।
७. KSS भवेत् ।

स्वस्तिकस्याग्रत पाद कुञ्चितस्तु[1] प्रसारित ।
निपतेदञ्चिताविद्ध[2] आविद्धा नाम सा स्मृता ॥३८॥

पादमाविद्धमावेष्ट्य समुत्क्षिप्य निपातयेत् ।
परिवृत्य द्वितीय च सोद्वृत्ता चार्युदाहृता ॥३६॥

पृष्ठतो वलितं पाद शिरोघृष्ट प्रसारयेत् ।
सर्वतो मण्डलाविद्ध विद्युद्भ्रान्ता तु सा स्मृता ॥४०॥

'पृष्ठ प्रसारित' पादो वलितोऽभ्यन्तरीकृत ।
पार्ष्णिप्रपतितश्चैव ह्यलाता सम्प्रकीर्तिता[4] ॥४१॥

कुञ्चित पादमुत्क्षिप्य त्र्यस्रमूरु विवर्तयेत् ।
कटिजानुविवर्त्ताच्च भुजङ्गत्रासिता भवेत् ॥४२॥

अथाविद्धा—विश्लिष्टजङ्घस्यैव स्वस्तिकस्य सव्यो कुञ्चित पाद प्रसारित तत आविद्धस्सन् स्वपार्श्वे द्वितोयपार्ष्णे क्षेत्रे पार्ष्ण्या पातित कार्य ॥३८॥

अथोद्वृत्ता—आविद्धमिति आविद्धचारीसम्बन्धिन कुञ्चितमित्यमनेन आविद्धायोपभूतेयमिति दर्शयति । आवेष्टन द्वितीयोरुक्षेत्रगपार्ष्णित्वम् । तमेव पादमुत्प्लुत्य भ्रमरक कृत्वा पातयेत् । ततो द्वितीयमित्यूर्ध्व वर्तमानत्वादुद्वृत्ता ॥३६॥

अथ विद्युद्भ्रान्ता—पृष्ठत ऊरुमूलादिति केचित् । उपाध्यायास्तु पृष्ठतः पार्श्वात् पश्चाद् भागे वलित कृत्वा शिर' सश्लेषात् तद्द्वारेण सर्वत उर्ध्वाधः पार्श्वेपु मण्डलवद् भ्रमित प्रसारयेदिति विद्युद्भ्रान्ता ॥ ४०॥

अथालाता – पूर्व पश्चाद्भागे प्रसारितस्ततो वलनेनाभ्यन्तरीकृतो द्वितीयोरुदेशाद्यभिमुखतल च नीत , तत स्वपार्श्वपार्ष्ण्या पातित इति अलातचक्राकृतिरलाता ॥४१॥

अथ भुजङ्गत्रासिता—द्वितीयोरुमूलक्षेत्राग्त कुञ्चितमुत्क्षिप्य कटिजानुनिवर्तनेन नितम्बसम्मुखपार्ष्णित्र्यस्रमूरु विवर्तयेत् । स्वपार्श्वगजानुरमुत्तानपादतल कुर्यादिति पादोपान्तभुजगभयभावितगतिसादृश्याद् भुजङ्गत्रासिता ॥४२॥

अथ हरिणप्लुता—अनिक्रान्तचार्युक्तकुञ्चित पादमुत्क्षिप्योत्प्लुत्य च तमेव

---

१. NS च ।

२. GOS ताविद्धमाविद्ध ।

३. NS. पृष्ठतः सर्वतः पादो वलिताऽभ्य... । GOS. पृष्ठप्रसारितः ।

४ KSS सा प्रकीर्तिता ।

अतिक्रान्तक्रमं कृत्वा समुत्प्लुत्य निपातयेत् ।
जङ्घाञ्चितोपरिक्षिप्ता सा ज्ञेया हरिणप्लुता[1] ॥४३॥

नूपुरं चरणं कृत्वा पुरतः सम्प्रसारयेत् ।
क्षिप्राविद्धकरणं दण्डपादा तु सा स्मृता ॥४४॥

अतिक्रान्तक्रमं कृत्वा त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
द्वितीयपादभ्रमणात्तलेन[2] भ्रमरी स्मृता ॥४५॥

आकाशिक्य स्मृता ह्येता ललिताङ्गक्रियात्मिकाः ।
धनु[3]र्वज्रासिशस्त्राणां प्रयोक्तव्या[4] प्रयोक्तृभिः ॥४६॥

अग्रगौ पृष्ठगौ[5] चापि [6]ह्यनुगौ चापि योगतः ।
पादयोस्तु द्विजा[7] हस्तौ कर्तव्यौ नाट्ययोक्तृभिः ॥४७॥

पातयेत् । तदनन्तरं द्वितीया जङ्घा अञ्चितपादा सती पृष्ठभागे पश्चाद्देशे क्षिप्ता कार्येति मृगप्लुतितुल्या, 'सुखि होदु' इत्यादौ विदूषकादेर्दृश्यते ॥४३॥

अथ दण्डपादा—नूपुरपादोक्तं कुञ्चितं पादं द्वितीयपार्ष्णिगं कृत्वाग्रतः प्रसारयेत्, कथं, क्षिप्रं कृत्वा तथा आविद्धकरणं, आविद्धस्वदेहक्षेपसम्मुखीकृत-जान्वग्रात् क्रिया यत्र । ऊरुजानुजङ्घानां स्तब्धत्वेन दण्डाकारत्वाद् दण्डपादा ॥४४॥

अथ भ्रमरी—अतिक्रान्तचार्युक्तं कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य भुजङ्गत्रासितवत् त्र्यश्रमूरुं विवर्त्य द्वितीयपादतलभ्रमणे त्रिकं परिवर्तयेदिति सर्वशरीरपरिवर्तनद्वारेण नैमिषभ्रमणाद् भ्रमरी ॥४५॥

इतिकर्तव्यतामेव विनियोगादिकं चासां दर्शयति—ललिताङ्गक्रियात्मिका इति धनुर्वज्रेत्यादि च ॥४६॥

अथ कायशोभां निरूपयन् व्यापारविनियोगं चारीणां दर्शयति—अग्रगा-वित्यादि । इदं तात्पर्यम्—इह कदाचिद्गते प्राधान्यं, कदाचिद्धस्तव्यापारस्य, कदाचिद् द्वयोः । आद्ये पक्षे पादविक्षेपस्यानुगौ तदनुसारिणौ तत्पश्चाद्गामिनौ च हस्तौ, द्वितीये हस्तव्यापारस्यानुसारेण पश्चाद्भावेन च पादौ, तृतीये द्वयोरपि तुल्यकालताविनियोगपारतन्त्र्येण च प्रवृत्तिः । योग औचित्यम् ॥४७॥

---

१. NS. हरिणीप्लुता ।
२. NS. चलने ।
३. KSS NS वज्रादि ।
४. NS योक्तव्याः ।
५. KSS. समगौ ।
६. KSS. Omits हि ।
७. KSS. द्विजहस्तौ ।

यतः पादस्ततो हस्तो यतो हस्तस्ततस्त्रिकम् ।
पादस्य निर्गमं[1] ज्ञात्वा तयोपाङ्गानि योजयेत् ॥४८॥

पादचार्यां यथा पादो धरणीमेव गच्छति ।
एवं हस्तश्चरित्वा[2] तु कटिदेशं समाश्रयेत् ॥४९॥

एताश्चार्यो[3] मया प्रोक्ता ललिताङ्गक्रियात्मिका ।
स्थानान्यासां प्रवक्ष्यामि सर्वशस्त्रविमोक्षणे ॥५०॥

वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा ।
प्रत्यालीढं[4] तथालीढं स्थानान्येतानि षण् नृणाम् ॥५१॥

द्वौ तालावर्धतालश्च पादयोरन्तरं भवेत् ।
तयोः समस्थितस्त्वेकः त्र्यस्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥५२॥

कायशोभायोजनायेह अग्रे चात्राध्याये चार्यं प्रस्तुता (१०-७३) इति तस्या धाम्य यदा भवति तदा योजना कीदृशी कार्येति स्पष्टयितुमाह—यतो हस्त इति । तयेति तेनैव प्रकारेण, उपाङ्गानि भ्रूनेत्रादीनि ॥४८॥

ननु हस्तस्य क्रियाया यदि पादस्य गतिक्रिया तर्हि तद्विश्रान्तौ हस्तस्य को वृत्तान्त इत्याशङ्क्याह— पादचार्यामिति समाप्तायामिति शेषः । एवकारोऽन्यसम्भावना निरस्यति । हस्त इति ॥४९॥

अर्धचन्द्रो नाट्ये, नृत्ते तु पक्षप्रद्योतौ पक्षवञ्चितावपि । पादस्य धरणीप्राप्तौ कीदृक् कायसन्निवेश इत्याशयेन स्थानकान्यभिधातुं पूर्वोपसंहारपूर्वकं प्रतिजानीते— एताश्चार्य इति । ललितत्वमङ्गस्य यत इयतीभिरेव इमा उत्तानत्वे । तावानेव गतिप्रकार इति यावत् । स्थानानि भावे करणेऽधिकरणे वा व्युत्पत्त्या कायसन्निवेशाश्चार्यो उच्यन्ते । सर्वशस्त्रविमोक्षण इति साधारणो विनियोग उक्त । आसामपि चारीणां पूर्वं गतिरूपत्व, गतेश्च पश्चाद्भाविनी स्थितिरिति भाव ॥५०॥

नृणामिति स्थानकानि तु निरूपयिष्यन्त इत्यर्थं ।५१। पक्षस्थित इति पार्श्वाभिमुखाङ्गुलि । त्र्यस्र इति किञ्चिदग्राभिमुख्यमस्पृशत् ।५१-५२। अञ्चिता कुटिला

---

१ NS निर्गतिं ।
२ KSS, NS हस्त चरित्वा ।
३. KSS एताश्चार्या ।
४ KSS प्रत्यालीढमथालीढ ।
५ NS, KSS त्र्यस्रपादस्थितोऽपर. ।

किञ्चिदञ्चितजङ्घं च सौष्ठवाङ्गपुरस्कृतम् ।
वैष्णवं स्थानमेतद्धि विष्णुरत्राधिदैवतम् ॥५३॥

स्थानेनानेन कर्तव्यः संलापस्तु स्वभावजः ।
नानाकार्यान्तरोपेतैर्नृभिरुत्तममध्यमैः ॥५४॥

[चक्रस्य मोक्षणे चैव धारणे धनुषस्तथा ।
धैर्यौदार्याङ्गलीलासु तथा क्रोधे प्रयोजयेत् ॥५५॥

इदमेव विपर्यस्तं प्रणयक्रोध इष्यते ।
उपालम्भकृते चैव [1]प्रणयोद्वेगयोस्तथा ॥५६॥

शङ्कासूयोग्रताचिन्तामतिस्मृतिषु चैव हि ।
दैन्ये चपलतायोगे गर्वाभीष्टेषु[2] अर्थितेषु ॥५७॥

शृङ्गाराद्भुतबीभत्सवीरप्राधान्ययोजितम् ।]
समपादे समौ पादौ तालमात्रान्तरस्थितौ ॥५८॥

स्वभावसौष्ठवोपेतौ ब्रह्मा चात्राधिदैवतम् ।
अनेन कार्यं स्थानेन विप्रमङ्गलधारणम् ॥५९॥

स्पर्शे पक्षिणां चैव वर[4] कौतुकमेव च ।
स्वस्थाना स्यन्दनस्थाना विमानस्थायिनामपि ॥६०॥

जानुतमनाग्वक्रा यत्र । सौष्ठवं मदङ्ग वदयते तेन पुरस्कृत पूजितम्, समपाने वा अङ्गं सौष्ठव पुरस्कृत प्रधानम् । हि यस्मात् विष्णुरत्राधिदैवतम् तस्माद्वैष्णवम् । तेन तस्य तादृशस्य वाग्मीप्रधानस्य सूत्रधारादे प्रयोगे स्थानकमिदम् । एवमुत्तरत्र मन्तव्यम् ।५३। एतदेवाह—स्थानेनानेनेति स्वभावज अनावेशित ।५४। विप्रमङ्गलेति विप्रैः क्रियमाण यत् मङ्गलाशीर्वचनादि तस्य धारणं प्रतीप्सन् ।५९। स्वस्थादीनामिद स्थानकम् ।६०। लिङ्गस्था शैवाद्या अनन्या ऊर्ध्वतायादिप्रतनाङ्गा।

१. NS रेवाधि ...।
२ KSS, NS प्रणयोद्विलस्तथा ।
३ NS मन्त्राधिवेषु ।
४. NS, परम् ।

सिद्धस्थाना वतस्थाना स्थानमेतत्तु कारयेत् ।
तालास्त्रयोऽर्धतालश्च पादयोरन्तरं भवेत् ॥६१॥

तालास्त्रोनर्धतालाश्च निषण्णोर्वं प्रकल्पयेद् ।
[1]समौ वक्षःस्थितौ चैव तत्र पादौ प्रयोजयेत् ॥६२॥

वैशाखस्थानमेतद्धि स्कन्दश्चात्राधिदैवतम् ।
स्थानेनानेन कर्तव्यमश्वानां वाहनं बुधैः ॥६३॥

व्यायामनिर्गमश्चैव स्थूलपक्षिनिरूपणम् ।
चापानां च समुत्क्षेपो व्यायामकरणे तथा ॥६४॥

रेचकेषु च कर्तव्यमिदमेव प्रयोक्तृभिः ।
ऐन्द्रे तु मण्डले पादौ चतुस्तालान्तरस्थितौ ॥६५॥

[1]समौ वक्षःस्थितौ चैव कटिजानू समौ तथा ।
धनुर्वज्रासिशस्त्राणि मण्डलेन प्रयोजयेत् ॥६६॥

वाहनं कुञ्जराणां[2] तु स्थूलपक्षिनिरूपणम् ।
अस्यैव दक्षिणं पादं पञ्च तालान् प्रसार्य तु ॥६७॥

आलीढं स्थानकं कुर्याद् रुद्रश्चात्राधिदैवतम् ।
अनेन कार्यं स्थानेन वीररौद्रकृतं तु यत् ॥६८॥

उत्तरोत्तरसञ्जल्पो रोषामर्षकृतस्तु यः ।
मल्लानां चैव संफेटः शत्रूणां च निरूपणम् ॥६९॥

।६१। स्थितस्याकाशदेश इत्याह—तालास्त्रयोऽर्धतालश्चेति सार्धतालत्रयादधो नमोदेश इत्यर्थः । निषण्णास्वलौ विधान्तौ तु तत्र पत्र मूर्ध्न्यपेक्षया ।६२। विशाख. स्कन्द । व्याख्यातानामेव युद्धादौ निर्गमनात् तेषामेव व्यायामादानपक्षिणोदनाक्रमेण ।६३-६४। ऐन्द्रे त्विति भेदं योजयन् मार्गतालद्वयान्तरमोदेशनिषण्णोर्ध्वमथापि सूचयति ।६५। मण्डलेदत्तविषयत्वान्मण्डलम् ।६६। अश्वानां वाहने वैशाखं, इदं तु हस्तिनां, तेभ्य स्थूलानामिति क्रमात् स्थूला॰ पक्षिणोऽत्र गरुडादयो मन्तव्याः ।

अस्यैवेति निषण्णोर्ध्व तथा स्थितस्य द्वयो सूचयति ।६७। आमपरालीढा दृष्टा भूमिर्येनेत्यालीढम् ।६८। सफेट संघर्षः ।६९।

---

१ NS वक्षः ।

२ KSS, NS वक्षः ।

३ NS कुञ्जराणां ।

तथाभिद्रवणं चैव शस्त्राणां चैव मोक्षणम् ।
कुञ्चितं दक्षिणं कृत्वा वामं पादं प्रसार्य च ॥७०॥

आलीढपरिवर्तस्तु प्रत्यालीढमिति स्मृतम् ।
आलीढसहितं शस्त्रं प्रत्यालीढेन मोक्षयेत् ॥७१॥

नानाशस्त्रविमोक्षो हि कार्योऽनेन प्रयोक्तृभिः ।
न्यायास्त्वेव हि विज्ञेयाश्चत्वारः शस्त्रमोक्षणे ॥७२॥

भारतः सात्वतश्चैव वार्षगण्योऽथ कैशिकः ।
भारते तु कटीच्छेद्यं पादच्छेद्यं तु सात्वते ॥७३॥

वक्षो वार्षगण्ये तु शिरश्छेद्यं तु कैशिके ।
एभिः प्रयोक्तृभिर्न्यायैर्नानाचारीसमुत्थितैः ॥७४॥

प्रविचार्यं प्रयोक्तव्यं नानाशस्त्रविमोक्षणे ।
न्यायाश्रितैरङ्गहारैर्न्यायाश्चैव समुत्थितैः ॥७५॥

यस्माद् युद्धानि वर्तन्ते[1] तस्मान् न्याया प्रकीर्तिताः ।
वामहस्ते विनिक्षिप्य खेटकं शस्त्रखेटकम् ॥७६॥

शस्त्रमादाय हस्तेन प्रविचारमथाचरेत् ।
प्रसार्य च करौ सम्यक् पुनराक्षिप्य[2] चैव हि ॥७७॥

आलीढपरिवर्तं इतीयदेव लक्षणं पूर्वमुक्तम्, तु पद इतिकर्तव्यतास्पष्टकरणार्थम् ।७०। कुञ्चितमिति प्रसारणविपरीत भूय उत्तानाकुञ्चितोऽत्र पादः ।७१। ननु प्रयोक्तृभि शस्त्रविमोक्ष कार्य इत्युक्तम् । तस्य (प्रयोक्तृभि. ? (न्यायास्यादि?) न्यायाश्चत्वारिति नामानुसारादेषां वृत्तिविभागे परिशेषता । भारतदया वार्षगण्य. ।७२। कटिच्छेद्य-मिति भावे कृत्य (कटीस्थानादिषु परस्य हन्तव्यत्वेतिक्रमेण चत्वारः ।७३। एभिरिति एभिर्न्यायैरुपलक्षिता. ।७४। शस्त्रमोक्षणाविषया प्रविचारा प्रकृष्टा. विचित्रा चारा गतिविशेषाः । (परिभ्रान्तिशब्दा ?) प्रयोक्तव्या चारीन्यायामकरण-अङ्गहारमण्डलात्मका. कार्या. ॥७५॥

न्यायशब्दस्यार्थं दर्शयति न्यायाश्रितैरिति न्यायेनाद्दौचित्येन यान्यङ्गो-दाहरणादि न्यायादेव च परवञ्चनस्वभावित्वात्मिकत्वात् प्रवर्तितानि तैः यत एतयोः क्रिया यतो न्यायाख्या ।७६। यथापि चेत्यनन्तर चेत्यर्थं ।७७। परिवेष्टनेन गमन

---

१. NS नीयन्ते ।
२ NS. पुनरावर्त्य ।

छेदकं भ्रामयेत् पश्चात् पार्श्वात् पार्श्वगतानि च ।
शिरःपरिगमश्चापि कार्यं शस्त्रेण योक्तृभिः ॥७८॥
'कपोलस्यान्तरे चापि' शस्त्रस्योद्वेष्टनं' तथा ।
पुनश्च खड्गहस्तेन ललितोद्वेष्टितेन' च ॥७९॥
खेटकेन च कर्तव्यं शिरःपरिगमो बुधैः ।
एष प्रचारः कर्तव्यो भारते शस्त्रमोक्षणे ॥८०॥
सात्वते च प्रवक्ष्यामि प्रविचारं यथाविधि ।
स एव प्रविचारस्तु खड्गखेटकयोः स्मृतः ॥८१॥
केवलं पृष्ठतः शस्त्रं कर्तव्यं खलु सात्वते ।
गतिश्च चार्यमार्गेऽपि सात्वतेन क्रमेण तु ॥८२॥
'शस्त्रखेटकयोश्चापि भ्रमणं संविधीयते ।
शिरःपरिगमस्तद्वच्छस्त्रस्येह भवेत्तथा' ॥८३॥
उरस्युद्वेष्टनं कार्यं शस्त्रस्याङ्गेऽथवा पुनः ।
भारते प्रविचारोऽत्र कर्तव्यः स तु कैशिके ॥८४॥
विभ्रमय्य' तथा शस्त्रं केवलं मूर्ध्नि पातयेत् ।
प्रविचाराः प्रयोक्तव्या' ह्यायमेतेऽङ्गलीलया ॥८५॥
धनुर्वज्रासिशस्त्राणां प्रयोक्तव्या विमोक्षणे ।
न भेद्यं नापि तु च्छेद्यं न चापि रुधिरस्रुतिः ॥८६॥

नयन परिगम ।७८। मणिबन्धोद्वेष्टनेन शस्त्रस्योद्वेष्टनम् । उद्वेष्टितेनेति उद्वेष्टितेनेति ।७९। पृष्ठत इति खड्गस्य पश्चाद्भागे ।८२। युद्धप्रसङ्गेन सर्वं प्रयोगमाचक्षाणस्याशङ्क्याह — न भेद्यमिति मात्रे प्रत्यय ।८६। संज्ञामात्रेणेति । यथा परो जानाति मुख्येन हतोऽयमिति एवं निवृत्त्यादिविषयं निधाय नाट्यशास्त्रे संज्ञामात्रेणापि, तेन

---

१. NS कपोलस्यान्तरे ।
२ NS KSS चापि ।
३ NS घटन ।
४ NS वर्तितेन ।
५ NS खड्ग ।
६ NS शिरःपरिगमार्हस्तस्य शस्त्रस्य वचनम् ।
७. NS विभ्रमय्य ।
८ KSS. कर्तव्या ।
९ KSS वज्रादि ।

खड्गे प्रहरणे कार्यो न चापि व्यक्तघातनम् ।
[1]संज्ञामात्रेण कर्तव्यं शस्त्राणां मोक्षणं बुधैः ॥८७॥

अथवाभिनयोपेतं कुर्याच्छेद्यं विधानतः ।
अङ्गसौष्ठवसंयुक्तैरङ्गहारैर्विभूषितम् ॥८८॥

व्यायामं कारयेत् सम्यक् लयतालसमन्वितम् ।
सौष्ठवे हि प्रयत्नस्तु कार्यो व्यायामसेविभिः ॥८९॥

सौष्ठवे लक्षणं प्रोक्तं वर्तनाक्रमयोजितम् ।
शोभा सर्वैव नित्यं हि सौष्ठवं समुपाश्रिता ॥९०॥

अचञ्चलमकुब्जं च सन्न[2]गात्रमथापि[3] च ।
नात्युच्चं चलपादं[4] च सौष्ठवाङ्गं प्रयोजयेत् ॥९१॥

कटी कर्णसमा यत्र कूर्परांसशिरस्तथा[5] ।
समुन्नतमुरश्चैव सौष्ठवं नाम तद्भवेत् ॥९२॥

नहि सौष्ठवहीनाङ्गः शोभते नाट्यनृत्तयोः ।
अत्र नित्यं प्रयत्नो हि विधेयो मध्यमोत्तमैः ॥९३॥

नाट्यं नृत्तं च सर्वं हि सौष्ठवे सम्प्रतिष्ठितम् ।
कटीनाभिचरौ[6] हस्तौ वक्षश्चैव समुन्नतम् ॥९४॥

मानुषिकमिति दर्शयति ।८७। अथवेति व्यवस्थितविकल्पः ।८८। अङ्गसौष्ठव प्रयुक्त तस्य सिद्धये परिकरमाह— व्यायाममिति । व्यायामोऽङ्गशिक्षाभ्यासस्थानमुपयोगकाल एव । एवं इत्यर्थः । चच्चत्पुटादिस्थानुसन्धेरङ्गमात्रादिनन्यालाम्य गृह्यते ।८९। सन्न इत्यविभ्रान्तिर्नगात्रं यस्य ।९१। कूर्परांसशिर इति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भाव । तथेति साम्येऽन्वयः ।९२। अधमानामत्र स्थानन्यत दर्शयति मध्यमोत्तमैरिति ।९३। सौष्ठव मध्यं तत्सर्वंसामान्यभूतं चातुरश्रमाह—कटीनाभिचराविति क्रमेण योजयेन च ।९४। मल्लयुद्धे यथाभ्यासस्तथा यत्नयुद्धेऽपि मर्माणि सन्तीति दर्शयति

---

1 NS. प्रहरणे KSS खड्गप्रहरणे कार्यं ।
2. NS गात्रं ।
3. NS सन्नगात्र मथैव च ।
4. NS. चपादं ।
5. KSS कूर्परांसशिरस्तथा ।
6 NS चरौ ।

वैष्णवं स्थानमित्यङ्ग[1] चतुरस्रमुदाहृतम् ।
परिमार्जनमादानं सन्धानं मोक्षणं तथा ॥९५॥

धनुषस्तु प्रयोक्तव्यं करणं तु चतुर्विधम् ।
[2]समार्जनं परामर्शं आदानं ग्रहणं क्रिया ॥९६॥

सन्धानं शरविन्यासो विक्षेपो मोक्षणं भवेत् ।
तैलाभ्यक्तेन गात्रेण यवागूमुदितेन च ॥९७॥

व्यायामं कारयेत् धीमान् भित्तावाकाशिके तथा ।
योग्याया मातृका भित्तिस्तस्माद्भित्तिं समाश्रयेत् ॥९८॥

भित्तौ प्रसारिताङ्गं तु व्यायामं कारयेन्नरम् ।
बलार्थं च निषेवेत नस्यं बस्तिविधिं तथा ॥९९॥

स्निग्धान्यन्नानि च तथा रसकं पानकं तथा ।
आहारेऽधिष्ठिता प्राणाः प्राणे योग्या प्रतिष्ठिता ॥१००॥

तस्माद्योग्याप्रसिद्ध्यर्थमाहारे यत्नवान् भवेत् ।
अशुद्धकाय [3]प्रवलान्तमतीवक्षुत्पिपासितम् ॥१०१॥

प्रमार्जनमिति प्रथमं धनुषो मार्जनं ततोऽपि बाणस्य ग्रहणं ततोऽपि शरस्य सन्धानं ततो मोक्षः ।९५। व्यायामे प्रस्तुते तदुपयोगि सौष्ठवं तत्प्रसङ्गागतं च धनुःकर्माभिधाय प्रयोगमेव व्यायाममाह - तैलाभ्यक्तेनेति । तैलमत्र तिलतैलम् । यवागूर्यवान्नम् ।९७। योग्याय विद्याविशेषसम्बन्धाय प्रभवतीति योग्या गुणनिका ।९८। नस्यं बस्तिविधिश्च तैलघृतादिभिः यथादेशकालप्रकृतीति मन्तव्यमायुर्वेदात् ।९९। रसकमिति मांसरसः सत्वेनेति सम्बन्धः । पानकानि च स्निग्धानीति सम्बन्धः । योग्या वा । निमित्तेनान्यानप्याह—आहाराधिष्ठिता इति ।१००। अशुद्धकायमित्यनेन वमनविरेचनविशुद्धगात्रस्य व्यायामेऽधिकार इति दर्शयति । अशुद्धगात्रस्य चाजीर्णयोगेऽपि । प्रवलान्तमिति अत्यश्रमादिना ।१०१। अचलैरिति यत्र यत्र नियाया योग्यो तत्र

---

१ NS स्यङ्गचतुरश्र…।

२. GOS प्रमार्जनं ।

३. NS प्रवलान्तमधीर ।

अतिपीतं तथा भुक्तं व्यायामं नैव कारयेत् ।
मधलैर्मधुरैर्गात्रं चतुरस्रेण वक्षसा ॥१०२॥
व्यायामं कारयेद्धीमान् सरसाङ्गक्रियात्मकम् ।
एव व्यायामसंयोगे कार्यश्चारीकृतो विधि ॥१०३॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मण्डलानां विकल्पनम् ।

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे चारीविधानो नाम
दशमोऽध्याय ।

तथैव प्राप्तपरिणतिभिरित्यर्थः । मधुरैरिति ललितैः ।।१०२।। अङ्गक्रिया अङ्गसिद्धि. । एवमित्युपसंहरन्नध्यायान्तरमासूत्रयति । विकल्पनं विचित्रतया कल्प्यन्ते येन प्रकारेण तं वक्ष्यामीति सूचयन्नङ्गानुसारायातचारीपरम्परात्मना मण्डलात्मनामसङ्गं चैव सूचयन्नुदाहरणमात्रार्थमध्यायान्तरमिति निरूपयतीति शिवम् ।१०३।

इत्थं दशममध्याय व्याचष्टे च समासत ।
शिवस्मृतिहृतापोऽपि परार्थं तु सतात्मज ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेद-
विवृतावभिनवभारत्यां चारीविकल्पो नाम दशमोऽध्याय. ।

नाट्यशास्त्रम्

[1]अथ एकादशोऽध्यायः ।

एताश्चार्यो मया प्रोक्ता यथावच्छस्त्रमोक्षणे ।
चारीसंयोगजानीह मण्डलानि निबोधत ॥१॥
अतिक्रान्तं विचित्रं च तथा ललितसञ्चरम् ।
सूचीविद्धं [2]दण्डपादं विहृतालातके तथा ॥२॥
वामबन्धं सललितं क्रान्तञ्चाकाशगानि च ।
[3]मण्डलानि द्विजश्रेष्ठा [3] भूमिगानि निबोधत ॥३॥
भ्रमरास्कन्दिते स्यातामावर्तं च ततः परम् ।
समास्कन्दितमप्याहुरेडकाक्रीडितं तथा ॥४॥
अड्डितं शकटास्यं च तथाऽध्यर्धकमेव च ।
पिष्टकुट्टं च विज्ञेयं तथा चाषगतं पुनः ॥५॥
एतान्यपि दशोक्तानि भूमिगानीह नामतः ।
आद्यं पादं च जनितं कृत्वोद्वाहितमाचरेत् [4] ॥६॥
अलातं वामकं चैव पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम् ।
सूचीवामं पुनश्चैव पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम् ॥७॥

अभिनवभारती

गतिमण्डलवैचित्र्यमासूत्रयति या सदा ।
तां नैकविधनिर्मात्रीं शक्तिं वन्दे महेशितुः ॥
स्वल्पेऽपि पाठ्ये न त्याज्यः कोऽप्यायो मया यत
विभोर्विश्वात्मनः स्तोत्रं मुख्यमन्यत्प्रसङ्गत ॥

शस्त्रमोक्षणे मण्डलानीति सम्बन्धः । इहेत्यस्मिन्नध्याये श्रुते श्रुतवद्दिव्यान्यपि निबोधत, । एषामियत् सामान्यलक्षणं चारीसंयोगजानीति ।

आकाशगतानां युद्धपरिक्रमेषु प्राधान्यात्पूर्वमुद्देश आकाशभूचारीप्राचुर्यं मण्डलेषु तथात्वम् ॥१-५॥ आद्यमिति दक्षिणम् । उद्वाहितमिति तयैकदेशेन शकटास्या

---

१ KSS. द्वादशोऽध्यायः ।
२. KSS. NS दण्डपादविहृत···
३. KSS NS do not read
४. KSS आद्यपादं नु त कृत्वा उद्वाहितमथाचरत् ।

सूच्यौ वामक्रमं दद्यादपक्रान्तं च दक्षिणम् ।
[1]सूचीवामं पुनश्चैव त्रिकं च परिवर्तयेत् ॥८॥

तथा दक्षिणमुद्वृत्तमलातं चैव वामकम् ।
परिच्छिन्नं तु कर्तव्यं बाह्यभ्रमरकेण हि ॥९॥

अतिक्रान्तं पुनर्वामं दण्डपादश्च दक्षिणम् ।
[2][विज्ञेयमेतद् व्यायामे ह्यतिक्रान्तं तु मण्डलम् ॥१०॥

आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुट्टकम् ।
आस्पन्दितं तु वामेन पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम् ॥११॥

वामं सूचीपदं दद्यादपक्रान्तं च दक्षिणम् ।
भुजङ्गत्रासितं वाममतिक्रान्तं च दक्षिणम्] ॥१२॥

[3]उद्वृत्तं दक्षिणं चैवाऽलातं[4] चैवात्र वामकम् ।
पार्श्वक्रान्तं पुनः सव्यं सूचीवामक्रमं तथा ॥१३॥

विक्षेपो दक्षिणस्य स्यादपक्रान्तं च वामकम् ।
[बाह्यभ्रमरकश्चैव विक्षेपश्चैव योजयेत्][5] ॥१४॥

विज्ञेयमेतद्व्यायामे विचित्रं नाम मण्डलम् ।
ऊर्ध्वजानुचरणमाद्यं सूच्यौ प्रयोजयेत् ॥१५॥

अपक्रान्तं पुनर्वाममाद्यं पार्श्वगतो भवेत् ।
वामसूचीं पुनर्दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ॥१६॥

पार्श्वक्रान्तः पुनश्चाद्यमतिक्रान्तश्च वामकम् ।
सूचीवामक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तश्च वामकम् ॥१७॥

सूचयति । एवमन्यत्र ।९। त्रिकमिति भ्रमरीमाह ॥८॥

बाह्यभ्रमरकेण वामपादेन ।९। आस्पन्दितमिति स्पन्दिताऽन्चारीमाह, तामेवान्ये आस्कन्दितेत्याहुः ॥११॥

---

१. KSS NS., सूच्यौ पाद ।
२ KSS, NS. do not read this verse
३. NS. उद्घूर्णं ।
४. NS ह्यलातं ।
५. NS. does not read

पार्श्वक्रान्त [1]पुनश्चाद्यमतिक्रान्तं च वामकम् ।
परिच्छिन्नं च कर्त्तव्यं बाह्यभ्रमणकेन हि ॥१८॥
एष चारीप्रयोगस्तु कार्यो ललितसञ्चरे ।
सूचीवामपदं दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ॥१९॥
पार्श्वक्रान्त पुनश्चाद्यो[2] वामोऽतिक्रान्त एव च ।
सूचीमाद्य पुनर्दद्यात् अतिक्रान्तञ्च वामकम् ॥२०॥
पार्श्वक्रान्त पुनश्चाद्य सूचीविद्धे तु मण्डले ।
आद्यस्तु[3] जनितो भूत्वा स च दण्डक्रमो भवेत् ॥२१॥
[4]वामसूचो पुनर्दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्त्तयेत् ।
[4]उद्वृत्तो दक्षिणश्च स्यादलातश्चैव वामक ॥२२॥
पार्श्वक्रान्त पुनश्चाद्यो[5] भुजङ्गत्रासितस्तथा ।
अतिक्रान्त पुनर्वामो दण्डपादश्च दक्षिण ॥२३॥
वामसूचोत्रिकावर्त्तो दण्डपादे मण्डले ।
आद्य तु जनित कृत्वा तेनैव च निकुट्टकम्[6] ॥२४॥
[7]आस्पन्दित च वामेन[8] ह्युद्वृत्त दक्षिणेन च ।
अलात वामक पाद सूचीं दद्यात् दक्षिणम ॥२५॥
पार्श्वक्रान्तः पुनर्वाम आक्षिप्तो दक्षिणस्तथा ।
[9]समावर्त्य त्रिकं चैव दण्डपाद प्रसारयेत् ॥२६॥

दण्डक्रम इति दण्डपादाचारी (लक्ष्यते) ॥२१॥

त्रिकावर्तादिषु अन्ते पठितत्वात् पश्चिमाप्तिस्थानगतामेव भ्रमरीमाश्रित्य दण्डमण्डल दण्डपादाख्य तत्रेति सबन्ध । निकुट्टकमित्यनेन तलमकचरपादो लक्ष्यते ।२४। उद्वृत्त-मूरुद्वृत्तादिका चारीम् ।२५। समावर्तन सम्यगावर्तन सव्यापसव्यभ्रमरद्वयेन ॥२६॥

१. NS. पुनश्चाग्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ।
२. KSS. NS. अन्यो ।
३. NS. तद्गतो ।
४. KSS. उद्वर्तो NS. तद्वृत्ता ।
५. KSS. अन्यो ।
६. KSS. NS निकुट्टनम् ।
७. KSS. NS आस्फन्दित ।
८ KSS. उद्धत्त NS ह्युत्तम्न ।
९. KSS. परिवृत्य ।

सूचीवामपदं दद्यात् त्रिकं च परिवर्तयेत् ।
भुजङ्गत्रासितश्चाद्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ॥२७॥

एष चारीप्रयोगस्तु विहृते[1] मण्डले भवेत् ।
सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा चापक्रान्तं च वामकम् ॥२८॥

[2]पार्श्वक्रान्तस्ततश्चाद्योऽप्यलातश्चैव वामकः ।
[3][भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् ॥२९॥

षट्सत्यं सप्तसत्यं च ललितं पादविक्रमैः ।
अधिकुर्यादपक्रान्तमतिक्रान्तं च वामकम् ॥३०॥

अपक्रान्तः पुनश्चाद्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ।
पादभ्रमरकश्च स्याल्ललिते तत्तु मण्डले ॥३१॥

सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तं च वामकम् ।]
आद्यो दण्डक्रमश्चैव सूचीपादस्तु वामकः ॥३२॥

पार्श्वं त्रिकविवर्तश्च पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ।
आक्षिप्तं वामकं कुर्यात् दण्डपार्श्वं[4] च दक्षिणम् ॥३३॥

ऊरूद्वृत्तं च तेनैव कर्तव्यं दक्षिणेन तु ।
[5]सूचीवामपदं कृत्वा त्रिकं च परिवर्तयेत् ॥३४॥

अलातश्च भवेद्वामः पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ।
अतिक्रान्तः पुनर्वामो [6]वामबधे तु मण्डले ॥३५॥

एताभिश्चारीभिः पर्यायेण षट्कृत्वः सप्तकृत्वो वा प्रयुक्ताभिः परिमण्डलं चतुर्दिक्कं भ्रान्त्वान्तरालिकैः पार्श्वैरपीदमिव कुर्यादिति मन्यते । तस्याच्छन्देनास्यावृत्तिर्लक्ष्यते ॥३०॥

---

१. NS विहृतं ।
२ NS पार्श्वक्रान्त पुनश्चाद्यो ह्यलात ।
३. इत प्रभृति KSS पुस्तके श्लोकद्वय नास्ति ।
४. KSS, NS पाद ।
५. NS. सूचीवामपदस्चैव KSS सूचीवामपद ।
६. NS. चार्यो ललितसञ्चर. । एष पादप्रचारस्तु ललिते मण्डले भवेत् ।

सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्त च वामकम् ।
पार्श्वक्रान्त पुनश्चाद्यो भुजङ्ग[1]त्रासित स च ॥३६॥

[2][अतिक्रान्त पुनर्वाम आक्षिप्तो दक्षिणस्तथा ।]
अतिक्रान्त पुनर्वाम ऊरुवृत्त[3]स्तथैव च ॥३७॥

अलातश्च पुनर्वामः पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिण ।
सूचीवाम पुनर्दद्यादपक्रान्तस्तु दक्षिण ॥३८॥
अतिक्रान्त पुनर्वाम. कार्यो ललितसञ्ज्ञक ।
एव पादप्रसारस्तु ललिते मण्डले भवेत् ॥३९॥

सूचीमाद्यक्रम कृत्वा ह्यपक्रान्तश्च वामकम् ।
पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्य वामपार्श्वक्रम तथा ॥४०॥
भ्रान्त्वा चारीभिरेताभि पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
वामसूचीं ततो दद्यादपक्रान्त च दक्षिणम् ॥४१॥

स्वभावगमने ह्येतन्मण्डल सविधीयते ।
शान्तमेतत्तु विज्ञेय नामतो नाट्ययोक्तृभि ॥४२॥

एतान्याकाशगामीनि ज्ञेयान्येव दशैव तु ।
अत पर प्रवक्ष्यामि भौमानामिह[4] लक्षणम् ॥४३॥
[5]आद्यस्तु जनित कार्यो[6] वामश्चास्यन्दितो भवेत् ।
शकटास्य पुनश्चाद्यो वामश्चापि प्रसारित ॥४४॥

आद्यो भ्रमरकः कार्यस्त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ।
[7]आस्कन्दित. पुनर्वाम शकटास्यश्च दक्षिण ॥४५॥

अतिक्रान्तस्तथैव विशेषण ललित सञ्चरतोऽन्यत एव मण्डलस्वरूपमेव नाम ।३१।
न चेति । एवैरथर्ध. ॥५१॥

---

१ KSS NS. त्रासित तथा ।
२ KSS. NS. do not read
३ KSS. NS वृत्त ।
४. NS अपि ।
५ KSS आद्यन्तु ।
६. KSS NS आस्कन्दितो ।
७ KSS. NS आक्रन्दित. ।

वाम पृष्ठापसर्पी च दद्यात् भ्रमरकं तया।
स एवास्पन्दित.[1] कार्यस्त्वेतद् भ्रमरमण्डलम् ॥४६॥

आद्यो भ्रमरक कार्यो वामश्चैवाड्डितो भवेत्।
[2][कार्यस्त्रिकविवर्तश्च शकटास्यश्च दक्षिणः ॥४७॥

उरद्वृत्त. स एव स्याद्वामश्चैवापसर्पित।
कार्यस्त्रिकविवर्तश्च दक्षिणः [3]स्पन्दितो भवेत् ॥४८॥

शकटास्यो भवेद्वामस्तदेवास्फोटम भवेत्।]
एतदास्पन्दित नाम व्यायामे युद्धमण्डलम्[4] ॥४९॥

[5]आद्यस्तु जनित कृत्वा वामश्चैव निकुट्टकम्[6]।
शकटास्य पुनश्चाद्य[7] उरद्वृत्त. स एव तु ॥५०॥

[8]पृष्ठापसर्पी वामश्च स च चाषगतिर्भवेत्।
[9]आस्पन्दित पुनर्वक्ष शकटास्यश्च वामकः ॥५१॥

आद्यो भ्रमरकश्चैव त्रिकज्च परिवर्तयेत्।
[10]पृष्ठापसर्पी वामश्चेत्यावर्तो मण्डले भवेत् ॥५२॥

समपाद बुध. कृत्वा स्थान हस्तौ प्रसारयेत्।
निरन्तरावूर्ध्वतलावावेष्टयोद्वेष्ट्य चैव हि ॥५३॥

कटीतटे विनिक्षिप्य [11]चाद्यमावर्तयेत् क्रमात्।
यथाक्रम पुनर्वाममावर्तेन प्रसारयेत् ॥५४॥

आस्फोटनमिति पादतलेन भूमिताडन युद्धेष्वास्फोटनमिति प्रसिद्धम् ॥६०॥

---

१. KSS. एवास्पन्दित.।
२. KSS does not read these verses
३ NS. स्पन्दितो।
४. NS मण्डले।
५ KSS. आद्यन्तु।
६ NS वामेन तु निकुट्टनम्।
७ KSS चान्य।
८ KSS NS पृष्ठापसर्पी।
९ NS आस्पन्दित पुन सव्य, KSS आस्पन्दित पुन सौम्य।
१० KSS, NS पृष्ठापसर्पी।
११. KSS., NS आद्यमावर्तयेत् क्रमम्।

चारया चालया भ्रान्त्वा पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
समोत्सरितमेत[1]त्तु कार्यं व्यायाममण्डलम् ॥५५॥
पादैस्तु भूमिसयुक्तैः सूचीविद्धैस्तथैव च ।
एलकाक्रीडितैश्चैव [2]तूर्णस्त्रिकविवर्तितं ॥५६॥
सूचीविद्धापविद्धैश्च क्रमेणावृत्य मण्डलम् ।
एलकाक्रीडितं[4] विद्यात् खण्डमण्डलमञ्जितम् ॥५७॥
सव्यमुद्घट्टितं कृत्वा तेनैवावर्तमाचरेत् ।
[5]तेनैवास्कन्दितं कार्यं शकटास्यश्च वामकः ॥५८॥
आद्य पृष्ठापसर्पो[7] च स च चाषगतिर्भवेत् ।
[8][आड्डितश्च पुनर्वाम आद्यश्चैवापसर्पितः ॥५९॥

वामो भ्रमरकः कार्यं आद्य आस्कन्दितो भवेत् ।
तेनैवास्फोटनं कुर्यादेतदड्डितमण्डलम् ॥६०॥
आद्य तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुट्टकम् ।
स एव शकटास्यश्च वामश्चास्कन्दितो भवेत्] ॥६१॥

विज्ञेयं शकटास्यन्तु व्यायामे युद्धमण्डलम् ।
पार्श्वश्च शकटास्यस्थं पर्यायेणाथ मण्डलम् ॥६२॥
आद्यस्तु जनितो भूत्वा स एवास्कन्दितो भवेत् ।
अपसर्पो पुनर्वाम शकटास्यश्च दक्षिणः ॥६३॥

यथान्योऽप्यर्थः । अतः परमपि मण्डलानि योजयेत् । कथमित्याह । समाः परस्पर योजनोचितावयवौ यत्र तत्रोहेनाप्युदाहरण दर्शयति समचारीप्रयोग इति समाना योग्यत्वेनाकरणीयत्वेन च चारीणां प्रयोगो यत्र । एवमनया दिशा बहूनि कल्पयेदित्याह आचार्यवृद्धपोषणम्यो भाग प्रयोगयोग्यो भवतीति ।६६।

---

१ GOS NS च जेय ।
२ KSS तूर्णं ।
३ NS विवर्तनम् ।
४ KSS उद्घटित ।
५ NS तेनैवावृत्त ।
६ KSS आस्कन्दित कार्यं ।
७ KSS पृष्ठापसर्पो ।
८ KSS does not read these verses NS reads वर्ड्डितं in place of अड्डित ।

भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
अध्यर्धमेतद्विज्ञेयं नियुद्धे चापि मण्डलम् ॥६४॥

सूचीमाविद्धमं कृत्वा ह्यपक्रान्तञ्च वामकम् ।
भुजङ्गत्रासितं[1]चाद्य एवमेव तु वामकः ॥६५॥

भुजङ्गत्रासितैर्भ्रान्त्वा[2] पादैरपि च मण्डलम् ।
पिष्टकुट्टं च विज्ञेयं[3] चारीभिर्मण्डलं बुधैः ॥६६॥

सर्वैस्स्थापनैः[4] पादं परिभ्राम्य तु मण्डलम् ।
एतच्चाषगतं विद्यान्नियुद्धे चापि मण्डलम्[6] ॥६७॥

नानाचारीसमुत्थानि मण्डलानि समासतः ।
एवमन्यानि परं चैव[7] समचारीणि योजयेत् ॥६८॥

समाचारीप्रयोगो यस्तन्मयं[8] नाम मण्डलम् ।
आचार्यबुद्ध्या तानीह कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ॥६९॥

एतानि मण्डलानि समण्डलानि युद्धे नियुद्धे[9] च परिक्रमे च ।
लीलाङ्गमाधुर्यपुरस्कृतानि कार्याणि वाद्यानुगतानि तज्ज्ञैः ॥७०॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे मण्डलविधानं नाम एकादशोऽध्यायः समाप्तः ।

खण्डानां प्राधान्यमपि दर्शयति खण्डानीति । वाद्येनानुगतानीति "गत्या वाद्यानुसारिण्या" (अ ४—२६२) इतिनृत्तविषयमुपाध्यायाद्धि वैपरीत्येन नाट्ये गतौ प्राधान्यमाह इति शिवम् ॥७१॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदविवृताव-
भिनवभारत्यां मण्डलाध्याय एकादशः समाप्तः ।

---

१ KSS चाप्य एष एव ।
२. KSS चारैरपि ।
३. KSS नियुद्धे चारिमण्डलम् ।
४. KSS. चापगतं ।
५. NS परिक्रम्य ।
६ KSS चारिमण्डलम् ।
७ NS समचारी नियोजयेत् ।
८. NS नागमण्डलम् ।
९. NS. परिचङ्क्रमे च ।

नाट्यशास्त्रम्

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

एवं व्यायामसंयोगे कार्यं मण्डलकल्पनम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि गतीस्तु प्रकृतिस्थिताः ॥१॥

[1]तत्रोपवहनं कृत्वा भाण्डवाद्यपुरस्कृतम् ।
यथामार्गरसोपेतं प्रकृतीनां प्रवेशने[2] ॥२॥

अभिनवभारती

भ्रान्त्यन्तविश्रान्तविधिर्या गतिः परमात्मनः ।
तां महानन्दसन्दोहस्वमूर्तिं स्तुमः सदा ॥

प्रकरणसङ्गतये प्रवृत्तानुपूर्वकं निरूपयिष्यमाणं प्रतिजानीते एवमिति । व्यायामानामन्योन्यसम्मीलनयोग्यानां चारीणां बहुत्वात् योगे मिश्रीभावे सति मण्डलानां कल्पनमनुक्तमपि कर्तुं भवत बुद्ध्येति तत उपक्रमते । तत्राङ्गिकस्य रसभावयो-विभावयोः विनियोगस्य कृतत्वादथापि कश्चित् तस्मिन्नर्थेऽपि पुनर्विनियोगो न वक्तव्यः तथापि शिष्यहितप्रतिपत्त्यै मुनिरिह कथयितुं शिरःप्रभृतिरङ्गानां (यानि) अङ्गोपाङ्गानि कर्माण्युक्तानि तत्तेनैव बलेन यो देहसन्निवेशो यथावेव न स्थितो प्रकाराभावात्तस्य विनियोगं प्रकटयितुं चारीमण्डलप्रसरत्वाच्चित्तवृत्तित्वाद्-गतिविनियोगमेव प्रतिजानीते । यतिरिह प्रकृति रसमवस्थां देशं कालं चापेक्ष्य वक्तव्या वर्तितुस्वमनिधानात् । तत्र प्रक्रिया पूर्वमुच्यते, तदेतदनुसन्धेन दात्वठल्वरसोपचारविना क्रमार्पेण कार्याधिकदुष्टगतो भावना तोनितम् ॥१॥

तत्राप्रविष्टस्य का गतिरिति प्रयोगोपक्रमं सूचयति तत्रोपवहनमिति । यदङ्गानु-सारात्कार इति प्रसिद्धं तन्नालापं कृत्वा ध्रुवाया नन्दन् प्रवृत्ताया, यच्च भाण्डवाद्य-पुरस्कृतत्वादिकत्रयसुक्तं कुर्वीत, गीतमपि क्रियाविशेषणानि । तत्रोत्तराङ्ग वाद्य-मानं पुष्करवाद्यम् । मार्गो देशः रस इत्यादिविस्तृतं । वंश्यासामर्थ्याभाव यो

---

1. NS. तत्रोपवाहनं ।
2. KSS. प्रवेशनम् ।

ध्रुवायां ¹संप्रयुक्तायां पटे चैवापकर्षिते ।
कार्यः प्रवेशः पात्राणां नानार्थरससम्भवः ॥३॥

स्थानं तु वैष्णवं कृत्वा ह्युत्तमे मध्यमे तथा ।
समुन्नतं समं चैव चतुरस्रमुरस्तथा ॥४॥

बाहुशीर्षे प्रसन्ने च नात्युत्क्षिप्ते च कारयेत् ।
²ग्रीवाप्रदेशः कर्तव्यो ³मयूराञ्चितमस्तकः ॥५॥

च. कश्चिद्गृहीतानिर्देशं रत्यादिचित्तवृत्तिविशेषं तेनोपेतं कृत्वा, या ध्रुवा तया उत्तमादिप्रकृतीनां यथावेशनं बुद्धौ प्रवेशो यत्र तथा कृत्वा । एतदुक्तं भवति— हंसाद्युपमानमुखेन प्रकृतिविशेषं, चित्तवृत्तिविशेषं, उद्यानादिविशेषदेशावदय ध्रुवासु निबन्धनीयं ॥२॥

एवं ध्रुवायां प्रवृत्तायामेव लयां । पटेऽपकर्षिते यवनिकायामपसारितायां तदा सामाजिकानां नेपथ्यगृहादयमागत इति नटो निवर्तते । चकारात्तत्काले पुनरारोहणम् । ध्रुवाप्रवेशो लये मध्ये वर्णितया (वर्णितयेति कोहलेन प्रयोगवामनाद्युपदिष्टम्) शुष्काक्षरगानं कृत्वा, प्रवेश एव तथा समुचितस्थानकदृष्टिमुखरागादिभियुक्तं कर्तव्यो यथा सामाजिकानां भटित्येवान्विताभिधानन्येन मुख्यरसव्याप्तिरुदयते । प्रयोगे गीयमानग्रामरागाप्रगतैकगमकाकर्णने समग्रग्रामतत्त्वसंवेदनवत् ।

अन्ये तु नानार्थरस सम्भव इत्यत्र यथामार्गरसोपेतमिति पठन्ति । उभयतः दीपत्वेन व्याचक्षते—मार्गेषु चित्रादिषु या कला द्विमात्राचतुर्मात्राष्टमात्रेति मार्गेषु उच्यन्ते चालिप्तकादिषु गलावाक्षराणीति । यद्यपि पात्राणामध्रुवा अपि प्रवेशा दृश्यन्ते तथापि संभवमात्राभिधानमेतदुत्तममध्यमयोर्वा प्रस्तावादेवमुक्तम् तयोर्हि ता ध्रुवा प्रवेशास्तेऽपि वा चकारेण सगृहीता एव ॥३॥

स्थानमिति व्यर्थमङ्गिकमालम्बमानमिति वैष्णवं सममन्यत् समुन्नतम् ।४। स्वप्रवेश एव सन्ने अचले प्रसन्ने, नात्युत्क्षिप्ते अधो वा उपरि वा । अधोगामित्वं यत्नेन परिहार्यमिति श्लोकार्थमेव निश्चयितुं स्फुटमुपायमाह ग्रीवाप्रदेश इत्यादिना सार्धेन श्लोकद्वयेन । स्कन्धमयूरवदञ्चितं सुरूपं शिरो यत्र ।५। नाभिसंस्थ इति

---

1. KSS GOS सप्रवृत्ताया परे चैवापकर्षिता ।
2. NS. ग्रीवाप्रवेश ।
3. NS मयूराङ्कित ।

कर्णावष्टाङ्गुलस्थे च बाहुशीर्षे प्रयोजयेत् ।
उरस्स्थश्चापि चिबुक चतुरङ्गुलसंस्थितम् ॥६॥

हस्तौ तथैव कर्तव्यौ कटीनाभितटस्थितौ ।
दक्षिणो नाभिमध्यस्तु वाम कटितटस्थित ॥७॥

पादयोरन्तर कार्यं द्वौ तालावर्धमेव च ।
[1]पादोत्क्षेपस्तु कर्तव्य स्वप्रमाणविनिर्मित ॥८॥

चतुस्तालो द्वितालश्चा[2]प्येकस्तालस्तथैव च ।
चतुस्तालस्तु देवाना पार्थिवाना तथैव च ॥९॥

[3]द्वितालश्चैव मध्याना ताल स्त्रीनीचलिङ्गिनाम[4] ।
[चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तथा ह्येककल स्मृत] ॥१०॥

चातुरश्रप्रस्ताव सटकामुख , वाम इत्यर्धचन्द्र ।६-७। न चेदमुपविष्टस्थानकमपि तु गत्यान्तयो'चित्यात्तु स्थितस्थानकमेवेति दर्शयितुमाह—पादयोरन्तरमिति । "द्वौ तालावर्धतालश्च पादयोरन्तर भवेदिति (१०-५२) । मतस्थानकलक्षण सूचित तदेव कार्यं नान्यदुपवेशनादित्यर्थ । तत्र स्थानकानन्तर गतिमुपक्षिपति पादोत्क्षेप इति स युक्तस्तेन भाविलक्षणेन देशकाल परिच्छेदेन च कर्तव्य । स्वकरमानेन च ताल' पात्रस्येत्यर्थ ॥८॥

तत्र देशपरिच्छेद तावदाह् एकताल इति ताल प्रसारितमध्यमा ? (तर्जन्य)ङ्गुष्ठान्तर "ताल स्मृतो मध्यमया ?" इति । मुख्यात्मनाभिधाय स्थायिस्थानभूतोत्तमप्रकृतिविश्रान्तत्वात् प्रयोगजातस्य तदुपक्रम विनियोगमाह चतुस्तालस्त्विति । तुशब्दोऽप्यर्थे कदाचिदन्यथापि भावात् । तथाहादौ राज्ञो देवमद्युगस्यसभवमभावनापसारणयोनक: ॥९॥

---

१ NS. दृष्टा ।
२. NS. पादक्षेपस्तु ।
३ KSS omits अपि ।
४ KSS द्वितालेऽर्धश्चैव मध्याना तालश्चो च ।
५. NS. सङ्गिनाम् ।

चतुष्कलो ह्युत्तमानां मध्यानां द्विकलो भवेत् ।
तथा चैककलः पादो नीचानां सम्प्रकीर्तितः ॥११॥
स्थितं मध्यं द्रुतं चैव समवेक्ष्य लयत्रयम्[1] ।
यथाप्रकृतिनाट्यज्ञो गतिमेवं प्रयोजयेत् ॥१२॥
धैर्योपपन्ना गतिरुत्तमानां मध्या गतिर्मध्यमसम्मतानाम् ।
द्रुता गतिश्च प्रचुराधमानां लयत्रयं सत्त्ववशेन योज्यम् ॥१३॥
एष एव [2]तु विज्ञेयः कलातालल्ये विधिः ।
पुनर्गतिप्रचारस्य प्रयोगं शृणुतानघाः [3] ॥१४॥

स्त्रीणां नीचानां साहचर्यादिधमानामिति मन्तव्यम् । तेषां हि लिङ्गित्वादक्रमस्य किञ्चिन्न सम्भाव्येत । यथाक्रममिति नाट्यधर्मीकाममिदयं ॥१०॥

देशनियममुक्त्वा कालनियममप्यौत्सर्गिकं तावदाह— चतुष्कलो हीति । तथा चेति तेनोत्क्षेपेण यत्पादस्य पतनं तदुत्तमानां चतसृभिः कलाभिः यस्मात्तदर्धार्धक्रमेण मध्यमाधमयोः परिभाषितं इत्युत्सर्गतयेति भावः । तत्र गतिचतुष्टयं मार्गद्वयादि वक्ष्यते चतुरश्रार्धमार्गद्वयादौ क्रमेण चित्रादित्रयविनियोगात् । 'निमेषाः पञ्च मात्रा स्यात्" इति कला सामान्यलक्षणमस्य औत्सर्गिकं सर्वत्र ध्रुवकमार्गो मन्तव्यः । वीक्षेपादभिधाने तेन ध्रुवकमानेन चतुष्कलं पादपातः तथा चोत्तमपरिग्रहे द्विपदी कोहलेनोक्ता —

"स्यादुत्तमानां द्विपदी चतुर्युक्तसमन्विता ।
तत्रोत्क्षेपनिपाताभ्यां यस्मात्पादद्वयं भवेत् ॥"

लक्ष्यश्च इत्यमेव धिक् हि धि इति द्विपदीभागेन पादेन पादपातः । अत्र ध्रुवके चतस्रः कला भवन्ति । धिगडधिङ् इत्यस्य काले चलगपङ, इत्यादिना मवेतित । नहि व्यञ्जनकाल स्वरकालात्पृथक्, तत्र गुरोश्च प्रचलस्य स्वतलचडस्तद्विद्विमविमपुष्टमेवावधार्यते । तत्र हि धिगडिधि-इत्येवंरूपा लघु कला तस्मात्तिस्रो मात्राश्चतुर्थे गुर्वक्षरे द्वे मात्रे इति च मात्राः । सर्वत्र चैवं प्रकार समनन्तरग्रहणं विश्रान्त्यभावेन दुष्करं प्रयोग इति स्थानचेष्टाविश्रान्ति प्रवृत्तये मध्यगता विरामस्पर्शा मात्रा लक्ष्यविद्भिः प्रकल्पिता, तद्वशादुक्ताः तादृशा मात्रा चतुष्कलायां प्रतिभासन्त इत्यास्तां तावत् । इह विषमार्गेण चतुष्कलं पादपतनमिति न्याय (?) (नाय) लक्ष्यलक्षणयोमायाहत्वादपेक्ष्यते च ।

---

१ GOS, NS लय बुधः ।
२ KSS, NS. भूमि ज्ञेय ।
३. KSS गतिम् ।

'स्वभावात् समगतो कार्यं जानुकटीसमम् ।
युद्धचारीप्रयोगेषु 'जानुस्तनसमं न्यसेत् ॥१५॥

पार्श्वक्रान्तं सललितं पार्श्वयोश्चाभिवर्तयेत् ।
रङ्गकोणौ मुखं' गच्छेत् सम्यक् पञ्चपदानि च ॥१६॥

अथ लयकालनियमशेषमाह स्थितमिति विलम्बितम् । समवेदयेति प्रकृत्यादि भेदविभागेनेत्याह तमेव दर्शयति यथाप्रकृतीति धैर्यगाम्भीर्यविलम्बितमध्यद्रुतलय समतं सवेदन यथार्थ-मिथ्या-गौण-धैर्य-गाम्भीर्यादिकृत मन्तव्य न तु जाति-कालादिकृतम् ॥११॥

यथाप्रकृति । विदूषकस्य द्विजत्वेऽपि अविमलान्तस्त्वात् चञ्चलमनस्त्वादयणार्थेव रचित जात्यादि योजनीयम् । उत्तमस्याप्यन्यथाभाव स्वचित्तनुत्तमत्वेऽपि समीचीन-भाव इति । प्रचुरेण लोकप्रसिद्धमेवेदमुक्तमित्यर्थं न केवल प्रकृतितोऽवस्थाभेदा यावच्चित्तवृत्ति भेदेनेत्यभिप्रेत्याह सत्त्ववशेन च लयस्य योऽयम् । सत्त्व चित्तवृत्ति तेन सग्रामादावुत्तमस्यापि द्रुत शोकादावधमस्यापि विलम्बितम् ॥१३॥

अथैतदनुसारिण्या गत्युपयोगिन्या ध्रुवाया विधिरिति दर्शयति तद्विति । अत्र गत्यनुसारी तालविधि । अन्ये त्वन्यथेत्युक्त तामे । तस्मात्तस्य तत्सहित स कलातालसयः इति मध्यमपदलोपी समास । तेनायमर्थः— ध्रुवातालेऽपि गत्यनुसार्येव कलाविधिर्लयविधिश्च अत एवैतदनुसारेण भट्टलोल्लटशोङ्कुकादिभिर्नान्दीभङ्ग-विभङ्गविषये नान्दीविचारो विरचनसमस्तो ध्रुवातालानां विनियोग प्रपञ्चतो दूषित: । तत्तु ध्रुवाध्याये विचारयिष्याम इत्यास्ताम् ।

एव देशकालनियममुक्त प्रकृते योजयति पुनर्गतिप्रचारस्येति गतिषु । प्रचारो वैचित्र्य तस्य प्रयोग पुन शृणुतेति सबन्ध । सपदन्ता ह्यानुवृत्तेति भाव ॥१४॥

स्वभावादिवति । तुना विशेषद्योतकत्वेन मध्यस्थगतो चतुष्तालत्वमुक्त, स्वभाव गतो तु त्रितालत्व, शीघ्रगतो तु पञ्चतालत्वमपि कार्यमिति दर्शयति ।

तां गतिप्रचारपदनामाह—पार्श्वक्रान्तमित्यादि ।

"कुञ्चित पादमुत्क्षिप्य पार्श्वात्पातोत्थित न्यसेत्
उद्घट्टितेन पादेन पार्श्वक्रान्ता विधीयते" (१०-३२)

इति पार्श्वक्रान्ता चारी । रङ्गकोण पूर्वोत्तरम् ॥१६॥ द्वितीय वामदिगुत्तर पश्चिममिति । तत परमिति । कोणद्वयेऽभिदिशति । पूर्व रङ्गे धीरा पञ्चपादी

---

१ KSS स्वभावेस्तमगतो NS स्वभावे तुसमगतो ।
२ NS पुर स्तनसम न्यसेत् ।
३. KSS. मुखो ।

वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणेन तु ।
परिवृत्य द्वितीयं तु गच्छेत् कोणं ततः परम् ॥१७॥

तत्रापि वामवेधस्तु विक्षेपो [1]दक्षिणेन च ।
ततो भाण्डोन्मुखो गच्छेत् तान्येव [2]तु पदानि च ॥१८॥

एवं गतागतं कृत्वा पदानामिह[3] विंशतिम् ।
वामवेधं ततः कुर्यात् विक्षेपं दक्षिणस्य च ॥१९॥

रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो गतागतैः पादगतिप्रचारः ।
[4]त्र्यस्रे त्रिकोणे चतुरस्ररङ्गे गतिप्रचारश्चतुरस्र एव ॥२०॥

यः समं सहितो गच्छेत्तत्र कार्यो लयाश्रयः ।
चतुष्कलोऽथ [5]द्विकलस्तथैवैककलः पुनः ॥२१॥

अथ मध्यमनीचैस्तु गच्छेद्यः परिवारितः ।
चतुष्कलमथार्धञ्च[6] तथा चैककलं पुनः ॥२२॥

व्याख्याता (अ ५.७३)। वेधः पार्ष्णिक्षेत्रे गुर्वीपादनिपातः। वामवेधमिति अन्तराविद्धमुक्त (नम्) पार्ष्णिनिद्धो यो निर्गम्य वा तत्रमध्यानन्यामुल्लध्यतामाह। एतच्च पञ्चपदीगमनं सर्वत्रोत्सर्गिकम् ।१७—१९। विशेषमप्याह रङ्गे विकृष्टे इति। भरतशब्देन उपचारतस्तद्विधा योनिसम्बन्धं सूचयते गतागतैरिति परिमितायां द्विधि पञ्चपदी गतागतेन नियमः एतत्रंव स्थाने द्वौ पार्श्वविक्षेपाविति मन्तव्यम्। विकृष्टायां च भूयो भूयः पञ्चपदी ।।२०।।

अत्रैव विषये विविधप्रमाणा पातरीतिः, तद्द्विस्वयद्विभङ्गत्रिभङ्गचतुर्भङ्गादयः प्राधान्येन। व्यामिश्रगतेरपि विशेष व्याचिख्यासुः समगतिमुपमहरति य समैरिति रिति। तथैवेति साम्येनेत्यर्थः ।२१। मिश्रगतिमाह अथेति। परिवारित इत्युत्तमत्वेन विवक्षितः इत्यर्थः। तेन देवादिवत् माध्यस्थ्योपमाणायामुत्तमप्रकृतावपि नाय विधि-रन्यस्यैव तत्र प्राधान्यात्। तदोत्तमादिपादपाते मध्यमस्य द्वौ, नीचादेरेक, उत्तमस्य चत्वार ।२२। अत्रैव च चतुष्कालादिविभागे निश्चयार्थं प्रश्नमुत्थापयितुमुप-

---

१. NS, KSS. वृक्षितेन।
२ KSS, NS विपदानि।
३ KSS, NS एक।
४. KSS त्र्यस्रे।
५ KSS द्विकलो भवेदेककलः।
६ NS मथोर्ध्वं च।

> दैत्यदानवयक्षाणां नृपपन्नगरक्षसाम् ।
> चतुस्तालप्रमाणेन कर्तव्याथ गतिर्बुधैः ॥२३॥
>
> दिवौकसां तु सर्वेषां मध्यमा गतिरिष्यते ।
> तत्रापि[1] धोद्धता ये तु तेषां देवं समा गतिः ॥२४॥

ऋषय ऊचुः

> यदा मनुष्या राजानस्तेषां देवगतिः कथम् ।
> अत्रोच्यते कथं नैषा गती राज्ञां भविष्यति ॥२५॥
>
> इह प्रकृतयो दिव्या दिव्यमानुष्य एव च ।
> मानुष्य इति विज्ञेया नाट्यनृत्तक्रियां प्रति ॥२६॥
>
> [2]देवानां प्रकृतिर्दिव्या [3]राज्ञां वै दिव्यमानुषी ।
> या त्वन्या लोकविदिता मानुषी सा प्रकीर्तिता ॥२७॥
>
> [4]देवांशजास्तु राजानो वेदाध्यात्मसु कीर्तिता ।
> एवं देवानुकरणे दोषो ह्यत्र न विद्यते ॥२८॥
>
> अथ विधिस्तु कर्तव्यः स्वच्छन्दगमनं प्रति ।
> सम्भ्रमोत्पातरोषेषु प्रमाणं न विधीयते ॥२९॥

सहचारमुक्तमविशेषाभिधानमपि तदाह—दैत्यदानवेत्यादि ॥२३॥ सर्वेषामिति देवदूतादीनाम् । उद्धता ये इति मानतिप्रभृतय ॥२४॥

देवांशजा इति लोकपालांशविनिर्मिता राजान वेदेषु तथाध्यात्मशास्त्रेषु वेदान्तेषु । तेषामनेन प्राधान्यमुक्तम् । अनुकरणं देवादीनां वर्णनात् उक्तं च राजविद्या राजगुह्यमिति । देवानुकरणे नाट्यस्येत्यर्थः ॥२८॥ अथेति चतुस्ताल इत्यादि स्वच्छन्दगमनं स्वेच्छया गतिः सम्भ्रम आवेगः । उत्पातोऽत्योत्पातादि । प्रमाणमिति उक्तरूपमित्यर्थः ॥२९॥

---

१. NS योद्धता (गा ?)
२. KSS, NS. देवा हि ।
३. KSS, NS, राजानो ।
४. KSS, NS, देवान्वयजास्तु ।
५. NS देवानुकरणे देवो ।

सर्वासां प्रकृतीनां तु अवस्थान्तरसंश्रया ।
उत्तमाधममध्यानां गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥३०॥

¹चतुरर्धकलं वा स्यात् तदर्धकलमेव च ।
अवस्थान्तरमासाद्य कुर्याद् गतिविचेष्टितम् ॥३१॥

ज्येष्ठे चतुष्कलं ह्यत्र मध्यमे द्विकलं भवेत् ।
²[द्विकला चोत्तमे यत्र मध्ये त्वेककला भवेत्] ॥३२॥

³कलिकं मध्यमे यत्र नीचेष्वर्धकलं भवेत् ।
एवमर्धार्ध⁴हीनं तु कलानां संप्रयोजयेत् ॥३३॥

ज्वरार्ते च क्षुधार्ते च तपःश्रान्ते भयान्विते ।
⁵विस्मिते चावहित्थे च तथौत्सुक्यसमन्विते ॥३४॥

सर्वासां प्रकृतीनां, गतिरिति कलालयनानाश्रिता । सर्वमेतदिति तु युक्तम् ॥३०॥

एतदेवास्य द्रढयति चतुरर्धमिति द्वे उत्तमस्य, एका मध्यमस्य, अर्धं नीचस्य; अवस्थान्तरवशात् । ३१-३२। नीचेष्वर्धकलं भवतीति अनेन कलानुसंभागो भरतमुनिना सूचितोऽयं लक्षणविदो वृत्तावारं द्रुतमाहुः, यथा पञ्चमाश्च उक्तनीत्या स्थानादि-विश्रान्तिपूर्वकं इति चतुर्धा स एव द्रुतो युक्त ॥३३॥

चतुष्कलादप्यधिकमस्तीति दर्शयति । ज्वरार्त इत्यादि । सर्वेन योजनीयो जातोऽस्तम्भ, अन्यथा ह्यस्य त्वरिततरा गतिर्वर्ण्यते । विस्मय इति तत्कृत-स्तम्भ इत्यर्थः । अवहित्थ इति कृतकधैर्याणाम्, कृतकं हि न सुश्लिष्टं भवतु पायेन इति । तत्राधिकमेव भवति तत एव हि कुशलाः कुर्वन्ता विदुः ।३४। अन्या-दरवशौत्सुक्येन सम्यगन्वितो स एव शृङ्गारभेदस्तत्रैव विप्रलम्भ इति यावत् । स्वच्छन्दगमन इति कार्येण विना क्रीडाचङ्क्रमणे । अधिकले इत्यधिशब्दोऽधिकार्थः । अधिकलामिति केचित् । साधिकं प्रकर्षेण चतुष्कलरूपेण सम्यक् चेतत् प्रस्तुतस्य विरामस्य च स्वरूपाधिगमे नालबोधः संख्याधिक्येन षडष्टकलादिविकल्पमधिकृत

---

१. KSS. चतुर्ष्वेकमलं वा स्यात् तयार्धकमेव च ।

२ KSS NS, do not read.

३ KSS, NS विकलं चोत्तमा यत्र नीचेष्वर्धकल भवेत् ।

४. KSS, NS. हानि तु कलानां ।

५. NS. विस्मये ।

शृङ्गारे चैव शोके च स्वच्छन्दगमने तथा।
गतिः स्थितलया कार्याधिकलान्तरपातिता[1] ॥३५॥

[2][पुनश्चिन्तान्विते चैव गति कार्या चतुष्कला।]
अस्वस्थकामिते चैव भये वित्रासिते तथा॥३६॥

आवेगे चैव हर्षे च [3]कार्यं यच्च त्वरान्वितम्।
अनिष्टश्रवणे चैव [4]क्षेपे चाद्भुतदर्शने ॥३७॥

कलान्तर परिमाण यथा तथाभूत पादपातो यस्याम्। अत एवैतत्पादपतनप्रसङ्ग-
विचारणाद्वक्ष्यति—

षट्कलन्तु न कर्तव्यं तथाष्टकलमेव च।
पादस्य पतन तज्ज्ञैः खेदन तद्भवेत् क्रिया ॥१२।१८४-१८५॥

अर्धैकद्विचतुष्कलमिति वचमा षडष्टकलयोर्निषेधेन च त्रिकलपञ्चकलादीनाम-
भावं सूचयति विषमाणां सपरिमाणोत्क्षेपणनिपातनायोगात्तामविदो हि साम्यमुप-
निषद्भूत तच्चात्र स्फुटयति ॥३५॥

एवमेतेषु षट्कलाद्यधिक मान तथा च नव कान्ताना परिश्रमे यत्र उत्क्ष-
नाद्यो लय कोहलादिभिरुक्तो यस्यानिविलम्बित कालावधि। एव कलाधिक्य-
मभिधाय न्यूनत्वमप्यस्तीत्याह अस्वस्थकामित इत्यादि। अस्वस्थे प्रच्छन्नकामिते हि
त्वराविषय ॥६६॥ अनिष्ट यदा बान्धवादे श्रुत तदा तदन्तिक द्रुतगमन, अद्भुत-
दर्शनविषये यदा क्षेप प्रक्षिप्तता, पुनरेतन्न दृश्यत इति। यस्मादिदमितमवश्यकर्तव्य
च तत्त्वरया क्रियते, त्वरयान्वित मुकार्यं अभिकथितमेवेति विज्ञेय त्वरान्वितमिति।
इयता यद्यपि सर्वं लभ्यते तथापि अविनष्टव्युत्पादनाय प्रपञ्च ॥३७॥ अत्ययोऽतिक्रमण
शीघ्रसंपादन प्रयोजनमस्य। अपराधोऽभिनेय शत्रोरस्य एव, यद्वा यस्यापराध
कृतो गुर्वादिस्ततश्च त्वरा गत मोऽपराद ॥३८॥ तथापि एतेष्विति एव प्रकारेष्वन्येषु

---

१ NS विकलान्तरपातिना।

२ KSS. does not read,

३. NS कार्यम्।

४. KSS कोपेऽप्यद्भुतदर्शने।

अपि चात्ययिके कार्ये [1]दूषिते शत्रुमार्गणे ।
अपराधानुसरणे श्वापदानुगतौ[2] तथा ॥३८॥

एतेष्वेव गतिः प्राज्ञो [3]विकला सम्प्रयोजयेत् ।
उत्तमाना गतिर्या तु न ता मध्येषु योजयेत् ॥३९॥

या गतिर्मध्यमाना तु न सा नीचेषु योजयेत् ।
गतिः शृङ्गारिणी कार्या [4]स्वस्थकामितसम्भवा ॥४०॥

दूती (दर्शन ?)शितमार्गस्तु प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् ।
[5]सूचया चाप्यभिनयं कुर्यादर्थसमाश्रयम् ॥४१॥

मदादिष्वपीत्यर्थः विकलामिति विकलः कलापरिमाणो यस्याः सा कला अर्धकला-रहिता तुर्या यद्यपि, तथापि नादरणीया, यत त्रिभागषड्भागादिरपि तत्र भवति। अत एव सम्भ्रमोत्पातरोषेषु चतुरर्धकलमित्यनेन पौनरुक्त्यं तस्याविषयत्वादस्य तु विषमभागविषयत्वात् तथाहि मत्तगतौ शेखरकस्य खण्डकप्रयोगे हि "गहिद् घि" इत्येव रूपे मात्रा तृतीये, तृतीयस्य मात्रात्र च धग् इत्येक पात, रसुक इति द्वितीयो, धि इति तृतीयो, नचैषा साम्यम् । एतेन च कलानां साम्यं न्यूनाधिकतानिरूपणेन समविषमकलाभागभङ्गाभिधानेन गुरुलघुद्रुतप्लुतानां स्वीकारात्तद्वैचित्र्यम्। इयमपि भङ्गोपभङ्गविभङ्गप्रकारप्रस्तार सगर्भाना लक्ष्यसिद्धा भङ्गलयव्यवस्था प्रतिपाद्या-क्षरतदर्धादिरूपा च धाराबन्धादिविषया घातमार्गभेदेन प्रसिद्धा व्यवस्था स्फुटमेव दर्शिता मा भूदेव कालप्रमाण (कलापरिमाण ?) नियमाभिधानं गजस्नानीभूतमित्याह उत्तमाना गतिर्यास्त्विति । तुरेवार्थे अन्यक्रमेणैवेन्यर्थः. एतदुक्तं भवति—अनियमेन निर्दर्शितेन नियमो विप्लुत, तथापि कलाधिक्ये षट्कलोत्तमस्य तत्र मध्यमस्य चतुष्कलता, अधमस्य द्विकलता । यत्र न्यूनकलमुक्तं तत्राप्युत्तमस्यैका कला, मध्य-मस्यार्धकला, अधमस्य कलातुर्यभाग इति क्व विप्लव. ॥३९॥

एवं प्रकृतिभेदेन गतिमभिधाय रसविषयेण दर्शयितुं प्रथमं पुरुषार्थोपयोगित-सविषया निरूपयन् प्राधान्याच्च शृङ्गारे तावदाह गतिः शृङ्गारिणीत्यादि । स्वस्थ-

---

१. NS. तथा चैवारिमार्गणे ।
२. KSS. NS अनुगते ।
३. NS. द्विकला ।
४. KSS, NS स्वच्छ ।
५. NS. सूचयन् वा ।

[1]हृद्यैर्गन्धैस्तथा वस्त्रैरलङ्कारैश्च भूषित ।
नानापुष्पसुगन्धाभिर्मालाभि समलङ्कृत ॥४२॥

गच्छेत् सललितैः पादैर्[2]तिस्राऽतस्थितैस्तथा ।
तथा सौष्ठवसंयुक्तैर्लयतालवशानुगं [3] ॥४३॥

पादयोरनुगौ [4]हस्तौ नित्य कार्यौ प्रयोक्तृभि ।
[5][उत्क्षिप्य हस्त पातेन पादयोश्च विपर्ययात्] ॥४४॥

प्रच्छन्नकामिते चैव गति भूयो निबोधत ।
विसर्जितजन. स्वस्तस्तथा दूतीसहायवान् ॥४५॥

निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूषणैश्च विभूषित ।
वेलासदृशवस्त्रश्च सह दूत्या प्रार्थस्तथा ॥४६॥

कामितमप्रच्छन्नम् ।४०। अर्धसमाप्त्ये मिद्धे सूचाया। पुनर्वचनं हृद्यस्य पदार्थस्य पर्यालोचन सातिशय चमत्कारकारीति निरूपयितु नत्र चर्वितचर्वणवत्पुन कश्चिदपि भागमत्यजन् सूचा शृङ्गारे कुर्यादिति दर्शयति । युद्धवीरादौ हि प्रधानानुसंधानमेवोचित तन्मध्यपतितता . कार्यान्तराणामपर्यालोचनीयत्वात्, पर्यालोचने आचार्यं मातुलान् भ्रातृन् स्वजनमित्यापाताापत्ते , यदपि चान्तरमार्गं स्पष्टत्वान् नृत्ते सूच्यान् परिहृतु मित्यर्थसमाश्रयणमित्यसत् ।४१। साऽपि हि निर्दिष्टा सूचैव हि कथ स्यात् सूचातोऽपि चान्तरङ्गमस्य प्रकृता गतिमाह नानति शोभनो गन्ध सुगन्ध । नानापुष्पै. सह सुगन्ध । अत्र समासान्ताभाव ।४२। सललितै सविलासै । सौष्ठवेनाङ्ग चातुरश्र्येण युक्त , लया विलम्बितादि, ताल चतुरश्रादि, भूय पुन समासेन उक्ताप्युत्तमगति पुनर्विशेषनया निरूप्यत इति भाव ।४३। प्रच्छन्न इत्वा कामित यत्र शृङ्गारे सागरिकादावपि वत्सराजादे तदन्यत्र मीनादाविव पोलस्त्यत्र नृत्तेषु ।४५। निर्वाणदीप । वेलातुल्यवस्त्र इति । तथाहि चन्द्रालोके सितवस्त्रावगुण्ठितो घनसारपरागपुञ्जमञ्जुगात्रो मुक्ताप्रायप्रचुराभरणो वस्त्रालुपलक्षणम् ।४६। प्रच्छन्न

---

१. NS. हृद्यैर्वस्त्रैस्तथा गन्धैर्धूपैश्चूर्णैश्च ।
२ KSS. अतित्रान्तोत्थितस्तथा ।
३. KSS. समन्वितः ।
४. NS. चापि हस्तौ कार्यौ ।
५ KSS., NS. do not read.

व्रजेत् प्रच्छन्नकामस्तु¹ पादैर्निःशब्दमन्दगैः ।
शब्दशङ्क्युत्सुकश्च स्यादवलोकनतत्पर ॥४७॥

वेपमानशरीरश्च शंकित प्रस्खलन् मुहुः ।
रसे रौद्रे तु वक्ष्यामि दैत्यरक्षोगणान् प्रति ॥४८॥

एक एव रसस्तेषां स्थायी रौद्रो द्विजोत्तमा ।
नेपथ्यरौद्रो विज्ञेयस्त्वङ्गरौद्रस्तथैव च ॥४९॥

तथा स्वभावजश्चैव त्रिधा रौद्र प्रकल्पितः² ।
रुधिरक्लिन्नदेहो यो रुधिरार्द्रमुखस्तथा ॥५०॥

तथा पिशितहस्तश्च रौद्रो नेपथ्यजस्तु स ।
बहुबाहुर्बहुमुखो नानाप्रहरणाकुलः ॥५१॥

स्थूलकायस्तथा प्रांशुरङ्गरौद्र प्रकीर्तितः ।
रक्ताक्षः पिङ्गकेशश्च असितो विकृतस्वरः ॥५२॥
³रूक्षो निर्भर्त्सनपरो रौद्र सोऽयं स्वभावजः ।
चतुस्तालान्तरोत्क्षिप्तैः पादैस्तस्यान्तरपातितैः ॥५३॥

कामस्तु । एवंविधत्वाभिव्यक्तिविषयमेव गूढाभिधानं प्रच्छन्नकाममाह बाह्लाद्या । यस्य हि प्रस्तारो द्रुतलघुमिश्र । शब्दशङ्कीत्यादिना खण्डिता यथा सूचयन् मिथ-प्रयोगो गतिमत्राह । उत्सुक इत्यादिना कार्ये ।४७। वेपमान देहः । प्रस्खलन्नित्यादिना फलानुयोगात् । विप्रलम्भे तु शृङ्गारिण्येव करुणव्यामिश्रा गतिर्व्यभिचारि-त्वादिन्यभिप्रेत्य पृथङ् नोक्ता एव विषयाभिलाषप्राप्ते शृङ्गारे निधाय तद्रूप एव रौद्रे गतिं निरूपयति रौद्रे रसे त्विति ।४८। दैत्यादिप्रयुक्तं यदुक्तं तदनेनाधर्मेणेति शङ्काशमनमाह एक एवेति । ननु किं तेषां शोकेन विनापि गौरवम्, ओमिति ब्रूम । कथमिति चेत् रसाध्यायोक्तन्यायेनानुस्मारयितुमाह नेपथ्यरौद्र इत्यादि स्वभाव इत्यन्तम् । एकमेक एव रसस्तेषामिति कथितं, रसाध्याये चैतत्प्रपञ्चितम् ।४९-५२। चतुस्तालान्तरोत्क्षिप्तैरिति तालान्तरपातित्वं द्वितीयतालान्तराला-पेक्षयेति केचित् । उपाध्यायास्तु तालशब्देनात्र कालमानमुक्तं न तु देशमानं, तेन यावता कालेनोत्क्षेपस्ततो न्यूनेन पतनमिति । एतदनु प्रकृतिमध्यमारम्भत्व चाभिदधता विषमगतित्वमेषामनुज्ञातम् । तथा च कोहलमुक्तं कल्पातदर्थं दलसारेण नर्तनकोत्फुल्लकादिना गौडादौ परिक्रममाह ।५३। तद्विधा इति भीमसेनादयः । अनेन युद्धवीरेऽप्येषैव गतिरिति सूचयति ।

---

१. KSS वामंस्तु ।
२. KSS प्रकीर्तितः ।
३. KSS. रक्षो ।

गतिरेव प्रकर्तव्या तेषां ये चापि तद्विधा ।
बहुधा तु मही यत्र श्मशानरणकश्मला ॥५४॥
गतिं तत्र प्रयुञ्जीत बीभत्साभिनयं[1] प्रति ।
क्वचिदासन्नपतितैः विकृष्टपतितैः क्वचित् ॥५५॥
एलकाक्रीडितैः पादैस्तथ पर्यायपातितैः ।
तेषामेवानुगैर्हस्तैर्बीभत्से गतिरिष्यते[2] ॥५६॥
अथ वीरे च कर्तव्या पादविक्षेपसंयुता ।
[3]द्रुतप्रचाराधिष्ठाना नानाचारीसमाकुला ॥५७॥
पार्श्वक्रान्तद्रुताविद्धैः[4] सूचीविद्धैस्तथैव च ।
[5]कलाकालगतैः पादैरावेगे योजयेद् गतिम् ॥५८॥
उत्तमानामयं प्रायः प्रोक्तो गतिपरिक्रमः ।
मध्यानामधमानां च गतिं वक्ष्याम्यहं पुन ॥५९॥

अथ रौद्रप्राणोपयविवक्षामध्ये पुरुषार्थप्राणायाद्बीभत्साश्रयां गतिमाह बहुधा त्विति श्मशानरूपा युद्धपतितकबन्धप्रभृतिविरचिता अत एव रक्तेन कश्मला जुगुप्सिता ।५४। आसन्नपतितत्वेन मन्दाधंतुपातत्वादि विकृष्टपतितत्वेन बलासाधकत्वादि सूचयति ॥५५॥

अथ वीरगतिमाह—अथ वीरे चेति । विस्तारेण क्षेप इति स्वन्दितापरपर्यायस्य ग्रहणम् । तत्र च कलयाधकलादि च प्रयोग. । तत एवोल्लासनिश्चयस्य तालमप्रा-दुर्लक्ष्यविद । द्रुतेन प्रचारेणाधिष्ठानं गन्तव्य देशं यस्यामिति । महलपटोऽस्यादि विकृष्टपतितत्वं कलामात्रंलघुद्रुतप्रचार सूचितमनेन वीरे रौद्रे वा प्रवेगस्य स्वभाव-त्वात् ।५७। तत्र गतिमाह कलाकालगतैरिति । पादैरिति बहुवचनेन त्रय पादपाता गृह्यन्ते । तेन कलया कालेन च सन्निधानात् तालगतैव गतिरिति लघु पातन येषाम् । अपवैरो लघुरानो द्वावन्योऽन्यद्रुतपातौ कलामात्र च विश्राममित्यर्थम् ।५८। उत्कृष्ट-परिश्रम स बीभत्सोऽथ रौद्रयो श्रमः । उत्तमानामिति ननु बीभत्सरसे बीलमविपदतैव केनैतदुपदिष्ट भवन ? पुरुषार्थसाधन बीभत्स उत्तमेष्वेवैतदभिहितरसविषय व्यभिचारियोग तु ।५९। मध्यमानां गतिमाह विस्मय चेति । चकाराद्यवकाशो

---

१. KSS बीभत्सानुनय ।
२. KSS बीभत्सा NS बीभत्सगतिरुच्यते ।
३. KSS द्रुता प्रहृष्टाविद्धा ।
४ KSS तथाविद्धैः ।
५. KSS, NS- कालाकालगतैः ।

विस्मये चैव हर्षे च विक्षिप्तपदविक्रमान् ।
आगाद्य तु रसं हास्यमे[1]तच्चान्यच्च योजयेत् ॥६०॥

पुनश्च करुणे कार्या गति स्थिरपदैरथ ।
बाष्पाम्बुरुद्धनयन सन्नगात्रस्तथैव च ॥६१॥

उत्क्षिप्तपातितकरस्तथा सस्वनरोदन ।
[2]सम्छेसयाद्यर्थितकया प्रत्ययप्रियसश्रये ॥६२॥

एषा स्त्रीणा प्रयोक्तव्या नीचसत्वे तथैव च ।
उत्तमाना तु कर्त्तव्या [3]सधैर्या बाष्पसंगता ॥६३॥

नि:श्वासैरायतो[4]त्स्पृष्टैस्तथैवोर्ध्वनिरीक्षितैः ।
न तत्र सौष्ठवं कार्यं न प्रमाण तथाविधम् ॥६४॥

व्यभिचार्यन्तरैरेवेति । विक्षिप्त इवस्ततो गमो व्याकुलप्रायो लघुद्रनबहुल परिक्रमो यस्य तथा विस्मय एव व्यभिचारिरूपे स्थायिनि अद्भुतरसरूपे मध्यमानाम्[1] पुनरिति पुनर्ग्रहणादुत्तमानामद्भुतेऽपि स्वच्छन्दगतिरेव पूर्वोक्तेति दर्शयति । केवल तत्र विस्मयो वदन उत्पाद्यो मुखरागे । एतच्चेति पर हास्य स्मितातिहसितपर्यन्त, यदोत्तमाना स्वस्थगतिरेव तदा मध्याधमानान्तु अपहसितातिहसितयोर्विक्षिप्तगतिरेव । अन्या चेति तावद्विदूषकगतौ वक्ष्यमाणम्, एव प्रसङ्गाद् द्रुतहास्यमौग्ध्या गतिरभिहिता. करुणे तूच्यते पुनश्च करुण इति । "ज्वरार्ते च" इत्यादिश्लोकेन यद्यपि स्तोकगति-रुक्ता तथापि वक्ष्यन इति पुनः शब्दार्थ । स्थिरपदं विलम्बितं । ६१-६३।
आयत दीर्घं कृत्वा उत्सृष्टैस्त्यक्तै; । ऊर्ध्वनिरीक्षणं देवोपालम्भसूचकं. । न प्रमाणं तथाविधमिति नात्र सर्वथा प्रमाणाभाव अपि स्वनियन्त्रितमेव पातात्मकं प्रमाणम् । अत एवात्र विलम्बितलयेन लघुनयेन द्रुतलयेन गुरुप्लुतमात्रेण च विरामेण जम्भ-टिकाभ्यां लय कोहलेन दर्शित ।६४। उरस पात आनुगत्यात् करणप्रसङ्गात्प्रहारे

---

1. KSS, NS. मेतद्विचान्यादच ।
2. KSS, NS गच्छेतया विदकाय. प्रत्ययगतिसश्रये ।
3. KSS. सधैर्ये ।
4. KSS. उत्कृष्टै. ।

[1][मध्यानामपि सत्त्वानां गतिर्योज्या विधानतः] ।
इष्टपाते [2]हतोत्साहे शोक[3]व्याकुलचेतने ॥६५॥

नात्युत्क्षिप्तैः पदैर्गच्छेत् इष्टबन्धुनिपातने ।
गाढप्रहारे कार्या च शिथिलाङ्गभुजाश्रया ॥६६॥

विघूर्णितशरीरा च [4]गतिश्चूर्णपदैरथ ।
शीतेन चाभिभूतस्य वर्षेणाभिद्रुतस्य च ॥६७॥

गतिः प्रयोक्तृभिः कार्या स्त्रीनीचप्रकृताश्रया ।
पिण्डीकृत्य तु गात्राणि तेषां चैव प्रकम्पनम् ॥६८॥

करौ वक्षसि निक्षिप्य कुब्जीभूतस्तथैव च ।
दन्तोष्ठस्फुरणं चैव चिबुकस्य प्रकम्पनम् ॥६९॥

कार्यं शनैश्च [6]कर्तव्यं शीताभिनयने गतौ ।
तथा भयानके चैव गतिः कार्या विचक्षणैः ॥७०॥

गतिमाह ।६५। घूर्णानि परिमितोत्क्षिप्तानि अधिकपतितानि पादानि तेनाद्यधिकानोऽन्तरान्तरं स्यात् । करुणे रसे दारिद्र्यमभिभवस्त्वत्र धीतः वर्णभेद सम्भाव्यत इति । तद्भयगतिमाह—शीतेन चेति ।६७। अर्थेस्यनेन मध्यमोत्तमानामनुभावन्यूनभावेन शीतादिगतिं सूचयति । तेषामिति पिण्डीकृतानां गात्राणां, चकारेण कम्पनं सङ्कोचनं समुच्चीयते एवकारेण सौष्ठवचातुरश्र्यादि निरस्यन् ।६८। कराविति कटिदान-कृतावित्यर्थः । गात्राणि पिण्डीकृत्य करौ वक्षसि च कृत्वा या गतिः लोके तस्याभिग-मने योज्य शीताभिनयस्तत्र कर्तव्यः प्रयोक्तृभिर्नर्तैर्गात्रकम्पनं कुब्जीभूतो देह इत्यादि कार्यमिति पदसङ्गतिः ।६९। एवं करुणे तत्प्रसङ्गेन चान्यत्रापि गतिमभिधाय भयानके कथयति ये चान्ये इति । येषामुत्तमत्व कुलाधीनत्वात् । अथ सत्त्वविहीना ।

---

१ KSS., NS. do not read.
२ KSS, NS. गतोत्साहे ।
३ NS. व्यामूढ ।
४. NS गतिस्तूर्ण ।
५. KSS, NS हृतस्य ।
६. KSS, गन्तव्य ।

स्त्रीणां कापुरुषाणां च ये चान्ये सत्त्ववर्जिताः ।
विस्फारिते चले नेत्रे विधुतं च शिरस्तथा ॥७१॥

भयमयुक्तया दृष्ट्या पार्श्वयोश्च विलोकनैः[१] ।
द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव बद्ध्वा हस्तं कपोतकम् ॥७२॥

प्रवेपितशरीरश्च शुष्कोष्ठस्खलितं व्रजेत् ।
एषानुकरणे कार्या तर्जने त्रासने तथा ॥७३॥

सत्त्वं च विकृतं दृष्ट्वा श्रुत्वा च विकृतं स्वरम्[३] ।
एषा स्त्रीणां प्रकर्तव्या नृणान्त्वाक्षिप्तविक्रमा ॥७४॥

क्वचिदाक्रम्यपतितैर्विकृष्टपतितैः क्वचित् ।
चलनाभीक्षितं पार्श्वयोरुपरि पातितैः ॥७५॥

एषामेवानुगैर्हस्तैरंगानि मंतेषु योजयेत् ।
वणिजां सचिवानां च गतिः कार्या स्वभावजा ॥७६॥

[कृत्वा नातिनते [४]हस्तमुत्तानकटकामुखम् ।
वामं चारालमुत्तानं कुर्यात्पार्श्वे स्तनान्तरे[५] ॥७७॥

न नितान्तं न च स्तब्धं न चापि परिवाहितम् ।
कृत्वा गात्रं तथा गच्छेत्तेन चैव क्रमेण तु] ॥७८॥

तथा— विस्फारिते विकासपूर्ण उत्तरे ।७१। द्रुतैरित्यनेन त्वरालयादि. कोहलोक्तम्. सूचित ।७२। अनुकरण इति शत्रोः पृष्ठत आगमनमित्यर्थः ।७३। नृणां पुनराक्षिप्तविक्रमं यत्तेनोपाहृतं मध्ये-मध्ये कुर्वर्थं यस्यामित्यर्थं । तेन मध्ये गुरु लघु पातपातः अपि । तदाह— क्वचिदाक्रान्तपतितैरित्यादि ।७४-७५।

अथ शान्तरसे गतिर्वक्तव्या न च प्राधान्येन तथा प्रयोगसौन्दर्यमावहति अतः तत्संबद्धारम्भा येषां वणिक्प्रभृतीनामस्ति "धीरप्रशान्ता वणिजः" इति वचनात् । मन्त्रिप्रभृतयोऽपि च शान्तरसप्रधानाः, ये नाटकादौ प्रसङ्गा भवन्ति तेषामुभयेषामपि गतिमाह—वणिजामित्यादिना । सचिवाः अमात्याः । स्वभावजत्वेन तत्र तत्रानाविष्ट-

---

१. KSS, विनाङ्कितैः ।
२. NS. पूर्णपदैः ।
३. NS विकृत एवम् KSS. विकृतस्वरम् ।
४ KSS. NS हस्तं मुक्तान्कटकामुखम् ।
५. KSS, NS. तदन्तरे ।

[1][अतिक्रान्तैः पदैर्विप्र द्वितालान्तरगामिभिः ।]
[2]यतीनां श्रमणानां च ये चान्ये तपसि स्थिताः ।७९।।

तेषां कार्या गतिर्या तु नैष्ठिकं व्रतमाश्रिताः[3]।
अलोलचक्षुश्च भवेद्युगमात्रनिरीक्षणः ।।८०।।

उपस्थितस्मृतिश्चैव गात्रं सर्वं विधाय च ।
अचञ्चलमनाश्चैव यथावल्लिङ्गमाश्रितः ।।८१।।

विनीतवेषश्च भवेत् कषायवसनस्तथा ।
प्रथमं समपादेन स्थित्वा स्थानेन वै बुधः ।।८२।।

हस्तं च चतुरं कृत्वा तथा चैकं प्रसारयेत्[4]।
प्रसन्नं वदनं कृत्वा प्रयोगस्य वशानुगम् ।।८३।।

अनिषण्णेन गात्रेण गतिं गच्छेद् व्यतिक्रमात्[5]।
उत्तमानां भवेदेषा लिङ्गिनां ये महाव्रताः ।।८४।।

एभिरेव विपर्यस्तैर्गुणैरन्येषु योजयेत् ।
तथा[6] व्रतानुगावस्था ह्यन्येषां लिङ्गिनां गतिः ।।८५।।

मेव रूपमाह ।७९-७९। नैष्ठिकमिति ब्रह्मचर्य एव प्रवर्तिन इत्यर्थ । युग चतुर्हस्तम् ।८०। उपस्थिता भवति संस्कारप्रबोधप्रभवा स्मृतिर्यस्य । शास्त्रवादर हि हृदय नियम्यमेषां वणिगमात्मयतिप्रवृत्तानां नियत विषय इति सन्धिवाक्यमेव नियमनिरूपणपर यस्य । लिङ्ग जपभस्म कौपीनादि ।८१। अन्यदिति नाममात्रवृत्तिषु तत्र तु विपर्यासो यथोचित द्रष्टव्य । तद्यथा, लोल चक्षु, मनश्चञ्चलम । लिङ्गं पुनर्जटादि भवति । एवमन्यदुन्नेयम् ।८२-८४। व्रतानुगत स्फुटयति विभाग्या चेति । उन्मत्तादिव्रतं हि श्रूयते । आगमेषु तत्तद्विलिङ्गियमेव गतिरित्यर्थ ।।८५।।

---

१ KSS NS do not read
२ NS यतीनां चैव सर्वेषां ।
३. NS आस्थिताः ।
४ KSS युगमात्र···।
५ KSS तथालिङ्गं समाश्रितः ।
६. KSS प्रयोजयेत् ।
७ KSS अतिक्रमात् ।
८ KSS, NS तथा व्रतानुगा च स्यात् ।

विभ्रान्ता वाप्युदात्ता वा विभ्रान्तनिभृताऽपि वा ।
शकटास्यस्थितैः पादैरतिक्रान्तैस्तथैव च ॥८६॥

कार्या पाशुपतानां च [1]गतिरुद्धतगामिनी ।
अन्धकारेऽथ याने[2] च गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥८७॥

भूमौ विसर्पितैः पादैर्हस्तैर्मार्गप्रदर्शिभिः[3] ।
[4]रथस्थस्यापि कर्तव्या गतिश्[5]चूर्णपदैरथ ॥८८॥

समपादं तथा स्थानं कृत्वा रथगतिं व्रजेत् ।
धनुर्गृहीत्वा चैकेन तथा चैकेन कूबरम् ॥८९॥

सूतश्चास्य भवेदेवं प्रतोदप्रग्रहाकुलः ।
वाहनानि विचित्राणि कर्तव्यानि विभागशः ॥९०॥

कमण्डलुरुत्क्रान्त कृत्वा पति पाशुपताना परमेश्वरव्रतधारिणा गतिरत्युदात्ते-त्यर्थं यदि वा परमयोग्यवस्थाया नाकुलदर्शनप्रतिपन्नानामुन्मत्तव्रतमप्यस्ति, तद्विधमेवो-द्भ्रान्तत्वं गतौ । एव रसान्तरसङ्कृतिरुक्ता । यच्चान्यै रौद्रानन्तर शान्तरसाभि-प्रायेण पठित ।

"रूपादिविषनिराशस्य परोपायविचिन्तय ।
चतुष्कलैर्द्विपातैश्च पादैर्भ्रान्तगतिं व्रजेत् ॥ इति

तदनर्थमेव, एतत् ग्रन्थे पुनरुक्तमपुष्कलार्थं, पुस्तके क्व दृष्टमिति स्वकल्पित-मेवेत्युपेक्ष्यम् ॥८६॥

एव रसानुसारेण गतिमुक्त्वा देशानुसारेणाप्याह । अन्धकार इति अन्धत्वेन गमन इति ।८७। विसर्पितैरुत्क्षेपणशून्यै मार्गप्रदर्शिभि मार्गान्वेषणपरैरित्यर्थं । कर्तव्या गतिरिति च्छेद तदाह चूर्णपदै', चूर्णपदैरित्यनेन खण्डधारालय द्रुतबहुल गुर्वन्त कोहलोक्त सूचयति ।८८। समपादेन स्थानकेन रथेन गति, यस्मिन् देशे त व्रजेत् रथविशिष्टा वा गति । मामाभ्यके अपसंकरससारिमका साऽत्र इति । कूबर युगन्धर प्रतोद' क्षेपणक:, प्रग्रहो वल्गा ।८९। वाहनानि रथ्यानि तानि, प्रकृति-विभागोचित्येन विचित्राणि तुरगबलीवर्दखरोष्ट्रकानि चित्राणि लिखितानि । अस्य सूतस्यैव कर्तव्यानि तच्चित्रपटं सूतस्यैव हस्ते आवर्जयेदिति यावत् ।९०। चूर्णपदाना

---

१ KSS गतिर्द्भ्रान्त॰ ।
२. KSS NS अन्धयाने ।
३ मार्गं प्रदर्शितैः ।
४ KSS अथस्तस्यापि ।
५ NS तूर्णपदैः ।

द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव गन्तव्यं रङ्गमण्डले ।
विमानस्थस्य कर्तव्या ह्येवं [1]स्यन्दिनो गति ॥६१॥

[2]आरोढुमुद्वहेद् गात्रं किञ्चित् स्यादूर्ध्वमुत्थितम् ।
अस्यैव वैपरीत्येन कुर्याच्चाप्यवरोहणम् ॥६२॥

अधोऽवलोकनैश्चैव मण्डलावर्तनेन च ।
आकाशगमने चैव कर्तव्या नाट्ययोक्तृभि ॥६३॥

[3][स्थानेन समपादेन तथा चूर्णपदैरपि ।]
व्योम्नश्चावतरेद्यस्तु तस्यैतां कारयेत् गतिम् ॥६४॥

[4]ऋज्वायतोन्नतनतं कुटिलावर्तितं च यत् ।
भ्रश्यतश्च तथाकाशादपविद्धभुजा गति ॥६५॥

विकीर्णवसना चैव तथा नुगतलोचना ।
प्रासादद्रुमशैलेषु नदीनिम्नोन्नतेषु च ॥६६॥

गतिविशेषनिरूपणाय पुनर्ग्रहणं द्रुतैरिति । रङ्गमण्डल इत्यनेनेदमाह—यथा वस्तुतोऽसौ रङ्गमण्डल एव गतिक्रियां करोति तथात्र सर्वम् । नचिरम् नटपादैनि कर्तव्यं तत्रानुगतपदमात्रमेव, येन रथो याति प्रतिभाति एव सर्वत्र । अत एवाह विमानस्थस्यापीति । दिव्यस्याकाशगामिनोऽपि पुष्पकादिरित्यर्थ ॥६१॥ अथ रथप्रसङ्गादुद्धत क्रियान्तरमप्याह आरोढुमिति । उद्वहेदूर्ध्वं गात्रम् । वैपरीत्येन अधोमुखत्वेन गात्राधो-नयनम् चेदर्थः ॥६२॥ अथाकाशगमनि विमानप्रसङ्गादाह—अधोऽवलोकनैरिति । मण्ड-लावर्तं परिवर्तनमनितिरिति केचित् ।

आकाशगामिनां शरीरमण्डलानां पुन पुनरावर्तनमिति तदाख्याया ॥६३॥ एतामिति वक्ष्यमाणां चारीमेवाद्याचार्यो नटे ॥६४॥ ऋज्विति मार्गे गतिरङ्गं । अत एवायतैरङ्गैरक्षिप्तपातितैः, कुटिलया गत्या आवर्तितैः अङ्गैः उन्नतनतैरित्यर्थ पठन्ति, उत्क्षेपणकाल उन्नतं पातनकाले तु नतैरिति व्याख्यान ।

भ्रश्यत इत्यबुद्धिपूर्वकं पतत इत्यर्थ । अपविद्धो विक्षिप्ताकारभुजो यस्याम् ॥६५॥ अर्थवशादिति स्फुटयति अवतरणमिति । तद्दर्शयति नन शरीर

---

1 KSS स्पन्दिनो ।
2 KSS, NS. आरूढ ।
3 KSS, NS do not read
4 KSS, NS. ऋज्वायतोऽनुन्नतनैः ।

आरोहणावतरणं कार्यमर्थवशाद् बुधैः ।
प्रासादारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः पदैस्तु ॥९७॥
उद्वाह्य गात्रं पादञ्च [1]सोपाने निक्षिपेन्नरः ।
[2]तथावतरणञ्चैव गात्रमानम्य रेचयेत् ॥९८॥
[3]प्रासादे यन्मया प्रोक्तं प्रतारः केवलो भवेत् ।
किञ्चिन्नतापकाया तु प्रतारे गतिरिष्यते ॥९९॥
जलप्रमाणापेक्षा तु जलमध्ये गतिर्भवेत् ।
तोयेल्पे वस्त्रोत्कर्षः प्राज्ये पाणिविकर्षणैः ॥१००॥
प्रसार्य [4]बाहुमेकैकं मुहुर्वारिविकर्षणं ।
तिर्यक् प्रसारिता चैव [5]ह्रियमाणा च वारिणा ॥१०१॥
अतोपाङ्गाकुलायुत[6]वदना गतिरिष्यते ।
नौस्थस्यापि प्रयोक्तव्या [7]द्रुतं चूर्णपदैर्गतिः ॥१०२॥
अतिक्रान्तेन पादेन द्वितीयेनाञ्चितेन च ।
प्रासादारोहणे[8] यत्तु तदेवाद्रिषु कारयेत् ॥१०३॥

प्रयोगेन रेचयेत् ।९७-९८। प्रतार इति एतत्प्रकार व्याचष्टे । जलप्रमाणापेक्षा द्विविधेति । ततस्फुटयति तोयेऽल्प इति । उत्कर्षं ऊर्ध्वं नयनं, प्राज्ये भूयसि जले च प्रचारस्तत्र पाणिविचित्रकर्षणेन पताकमर्धचन्द्राधिकादिनोपलक्षितगतिरिति सम्बन्ध ।९९-१००। अबुद्धिपूर्वकन्तु जलेन नीयमानस्य गतिमाह प्रसार्येति । एकैकमिति पर्यायेणेत्यर्थ ।१०१। अतोपेऽङ्गे आकुलत्व यस्या गतौ तथा आप्लुतमुच्यते तिर्यक् महद्दुद्वाहितं तुलयेत् । जवनत्वाच्चैव भवति । कैश्चित्तु पर्यायश पार्श्वत्वमुक्तं, तदसत् । नन्विहापि एतत् बुद्धिपूर्वके च जलप्रतरणे तत्स्यात्, सत्यमिह ।१०१। जलप्रसङ्गात् नौगतिमाह—नौस्थस्येति ।१०२। एवं प्रसङ्गान्नौगतिमुक्त्वा प्रकृतमेवारोहणमनुमन्यते । प्रासादारोहण इति ।१०३। ननु वृक्षप्रासादादि तत्र किं रङ्गमण्डले दर्शनम्-

---

1. KSS, NS व्यमेत्सोपानपङ्क्तिषु
2. NS तथावतरणं चैव गात्रमस्यैव कारयेत् ।
3. NS प्रसादे यन्मया प्रोक्तं प्रतारः नवलो भवेत् ।
4. KSS NS बाहू ।
5. KSS, NS ह्रियमाणया।
6. KSS पुरवदना ।
7. KSS गतिश्चूर्णपदैः । NS द्रुतैश्चूर्णे ।
8. KSS. रोहणं ।

[1]केवलमूर्ध्वनिक्षेपमाविध्यवङ्ग भवेदथ ।
द्रुमे चारोहणं कार्यमतिक्रान्तं स्थितं[2] पदैः ॥१०४॥

सूचीविद्धं रपक्रान्तैः पार्श्वक्रान्तैस्तथैव च ।
एतदेवावतरण सरित्स्वपि नियोजयेत् ॥१०५॥

अनेनैव विधानेन कर्तव्य गतिचेष्टितम् ।
संज्ञामात्रेण कर्तव्यान्येतानि विधिपूर्वकम् ॥१०६॥

कस्मान्मृत[3] इति प्रोक्ते किं कर्तव्य प्रयोक्तृभिः ।
अङ्कुशग्रहणान्नाग खलीनग्रहणाद्धयम् ॥१०७॥

प्रग्रहग्रहणाद्यानमेवमेवापरेष्वपि ।
अश्वयाने गति कार्या वैशाखस्थानकेन तु ॥१०८॥

[4]यथा चूर्णपदैश्चित्रैरध्यर्धुपरि पातितैः ।
पन्नगाना गति कार्या पादै स्वस्तिकसंज्ञितैः ॥१०९॥

पार्श्वक्रान्त पद कुर्यात् स्वस्तिक रेचयेदिह ।
विटस्यापि तु कर्तव्या गतिर्ललितविक्रमा ॥११०॥
पादैराकुञ्चितैः किञ्चित् तालाभ्यन्तरपातितैः ।
[5]स्वसौष्ठवसमायुक्तो तथा हस्तौ पदानुगौ ॥१११॥

पटादिन्यायेन दर्शनीय, नेत्याह संज्ञामात्रेणेति । संज्ञा उवनरूपारोहणाद्यभिनय ।४।५।६।

प्रसङ्गादन्यत्राप्यभिनय दर्शयति । अङ्कुशग्रहणादित्यादि । तेन चित्रपटादि-वियोगेऽपि रथगमनाद्यभिनयन न युक्तम् । सौन्दर्यात्तु तत्करणमपि भवत्विति भाव ।७। स्वस्तिकस्युर्नरित्युक्तमेव विभजति पार्श्वक्रान्तमिति । एव देशापेक्षया गतिरुक्ता । नागादिप्रसङ्गात् सर्पगतिरपि ।६।

अथावस्थाभेदेन गति निरूपयन् विटावस्थाया तावदाह विटस्यापि चेति ।१०। स्व प्रकृत्युचित स्वसौष्ठवम् ।११। चञ्चुरमिति तन्नेपथ्योचिता वृत्ति तदिच्छयारमन

---

१ KSS, NS केवल मूर्धनि क्षेप ।
२ KSS, NS. अतिक्रान्तोत्थिते ।
३ KSS., NS. नृत्त ।
४. NS तथा तूर्णपदं ।
५. KSS सौष्ठव ।

षट्कावर्धमानौ तु कृत्वा विटगतिं व्रजेत्।
[1]कञ्चुकीयस्य कर्तव्या वयोऽवस्थाविशेषतः॥११२॥

अवृद्धस्य प्रयोगज्ञो गतिमेवं प्रयोजयेत्।
अर्धतालोत्थितं[2] पार्श्वविष्कम्भं ऋजुभिस्तथा॥११३॥

समुद्वहन्निवाङ्गानि पङ्कलग्न इव व्रजेत्।
समवृद्धस्य कर्तव्या गतिः कम्पितदेहिका॥११४॥

[2]विष्कम्भनधृतप्राणा मन्दोत्क्षिप्तपदक्रमा[3]।
कृशस्याप्यभिनेया वै गतिर्मन्दपदक्रमा[4]॥११५॥

व्याधिग्रस्ते ज्वरार्ते च तपःश्रान्ते क्षुधान्विते।
विष्कम्भनधृतप्राणः कृशः क्षामोदरस्तथा॥११६॥

क्षामस्वरकपोलश्च दीननेत्रस्तथैव च।
शनैरुत्क्षेपणं चैव कर्तव्यं हस्तपादयोः॥११७॥

कम्पनं चैव गात्राणां क्लेशनं च तथैव च।
दूराध्वानं गतस्यापि गतिर्मन्दपदक्रमा॥११८॥

विकूणनञ्च गात्रस्य जानुनोश्च विमर्दनम्।
स्थूलस्यापि तु कर्तव्या गतिर्देहानुकर्षिणी॥११९॥

इति "क्वचित् च"। कञ्चुकीयः। वयोऽवस्थाविशेषत इति युक्तं तद्विभजत्येवमिति वक्ष्यमाणक्रमेण।१३। विष्कम्भ स्थैर्यं तथैषामिति [illegible]। समुद्वहन्निति यत्नेनाकर्षन्।

एतदेव दृष्टान्तेन निरूपयति पङ्कलग्न इवेति। अत एव [illegible]।१४। विष्कम्भने यष्ट्यादिके धृत समन्वितं प्राणो बलं येन।१५।

विकूणनं सङ्कोचनं विमर्दनमिति मिथःपरिहारार्थम्। स्थूलस्येति महाकायस्य [illegible]।१६।

---

१. KSS. काञ्चुकी यस्य NS. कञ्चुकीय प्रकर्तव्या।
२. KSS, NS. विष्कम्भेन।
३. NS क्रमात्।
४. NS. परिक्रमात्।

समुद्वहनभूयिष्ठा मदोत्क्षिप्ततरक्रमा ।
विष्कम्भगामी च भवेन्नि श्वासबहुलस्तथा ॥१२०॥

अधमस्त्वेवाभिभूतश्च व्रजेद्[1]घूर्णपदस्तथा ।
मत्तानां तु गति कार्या मदे तरुणमध्यमे ॥१२१॥

वामदक्षिणपादाभ्यां घूर्णमानापसर्पणैः ।
अवकृष्टे पदे चैव ह्यनवस्थितपादिका ॥१२२॥

विघूर्णितशरीरश्च[2] करैः प्रस्खलितैस्तथा ।
उन्मत्तस्यापि कर्तव्या [3]गतिस्त्वनियतक्रमा ॥१२३॥

बहुचारीसमायुक्ता लोकानुकरणाश्रया ।
रूक्षस्फुटितकेशश्च रजोध्वस्ततनुस्तथा ॥१२४॥

अनिमित्तप्रकथनो बहुभाषी विकारवान् ।
[गायत्यकस्माद्धसति सङ्गे चापि न सज्जते ॥१२५॥
नृत्यत्यपि च संहृष्टो वादयत्यपि वा पुनः ।
कदाचिद्धावति जवात् कदाचिदवतिष्ठते ॥१२६॥
कदाचिदुपविष्टस्तु शयानः स्यात् कदाचन ।
नानाचीरधरश्चैव रथ्यास्वनियतालय ॥१२७॥

उन्मत्तो भवति ह्येष तस्यैतां कारयेद् गतिम् ।
स्थित्वा नूपुरपादेन दण्डपाद प्रसारयेत् ॥१२८॥
बद्धां चारीं तथा चैव कृत्वा स्वस्तिकमेव च ।
अनेन चारीयोगेन परिभ्राम्य तु मण्डलम् ॥१२९॥
बाह्यभ्रमरकं चैव रङ्गकोणे प्रसारयेत् ।
त्रिकं सुवलितं कृत्वा लताख्यं हस्तमेव च ॥१३०॥
विपर्ययगतैर्हस्तैः पद्भ्यां सह गतिर्भवेत् ।
त्रिविधा तु गति कार्या खञ्जपङ्गुकवामनैः ॥१३१॥

पद्भ्यां सह विपर्ययगतैरपि पादचेष्टा तथा करकर्मण्यनुवर्तनीयेति ।१३०। कुहकः अधमः । तिस्त्रिन इति केचित् कुहकशब्देन ह्यम्बरम इत्येतत् ।१३१। तत्र पादहीने खञ्ज-

---

१. NS घूर्णपदं ।
२. NS पदैः प्रस्खलितैरथ । KSS करैः प्रचलितैस्तथा ।
३. KSS गतिश्च नियतक्रमा । NS गतिरत्वनियतक्रमात् ।

विकलाङ्गप्रयोगेण कुहकाभिनय प्रति ।
एकः खञ्जगती नित्य स्तब्धो वै चरणो भवेत्॥१३२॥

तथा द्वितीय कार्यस्तु पादोऽग्रतलसञ्चरः ।
स्तब्धेनोत्थापनं कार्यमङ्गस्य चरणेन तु ॥१३३॥

गमनेन निषण्ण स्यादन्येन चरणेन तु ।
इतरेण निषीदेच्च क्रमेणानेन वै व्रजेत् ॥१३४॥

एषा खञ्जगति कार्या तलशल्यक्षतेषु च ।
पादेनाग्रतलस्थेन ह्युञ्चितेन व्रजेत्तथा ॥१३५॥

निषण्णदेहा पङ्गोस्तु नतजङ्घा तथैव च ।
सर्वसङ्कुचिताङ्गा च वामने गतिरिष्यते ॥१३६॥

न तस्य विक्रम कार्यो विक्षेपश्चरणस्य च ।
सोद्वाहिता पूर्णपदा सा कार्या कुहनात्मिका ॥१३७॥

विदूषकस्यापि गतिर्हास्यत्रयसमन्विता ।
अङ्गवाक्यकृतं हास्य हास्यं नेपथ्यजं स्मृतम् ॥१३८॥

दन्तुरः खलतिः कुब्जः खञ्जश्च विकृताननः ।
य ईदृशः प्रवेशः स्यादङ्गहास्यं तु तद्भवेत् ॥१३९॥

यदा तु बकवत् गच्छेदुल्लोकितविलोकितैः ।
अत्यायतपदत्वाच्च अङ्गहास्यो भवेत्स तु ॥१४०॥

कार्यहास्यं तु विज्ञेयमसंबद्धप्रभाषणात् ।
अनर्थकैर्विकारैश्च तथा चाश्लीलभाषितैः ॥१४१॥

दिक्षतमस्य तस्मिन् गतिमाह पादेनाग्रतलस्थेनेति नकुंट ।३५। प्रवेश इति यद्यस्मा-दीदृश. प्रवेश्यमान पात्रविशेष. रङ्गे भवति ततोऽङ्गहास्यमिति । प्रवेशपदेन नाट्य एव रसो न लोक इति दर्शयति ।३६। असम्बद्धं निरर्थमनुचित च, तच्चाचष्टे अनर्थ-कैरश्लीलैश्चेति, अश्रियमशोभा रातीति रेफस्य लत्वम् ।४०।

तस्मादिति त्रिप्रकारं हास्यमाश्रित्य क्वचिदेक प्रकार., क्वचित् द्वौ, क्वचिदमुं द्वयेनैव क्रमेण विदूषक. स्वामिनः प्रकृति राजामात्यश्रेष्ठिप्रकृति भावं चित्तवृत्ति

घोरघर्ममयीभस्मगौरिकाद्यैस्तु मण्डितः ।
यस्तादृशो भवेद्विप्रा ? हास्यो नेपथ्यजस्तु सः ॥१४२॥
तस्मात् प्रकृतिं ज्ञात्वा भावं कार्यस्तु तत्त्वतः ।
गतिप्रचारं विभजेत् नानावस्थान्तरात्मकम् ॥१४३॥
स्वभावजायां विन्यस्य कुटिलं वामके करे ।
तथा दक्षिणहस्ते च कुर्याच्चतुरकं पुनः ॥१४४॥
पार्श्वमेकं शिरश्चैव हस्तोऽथ चरणस्तथा ।
पर्यायशः सन्नमयेल्लयतालवशानुगः ॥१४५॥
स्वभावजा तु तस्यैषा गतिरन्या विकारजा ।
अलाभलाभात् मुक्तस्य स्तब्धा तस्य गतिर्भवेत् ॥१४६॥

करणीयं ज्ञात्वा विभागः कार्यः । न च गाढमति ग्रनिवृत्तेऽल्पं संभावनं समुचितम् । एवं सर्वत्रोह्यम् ।४२।४३।

गत्युपयोगिनं कुलान्तमस्याभिधाय गतिमाह स्वभावजायामिति । अभावेऽपि सति वक्रपद्गमनस्योक्तत्वात् । लयो विलम्बितः, तालः चतुरस्रचञ्चत्पुटाख्य इह स्वीकृतः । अथवा द्रुतलयत्वेन चञ्चत्पुटाभावाद्बाहुल्येन चोक्तादि स्वभावजा ।४४।४५। गतिविशेषकोऽपि विकारो भवतीत्यावेदयन्नाह अलाभलाभादिति । अलाभे लाभपूर्वकाल्लाभात् । भुक्त-मस्त्राद्युपलक्षयति । भयादौ तु चलित एवास्य क्रमः ।४६।

शकारप्रायोऽपीति शकारबहुला यस्य भाषा स शकारः । शकारोऽलक्षित-शकारादिजनपदवासीत्यन्ये, यदुक्तं 'शकाराभीरचण्डाल' (अध्या १७-५०) इत्यादि । हीनोऽप्युत्तमपदेऽभिरोपितः शकार इत्यन्ये ।

अस्त्रहारस्य श्लोकः —

प्राकृतेऽपि शकारस्य विभूतिर्न प्रसिद्धये
तद्विभूतिरशक्ते नागस्येव प्रकाशिता ।

ममापि चात्रार्थे श्लोकः —

लब्धाप्रस्थघटना विपुलदल पर्णं
स्वार्थं प्रयोजितकलनो प्रति रा वर्णेव ।
मूर्धन्यता गमयता भवता शकारः
शक्नोति यत्र न विधे ! हृदि किं न्यधायि ॥

तथा

नरनजननालब्ध मात्र शकार इति स्फुट
विरचयति सम्पूर्णत्व विमुहुंनलक्षणा ।
द्रुतमपि लोके जाअापजाडपरम्परा
परिचयमयी वार्ता कोऽपि निरूप्य निकर्तनो ॥ इति

कार्या चैव हि नीचानां चेटादीनां परिश्रमात् ।
अधमा इति ये ख्याता नानाशीलाश्च ते पुनः ॥१४७॥

पार्श्वमेकं शिरश्चैव करः सचरणस्तथा ।
शकारस्यापि कर्तव्या गतिश्चञ्चलदेहिका ।
गतौ नमेत चेटानां दृष्टिश्चार्थविचारिणी ॥१४८॥

वस्त्राभरणसंस्पर्शैर्मुहुर्मुहुरवेक्षितं ।
गात्रैर्विकारविक्षिप्तैर्लम्बवस्त्रस्रजा तथा ॥१४९॥

सगर्विता चूर्णपदा शकारस्य गतिर्भवेत् ।
जात्या नीचेषु योक्तव्या विलोकनपरा गतिः ॥१५०॥

अमस्पर्शाच्च संक्षिप्य स्वाङ्गानि विनिगुह्य च ।
म्लेच्छानां जातयो यास्तु पुलिन्दशबरादय ॥१५१॥

तेषां देशानुसारेण कार्यं गतिविचेष्टितम् ।
पक्षिणां श्वापदानां च पशूनां च द्विजोत्तमा ?॥१५२॥

स्वस्वजातिसमुत्थेन स्वभावेन गतिर्भवेत् ॥
सिंहर्क्षवानराणां च गतिः कार्या प्रयोक्तृभि ॥१५३॥

या कृता नरसिंहेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।]
आलीढस्थानकं कृत्वा गात्रं तस्यैव चानुगम् ॥१५४॥

प्रतिज्ञाचापत्यं तन्महाकविना भासेन राजापि विन्यस्तेतु शकार इति भूयसा व्यवहृतः ।१४७। वस्त्राभरणसंस्पर्शोपलक्षितसर्वयोगोऽत्र पक्षे क्लिष्टतर. । न चायं देश-जातिः शकार कश्चित्प्रसिद्धः । म्लेच्छजातय. पृथगेव निर्दिश्यन्ते "म्लेच्छानां जातयो यास्तु" इत्यादिना, तस्मादिहाधमोदय एव शकार इति युक्तम् ।१४८।

प्रभविष्णुनेति वचनादिह मुख्यदशावतारप्राधान्येन, ये ऋक्षवानरादयो जाम्बवत्सुग्रीवाङ्गदहनुमदाद्या तेषामेव गति. । अन्येषां तु स्वजात्यानुरूप्येणैव । तत्र्यवेत्यालीढस्थानुगतं गात्रं दाक्षभागमननिन्दयं. ।१५४।

जानूपरि करं 'हृ'कमपरं वक्षसि स्थितम् ।
अवलोक्य दिशः कृत्वा चिबुकं बाहुमस्तके ॥१५५॥

गतास्य विकर्मविप्रा ? पञ्चतालान्तरोत्थितं ।
[नियुद्धसमये चैव रङ्गावतरणे तथा ॥१५६॥

सिंहादीनां प्रयोक्तव्या गतिरेषा प्रयोक्तृभिः ।]
शेषाणामर्थयोगेन गतिं स्थानञ्च योजयेत् ॥१५७॥

बाहुलार्थप्रयोगेषु रङ्गावतरणेषु च ।
एवमेता प्रयोक्तव्या नराणां गतयो बुधैः ॥१५८॥

नोक्ता या या मया ह्यत्र ग्राह्यास्तास्ताश्च[1] लोकतः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां गतिविचेष्टितम् ॥१५९॥

स्त्रीणां स्थानानि कार्याणि गतिष्वाभरणेषु च ।
आयतं चावहित्थं च अश्वक्रान्तमथापि च ॥१६०॥

[स्थानान्येतानि नारीणामथ लक्षणमुच्यते ।]
वामः स्वभावतो यत्र पादो विरचितः समः ॥१६१॥

तालमात्रान्तरे न्यस्तस्त्र्यश्र पक्षस्थितोऽपरः ।
प्रसन्नमाननमुरः समं यत्र समुन्नतम् ॥१६२॥

लतानितम्बगौ हस्तौ स्थानं ज्ञेयं तदायतम् ।
[दक्षिणस्तु समः पादः [2]त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥१६३॥

वामः समुन्नतकटिरिदमायते स्थानकं भवेत् ।
आवाहने विसर्गे च तथा निर्वर्णनेषु च ॥१६४॥

चिन्तायां चावहित्थे च स्थानमेतत्प्रयोजयेत् ।]
रङ्गावतरणारम्भे पुष्पाञ्जलिविसर्जनम् ॥१६५॥

मन्मथेर्ष्याकृतं कोपं तर्जन्यङ्गुलिमोटनम् ।
निषेधगर्वगाम्भीर्यमौन मानावलम्बनम् ॥१६६॥

स्थानेऽस्मिन् सविधातव्यं दिगन्तरनिरूपणम् ।
[समो यत्र स्थितो वामस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥१६७॥

---

१ पंकम् NS स्वेषम् ।
२ NS. सर्वा ।
३. KSS, NS चापि ।

समुन्नतकटिर्वामस्त्ववहित्थन्तु तद्भवेत् ।]
[1]पुरो विचलितस्त्यश्रस्तदन्योपसृतः समः ॥१६८॥

पादस्तालान्तरन्यस्तस्त्रिकमीपत्समुन्नतम् ।
पाणिर्लताख्यो यत्रैकस्तदन्यस्तु नितम्बगः ॥१६९॥

अवहित्थं समाख्यातं स्थानमागमभूषणैः ।
[स्त्रीणामेतत् स्मृतं स्थानं संलापे तु स्वभावजे ॥१७०॥

निश्चये परितोषे च वितर्के चिन्तने तथा ।]
[2]विलासलीलाविब्बोक शृङ्गारात्मनिरूपणे ॥१७१॥

स्थानमेतत्प्रयोक्तव्यं भर्तुर्मार्गविलोकने ।
पादः समस्थितश्चैक एकश्चाग्रतलाञ्चितः ॥१७२॥

सूचीविद्धमविद्धं वा तदश्वक्रान्तमुच्यते ।
स्खलितं घूर्णितं चैव गलिताम्बरधारणम् ॥१७३॥

कुसुमस्तबकादानं परिरक्षणमेव च ।
विश्रामनं सललितं तरुशाखावलम्बनम् ॥१७४॥

स्थानेऽस्मिन् संविधानीयं स्त्रीणामेतत्प्रयोक्तृभिः ।
[शाखावलम्बने कार्यं स्तबकग्रहणे तथा ॥१७५॥

विश्रामेष्वथ [3]वेधानां [4]नराणाञ्चाथ योगतः ।]
स्थानकं तावदेव स्याद्यावच्चेष्टा प्रवर्तते ॥१७६॥

स्खलितमिति पदम् । तथा विशेषेण च्युत इत्यर्थं ।१७३। प्रकृतिस्थितादित्य-विशेषोनितः । प्राधान्यात्प्राधान्यात् तदस्ति गतिरित्युच्यते । इत्यावहित्थमित्यादि ।

---

१. KSS, NS पुरोऽपि चलित ।
२. KSS. विवाहलीलालावण्ये शृङ्गारादिनिरूपणे ।
३. KSS, NS. वाराणां चात्र .
४ इतोऽग्रे श्लोकद्वयेषु पाठक्रमो भिद्यते ।

[1]भग्नं च स्थानकं नृत्ते चारी चैवसमुपस्थिता ।
एष स्थानविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणामथापि च ॥१७७॥
[2]पुनश्चासां प्रवक्ष्यामि गतिं प्रकृतिसंस्थिताम् ।
कृत्वाऽवहित्थं स्थानन्तु वामञ्चाधोमुखं करम् ॥१७८॥
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यञ्च [3]खटकामुखम् ।
ततः सललितं पादं तालमात्रसमुत्थितम् ॥१७९॥
दक्षिणं वामपादस्य बाह्यपार्श्वे विनिक्षिपेत् ।
तेनैव समकालञ्च लताख्यं वामकं भुजम् ॥१८०॥
दक्षिणं विनमेत्पार्श्वं न्यसेन्नाभितटे ततः ।
नितम्बे दक्षिणं कृत्वा हस्तञ्चोद्वेष्ट्य वामकम् ॥१८१॥
ततो वामपदं दद्याल्लताहस्तं च दक्षिणम् ।
लीलयोद्वाहितेनाथ शिरसाऽनुगतेन च ॥१८२॥
[4][किञ्चिन्नतेन गात्रेण गच्छेत्पञ्चपदीं ततः ।
यो विधिः पुरुषाणां तु रङ्गपीठपरिक्रमे ॥१८३॥
स एव प्रमदानां वै कर्तव्यो नाट्ययोक्तृभिः ।]
षट्कलं तु न कर्तव्यं तथाष्टकलमेव च ॥१८४॥
पादस्य पतनं तज्ज्ञैः क्षेत्रं तद्भवे[5]त्स्थिरया ।
सयौवनानां नारीणामेवं कार्या गतिर्बुधैः ॥१८५॥
[6]स्थवीयसीनामेतासां सम्प्रवक्ष्याम्यहं गतिम् ।
कृत्वाऽवहित्थं स्थानन्तु वामं न्यस्य कटीतटे ॥१८६॥

वामञ्चेति ॥१७८॥ लताख्यं बाह्यपार्श्वे दक्षिणाङ्गनिदेशे ॥१८०॥

यो विधिरिति यावद्वत्तं कुर्यादिति ॥१८३॥ अनिर्देशेन येन दर्शयति यावती काचिद्रङ्गप्रवृत्तिदेशकालापेक्षा नृणां गतिरुक्ता सा सर्वैवोक्ता विलासरूपप्रकारानुविद्धा स्त्रीणामपि विवक्षिता । दिक्कालपरिमाणत्वं यत्र तोनोदात तत्र विशेषमाह । एतदङ्गेनैव व्याख्यातं चतुष्कलादभ्यधिको न स्त्रीणां मानविधिरिति । अष्टकलग्रहणं तदभ्यधिकमानं पुरुषेष्वपि नास्तीति सूचयति । अन्यथा षट्कले निषिद्धे त्वष्टकलस्य सुगतिस्तन्निषेधेन ॥१८४।१८५॥ स्थानीया मध्यमवयस्, अत एव मध्यमप्रकृतिरव-

---

१ KSS NS भग्नावस्थानकं नृत्ते चारी च समुपस्थिता ।
२. KSS NS पुनश्च सम्प्रवक्ष्यामि ।
३ KSS. कटकामुखम् ।
४. KSS., NS do not read
५. KSS स्थिरं ।
६ GOS स्थानीया वा स्थिरवनाथां ।

आद्यञ्चारालमुत्तानं कुर्यान्नाभिस्तनान्तरे ।
न निवण्णं न च स्तब्धं न चापि परिवाहितम् ॥ १८७ ॥

कृत्वा गात्रं ततो गच्छेत्तेनैवेह क्रमेण तु ।
प्रेष्याणामपि कर्तव्या गतिरुद्भ्रान्तगामिनी ॥ १८८ ॥

क्वचिदुन्नमितैर्गात्रैराविद्धभुजविक्रमा ।
स्थानं कृत्वाऽवहित्थञ्च वामञ्चाधोमुखं भुजम् ॥ १८९ ॥

नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यञ्च खटकामुखम्[1] ।
अर्धनारीगतिः कार्या स्त्रीपुंसाभ्यां विमिश्रिता ॥ १९० ॥

उदात्तललितैर्गात्रैः पादैर्लीलासमन्वितैः[2] ।
या पूर्वमेवाभिहिता ह्युत्तमानां गतिर्मया ॥ १९१ ॥

स्त्रीणां कापुरुषाणाञ्च ततोऽर्धार्धन्तु योजयेत् ।
मध्यमोत्तमनीचानां नृणां यद् गतिचेष्टितम् ॥ १९२ ॥

स्त्रीणां तदेव कर्तव्या ललितैः पदविक्रमैः ।
बालानामपि कर्तव्या स्वच्छन्दपदविक्रमा ॥ १९३ ॥

न तस्याः सौष्ठवं कार्यं [3]न प्रमाणं प्रयोक्तृभिः ।
तृतीया प्रकृतिः कार्या नाम्ना चैव नपुंसका ॥ १९४ ॥

मनुष्यम् ।१८६। आद्य दक्षिणम् । परिवाहितमिति ।१८७। सविभागमधमानां गतिमाह प्रेष्याणामित्यादि । उद्भ्रान्तगामिनीति भ्रमदविकारा ।१८८। आविद्धो वर्तनाबहुलो बाहुजानां विभ्रमस्य ।१८९। नार्या अर्धमिति नपुंसकलक्षणा तृतीया प्रकृतिरुच्यते, समप्रविभागविवक्षया चार्धं नपुंसकमिति समासः ।१९०। उदात्तत्वं पुरुषाणां, लालित्यं योषितां गतौ । गतिरिति चतुस्ताला चतुष्कला च, अनुत्तमस्त्रीणां द्वितालाः द्विकलेति ततोऽप्यर्धा कापुरुषाणां, तत्कर्मकराणामेकताला एककला चेति । विभुत्तमानामेव स्थाने दर्शयति मध्यमोत्तमानां नृणामुदारत्वं यद्गतिचेष्टितं तदेव उदात्तमध्यमोत्तमनीचानां स्त्रीणां तथा तत्कर्मकराणां कुर्यादित्युत्तमग्रहणम् ।१९१।१९२।

सर्वग्राहकं दर्शयितुं यत्रोत्तमादिविभागो नोद्भिन्नः तत्र गतिमाह बालानामपीति ।१९३।

---

१ KSS खटकामुखम् ।
२. KSS, NS. पदैः ।
३. KSS प्रमाणं न ।

नरस्वभावमुत्सृज्य स्त्रीगतिं तत्र योजयेत् ।]
विपर्ययः प्रयोक्तव्यः पुरुषस्त्रीनपुंसके ॥१९५॥

स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा तद्भावगमनादिह ।
व्याजेन क्रीडया वाऽपि तथा भूयश्च वञ्चनात् ॥१९६॥

स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात् स्त्रीभावं पुरुषोऽपि च ।
धैर्यौदार्येण सत्त्वेन बुद्ध्या तद्वच्च कर्मणा ॥१९७॥

स्त्री पुमांसं त्वभिनयेत् वेषवाक्यविचेष्टितैः ।
स्त्रीवेषभाषितैर्युक्त प्रेक्षिताप्रेक्षितैस्तथा ॥१९८॥

मृदुसन्नगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ।
[जातिहीनाश्च या नार्यः पुलिन्दशबराङ्गनाः ॥१९९॥

याश्चापि, तासां कर्तव्या तज्जातिसदृशी गतिः ।
व्रतस्थानां तपःस्थानां लिङ्गस्थानां तथैव च ॥२००॥

आस्थानाच्चैव नारीणां समपादं प्रयोजयेत् ।
उद्धता येऽङ्गहाराः स्युर्याश्चार्यो मण्डलानि च ॥२०१॥

तानि नाट्यप्रयोगज्ञैर्न कर्तव्यानि योषिताम् ।[1]]
तथासनविधिः कार्यो भूमौ स्त्रीणां विशेषतः ॥२०२॥

तद्भावगमनादिति । यदेव रूपं यो गृह्णाति तदीयैव तस्य गतिः । विपर्यय-परिग्रहे च विशिष्टार्थं कारणमाह व्याजेनेति । व्याजः कस्यचिद्वञ्चनस्य साधनाय, यथा विदूषकस्य सङ्केतस्थाने चेटिकावस्त्रधारणम् । क्रीडा यथा इष्टजनस्याङ्गुलौ नायिकानाम् । वञ्चनादिति यथा विदूषकं वञ्चयितुं चेटस्य स्त्रीवेषकरणम् ॥१९६॥

अपि चेति ग्रहणात् स्त्रीपुंसयोर्नपुंसकेन सह तस्य च ताभ्यां सह विपर्ययं दर्शयति । अत्रैव विपर्यये गतिविपर्यये प्रसङ्गेन व्यभिचारिभावाद्यात्मिकोपाङ्गाभि-नयविपर्ययमप्याह धैर्यौदार्येणेति । धैर्यौदार्यं सामान्याभिनयोक्तं । ताभ्यां भावा उपलक्ष्यन्ते । बुद्ध्येति स्थायित्वम् । सत्त्वेनेति सात्त्विकाः । कर्मणेति स्थानकादि-विषयं, वेषेति आहार्यप्रकाराः, वाक्येति वाचिकसंस्कृतादिप्रयोगः, चेष्टितैरिति अन्तरालस्थानं त्रिपताकादयः १९७।१९८।

यथास्थानकगतानां पूर्वपश्चाद्भावि तयोर्वेधनात्मकमासनमपीति तद्विधमाह तथासनविधिरिति ॥२०२॥ सर्वैवेति गतौ हि यानमपि पूर्वपश्चाद्भावि

---

१. KSS, NS योषिता ।

नानाभावसमायुक्तास्तथा च शयनाश्रयः ।
[1]विष्कम्भिताञ्चितौ पादौ त्रिकं किञ्चित्समुन्नतम् ॥२०३॥

[2]हस्तौ कट्यूरुविन्यस्तौ स्वस्थे स्यादुपवेशने ।
पाद प्रसारितः किञ्चिदेकश्चैवासनाश्रय ॥२०४॥

शिरः पार्श्वनतं चैव सचिन्त उपवेशने ।
चिबुकोपाश्रितौ हस्तौ बाहुशीर्षाश्रितं शिरः ॥२०५॥

सम्प्रणष्टेन्द्रियमनाः शोकौत्सुक्योपवेशने[4] ।
प्रसार्य बाहू शिथिलौ तथा चोपाश्रयाश्रितः ॥२०६॥

[5]मोहमूर्च्छामदग्लानिविषादेषूपवेशयेत् ।
सर्वपिण्डीकृताङ्गस्तु [6]संयुक्तः पादजानुभिः ॥२०७॥

व्याधिव्रीडितनिद्रासु ध्याने चोपविशेन्नरः ।
[7]तथा चोत्कटिकं स्थानं स्फिक्पार्ष्णीनां समागमः[8] ॥२०८॥

शयनाश्रय इति शेषः । विष्कम्भेन वैशाखस्थानकोचितेन विस्तारेणाञ्चितौ विस्तीर्णान्तरौ सुन्दरौ पादौ, न त्वत्राञ्चितपादलक्षणयोग । स्वस्थे पुंसि यदुपवेशनमासनपीठिकादौ तत्र त्रिकमुन्नतं स्यादिति संबन्ध । "इति शब्देन वाक्यार्थः, स्यादित्यत्र कर्तव्यास्येय" इति स्यादिति । हस्ताविति मर्कटरूपो समाहारद्वन्द्वे ।२०३।२०४। सम्प्रणष्टेन्द्रियमात्रा इति पाठः मन इति पाठे (प्रोच्यते ?) वृत्ते

---

१. KSS , NS विष्कम्भेणाञ्चितौ ।
२. KSS., NS. हस्ता. कट्यूरुविन्यस्ता. ।
३. NS. बाहुशीर्षाश्रित शिरः ।
४. NS. मर्वेच्छोकोपवेशने ।
५. GOS., NS मूर्च्छामदश्रमग्लानि ।
६. NS. सम्पाते ।
७. KSS. तथा चोत्कटिकास्थानं ।
८. NS समागमम् ।

स्निग्धे[1] निवापे सन्ध्ये च सन्ध्यास्वाचमनेऽपि च[2]।
विष्कम्भितं पुनश्चैव जानु भूमौ निपातयेत् ॥२०९॥
प्रियाप्रसादने कार्यं होमादिकरणेषु च।
महीगताभ्यां जानुभ्यामधोमुखमवस्थितम् ॥२१०॥
देवाभिगमने चैव रुषितानां प्रसादने।
शोके चाक्रन्दने[3] तीव्रे मृतानां चैव दर्शने ॥२११॥
त्रासने च कुसत्त्वानां [4]नीचानाञ्चैव याचने।
होमयज्ञक्रियायाञ्च प्रेष्याणाञ्चैव कारयेत्[5] ॥२१२॥
मुनीनां नियमेष्वेव भवेदासनजो विधिः।
तथासनविधिः कार्यो विधिज्ञो नाटकाश्रयः ॥२१३॥

स्वभ्याहृत्य सङ्गतिः कार्या। अपाश्रयवतीत्यादिकमाश्रितम् ।२०६। उपवेशनविधिरिति स्वार्थं पितृ आचार्ये वा वक्तुं भूनत्वमात्रम्। आचार्यास्तु बाहु प्रमार्येवासने उपवेशयेत् विश्रामयेदित्याहुः। स्निग्धत्वमन्त्राणां जानुविन्यासादूर्ध्वं काय कुटिलीकरोतीत्युत्कट मन्त्राया वर्तते। अत्र च विन्यस्य जानुनो स्फिग्भ्यां भूमेः परामर्शः पूर्वत्र तु नैतदुभयमपीति विशेषः ।२०७। स्निग्ध इति श्राद्धादौ निवापसलिलम् इति पितृतर्पणे, प्रतिग्रहार्थं परस्य सलिलदाने तत्प्रतिग्रहे च। सन्ध्यावन्दने तदवसरोचित, जपध्यानादि। विष्कम्भितमिति विस्तारितमेकं भूमौ जानु द्वितीयं यथास्थितं यत्रनिकटे ढौकनं गमनं नवम् सन्तापादिनिवृत्। तत्र च कार्यं मन्त्र तदुपलक्षणम् ।२०८। होमादिकरणेष्विति ।२०९। अभिगमनं वन्दनम्। शोके चेति नीचानाञ्चेति सर्वत्रात्र सम्बध्यते ।२१०। नीचानां शोकजनितो यस्तीव्र आक्रन्दस्तत्रैव, नीचा यदा मृतमवलोकयन्ति। सत्त्वप्रमाणे षष्ठीतुल्ययोगतापन्नाभावान्न नियमः। कुसत्त्वा सिंहादय यदा नीचान् त्रासयन्ति तदा। नीचा यदा किञ्चिद्याचन्ते तदा जानुगमनेरो भूमौ ।२११।

कथासनात्मकं कालासननिवेशप्रसङ्गेन तदधिकरणेषु विधिमाह तथासनविधिरिति बाह्यः सर्वजनविषय आभ्यन्तरो राजोचित ।[illegible]

---

१. NS. निर्वापसलिले।
२. NS. आचमनेषु च।
३. NS. तीव्र KSS. तीव्रमृताना।
४. NS. दीनानां।
५. NS. योजयेत्।

स्त्रीणाञ्च पुरुषाणाञ्च बाह्यश्चाभ्यन्तरस्तथा ।
[आभ्यन्तरस्तु नृपतेर्बाह्यो बाह्यगतस्य च ॥२१४॥]

देवानां नृपतीनाञ्च दद्यात् सिंहासनं द्विजाः ।
पुरोधसाममात्यानां भवेद्वेत्रासनं तथा ॥२१५॥

मुण्डासनञ्च दातव्यं सेनानीयुवराजयोः ।
[1]काष्ठासनं द्विजातीनां कुमाराणां[2] कुथासनम् ॥२१६॥

एवं राजसभां प्राप्य कार्यस्त्वासनजो विधिः ।
स्त्रीणां[3]त्वाप्यासनविधिं सम्प्रवक्ष्याम्यहं पुनः ॥२१७॥

सिंहासनन्तु राज्ञीनां देवीनां मुण्डमासनम् ।
पुरोधोऽमात्यपत्नीनां [4]वेत्राद्वेत्रासनं तथा ॥२१८॥

भोगिनीनां [5]तथा चैव वस्त्रञ्चर्म कुथोऽपि वा ।
ब्राह्मणीतापसीनाञ्च पट्टासनमथापि च ॥२१९॥

वेश्यानाञ्च प्रदातव्यमासनञ्च मसूरकम् ।
शेषाणां प्रमदानान्तु भवेद् भूम्यासनं द्विजाः ? ॥२२०॥

एवमाभ्यन्तरो ज्ञेयो बाह्यश्चासनजो विधिः ।
तथा स्वगृहवार्तासु छन्देनासनमिष्यते ॥२२१॥

मुण्डासनं चातुरी ।२१८। मसूरकं वस्तुशून्यं, काष्ठासनं पीठकं, वेत्रलताकृतं वेत्रासनं वेत्रासनादन्य एव कश्चो वर्णवस्त्रलक्षणः । विस्तारितैरथैरन्ये राज्ञी राजवंश्या देवी । सेनापतिप्रभृतिपुत्र्यो राज्ञा परिणीता भोगिन्यः सगृहीतकन्याः ।२१९। भूमिरेवासनं भूम्यासनं । एवमिति नरपतिसन्निधौ । अन्यदात्मस्वेच्छयेति दर्शयति तथा स्वगृहेति ।२२०। वार्ताशब्देन सेनापतेरमात्यगृहगमनं इत्यादि सूचयति ।२२१।

---

१. KSS. कुब्जासनं ।
२. KSS कुमारीणां ।
३. NS. चैवासनविधिं ।
४. NS भवेत् ।
५. NS. पुनश्चैव वस्त्रं चर्म कुथाऽपि वा । KSS तथा चैव कुथा चर्म कुथाऽपि वा ।

नियमस्थमुनीनां च भवेदासनजो विधिः ।
लिङ्गिनामासनविधिः कार्यो व्रतसमाश्रयः ॥२२२॥

कूर्चीमुण्डासनप्रायं वेत्रासनमथापि च ।
होमे यज्ञक्रियायाञ्च पित्र्येऽर्थे च प्रयोजयेत् ॥२२३॥

स्थानीया ये च पुरुषाः कुलविद्यासमन्विताः ।
तेषामासनसत्कारः कर्तव्य इह पार्थिवैः ॥२२४॥

समे समासनं दद्यात् मध्ये मध्यममासनम् ।
अतिरिक्तेऽतिरिक्तञ्च हीने भूम्यासनं भवेत् ॥२२५॥

उपाध्यायस्य नृपतेर्गुरूणामग्रतो बुधैः ।
भूम्यासनन्तथा[1] कार्यमथवा काष्ठमासनम् ॥२२६॥

नौनागरथयानेषु [2]भूमिकाष्ठासनेषु च ।
सहासनं न दुष्येत गुरूपाध्यायपार्थिवैः ॥२२७॥

नियमस्थ इति कस्यचिद्ब्रह्मचारिणोऽध्ययस्य मृगाजिनम् । लिङ्गिनामिति । यथा शाक्यानां कूर्ची, नीरानां मुण्डासनं, क्षपणकानां वेत्रकल्पितबिम्बकम् ।२२२। तदेवाह कूर्चीत्यादि । स्थानीय हिता वृद्धा ये भवन्ति तन्निकटे व्यवस्था दृष्टादृष्टोपयोगिनी अत एवाह कुलविद्येति । आसनसत्कार इहास्यतामिति ।२२३।२२४।

तत्र विभागमाह सम इति तत्तुल्यज्ञानिविद्य । सममिति निजस्वासनापेक्षया मध्य इति किञ्चिदूनेन, मध्यममिति स्वासनात्प्रमाणतोऽप्यून हीन इति स्वापेक्षया भूम्या सह भूमिरेव इहास्यतामिति निर्देश्या स एव तस्यासनसत्कारः ।२२५। काष्ठमिति एवमेव दीर्घं भद्रासनं पर्यङ्कं दर्शयितुं काष्ठमित्युक्तं न तु काष्ठमयमिति ।२२६।

---

१ NS सदा ।
२. KSS तथा काष्ठासनेषु ।

आकुञ्चितं समञ्चैव प्रसारितविवर्तने ।
उद्वाहितं [1]नतञ्चैव शयने कर्म कीर्त्यते ॥२२८॥

[2]सर्वैराकुञ्चितैरङ्गैः [3]शय्याविद्धे तु जानुनी ।
स्थानमाकुञ्चितं नाम शीतार्तानां प्रयोजयेत् ॥२२९॥

उत्तानितमुखं चैव स्रस्तमुक्तकरं तथा ।
समं नाम प्रसुप्तस्य स्थानकं संविधीयते ॥२३०॥

एकं भुजमुपाधाय सम्प्रसारितजानुकम् ।
स्थानं प्रसारितं नाम सुखसुप्तस्य कारयेत् ॥२३१॥

अधोमुखस्थितञ्चैव [4]विवर्तितमिति स्मृतम् ।
शस्त्रक्षतमृतोत्क्षिप्तमत्तोन्मत्तेषु कारयेत् ॥२३२॥

अंसोपरि शिरः कृत्वा कूर्परक्षोभमेव च ।
उद्वाहितन्तु विज्ञेयं लीलया वेशने प्रभो ॥२३३॥

ईषत्प्रसारिते अङ्गे यत्र स्रस्तौ करावुभौ ।
आलस्यमदखेदेषु नतं स्थानं विधीयते] ॥२३४॥

अथ शयनसन्निवेशनमाहाकुञ्चितमिति । दिक् । या निजशरीरस्य कुटिलीकरणात्सा स्यात् । बाहु (मध्यम ?) प्रसारणे विशेषयोगात् पार्श्वे सन्निवेशनवशात्। पूर्वकायस्यापरकायस्योर्ध्वनयनं नान्यशयन सन्निवेशात् ।२२८।

अयंवशेनेति श्रीशिवेनेत्यर्थं । अथैतदुपसङ्गाध्यायान्तरावकाश संगतिप्रदर्शनपूर्वकमाह अत परमिति । रङ्गे यत्परिक्रमात् परिक्रमणाद् वृत्ते गत्यध्याये

---

१. NS सम KSS. तथा ।
२ NS. सर्वैरनाकुञ्चितैः ।
३ NS शय्याविद्धेषु ।
४. NS. विवर्तनमिति ।

गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽयं
नोक्तश्च यः सोऽर्थवशेन साध्यः ।
अतः परं रङ्गपरिक्रमस्य
वक्ष्यामि कक्ष्यां प्रविभागयुक्ताम्¹ ॥२३५॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे गतिप्रचारो नाम द्वादशोऽध्यायः ।

निरूपितं तदुपयोगं कक्ष्याविभेदविभाग इति शिवम् ।२३५।

यावद्गतिभेदविधिप्रकटनमध्यायमिह विवृणुते
स्मरमथनचरणमर्पितपरागभूनोऽभिनवगुप्तः ।

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदविवृतावभिनव-
भारत्यां गत्यध्यायो द्वादशः समाप्तः ।

---

1. GOS कक्ष्यान्तरविधानम्

अभिनवभारतीस्वीकृतपाठक्रमाद् भिन्नपाठक्रमवान् द्वादशोऽध्यायः

एव व्यायामसजात कार्यं मण्डलकल्पनम् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गतिस्तु प्रकृतिस्थिता ॥१॥

तत्रोपवहन कृत्वा भाण्डवाद्यपुरस्कृतम् ।
यथा मार्गरसोपेत प्रकृतीना प्रवेशनम् ॥२॥

ध्रुवाया सप्रवृत्तायां पटे चैवापकर्षिते ।
कार्य प्रवेश· पात्राणा नानार्थरससभव ॥३॥

स्थान तु वैष्णवं कार्यमुत्तमे मध्यमे तथा ।
समुन्नत सम चैव चतुरस्रमुरस्तथा ॥४॥

बाहुशीर्षे प्रसन्ने च नात्युत्क्षिप्ते च कारयेत् ।
ग्रीवाप्रदेश. कर्तव्यो मयूराञ्चितमस्तकः ॥५॥

कर्णाभ्या बाहुशिरसौ स्यातामष्टाङ्गुलस्थिते ।
उरसश्चापि चिबुक चतुरङ्गुलसस्थितम् ॥६॥

हस्तौ तथैव कर्तव्यौ कटिनाभितटस्थितौ ।
दक्षिणो नाभिसंस्थस्तु वाम. कटितटे स्थितः ॥७॥

पादयोरन्तरं कार्यं द्वौ तालावर्धमेव च ।
पादोत्क्षेपश्च कर्तव्य स्वप्रमाणविनिर्मितः ॥८॥

चतुस्तालो द्वितालश्चाप्येकतालस्तथैव च ।
चतुस्तालस्तु देवाना पार्थिवाना तथैव च ॥९॥

द्वितालश्चैव मध्याना ताल स्त्रीनीचलिङ्गिनाम् ।
चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तथा ह्येककल पुन· ।
चतुष्कलो ह्युत्तमानां मध्यानां द्विकलो भवेत् ॥
तथा चैककल पातो नीचानां सप्रकीर्तित. ।
स्थितं मध्यं द्रुत चैव समवेक्ष्य लय बुध. ॥

यथाप्रकृति नाट्यज्ञो गतिमेव प्रयोजयेत् ।
स्वभावेनोत्तमगतौ जानुं कुर्यात्कटीसमम् ॥१०॥

युद्धचारीप्रचारेषु जानु स्तनसमं भवेत् ।
अथ विधिस्तु कर्तव्यः स्वच्छन्दगमनं प्रति ॥११॥

सम्भ्रमोत्पातरोषेषु प्रमाणं न विधीयते ।
दृप्तानां दैत्ययक्षाणां तथा पन्नगरक्षसाम् ॥१२॥

चतुस्तालप्रमाणेन कर्तव्या तु गतिर्बुधैः ।
दिव्यौकसां तु देवानां मध्यमा गतिरुच्यते ॥१३॥

तत्रापि चोत्तमा ये तु तेषां देवैः समा गतिः ।
पुलिन्दाः शबराश्चैव शेषा ये म्लेच्छजातयः ॥१४॥

तेषां देशानुरूपेण कार्यं गतिविचेष्टितम् ।
जलाशयमृगव्यालपशुव्यापदपक्षिणाम् ॥१५॥

देशजातिसमुत्थेन गतिं भावेन योजयेत् ।
स्थितं मध्यं द्रुतं चैव समवेक्ष्य लयं बुधः ॥१६॥

पादयोः पतनं सम्यक्प्रकुर्वीत यथाक्रमम् ।
स्थैर्योपपन्ना गतिरुत्तमानां मध्या गतिर्मध्यमसंस्थितानाम् ।
द्रुता गतिश्च प्रचुराधमानां लयत्रयं सत्त्ववशेन योज्यम् ॥१७॥

चतुष्कलं तूत्तमानां मध्यानां द्विकलं भवेत् ।
तथा चैककलं पातं नीचानां संप्रयोजयेत् ॥१८॥

यः सर्वं सहितो गच्छेत्तत्र कार्यो लयाश्रयः ।
चतुष्कलश्च द्विकलस्तथा चैककलः पुनः ॥१९॥

अथ मध्यमनीचैस्तु गच्छेत्परिवारितः ।
चतुष्कलस्तथार्धे च तथा चैककलो भवेत् ॥२०॥

एवमेव तु विज्ञेयं कलानां गमने विधिः ।
पुनर्गतिप्रचारस्य प्रयोगं शृणुतानघाः ? ॥२१॥

पार्श्वाक्रान्तं सललितं पादैर्बाह्यान्वितैरथ ।
रङ्गोन्मुखो गच्छेत्सम्यक्पञ्चपदानि तु ॥२२॥

एवं गतागतैर्गत्वा पदानामेव विंशतिम् ।
वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणस्य च ॥२३॥

रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो गतागतं पादगतिप्रचारः ।
त्र्यश्रस्थितेऽपि चतुरश्ररङ्गे गतिप्रचारश्चतुरश्र एव ॥२४॥

द्रुता गतिस्तु कर्तव्या द्विकला पादपातने ।
ज्येष्ठे चतुष्कला कार्या द्विकला तत्र मध्यमे ॥२५॥

द्विकला चोत्तमे यत्र मध्ये त्वेककला भवेत् ।
कलाप्रमाणं मध्ये च नीचे त्वर्धकला ततः ॥२६॥

एवमर्धार्धहानिं तु कलानां सम्प्रयोजयेत् ।
उत्तमाना गतिर्या तु न तां मध्येषु योजयेत् ॥२७॥

या गतिश्चैव मध्यानां न तां नीचेषु योजयेत् ।
उत्तमानां मयोक्ता तु गतिर्विप्रा यथायथम् ॥२८॥

मध्यानामधमानां च गतिं वक्ष्याम्यहं पुनः ।
वणिजां मन्त्रिणां चैव गतिः कार्या स्वभावजा ॥२९॥

अतिक्रान्तपदं सा तु द्वितालान्तरगामिभिः ।
कृत्वा नाभितटे हस्तमुरस्यन्यं खटकामुखम् ॥३०॥

आद्यं धारानमुत्तानं कुर्यात्पार्श्वस्तनान्तरे ।
न निषण्णं न च स्तब्धं न चैव परिवाहितम् ॥३१॥

कृत्वा गात्रं तथा यष्ट्येतेन वायक्रमेण तु ।
हासे त्वथ गतिः कार्या तथा खञ्जनवामने ॥३२॥

द्विकम्पार्थप्रयोगेषु (कुहको दाम्भिकः) कुहकाभिनयं प्रति ।
खञ्जे गतिस्तु कर्तव्या स्तब्धैकचरणाश्रया ॥३३॥

तथा द्वितीयः कार्यस्तु पादोऽग्रतलसंचरः ।
स्तब्धेनोन्नमनं कार्यमङ्गस्य चरणेन तु ॥३४॥

गमने च निषण्णं स्यात्तथान्यचरणाश्रये ।
एवं खञ्जप्रयोगेषु तलशल्यक्षते तथा ॥३५॥

पादेनाग्रतलेनाथ गतिः कार्याऽन्धिनेन तु ।
निषण्णदेहा कर्तव्या नतजङ्घा तथैव तु ॥३६॥

सर्वसंकोचिताङ्गी च वामने गतिरिष्यते ।
न तस्यातिक्रमः कार्यो विक्षेपश्चरणस्य तु ॥३७॥

उद्वाहिना घूर्णपदं सा कार्या कुहकात्मिका ।
विदूषकस्यापि गतिर्हास्यत्रयविभूषिता ॥३८॥

अङ्गहास्य कार्यहास्य हास्य नेपथ्यजं तथा ।
कुब्ज. खञ्जोऽथ खलतिर्दन्तुरो विप्लुतानन ॥३९॥

यत्तादृशो भवेद्विप्र. । अङ्गहास्य त तद्भवेत् ।
यदा तु बकवद् गच्छेदुल्लोकितविलोकितैः ॥४०॥

अत्यायतपदत्वाच्चाप्यङ्गहास्यो भवेत्तु स ।
चीरचर्मधरो भस्मगैरिकादिविभूषणं ॥४१॥

यत्तादृशो भवेद्विप्र । हास्य नेपथ्यज तु तत् ।
कार्यहास्य तु विज्ञेयमसम्बद्धभाषणं ॥४२॥

अनर्थवाक्यविविधैस्तथा चाश्लीलभाषणं ।
तस्य तु प्रकृतिं ज्ञात्वा तथा भाव विचक्षण ॥४३॥

गतिप्रचार विभजेन्नानावस्थान्तरात्मकम् ।
स्वभावजायां विन्यस्य कुटिलं वामके करे ॥४४॥

दक्षिण चैव हस्त तु कुर्याच्चतुरकं तथा ।
पार्श्वमेकं शिरश्चापि हस्तेन चरणमेव च ॥४५॥

पर्यायत सन्नमयेल्लयतालवशानुगम् ।
स्वभावजाता सर्वेषां गतिरन्या विकारजा ॥४६॥

लाभे तथा च नृपतेस्तुष्टे चापि गतिर्भवेत् ।
शाकारस्यापि कर्तव्या गतिश्चञ्चलवहिता ॥४७॥

वस्त्राभरणसंस्पर्शी सम्यक् पञ्चपदानि तु ।
वामवेध तत कुर्याद्विक्षेप दक्षिणेन च ॥४८॥

परिवृत्य द्वितीय तु गच्छेत्कोण तत परम् ।
तत्रापि वामवेध तु विक्षेपो दक्षिणेन च ॥४९॥

ततो भाण्डोन्मुखो गच्छेत्तान्येव पदानि तु ।
एव गतागतैर्वा पदानि स्वर्णायतातिम् ॥५०॥

वामवेध तत. कुर्याद्विक्षेप दक्षिणेन च ।
एषा स्वभावगमने गति कार्या प्रयोक्तृभि ॥५१॥

अवस्थान्तरयोग तु गति समनुबोधत ।
अत्यन्तकामित चैव भयविज्ञापन तथा ॥५२॥

आवेगे च तथा हर्षे तथानिष्टश्रुतावपि ।
कालातिक्रमणे चैव क्षेपे चाद्भुतदर्शने ॥५३॥

कार्ये चात्ययिके चैव दुःखिते चारिमार्गणे ।
अपरुद्धानुसरणे श्वापदानुगतौ तथा ॥५४॥

गतिमेतेषु भावेषु द्विकलां सम्प्रयोजयेत् ।
दिव्यानां नृपतीनां च गतिरेव विधीयते ॥५५॥

अथोच्यते कथं देवैः समा राज्ञां गतिर्भवेत् ।
दिव्या तु प्रकृतिर्ज्ञेया तथान्या दिव्यमानुषी ॥५६॥

मानुषी चैव मन्तव्या नाट्यवृत्तिक्रिया प्रति ।
दिव्या तु देवप्रकृती राज्ञां स्याद्दिव्यमानुषी ॥५७॥

अन्या या लोकसंस्था तु मानुषी सा प्रकीर्तिता ।
तस्माद्देवानुकरणे दोषस्तत्र न विद्यते ॥५८॥

गतिः शृङ्गारिणी कार्या स्वस्थकामितसम्भवा ।
चतुष्कलाप्रमाणेन सविलासा सचैव च ॥५९॥

दूतीदर्शितमार्गस्तु प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् ।
सूच्या चैवाप्यभिनयं प्रकुर्याद्विषयाश्रयम् ॥६०॥

हृद्यैर्वस्त्रैस्तथा गन्धैर्धूपैश्चूर्णैश्च योजितैः ।
सुगन्धिभिश्च मालाभिर्विचित्राभिरलङ्कृतः ॥६१॥

गच्छेत्सललितैः पादैरसित्रातोत्थितैस्य ।
सौष्ठवेन समायुक्तैर्लयतालवशानुगैः ॥६२॥

पादयोरनुगौ चापि हस्तौ कार्यौ प्रयोक्तृभिः ।
प्रच्छन्नकामिते चैव गतिं भूयो निबोधत ॥६३॥

विसर्जितजनस्तत्र तथा दूतीसमन्वितः ।
निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूषणैश्च विभूषितः ॥६४॥

वेनामदृग्नवश्यस्य निवृत्तस्तु शनैं शनैं ।
स्वदमास्मृत्सुकस्यापि पश्चाल्लोकनतत्पर ॥६५॥

वेपमानशरीरस्य प्रस्खलंस्तु मुहुर्मुहुः ।
शङ्कित पुरुषो गच्छेद्दिदृक्षुर्वल्लभ जनम् ॥६६॥

उत्तमानामिय कार्या पुरुषाणा गतिर्बुधै ।
मध्यमाना गति चैव सम्प्रवक्ष्याम्यह पुन ॥६७॥

ज्वरार्ते च क्षुधार्ते च तप श्रान्ते भयान्विते ।
विस्मिते छन्नगमने रतबाहुल्ये तथैव च ॥६८॥

चिन्तान्विते तथा स्वस्थ औत्सुक्ये सहर्षे तथा ।
गति स्थिरतया कार्या करताभ्यवभाविनी ॥६९॥

भये वित्रासिते चैव प्रमत्ते शङ्किते तथा ।
व्याधिते हर्षिते क्रोधे कार्यं तु चतुरस्त्रितम् ॥७०॥

स भ्रमाद्भुजग दृष्टे मुहुर्मुहुरवेक्षणं ।
कम्पनेन च गात्राणां वस्त्रस्याकर्षणेन च ॥७१॥

मृगयिता चूर्णपदा शकारस्य गतिर्भवेत् ।
स्थूलस्याकारे तु कर्तव्या गतिर्देहानुकर्षिणी ॥७२॥

समुद्भ्रान्तनगात्रा च विलम्बितपदक्रमा ।
विष्कम्भगामिनी चैव निश्वासबहुला तथा ॥७३॥

अतिक्रान्ता च कर्तव्या तथा चूर्णपदं सदा ।
कार्या चैव तु हीनानां चेटदासीनां द्विजोत्तमाः[1] ॥७४॥

अधमा इति ये ख्याता नानाशीला प्रवृत्तय ।
पार्श्वमेकं शिरश्चैव कर चरणेनैव च ॥७५॥

नामयेत्तद्गुणो विविरकुत्सना चेटमलिन ।
जातिनीचेषु कर्तव्या विनोन्नतपरा गति ॥७६॥

विकला वक्रसंचारा गात्रं सर्वं नियम्य च ।
स्वजातिसदृशी चैव तथा देहानुकर्षिणी ॥७७॥

संभ्रमे चैव हर्षे च विक्षिप्तपदविक्रमा ।
आसाद्य हास्यं तु रसमेताश्चान्याश्च योजयेत् ॥७८॥

पुनश्च करुणे कार्या गतिः स्थिरपदक्रमा ।
सबाष्प साश्रुनयनः स्रस्तगात्रस्तथैव च ॥७९॥

उत्क्षिप्तपातितकरः तथा सस्वनरोदनं ।
गच्छेदयाप्यधिकया प्रत्यग्राप्रियसंभयात् ॥८०॥

एषा स्त्रीषु प्रयोक्तव्या नीचसत्त्वेषु चैव हि ।
उत्तमानां तु कर्तव्या सबाष्पा धैर्यसंयुता ॥८१॥

निःश्वासैरायतोत्सृष्टैस्तथा चोर्ध्वनिरीक्षणं ।
न तत्र सौष्ठवं कार्यं न प्रमाण यथोचितम् ॥८२॥

अत्युत्क्षिप्तैः पदैर्गच्छेदिष्टबन्धुनिपातने ।
गाढ़े प्रहारे कार्या च शिथिलाङ्गभुजाश्रया ॥८३॥

विघूर्णितशरीरा च गतिश्चूर्णपदैरथ ।
गति काञ्चुकिनी प्रोक्ता वयोऽवस्था विशेषतः ॥८४॥

वृद्धे वा मध्यमे च वापि तथा चैव कनीयसी ।
अर्धतालोत्थितैः पादैर्विष्कम्भैर्ऋजुभिस्तदा ॥८५॥

उद्वहन्निव गात्राणि पङ्कमग्न इव व्रजेत् ।
अथ वृद्धस्य कर्तव्या गतिः कम्पितदेहिका ॥८६॥

विष्कम्भितगतिप्राणा मन्दोत्क्षिप्तपदा तथा ।
शीतेन चाभिभूतस्य वर्षेणाभिहतस्य च ॥८७॥

गतिः प्रयोक्तृभिः कार्या स्त्रीनीचप्रकृतौ सदा ।
पिण्डीकृत्य च गात्राणि तथा चैव प्रकम्पनात् ॥८८॥

करौ वक्षसि निक्षिप्य कुब्जहा तथैव च ।
दन्तोष्ठस्फुरणाच्चैव चिबुकस्य प्रकम्पनात् ॥८९॥

शनैः शनैश्च कर्तव्या श्रोतार्ताभिनये गतिः ।
उत्थे चापि प्रयोक्तव्या गतिर्हासमायुता ॥९०॥

नेत्रस्य कोचनस्वेदगात्रस हृष्टाश्रिता ।
अतिशान्तेरपकान्तैरेसकार्याङ्गितैस्तथा ॥९१॥

अङ्गैरभिनयैर्युता तथा चर्मवरैरपि ।
एतानन्याश्च युञ्जीत नाट्यज्ञं करुणे रसे ॥९२॥

रौद्रे रसे प्रवक्ष्यामि दैत्यरक्षोगणान् प्रति ।
एक एव रसस्तेषां स्थायी रौद्रो द्विजोत्तमा ॥९३॥

नेपथ्यरौद्रो विज्ञेय स्वाङ्गरौद्रस्तथैव च ।
अथ स्वभावजश्चैव त्रिधा रौद्रं प्रकीर्तितं ॥९४॥

रुधिरक्लिन्नदेहो यो रौद्राभिविकृताननं ।
तथा पिशितहस्तश्च रौद्रो नेपथ्यजस्तु सः ॥९५॥

बहुबाहुर्बहुमुखो नानाप्रहरणाकुलः ।
स्थूलकायश्चातिप्रांशुरङ्गरौद्रस्तु स स्मृतः ॥९६॥

रक्ताक्ष पिङ्गकेशश्च कृष्णाङ्गो विकृतस्वरः ।
रौद्रनिर्भर्त्सनकथो रौद्रोऽयं स्यात्स्वभावजः ॥९७॥

पतुस्तालान्तरोत्क्षिप्तैः पादैस्यन्तरपातितैः ।
गतिरेव प्रकर्तव्या शेषा ये चापि तद्विधाः ॥९८॥

एक एव रसस्तेषां स्थायी रौद्रो द्विजोत्तमा ।
विग्रहः प्रहसश्चैव तथा शृङ्गार इष्यते ॥९९॥

तथा भयानके चापि गतिः कार्याः विचक्षणैः ।
स्त्रीणां कापुरुषाणां च ये चान्ये सत्त्ववर्जिता ॥१००॥

विस्फारितचलन्नेत्रो विधुन्वन् स्वशिरस्तथा ।
भयाकुलितचित्तत्वात्पार्श्वानि च विलोकयन् ॥१०१॥

द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव कृत्वा हस्तं कपोतकम् ।
प्रलेपितशरीरस्तु शुष्कोष्ठश्च स्खलन् व्रजेत् ॥१०२॥

एवानुकरणे कार्या तर्जने कलहे तथा ।
सत्त्वं च विकृतं दृष्ट्वा श्रुत्वा च विकृतस्वरम् ॥१०३॥

एषा स्त्रैणा प्रयोक्तव्या नृणां चाक्षिप्तविभ्रमा ।
क्वचिदासन्नपतितैर्विकृष्टपतितैः क्वचित् ॥१०४॥

एलकाक्रीडितैः पादैरप्युपरिपातितैः ।
एवामेवानुगैर्हंसैर्गतिर्भीतेषु योजयेत् ॥१०५॥

अहृद्या तु मही यत्र श्मशानरणकश्मला ।
गतिस्तत्र प्रकुर्वीत बीभत्साभिनयं प्रति ॥१०६॥

क्वचिदासन्नपतितैर्विकृष्टपतितैः क्वचित् ।
अतिक्रान्तैः पदैर्गच्छेज्जुगुप्सितगतिं प्रति ॥१०७॥

तथा वीरे च कर्तव्या पादविक्षेपसंयुता ।
द्रुतप्रचारणाविद्धा नानाचारीसमाकुला ॥१०८॥

पार्श्वाक्रान्तैर्द्रुताविद्धैः सूचीविद्धैस्तथैव च ।
कलातालगतैः पादैरावेगे योजयेद्गतिम् ॥१०९॥

विटस्यापि तु कर्तव्या गतिर्ललितविभ्रमा ।
किंचिदाकुञ्चितैः पादैस्तालाभ्यन्तरपातितैः ॥११०॥

अङ्गसौष्ठवसंयुक्तं तथा हस्तौ कटिस्थितौ ।
खटकावर्धमानौ च कृत्वा कार्या विटे गतिः ॥१११॥

कृशाङ्गाना [illegible] कर्तव्या गतिर्मन्दपरिक्रमा ।
व्याधिग्रस्तोज्वरार्तश्च तपश्श्रान्तः क्षुधान्वितः ॥११२॥

विष्टम्भनगतप्राणस्तथा क्षामोदरः सदा ।
क्षामस्वरकपोलश्च सन्नगात्रस्तथैव च ॥११३॥

हस्तपादसमुत्क्षेप शनैस्तत्र प्रयोजयेत् ।
कम्पन चैव गात्राणां स्खलन चैव योजयेत् ॥११४॥

प्रकर्तव्याप्यगस्यापि गतिर्मन्दपरिक्रमा ।
विकूणनेन वक्त्रस्य जानुनोश्च विमर्शनात् ॥११५॥

नीचानां मध्यमानां च गति कार्या सदा बुधै ।
तालमात्रोत्थितै पादैस्तथा व्याकुञ्चिताञ्चितै ॥११६॥

प्रव्रजितास्त्वाश्रमस्था ये ये चान्ये तपसि स्थिताः ।
स्वपरस्तापसाश्चैव नैष्ठिक व्रतमास्थिता ॥११७॥

भवेत्तेषाम् स्यास्चैव युगमात्रनिरीक्षणे ।
उपस्थितस्मृतिश्चैव गात्र सव नियम्य च ॥११८॥

अचञ्चलमनाश्चैव गच्छेल्लिङ्गसमाश्रित ।
विनीतवेषश्च तथा काषायवसनोऽपि च ॥११९॥

प्रथम समपादेन स्थित्वा स्थानेन नाट्यवित् ।
हस्त चतुरक कृत्वा तथा चतरश्रसारयेत् ॥१२०॥

प्रसन्न वदन कृत्वा प्रयोगस्य यथानुगम् ।
सुनियम्येन पात्रेण गति कुर्याद्यतेस्तथा ॥१२१॥

उत्तमानां भवेदेषा लिङ्गिनां ये महात्मना ।
एभिरेव विपर्यस्तैर्गुणैरन्येषु लिङ्गिषु ॥१२२॥

तथा व्रतानुगा च स्याद्येषां लिङ्गिनां गति ।
हस्तौ तदनुगौ चापि यथायोग प्रयोजयेत् ॥१२३॥

विभ्रान्ता वा प्रशान्ता च विक्रान्ता विद्रुता तथा ।
शाकटास्यस्थितै पादैरतिक्रान्तैस्तथैव च ॥१२४॥

कार्या पाशुपतानां च गतिरुद्भ्रान्तगामिनी ।
एव लिङ्गस्थितानां हि प्रयोज्यैव गतिर्बुध ॥१२५॥

अन्धस्येव गतिं कुर्यादन्धकारेषु योगवित् ।
भूमौ विसर्पितं पादैर्हस्तदर्शितमार्गकैः ॥१२६॥

रथस्थस्यापि कर्तव्या गतिश्चूर्णपदक्रमा ।
समपादन्तथा स्थानं कृत्वा रथगतिं व्रजेत् ॥१२७॥

धनुरेकेन हस्तेन गृहीत्वान्येन सायकम् ।
सूतश्चास्य भवेदेवं प्रतोदप्रग्रहाकुलः ॥१२८॥

करणानि विचित्राणि कर्तव्यानि विभागतः ।
द्रुतं हचूर्णपदैश्चैव गन्तव्यं रङ्गमण्डलम् ॥१२९॥

विमानस्थस्य कर्तव्या गती रथगतोपमा ।
आरोदुमुद्वहेद्गात्रं किंचिरस्यादुन्मुखस्तथा ॥१३०॥

तस्यैव विपरीतेन कुर्याच्चाप्यवरोहणम् ।
अधोऽवलोकनेनैव मण्डलावर्तनेन च ॥१३१॥

आकाशगमने चैव कर्तव्यं गतिचेष्टितम् ।
स्थानेन समपादेन तथा चूर्णपदैरथ ॥१३२॥

व्योम्नस्त्ववतरेद्यस्तु तस्येमां कारयेद्गतिम् ।
ऋजुवामतोन्नतनतं कुटिलावर्तितैस्तथा ॥१३३॥

भ्रममाणस्य चाकाशादवपत्द्भुजागतिः ।
विकीर्णवसना चैव तथा भूगतलोचना ॥१३४॥

द्रुमग्रामाद्रिशैलेषु नदीनिम्नोन्नतेषु च ।
आरोहणावतरणं कार्यमर्थवशाद्बुधैः ॥१३५॥

प्रासादारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः पदैरथ ।
उद्वाह्य गात्रमूर्ध्वं च सोपाने निक्षिपेद् बुधः ॥१३६॥

तथावतरणे चैव गात्रमानम्य रेचयेत् ।
व्यतिक्रान्तेन पादेन द्वितीयेनाञ्चितेन च ॥१३७॥

प्रासादारोहणं यत्तु तद्द्रुमाद्रिषु कारयेत् ।
केवलं तूर्ध्वविक्षेपमङ्घ्रिप्लवङ्गं भवेदथ ॥ १३८॥

द्रुमे चारोहण कार्यमतिक्रान्तोत्थितं पदं ।
सूचीविद्धं रथक्रान्तं पार्श्वक्रान्तंस्तथैव च ॥१३९॥

एव देवावतरण प्रयोज्य सरिदादिषु ।
प्रसादेषु तथा प्रोक्त तथैवोत्तरण भवेत ॥१४०॥

द्रुमप्रासादशैलांश्च सञ्ज्ञामात्रेण दर्शयेत् ।
जलप्रमाणापेक्षा तु जलमध्ये गतिर्भवेत् ॥१४१॥

तोयेऽल्पे वसनोत्कर्ष. प्राज्ये पाणिविकर्षणं ।
किंचिन्नतापकाया तु प्रतारे गतिरिष्यते ॥१४२॥

प्रसार्य बाहुमेकंक मुहुर्वारिविकर्षणं ।
तिर्यक्प्रसारिता चैव ह्रियमाणा स्ववारिणा ॥१४३॥

अगाधाम्भाकुलाधूतवदना गतिरिष्यते ।
नौस्थस्यापि प्रयोक्तव्या द्रुतंचूर्णपदंगति ॥१४४॥

अनेनैव विधानेन कर्तव्य गतिचेष्टितम् ।
सञ्ज्ञामात्रेण कर्तव्यान्येतानि विधिपूर्वकम् ॥१४५॥

अङ्कुशग्रहणान्नाग प्रग्रहग्रहणाद्रथम् ।
खलीनग्रहणादश्व नाव चैवावरोहणात् ॥१४६॥

अश्वयाने गति कार्या वैशाखस्थानकेन तु ।
तथा चूर्णपदैश्चैव द्रुतैश्च परिसर्पितैः ॥१४७॥

पन्नगानां गति कार्या पादं स्वस्तिकसस्थितं ।
पार्श्वोत्क्रान्तक्रम कृत्वा स्वस्तिकं योजयेत्तथा ॥१४८॥

मत्तानां तु गति कार्या तदन्ने मध्यमे पदे ।
वामदक्षिणपादाभ्यां घूर्णनापसर्पणात् ॥१४९॥

आकाशस्खलितं- प्राय: पादस्याप्यनवस्थितं ।
विघूर्णितशरीरा च करं. प्रचलितंतथा ॥१५०॥

उन्मत्तस्यापि कर्तव्या गतिस्त्वनियतक्रमा ।
बहुचारीसमायुक्ता लोकानुकरणाश्रया ॥१५१॥

रूक्षस्फुटितकेशस्तु रेणुध्वस्ततनुस्तथा ।
अनिमित्तप्रकथनो बहुभाषी विकारवान् ॥१५२॥

प्रगीतहसितश्चापि नानाविकृतभूषणः ।
नृत्ते गीते च वाद्ये च भाषणे च सदा रत ॥१५३॥

कदाचिद्धावति जवात्कदाचिदवतिष्ठते ।
कदाचिदुपविष्टस्तु शयानश्च कदाचन ॥१५४॥

नानाचीरधरश्चैव रथ्यास्वनियतालयः ।
उन्मत्ताभिनयस्त्वेवं तज्ज्ञैः कार्य्येवंगतिम् ॥१५५॥

स्थित्वा नूपुरपादेन दण्डपादं प्रसारयेत् ।
कृत्वा चारीं तथोद्भ्राम्य स्वस्तिकमेव च ॥१५६॥

अनेन चारीयोगेन परिभ्राम्य तु मण्डलम् ।
चक्रं तु भ्रमणं चैव रङ्गकोणेषु योजयेत् ॥१५७॥

त्रिकं सन्नमितं कृत्वा लताख्यं हस्तमेव च ।
विपर्ययगतैर्हस्तैः पार्श्वैर्हंसगति व्रजेत् ॥१५८॥

सिंहर्क्षवानराणां च गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ।
या कृता नरसिंहेन विष्णुना प्रभविष्णुना ॥१५९॥

आलीढस्थानकं कृत्वा गात्रं तस्यैव चानुगम् ।
ऊर्ध्वंजानु च विक्षिप्य करमेकं च सस्थितम् ॥१६०॥

विप्रेलित शिर कृत्वा चिबुकं बाहुमस्तके ।
गन्तव्य विश्रमैश्चैव पञ्चतालान्तरस्थितं ॥१६१॥

नियुद्धे संश्रये चैव रङ्गावतरणे तथा ।
सिंहादीनां च योक्तव्या गतिरेषा प्रयोक्तृभिः ॥१६२॥

शेषाण्यर्थयोगेन स्थानान्यपि तु कारयेत् ।
गजवाजिरथादींस्तु चिह्नमात्रेण कारयेत् ॥१६३॥

वाहनार्थप्रयोगेषु रङ्गावतरणेषु च ।
एवमेता प्रयोक्तव्या नृणां तु गतयो बुधैः ॥१३४॥

अत्र नाभिहिता यास्तु विज्ञेया शास्त्रनोक्ता ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां गतिविचेष्टितम् ॥१६५॥

स्त्रीणां स्थानानि कार्याणि गतिप्रचारप्रयोगेषु च ।
आयतं चावहित्थं च तथाश्वक्रान्तमेव च ॥१६६॥

दक्षिणस्तु समः पादस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ।
वामो नतः कटीपार्श्वमायतस्थानकं भवेत् ॥१६७॥

वामः स्वाभाविको यत्र पादो विरचितस्ततः ।
तालमात्रान्तरे न्यस्तस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥१६८॥

प्रसन्नमाननमुरः समं यत्र समुन्नतम् ।
लतानितम्बगौ हस्तौ ज्ञेयं स्थानं तदायतम् ॥१६९॥

रङ्गावतरणारम्भे पुष्पाञ्जलिविसर्जनम् ।
मन्मथेर्ष्योद्भवे कोपस्तर्जनाङ्गुलिमोटनम् ॥१७०॥

निषेधगर्वगाम्भीर्यमौनमानावलम्बनम् ।
स्थानेऽस्मिन् सन्निधीयेत दिगन्तरनिरूपणम् ॥१७१॥

आवाहने विसर्गे च तथा निर्वर्णने च ।
चिन्तायामवहित्थे च स्थानमेतत् प्रयोजयेत् ॥१७२॥

समो यत्र स्थितो वामस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ।
वामोन्नतं त्रिकं यस्मिन्नवहित्थं तदुच्यते ॥१७३॥

स्थानमेतत्तु नारीणां सल्लापे तु स्वभावजे ।
निश्चये परितोषे च वितर्के लज्जिते तथा ॥१७४॥

एकः समस्थितः पाद एकश्चाग्रतलाञ्चितः ।
सूचीविद्धमविद्धं वा तदश्वक्रान्तमुच्यते ॥१७५॥

स्खलिते घूर्णिते चैव स्खलिताम्बरधारणे ।
विश्रासने सललिते स्थानमेतत् रक्षणे ॥१७६॥

शाखावलम्बने कार्यं स्तवकग्रहणे तथा ।
विश्रान्तिषु तथैव स्यात्पादताडन एव च ॥१७७॥

स्थानकं तावदेव स्याद्यावच्चेष्टा प्रवर्तते ।
भग्नं च स्थानकं मुक्ते चारी चेत्समुपस्थिता ॥१७८॥

एवं स्थानविधिं कार्यं स्त्रीणां सम्यग्द्विजोत्तमा ।
पुनरासां प्रवक्ष्यामि गतीस्तु प्रकृतिस्थिता ॥१७९॥

कृत्वावहित्थं स्थानं वाम चाधोमुखं भुजम् ।
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्य च खटकामुखम् ॥१८०॥

तत सललितं पादं तालमात्रं समुत्थितम् ।
दक्षिणं वामपादस्य बाह्ये पार्श्वे विनिक्षिपेत् ॥१८१॥

तेनैव समकालं च लतास्यं वामकं भुजम् ।
दक्षिणं च नतं पार्श्वे न्यसेन्नाभितटे तत ॥१८२॥

नितम्बे दक्षिणं कृत्वा हस्तं चोद्वेष्ट्य वामकम् ।
ततो वामपदं दद्याल्लताहस्तं च दक्षिणम् ॥१८३॥

लीलयोद्वाहितेनाथ शिरसानुगतेन च ।
किंचिन्नतेन चाङ्गेन गच्छेत्पञ्चपदीं तत ॥१८४॥

यो विधि पुरुषाणां तु रङ्गपीठपरिक्रमे ।
स एव प्रमदानां तु कर्तव्यो नाट्ययोक्तृभि ॥१८५॥

षट्कलं न प्रयोक्तव्यं तथाप्यष्टकलमेव च ।
पादस्य पतनं तज्ज्ञं खेदजं तद्भवेत् स्त्रिया ॥१८६॥

सयौवनानां नारीणां कार्या त्वेवं गतिर्बुधैः ।
स्थानीया या स्त्रियस्तासां संप्रवक्ष्याम्यहं गती ॥१८७॥

कृत्वाऽवहित्थं स्थानं तु वामं न्यस्य कटीतटे ।
आद्यं चारालमुत्तानं कुर्यान्नाभिस्तनान्तरे ॥१८८॥
न निषण्णं न च स्तब्धं न चैव परिवाहितम् ।
कृत्वा गात्रं ततो गच्छेत्तेनैवाद्यक्रमेण तु ॥१८९॥
प्रेष्याणामपि कर्तव्या गतिर्विभ्रान्तगामिनी ।
किंचिदुन्नमितैर्गात्रैराविद्धपदविक्रमा ॥१९०॥
स्थानं कृत्वावहित्थं तु वामं चाधोमुखं भुजम् ।
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यं च कटकामुखम् ॥१९१॥
अर्धनारीगतिः कार्या स्त्रीपुंसाभ्यां विमिश्रिता ।
उदात्तललितैर्गात्रैः पादैर्लीलासमन्वितैः ॥१९२॥
या मयाभिहिता पूर्वमुत्तमानां गतिर्बुधाः ।
स्त्रीणां वा पुरुषाणां च ततोऽर्धार्धं च कारयेत् ॥१९३॥
उत्तमाधममध्यानां नृणां यद्गतिचेष्टितम् ।
स्त्रीणां तदेव कर्तव्यं ललितं पदविक्रमं ॥१९४॥
बालानामपि कर्तव्या स्वच्छन्दपदविक्रमा ।
न तस्यां सौष्ठवं कार्यं न प्रमाणं तथाविधम् ॥१९५॥
तृतीया प्रकृतिः कार्या नाम्ना चैव नपुंसका ।
नरस्वभावमुत्सृज्य स्त्रीगतिं तत्र योजयेत् ॥१९६॥
विपर्यस्तप्रयोगस्तु पुरुषस्त्रीनपुंसके ।
स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा परभावेन योजयेत् ॥१९७॥
निजां प्रकृतिमुत्सृज्य क्रीडया वञ्चनेन वा ।
स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात्स्त्रीभावं पुरुषोऽपि वा ॥१९८॥
सौष्ठवेनाथ सत्त्वेन बुद्ध्या तद्वच्च कर्मणा ।
स्त्री पुमांसं ह्यभिनयेद्वेषवाक्यविचेष्टितैः ॥१९९॥
स्त्रीवेषभाषितैर्युक्तः प्रेक्षितप्रेक्षितस्मितैः ।
मृदुसन्नगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ॥२००॥
जातिहीनास्तु या नार्यः पुलिन्दशबराङ्गनाः ।
याश्चापि तासां कर्तव्या तज्जातिसदृशी गतिः ॥२०१॥

पतत्स्थानां तपस्थानां' निकृष्टस्थानां तथा पुनः ।
सम्भ्रान्ता चैव नारीणां समपादं प्रयोजयेत् ॥२०२॥
उद्धता येऽङ्गहाराः स्युर्याश्चार्यो मण्डलानि वा ।
तानि नाट्यप्रयोगज्ञैर्न कर्तव्यानि योषिताम् ॥२०३॥
अथासनविधिं कार्यं स्त्रीणां नृणां तथैव च ।
नानाभावसमायुक्तं तथैव शयनाश्रयम् ॥२०४॥
स्वस्थं मन्दालसं क्लान्तं हस्तालम्बमपि च ।
विष्कम्भकमुत्कटिकं मुक्तजानु तथासनम् ॥२०५॥
जानुगतं विमुक्तं च स्थानकान्युपवेशने ।
लक्षणं पुनरेतेषां विनियोगं च वक्ष्यते ॥२०६॥
विष्कम्भेनाञ्चितौ पादौ किंचिद्वक्षः समुन्नतम् ।
हस्तौ कट्यूरुविन्यस्तौ स्वस्थे स्यादुपवेशने ॥२०७॥
स्वभावाभिनये चैव तथा स्तम्भोपवेशने ।
प्राविष्टनेषु सर्वेषु भावेष्वेनत्प्रयोजयेत् ॥२०८॥
एकः प्रसारितः निक्षिप्तपादोऽन्यस्त्वासनाश्रितः ।
शिरः पार्श्वगतं चैव स्थानं मन्दालसं तु तत् ॥२०९॥
चिन्तायां च तथौत्सुक्ये निर्वेदे विरहे तथा ।
विषादादिषु चाप्येव स्थानमेतत्प्रयोक्तृभिः ॥२१०॥
सम्प्रनष्टेन्द्रियमना भवेत्क्लान्तोपवेशने ।
प्रसार्य बाहू शिथिलौ तथा चोपाश्रयाश्रितः ॥२११॥
श्रमक्लान्ताभिषादेषु मदे चोपविशेद् बुधः ।
सर्वं पिण्डीकृतैरङ्गैः सन्ताड्य त्रिकजानुकम् ॥२१२॥
व्याधिग्रस्ते च निद्रायां ध्याने चोपविशेन्नरः ।
तथा चोत्कटिकं स्थानं पुनः पार्ष्णिसमागमम् ॥२१३॥
पित्र्ये निवापे जप्ये च सन्ध्यास्वाचमनेषु च ।
आकुञ्चितं पुनश्चैव जानु भूमौ निपातयेत् ॥
प्रियाप्रसादने कार्यं होमादिकरणेषु च ॥२१४॥
चिबुकापाश्रयौ हस्तौ बाहुशीर्षाश्रयं शिरः ।
सम्प्रनष्टेन्द्रियमना विज्ञेयं क्लान्तमासनम् ॥२१५॥

मुण्डासनं तु कर्तव्यं सेनानीयुवराजयोः ।
काष्ठासनं ब्राह्मणानां कुमाराणां कुशासनम् ॥२३०॥

स्थानीया ये तु पुरुषाः कुलविद्याप्रकाशिताः ।
तेषामासनसत्कारः कर्तव्य इह पार्थिवैः ॥२३१॥

समे समासनं चैव मध्ये मध्यं तथासनम् ।
अतिरिक्तेऽतिरिक्तं च हीने भूम्यासनं तथा ॥२३२॥

उपाध्यायस्य नृपतेर्गुरूणां चाग्रतो बुधैः ।
भूम्यासनं तथा कार्यं काष्ठासनमथापि वा ॥२३३॥

नौनागरथयानेषु तथा काष्ठासनेषु च ।
सहासनं न दुष्येत गुरूपाध्यायपार्थिवैः ॥२३४॥

एवं राजसभां प्राप्य कार्यस्त्वासनजो विधिः ।
प्रकृतीनां तु सर्वासां तथा स्थानसमुत्थितम् ॥२३५॥

पुरुषाणां भवेदेष विधिरासनसंश्रयः ।
स्त्रीणां चैवासनविधिं सम्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥२३६॥

सिंहासनं महादेव्या राज्ञीनां मुण्डमासनम् ।
पुरोधोऽमात्यपत्नीनां भवेद्वेत्रासनं तथा ॥२३७॥

भोगिनीनां तु कर्तव्यं वस्त्रं चर्म कुशासनम् ।
ब्राह्मणीनां तापसीनां पट्टासनमथापि च ॥२३८॥

वेश्यानामपि कर्तव्यमासनं हि मसूरकम् ।
शेषाणां प्रमदानां तु भवेद्भूम्यासनं बुधाः ॥२३९॥

एवमन्तःपुरे ज्ञेयो बाह्यश्चासनजो विधिः ।
तथा स्वगृहवार्तासु छन्देनासनमिष्यते ॥२४०॥

नियमस्थो मुनीनां तु भवेदासनजो विधिः ।
लिङ्गिनां चासनविधिः कार्यो व्रतसमाश्रयः ॥२४१॥

बृसीमुण्डासनप्रायं वेत्रासनमथापि च ।
होमयज्ञक्रियायां च विप्रेष्वपि च प्रयोजयेत् ॥२४२॥

आकुञ्चितं समं चैव प्रसारितविवर्तिते ।
उद्वाहितं नतं प्रोक्तं शय्यास्थानानि निर्दिशेत् ॥२४३॥

सर्वैराकुञ्चितै रङ्गे गात्रैर्विद्धे तु जानुनी ।
स्थानमाकुञ्चितं नाम शीतार्तानां प्रयोजयेत् ॥२४४॥

उत्तानितमुखं चैव प्रत्यङ्गमुक्तकरं तथा ।
सम नाम प्रसुप्तस्य स्थानकं सविधीयते ॥२४५॥

एकं भुजमुपाधाय सम्प्रसारितजानुकम् ।
स्थानं प्रसारितं नाम सुप्तसुप्तस्य कारयेत् ॥२४६॥

अधोमुखस्थितं चैव विवर्तितमिति स्मृतम् ।
शस्त्रक्षतमृतोत्क्षिप्तमत्तोन्मत्तेषु कारयेत् ॥२४७॥

हस्तोपरि शिरः कृत्वा कर्परस्योभयेव च ।
उद्वाहितं तु विज्ञेयं लीलया शयने विभो ॥२४८॥

ईषत्प्रसारिते जङ्घे यत्र स्रस्तौ करावुभौ ।
आलस्यश्रमखेदेषु नतं स्थानं विधीयते ॥२४९॥

रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो ह्यनागते पादगतिप्रचारः ।
मध्ये त्रिकोणेऽथ चतुरश्रके वा स्वैःस्वैरथ वंशकेन निरुन्धन् ॥२५०॥

यथोक्तरूपं प्रथमं तु वेषो वेषानुरूपेण गतिप्रचारः ।
गतिप्रचारानुगतं च पाठ्यं पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्यः ॥२५१॥

गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽयं नोक्तस्तु यः सोऽपि वशेन साध्यः ।
अतः परं रङ्गपरिक्रमस्य वक्ष्यामि कक्ष्यानुगतं विभागम् ॥२५२॥

इति श्रीभरतीये नाट्यशास्त्रे गतिप्रचारो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

□□□

नाट्यशास्त्रम्

[1]त्रयोदशोऽध्यायः

ये तु पूर्वं मया प्रोक्तास्त्रयो वै नाट्यमण्डपाः ।
तेषां विभागं विज्ञाय ततः [2]कक्ष्यां प्रयोजयेत् ॥१॥

अभिनवभारती

देशस्य बाह्यान्तरभेदभिन्नां
विभागधर्मां विविधां प्रवृत्तिम् ।
व्यासूत्रयन्दोषविशुद्धिदक्ष-
स्त्रिलोकदृष्टिर्जयतात् यथार्कः ॥

इहाभिनयानन्तरं यद्यपि सर्वा वृत्तिप्रवृत्त्य उद्दिष्टा, सर्वान्ते च रङ्गे (३६) सूचिता कक्ष्या, तच्चतुर्विधाभिनयाभिधानानन्तरमेतदध्यायार्थो वक्तव्य । तथापि प्रत्यभिनयमियमितिकर्तव्यतोपयुज्यते । तदभिधानं विना न वाचिकमेवोक्तं स्यादिति वक्तव्यम् । तदुद्देशे तु सामान्यशब्दत्वान्नास्ति प्रत्येकमुद्देशने इति । तयोर्देशेऽपि च गौरवं स्यात् । अत एव वादिना कक्ष्यादेरपृथग्भावे यो हेतुरुक्तः क्रमोल्लङ्घनादिति तस्यासिद्धत्वं विरुद्धता च, प्रत्युत प्रत्येकप्रसङ्गत्वलाभात्, प्रमस्यापदार्थत्वान्नार्थप्रमाणपरत्वाभ्युपगमे पदार्थत्वाधारत्वमयुक्तं, भूयो वाक्यप्रमाणस्य बाधकाभिधानं तु भट्टलोल्लटेनैव प्रकृते निरस्तं विरोधाभावात्, कक्ष्यस्य च मध्यस्थत्वात् वाचिकरूपप्रयोगहेतुत्वात्, तदनन्तरमवसर एवाभिधानं युक्तम् । तद्द्वारेणाभिनयेऽङ्गतासम्भवात् । तदुद्देशत्रयं वस्तुत्रयं वक्तव्यम् । तत्र प्रथमं कक्ष्याभिधानेऽयमभिप्राय बहु गतिर्गन्तव्यदेशासमत्वात्, देशश्च जलस्थलादि बहुप्रकारविषमादिभेदभिन्नः काव्यार्थगामात्रेणैवेह सम्भवन्नपि प्रयोगस्थाने न सम्भवत्येवेति, तस्य परिहारार्थं कक्ष्यानिरूपणं कर्तव्यम् । अत एव पूर्वाध्यायान्ते उक्तं परिक्रमे गत्युपयोगिनां स्थानविशेषाणां सम्यग्विभागं वक्ष्यामीति । इयमध्यायसङ्गतिरस्य दर्शयितुमाह ये तु पूर्वमिति । तु शब्दाद् दूरत्व पूर्वतायाः सूचयन् द्वितीयाध्यायार्थं स्मारयति । तेषामिति प्रत्येकमित्यभिप्राय. । मण्डपस्य यो विभिन्नो भागोऽन्तररङ्गपीठाख्यस्तं विज्ञाय विभागशो ज्ञात्वा कक्ष्यागत्युपयोगिनं स्थानविशेषं प्रयोजयेत्, विभागेन सम्बन्धं नयेत् । नाट्यदेशानुसारेण प्रकोष्ठं स्वकृतं यो देशोऽभिप्यन्ने तत्रैव चातुराश्रम्यम् । अत एव वामदक्षिणभागयोः कुम्भविन्यास, शिष्टे कक्ष्याविभागः ॥१॥

---

१. KSS. चतुर्दशोऽध्याय ।
२. NS. कक्षा ।

ये नेपथ्यगृहद्वारे मया पूर्वं प्रकीर्तिते ।
तयोर्भाण्डस्य विन्यासो मध्ये कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥२॥
[1]कक्ष्याविभागो निर्देश्यो रङ्गपीठपरिक्रमात् ।
परिक्रमेण रङ्गस्य [2]कक्ष्या ह्यन्या विधीयते ॥३॥
[3]कक्ष्याविभागे ज्ञेयानि गृहाणि नगराणि च ।
[4]उद्यानारामसरितस्त्वाश्रमा अटवी तथा ॥४॥
पृथिवी सागराश्चैव त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
वर्षाणि सप्तद्वीपाश्च पर्वता विविधास्तथा ॥५॥
आलोकश्चैव लोकश्च रसातलमथापि च ।
दैत्यनागालयाश्चैव गृहाणि भवनानि च[5] ॥६॥

रङ्गस्य को विभाग इत्याह—ये नेपथ्यगृहद्वारे इत्यादि । पूर्वमिति द्वितीयाध्याये प्रकीर्तिते भाण्डस्य नानातोद्यमहितस्य त्रिपुष्करस्य ।२। तत किमित्याह कक्ष्याविभाग इति । तेन भाण्डेन यदाश्रित आकाशः तद्विषयं यावत् रङ्गपीठपरि निष्क्रमप्रवेशमार्गस्योपयोगी स्थानविभागो निर्देश्य प्रेक्षकानपि सम्यग्विनयेत् । ननु क स्थानविभाग इत्याह—परिक्रमेणेति । परिक्रामत्यनेनेति परिक्रमः पादविहरणविशेषः तदाश्रयस्यापि रङ्गदेशस्य स्थानभेदेनापरिच्छेदः, यथा—'आगाढ़मुद्धतचार', 'अतिवाहनेन चारेण' (१२-१०२) इत्यादिना विशेष तु प्रासादसंचारादिकल्पमस्त्येव ॥३॥

ननु भाण्डवाद्यविनिर्मुक्ते रङ्गपीठदेशे प्रमविशेषस्यानन्तर्भूतिः । अन्येत्याह—कक्ष्याविभाग इत्यादि विशिष्टे शिष्ट देशे स्थानान्तराणि रङ्गपीठानि तानि रचितनगरसरणार्थगुणलक्षणत्वेन पठन्ति । गृहादीनि पृथ्वीसागरादिभेदानुसरदावृतानि सर्वसंग्रहाय त्रैलोक्यमित्युक्तेऽपि स्मरणार्थं वर्णनोद्देश ॥४-६॥

ननु सर्वत्र प्रयोगे सर्वे त्रैलोक्यवर्तिन स्थानभेदात् (भिन्ना गृहा) कि अभाविन । नेति दर्शयति नगरे वेत्यादि । विमानैरनुयाता अटव्यादय साक्षात् ग्राह्या इति वार्तायामपि योज्यते । यत्र-यत्र वार्ता वृत्तान्त इतिवृत्तमायाति प्रवर्तते यत्र

---

१. NS कक्षा ।
२. NS. ह्यन्या कक्षा भवेदिह ।
३. NS. कक्षा ।
४. KSS उद्यानारामसहितो देशो ग्रामोऽटवी तथा ।
५ KSS, NS वनानि च ।

नगरे वा वने वापि वर्षे वा पर्वतेऽपि वा ।
यत्र वार्ता प्रवर्तेत तत्र कक्ष्यां प्रवर्तयेत् ॥७॥
बाह्यं वा मध्यमं वापि तथैवाभ्यन्तरं पुनः ।
दूरं वा सन्निकृष्टं वा [1]देशं तु परिकल्पयेत् ॥८॥
पूर्वप्रविष्टा ये रङ्गे ज्ञेयास्तेऽभ्यन्तरा[2] बुधैः ।
पश्चात्प्रविष्टा [3]विज्ञेयाः कक्ष्याभागे तु बाह्यतः ॥९॥
तेषान्तु दर्शनेच्छुर्यः [4]प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् ।
[5]दक्षिणाभिमुखः सोऽत्र कुर्यादात्मनिवेदनम् ॥१०॥

तन्मध्ये यो देशविभागस्तमेव प्रवर्तयेत् रङ्गपीठे दर्शयेत् न सर्वमित्यर्थः ।७। विशिष्टे देशे इत्युक्ते स रङ्गपीठस्य विशेषं दर्शयति बाह्यं वेत्यादि । भागत्रितये सति कस्मिंश्चिद्भागे देशादि कल्पयित्वा तत्रैव दूरादिभेदं परिकल्पेत, भूयस्त्वाल्पत्वादि भिन्नेन परिक्रमेण कल्पयेदित्यर्थः ।८। बाह्यादिभेदं निरूपयति पूर्वप्रविष्टा इति । पूर्वभूताः प्रधानभूताः सन्तः पूर्वं ये प्रविष्टास्ते अभ्यन्तरा इति तदधिष्ठितो देशविशेषोऽभ्यन्तरकक्ष्या प्रधानभूतस्तु पूर्वप्रविष्टोऽपि प्रधाने प्रविशति स्वकक्ष्यान्तरयेव । पश्चात्प्रविष्टानां तु स्थानं बाह्यकक्ष्या । ते तु येन स्थानविशेषेण प्राक् प्रविष्टमुपसर्पन्ति स देशो मध्यमा कक्ष्या ॥९॥

एतदुक्तं भवति पूर्वप्रविष्टस्य स्वस्थानं एवेतिवृत्तोचितगृहोद्यानादिविभागः पश्चात्प्रविष्टस्यापि पूर्वप्रविष्टेन सह यावन्न सम्मिलनं, तावत्प्रेक्षायामेव । मध्यमकक्ष्यायां तु गतिपरिक्रमादि तत्समेलनार्थम् । सम्मिलितानां तु कक्ष्याविभागो विच्छिद्यत इति संमेलनं इतिकर्तव्यतामाह तेषां त्विति । पूर्वप्रविष्टानां कर्मणि षष्ठी । पूर्वं प्रविष्टस्य यो दक्षिणो भागस्तं वीक्षमाणः स्थितो यथा प्रेक्षकस्य य पराङ्मुखीभवनीत्यर्थः । एष प्रवृत्तये दाक्षिणात्यादिके क्रमः एतद्विपरीतमन्यत्र । प्रवृत्त्यवयवोद्भावितं क्रममत्रशब्देन सूचयति । तेनेदमाह प्राधान्येनोत्तराभिमुखं दक्षिणस्यामात्मनिवेदनं यथावदितिवृत्तवशात्तादृङ् निबध्यते । पूर्वप्रविष्टैः सह सम्मिलितस्य सर्वं बाह्यकक्ष्यामात्रमेवेति तुशब्दस्यार्थः ।१०। का त्विह पूर्वा दिगित्याह यतोमुखमिति समस्तं पदम् । यदपेक्ष भाण्डस्य मुखं सा दिक् पूर्वा । ननु भाण्डस्य मुखं दुर्ज्ञानमित्याह

---

१. KSS. देशात् ।
२. KSS., NS अभ्यन्तरे ।
३. NS. ते ज्ञेया ।
४. NS. मत् ।
५. GOS. दक्षिणाभिमुख ।

[1]यतो मुखं भवेद्भाण्डं द्वारं नेपथ्यकस्य च।
सा मन्तव्या तु दिक् पूर्वा नाट्ययोगेन नित्यशः॥११॥
[2]निष्क्रामेद्यश्च तस्माद्वै स तेनैव तथा व्रजेत्।
ततस्तस्य कृतं तेन पुरुषेण निवेदनम्॥१२॥
[निष्क्रान्तोऽपि च यस्त्वापि प्रविशेदपि तद् गृहम्।
ततः प्राप्य स पुरस्तेन मार्गेण निष्क्रमेण॥१३॥
अपसारयतश्चापि तेनैव सह गच्छति।
तथैव प्रविशेत् गेहमेकाकी सहितोऽपि वा॥१४॥
तस्यैव चापि प्रविशतो कक्ष्यामन्यां विनिर्दिशेत्।
परिक्रमेण रङ्गस्य त्वन्या कक्ष्या विधीयते॥१५॥
समंश्च परितो गच्छेल्लोकेषु परिवारितः।
अथ प्रेक्षणिकाश्चापि विज्ञेया ह्यन्तो गतौ]॥१६॥
सैव भूमिस्तु बहुभिर्विकृष्टा स्यात्परिक्रमैः।
मध्या वा [3]सन्निकृष्टा वा तेषामेव विकल्पयेत्॥१७॥
नगरे वा वने वापि सागरे पर्वतेऽपि वा।
दिव्यानां गमनं कार्यं [4]द्वीपे वर्षेषु वा पुनः॥१८॥

द्वारमिति। नेपथ्यगृहेण गृहस्य पूर्वं मुखं द्वारं भाण्डवादनं तु तस्य प्रतिबोधन पूर्वेण प्रवर्तते प्राग्वंशद्वारेण ॥११॥ तेनैवेति पूर्वप्रविष्टपात्रान्तर-योगेनेत्यर्थः ॥१२॥

एवं बाह्यं वा मध्यमं वापि कक्ष्यान्तरमिति दूरं वा सन्निकृष्टं वेत्यादि विभजति सैव भूमिरिति ॥१७॥ (विकल्पानां मध्यान्तरवर्तनात् [illegible]) परिक्रमविशेषं [illegible] नगरे वेत्यादिना प्रयोगे [illegible]। प्रयोगे नाट्यम्। दिव्यानां देवयोनीनां विद्याधरसिद्धान्तानां [illegible] आकाशगामिना विमानेन, मायया वा अदर्शनकरतः, कल्पाधिकां [illegible]-

---

१. KSS. does not read.

२. KSS., NS. read as—निष्क्रमेच्चापि यस्तत्र नटः कार्येण केनचित्।
पुनः प्रविशेत् तेनैव कृतं तेन निवेदनम्॥

३. KSS. सन्निकृष्टा।

४. NS. वर्षे द्वीपेऽपि।

आकाशेन विमानेन माययाप्यथ वा पुनः ।
विविधानि क्रियाभिर्वा नानार्थाभिः प्रयोगतः ॥१९॥

नाटके छन्नवेषाणां दिव्यानां भूमिसञ्चरः ।
मानुषे कारणादेषां यथा भवति दर्शनम् ॥२०॥

[भारते त्वथ हैमे वा हरिवर्षे इलावृते ।
रम्ये किंपुरुषे वापि कुरूत्तरकेषु वा] ॥२१॥

दिव्यानां छन्दगमनं [1]सर्ववर्षेषु कीर्तितम् ।
भारते मानुषाणाञ्च गमनं संविधीयते ॥२२॥

[2]अङ्केऽपि विकृष्टस्तु देशकालवशान्तरः ।
अङ्कच्छेदे तमन्यस्मिन् निर्दिशेद्धि प्रवेशके ॥२३॥

अह्नः प्रमाणं गत्वा तु कार्यलाभं विनिर्दिशेत् ।
तदानाने तु कार्यस्य अङ्कच्छेदो विधीयते ॥२४॥

क्षणो मुहूर्तो यामो वा दिवसो वापि नाटके ।
एकाङ्के संविधातव्यो बीजस्यार्थवशानुगः ॥२५॥

अङ्कच्छेदे तु निर्वृत्तं मासं वा वर्षमेव वा ।
नोर्ध्वं वर्षात्प्रकर्तव्यं कार्यमङ्कसमाश्रयम् ॥२६॥

एवन्तु भारते वर्षे कर्तव्या कार्या प्रयोगतः ।
मानुषाणां गतिर्या तु दिव्यानान्तु निबोधत ॥२७॥

इत्यादिभिः [illegible] कार्येति भवन्ति ।१९। न च दिव्यानामेव एवं प्रकारः, किं तु [illegible] नाटक इति । [illegible] चतुर्दशवर्षे । तेन [illegible] देवानां मनुष्ये दर्शनं भवति, यथा नाटके [illegible] भूमिसञ्चरः [illegible] भूमिरेव ।२०। वर्ष तु देवेषु [illegible] दिव्यानामिति । पुरुषेषु [illegible] इति न [illegible] ।२१। वर्षे प्रकाराद् हैमवता इति । हिमवति [illegible]

---

1. KSS. वर्षान्तरेषु कारयेत् ।
2. GOS. विकृष्टं यत्तु [illegible] देशं कार्यवशान्तरः ।

हिमवत्पृष्ठमध्ये तु कैलासे पर्वतोत्तमे ।
यक्षाश्च गुह्यकाश्चैव धनदानुचराश्च ये ॥२८॥
[1]रक्षःपिशाचभूताश्च सर्वे हैमवताः स्मृताः ।
हेमकूटे च गन्धर्वा विज्ञेयाः साप्सरोगणाः ॥२९॥
सर्वे नागाश्च निषधे शेषवासुकितक्षकाः ।
महामेरौ त्रयस्त्रिंशद् ज्ञेया देवगणा बुधैः[2] ॥३०॥
नीले तु वैडूर्यमये [3]सिद्धा ब्रह्मर्षयस्तथा ।
दैत्यानां दानवानाञ्च श्वेतपर्वत इष्यते[4] ॥३१॥
पितरश्चापि विज्ञेयाः शृङ्गवन्तं समाश्रिताः ।
इत्येते पर्वताः श्रेष्ठा दिव्यावासाः प्रकीर्तिताः[5] ॥३२॥
तेषां [6]कक्ष्याविभागश्च जम्बूद्वीपे भवेदयम् ।
तेषां न चेष्टितं कार्यं स्वैः स्वैः कर्मपराक्रमैः ॥३३॥
परिच्छ(च्छे)दविशेषस्तु तेषां मानुषलोकवत् ।
सर्वे भावाश्च दिव्यानां कार्या मानुषसंश्रयाः ॥३४॥

नैषा गतिरिति[illegible] एव सर्वत्र ।२८।३०। नील इति [illegible] वैडूर्यमये, एतच्च [illegible] ।३१। दिव्यानां [illegible] ।३२। ननु पर्वतान्तरेषु दिव्यपर्वतेषु [illegible] गमनं [illegible] कथमित्याह तेषामिति । [illegible] इत्यर्थः । जम्बूद्वीप इव दिव्यपर्वतेष्वपि । दिव्यानामपि [illegible] स्थानविशेषा[illegible] गतिरित्यर्थः । एतत् स्फुटयति न तेषामिति ।३३। परिच्छदविशेष [illegible] परिवार [illegible] न कार्यं इत्यर्थः । परिच्छेदो [illegible] न प्रदर्शनीयम् । [illegible] तर्हि [illegible] मानुषेति मानुष[illegible] मानुषलोकवत् यथा मानुषे [illegible] ।३४। न [illegible] एव तेषां [illegible] कार्यम् । [illegible]

---

१. NS रक्षोभूतपिशाचाश्च ।
२. KSS. तथा ।
३. KSS. सिद्धब्रह्मर्षयस्तथा ।
४. NS उच्यते ।
५. NS दिव्यावासा भवन्ति हि ।
६. NS. कक्ष्या ।

¹नेपथ्यविनियतश्च यत्तन्न कार्यं प्रयोक्तृभिः ।
इह भावा रसाश्चैव ²दृष्टावेव प्रतिष्ठिता ॥३५॥

दृष्ट्या हि सूचितो भाव ³पुनरङ्गैर्विभाव्यते ।
[एवं कक्ष्याविभागस्तु मया प्रोक्तो द्विजोत्तमा ?] ॥३६॥

पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि प्रवृत्तीनां तु लक्षणम् ।
चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च प्रोक्ता नाट्यप्रयोगत⁴ ॥
आवन्ती दाक्षिणात्या च पाञ्चाली चोड्रमागधी ॥३७॥

चारिणो, रसा स्थायिनो दृष्टावेवेति दृष्ट्यामिति व्याख्यति । दृष्ट्येति सूचितं सूचाभिनय एव विभाव्यते विभावादिविशेषयुक्तत्वे स्फुटो भवतीत्यर्थः । अत एव न तेषां चेष्टितमित्यनेन साध्योऽप्ययमर्थं पुनरुक्तः प्राधान्यात् ॥३६॥

एवं सर्वोपकारित्वादुद्देशस्य सङ्ग्रहं सर्वं पश्चादभिधानं तेनैव न यद्यपि कक्ष्याविभागः सूचितस्तथापि चारीतरिक्रमप्रसङ्गेन मत्स्याध्यायानन्तरं दर्शितः । इदानीं स्वाङ्गिकौत्पत्तिकस्याभिनयमुद्दिष्टं, तत्र वृत्तीनामग्रतो निरूपणं भविष्यति, तत्र च हेतुं वृत्त्यध्याय (अ-२०) एव वक्ष्याम । यद्यपि धर्मी पूर्वमुद्दिष्टा तथापि यत्र वार्ता प्रवर्तेत' (१३-७) इत्यनेन कक्ष्याविभागकल्पितवेशभेदाभिधानप्रसङ्गेन च देशविभाग-प्रतिपन्ना प्रवृत्तय आक्षिप्ताः । किं च पात्रस्य गति प्रवेशे कक्ष्याविभाग उत्तरद्वारेण दक्षिणात्यावन्त्यो प्रवेशः; अन्ययोस्तु सव्येनेत्येव प्रवृत्तिविभागः प्रवेशभेदमाक्षिपति । सोऽपि तस्याभिनेदमिति तदुपयोगित्वेनापि समनन्तरं प्रवृत्तयो वक्तव्या इति मनसि कृत्वाह चतुर्विधेति । प्रवृत्ति कस्मादिति प्रश्ना । कस्मादिति चतुष्प्रश्न. । अयं तावदाह पृथिव्यामिति । प्रवृत्ति देशविशेषगता वेषभाषाचारवार्ताप्रसिद्धि रुच्यते । तत्रैव योजना देशे देशे येष्वेव वेषादयो नेपथ्य, भाषा वा, आचारो लोकशास्त्रव्यवहारः, वार्ता कृषिपाशुपाल्यादिजीविका इति तान् प्रख्यापयति पृथिव्यादिसर्वलोकविद्याप्रसिद्धिं करोति । प्रवृत्तिर्वार्ताहार्यं यस्मात्निवेदने निर्देशेन वेदने ज्ञाने प्रवृत्तिशब्द । "सम्पैषा भुवने प्रवृत्तिरनघ रामेण रामस्य यत्" इत्यादौ ।

अथ सङ्ख्याप्रश्ने स्वाभिप्रायमाह यथेति देशा इति । तदुक्तत्वापि चतुष्टयी प्रवृत्तिरित्युक्तं न चत्वार एव देशाः । स्यादेतदेव तावत्यस्तावदुक्ता अन्याधिकास्तु त्यक्ता इत्याशङ्क्याह समानलक्षणश्चासां प्रयोग इत्युच्यते महद्भिरिति शेषः । प्रयोग

---

१. NS. तेषामनभिप यत्तु ।
२. NS. दृष्ट्यामेव ।
३. KSS., पुनरङ्गैः । NS. पश्चादङ्गैः ।
४. NS. प्रयोक्तृभिः ।

अत्राह प्रवृत्तिरिति कस्मात्? उच्यते पृथिव्यां नानादेशवेष-भाषाचारवार्ताः प्रख्यापयतीति वृत्तिः। प्रवृत्तिश्च निवेदने। अत्राह—यथा पृथिव्यां बहवो देशाः[1] सन्ति, कथमासां चतुर्विधत्वमुपपन्नं, समानलक्षणश्चासां प्रयोग उच्यते, सत्यमेतत्। समानलक्षण आसां प्रयोगः। किन्तु नाना देशवेषभाषाचारो लोक इति कृत्वा लोकानुमतेन वृत्तिसंश्रितस्य[2] नाट्यस्य वृत्तीनां मया चतुर्विधत्वमभिहितं[3] भारती सात्वती कैशिक्यारभटी चेति। वृत्तिसंश्रितैश्च प्रयोगैरभिहिता देशाः। यत प्रवृत्तिचतुष्टयमभिनिर्वृत्त प्रयोगश्चोत्पादितः। तत्र दाक्षिणात्यास्तावत् बहुनृत्तगीतवाद्या कैशिकीप्रायाः चतुरमधुरललिताङ्गाभिनयाश्च। तद्यथा—

इति नाट्यम्। चतसृणामासां समानलक्षणानामेकसाधारणत्वेनाह सर्वत्र प्रयोग इत्येव व्यवहारः, पृथग्जने न तस्या व्यवहारः कश्चिद्दर्शितः। यदा च नामकोपतोऽनमोहेतु नाट्यशोभनजातिमत्वादि अदृष्ट आनु पराक्रियन तथा प्रवृत्तेऽपि।

ननु चतुःसाधारणप्रयोग इत्येव समान्योऽत्र प्रवर्तते व्यवहार इत्याशङ्कयम्। विस्मरणशीलो भवान् न स्मर्यते। उक्तं पूर्वरङ्गान्ते (अध्याय ५।?) इत्येवादाक्षिणात्य-पाञ्चालदाक्षिणात्यौड्रमागधी। कर्तव्य पूर्वरङ्गस्तु ॥१०१॥ इति पूर्वरङ्गस्य प्रयोगस्य गर्भाधानीयस्थानीय इत्युक्तम्। तत्रैवाभ्युपगमपूर्वकमुत्तरमाह। ननु समविरुद्धादिना नानादेशवेषैरन्यैः अभ्युपगमोत्तरदेशादिविभेदेन प्रवृत्तिमभिदधता। आसामिति व्याख्यानम्। किमित्यादिनोत्तरं एतदुक्तं भवति वृत्तिसंश्रित वृत्तीनामिव देशानां चतुर्विधम्। ननु का प्रवृत्तिः किं तथैवाभ्युपगम्य प्रवृत्तिः। तत्राह लोकानुगुणानुसारेण। लोकस्य हि दक्षिणापथ पूर्वदेश, पश्चिमदेश उत्तरभूमिरिति चतुर्धा विभागोऽस्ति, न चैव निर्निबन्धन (चित्तवृत्तिभेद) नाट्यसमभवात्। तथाहि दाक्षिणात्येषु शृङ्गारप्रचुरतया कैशिक्या संभव। पश्चिमदेश्यावन्त्येव सहृदीना तनु सात्वि, सति धर्मे प्राधान्ये सात्वत्यपि। प्राच्येषु तु घटाटोपवाग्बाहुल्यप्राधान्यात् भारत्यारभट्यो योग। उत्तरभूम्यां यद्यपि प्राधान्याद् भारत्यारभटीयोगस्तथापि कैशिकीलेशानु शृङ्गारमयप्रयोगमहिम्नो जना। यद्वक्ष्यते "प्रयोगस्त्वन्यथोत्तमः" (१३-४?) इति। अयमत्र तत्प्रयोजन नृत्तवाद्यादि। इत्येव चित्तवृत्तिभेदसाहचर्यान्नोक्तस्य देशचतुर्धा-विभाग न एतस्मिन्नुक्त।

---

१. NS. नानादेशा।

२. NS लोकानुमतेनवृत्तिसंश्रितस्य।

३. NS भारत्यारभटी सात्वती कैशिकी चेति। वृत्तिसंश्रितैश्चाभिहिता प्रयोगैरभिहिता।

महेन्द्रो मलयः सह्यो मेकलः पालमञ्जर[1] ।
एतेषु ये श्रिता देशाः स ज्ञेयो दक्षिणापथः ॥३८॥
[2]कोसलस्तोशलाश्चैव कलिङ्गा यवना खसाः ।
द्रविडान्ध्रमहाराष्ट्रा वैण्णा वै वानवासजा[3] ॥३९॥

दक्षिणस्य समुद्रस्य तथा विन्ध्यस्य चान्तरे ।
ये देशास्तेषु युञ्जीत दाक्षिणात्यां तु नित्यशः ॥४०॥
आवन्तिका वैदिशिका सौराष्ट्रा मालवास्तथा ।
सैन्धवास्त्वथ सौवीरा [4]आवर्ता सार्बुदेयका[5] ॥४१॥
दाशार्णास्त्रैपुराश्चैव तथा वै मार्तिकावता[6] ।
कुर्वन्त्यावन्तिकीमेते प्रवृत्तिं नित्यमेव तु ॥४२॥

सात्त्वतीं कैशिकीं चैव वृत्तिमेषां समाश्रिता ।
भवेत् प्रयोगो नाट्येऽस्य स तु कार्यं प्रयोक्तृभि ॥४३॥

ननु किमित्यय संक्षेप आदृत । आह । यस्माल्लोके यद्विधवेषभाषाचारादि भुवन दृष्टं प्रतिपद यावन् मनुष्यान् शिक्षितुमभ्यस्मितु वा प्रयोक्तु द्रष्टु वा, चित्तवृत्तिप्रधान चेद नाट्यमिति तदेव यावन् न्याय्यम् । एतदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह भारतीत्यादिना । प्रयोगे वाग्व्यापारेष्वाश्रु अभिनिवृंत्त लोकप्रसिद्धमित्यर्थः । चकारेण तत्र प्रदर्श्यते । तल्लोकप्रसिद्धचतुष्टयमवलम्ब्य ब्रह्मणा प्रयोग उत्पादित । अथ गत्यविचरन्तर्नैर्वृत्तीनां चतुर्विध दृष्टान्तनामाश्रित्य व्याख्यात, तत्र च वैषम्येण दूषणमुक्तम्, वृत्तीना हि मनिश्रित्त चतुर्धात्वि प्रवृत्तीनां तस्माच्चतुष्टयमात्रेण दृष्टान्तोऽयमिति व्याख्यानेषु गजस्नानीयतया आनयनेनालूनविशीर्णं क्षुन्न इत्यास्ता तावत् ।

कैशिकी प्रायेण एषु इति बहुव्रीहि । असामानाधिकरण्याल्समानाधिकरण्येऽपि वा सामान्ययामाहृत्ये भाषितपुंस्काभावान्न पुंवद्भाव । वेशोनिवृंत्तास्तेषु भवा वैश्यादिव्युत्पत्तिनिमित्तमात्रम् । एतच्च वक्ष्याम संक्षेपेण (अध्या २०) । दक्षिणसमुद्रस्य विन्ध्यपर्वतस्य च मध्ये ये देशास्तेषु दाक्षिणात्या ।३९। एतेनैव सिद्ध सति देशभेदाना प्रतिपदपाठस्तदन्तरालाना पर्वतकच्छादिम्लेच्छानां निषेधेन, प्रसिद्धया देशोपसंग्रहणार्थं कर्तव्यम् । एवमुत्तरत्र ।४१। नित्यमेव त्विति अनादिरयं देश-

---

१ NS, मेघक वालपञ्जर. KSS. मेदार- पलपञ्जर. ।
२. NS. कोशला ।
३. KSS, NS. वानवासिजा. ।
४. NS. आनर्ताः ।
५. KSS. सार्बुदेयकाः ।
६. KSS., NS. वैदर्भिकाश्च ना. ।

अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च वत्साश्चैवोड्रमागधाः ।
पौण्ड्रा नेपालकाश्चैव अन्तर्गिरिबहिर्गिराः[1] ॥४४॥
तथा प्लवङ्गमा ज्ञेया मलदा मल्लवर्तकाः ।
ब्रह्मोत्तरप्रभृतयो भार्गवा [2]मार्गवास्तथा ॥४५॥
प्राग्ज्योतिषाः पुलिन्दाश्च वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः ।
प्राङ्गाः प्रावृतयश्चैव युञ्जन्तीहोड्रमागधीम् ॥४६॥
अन्येऽपि देशाः प्राच्यां ये पुराणे सम्प्रकीर्तिताः ।
तेषु प्रयुज्यते ह्येषा प्रवृत्तिश्चोड्र[3]मागधी ॥४७॥
पाञ्चालाः सौरसेनाश्च काश्मीरा हास्तिनापुराः ।
बाह्लीकाः [4]शल्यकाश्चैव मद्रकौशीनरास्तथा ॥४८॥
हिमवत्संश्रिता ये तु गङ्गायाश्चोत्तरां दिशम् ।
ये श्रिता वै जनपदास्तेषु पाञ्चालमध्यमा ॥४९॥
[5]पाञ्चालमध्यमायां तु सात्वत्यारभटी स्मृता ।
प्रयोगस्त्वल्पगीतार्थ आविद्धगतिविक्रमः ॥५०॥
द्विधा क्रिया भवत्यासां रङ्गपीठपरिक्रमे ।
प्रदक्षिणप्रदेशा च तथा चाप्यप्रदक्षिणा ॥५१॥

[illegible] ॥४३॥ [illegible] ॥४४॥ तत्र प्राग्देशानां [illegible] ॥४५॥ पुराणे [illegible] ॥४६॥ [illegible] ॥४८॥ [illegible] ॥५०॥ [illegible] ॥५१॥

---

१ KSS, NS अन्तर्गिरिबहिर्गिराः ।
२. KSS, मार्गवास्तथा ।
३. GOS, चारणाः ।
४ NS. त्वोड्रमागधी ।
५. KSS. reads this after two verses.

आवन्ती दाक्षिणात्या च प्रदक्षिणपरिक्रमे ।
अपसव्यप्रदेशास्तु पाञ्चाली चोढ्रमागधी ॥५२॥
आवन्त्या दाक्षिणात्याया[1] पार्श्वद्वारमथोत्तरम् ।
पाञ्चाल्यामोढ्रमागध्यां योज्यं द्वारन्तु दक्षिणम् ॥५३॥
[2]एकीभूता पुनश्चैता प्रयोक्तव्या प्रयोक्तृभिः ।
[3]पार्षदं देशकालौ चाप्यर्थयुक्तिमवेक्ष्य च ॥५४॥
येषु देशेषु या [4]कार्या प्रवृत्तिः परिकीर्तिता ।
तद्वृत्तिकानि रूपाणि तेषु तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥५५॥
एकीभूता पुनस्त्वेता नाटकादौ भवन्ति हि ।
अवेक्ष्य वृत्तिबाहुल्यं तत्तत्कर्म समाचरेत् ॥५६॥

दक्षिणोत्तरव्यतिरेकेण परिक्रमणस्थानाभावात् नैरट्याद् द्वे प्रवृत्ती एकीकृत्य प्रयोगाभिधानम् । तत्र दाक्षिणात्य उत्तरेण द्वारेण प्रविश्य पश्चिमाया दिशि परिक्रम्य ततोऽपि दक्षिणस्या तत. पूर्वस्या तत, उत्तरस्या परिक्रमेन । परिक्रम्य च तस्यामेव दिश्यात्मनिवेदनं कुर्यात् । तदुक्तं दक्षिणाभिमुख इति । तत उत्तरस्या पूर्वा ततोऽपि दक्षिणा तत पश्चिमा प्राप्योत्तरद्वारेणैव निष्क्रामेत् । एवं सात्वत्यादौ, तद्विपर्ययेण पाञ्चाल्या । तदन्या दक्षिणद्वारेण प्रवेशो निष्क्रमण च प्रदक्षिणेन दक्षिणदिशा प्रवेशोऽन्यन्तरव्यवस्थितपात्रनिकट एवेति स्यात् । एवमपसव्यप्रवेश इति ॥५४॥

विशेषान्तरमाह एकीभूता इति । पार्षदमिति । परिषदि स्वामित्वकृत या प्राधान्य देशकृत कालकृत प्रयोजनकृत बहुतरपात्रपरीक्षायानोचित यद्वैचित्र्य तत्कृत मिदमवेक्ष्य सङ्करोऽपि कर्तव्य, तदाह एकीभूता इति प्रधानानुयायित्व एवेत्यर्थ. ॥५५॥

एव प्रयोक्तरि परिक्रमोपयोग । प्रवृत्तीना प्रत्येकविषयेऽपि त दर्शयन्नाह येषु देशेष्वित्यादि या प्रवृत्तिरित्यर्थ, सा वृत्तिर्येषु रूपकेषु तेषु । तेन काश्मीर देशगत नायक नाटिकानुचिता यस्या कैशिकीप्राधान्ये दाक्षिणात्योचितत्वात् । देशादौ-चित्ये सर्वत्रैव तद्व्यावर्तनेन प्रतीतिविघाताद्रसमयत्वाभाव । रसाश्च नाट्यस्य प्राणा: प्रतीतिरपि वा परैव भवेत् असत्यतागङ्का च समूलघात विहन्यादेव प्रयोग-मित्यनेनाभिप्रायेणाह तद्वृत्तिकानीति । येषु देशेषु यो वृत्तिप्रकार उक्त. स येषु रूपकेषु नाटकादीनामन्यतमेषु भवति, तानि रूपकाणि तेष्विति तद्देशगतनायकप्राधा-न्येन कर्तव्यानि कविना नटेन च ॥५६॥

---

१. KSS , NS. योज्य ।
२. NS. एकभूता ।
३. KSS., NS. वर्ग च देशकालौ च ।
४. KSS., NS. पूर्वम् ।

[सार्यं बाहुल्यमेकस्य शेषाणामथ बुद्धिमान्।
शेषामन्यस्य बाहुल्यं प्रवृत्तिं पूरयेत्तदा] ॥५७॥
प्रयोगो द्विविधश्चैव विज्ञेयो नाटकाश्रयः[1]।
सुकुमारस्तथाऽऽविद्धो नाट्ययुक्तिसमाश्रयः ॥५८॥
यस्त्वाविद्धाङ्गहारस्तु च्छेद्यभेद्याहवात्मकम्।
मायेन्द्रजालबहुलं पुस्तनेपथ्यसंयुतम् ॥५९॥
पुरुषैर्बहुभिर्युक्तमल्पस्त्रीकं तथैव च।
सात्वत्यारभटीयुक्तं [2]नाट्यमाविद्धसंज्ञितम् ॥६०॥
डिमः समवकारश्च व्यायोगेहामृगौ तथा।
एतान्याविद्धसंज्ञानि विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥६१॥
[3]एषां प्रयोगः कर्तव्यो दैत्यदानवराक्षसैः।
उद्धता ये च पुरुषाः शौर्यवीर्यबलान्विताः ॥६२॥
नाटकं सप्रकरणं भाणो वीथ्यङ्कनाटिके।
सुकुमारप्रयोगाणि मानुषेष्वाश्रितास्तु ये ॥६३॥

नाट्यशब्दवाच्यस्य प्रयोगस्याश्रयो नाटकशब्दोऽत्र न रूपकविशेषे, अपि तु नाट्य एव यथा—

"हास्यरसप्रधानानि यानि स्युः कार्योत्पन्नानि नाटके" (अ २२) इत्यत्र नाटक- मुनयति प्रेक्षकान् (स्वावेशेन) सवेशेन ? स्थूलतया च यथा तद्भावानुप्रवेशेन प्रयोक्तृणामिति। नाटके कुतानिति पाठे गात्राणि विक्षिप्यन्ते अभिनयप्रयोगायाऽस्मादिति गात्रयात। अन्ये तु नटशब्दात् नाटकादिवच्चरणार्थे वुञ्प्रत्ययो नटानां धर्म इत्यर्थमिति शाखचरणयोरत्र इत्याद्यादिविशेषणत्वाद् वुञित्याह (पा—४-१-११४) लौकिके च भिन्नमिति नैव शक्तिसमेतविशालिक स्वास्थमिति ॥५८॥ आविद्ध उत्कट, अङ्गानां हारो हरणं यत्र। छेद्यं छेदनं प्रधानं आहवं समानं, आहवे परस्परं योधा वर्तन्ते। माया मन्त्रौषधादिकृतं रूपपरिवर्तनादि, इन्द्रजालं हस्तलाघवशास्त्रादिकृतं, पुस्तं हस्त्यश्वादिकृतं ॥५९॥ आविद्धं स्त्रीकर्मरहितानां स्वरूपं इत्यर्थे एव वदाम ॥६०—६१॥

शौर्यमभीरुत्वं वीर्यमुत्साहः, बलं कायधर्मं पराक्रमं ॥६२॥ मानुषेष्विति बाहु- ल्यापेक्षमेतत्। एतं चत्वारि भिन्नानि डिमादीनि उद्धतानि, षट् सुकुमाराणि नाटकादीनि ॥६३॥

---

१. KSS नाट्यकाश्रया।
२. NS. नाट्यमाविद्धमेव तत्।
३. KSS एष।

यच्च बाह्यप्रयोगेषु प्रेक्षागृहविवर्जिते ।
दिग्विदिक्ष्वपि भवेद्रङ्गः कदाचिद् भर्तुराज्ञया ॥६४॥

पृष्ठे कृत्वा कुतप नाट्ये युक्तता यतो मुख भरता ।
सा पूर्वा मन्तव्या प्रयोगकाले तु नाट्यज्ञै. ॥६५॥

द्वाराणि षट् चैव भवन्ति चास्य रङ्गस्य दिग्भागविनिश्चितानि ।
नाट्यप्रयोगेण खलु प्रवेशे प्राच्यां प्रतीच्यां च विशि प्रवेश ॥६६॥

विधानमुत्क्रम्य यदा च रङ्गे विना प्रमाणाद्विदिश प्रयोगे ।
द्वारन्तु यस्मात्तामुखङ्गभाण्ड प्राचीं दिशं तां मनसाऽध्यवस्येत् ॥६७॥

वयोऽनुरूप प्रथमन्तु वेषोऽनुरूपश्च गतिप्रचार. ।
गतिप्रचारानुगतश्च पाठ्य पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्य ॥६८॥

धर्मी या द्विविधा प्रोक्ता मया पूर्वं द्विजोत्तमा ? ।
लौकिकी नाट्यधर्मी च तयोर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥६९॥

स्वभावभावोपगत शुद्ध त्वविकृत तथा ।
लोकवार्ताक्रियोपेतमङ्गलीलाविवर्जितम् ॥७०॥

एनमनन्तरङ्गोपकारित्वात्कक्ष्यामाधारमुक्त्वा तदाक्षिप्त च वृत्तिभेदमभिधाय धर्मो निरूप्यते । तथा हि लोकस्वभावमेवानुवर्तमान धर्मीद्वयम् । लोको नाम जनपदवासी जन , जनपदश्च देश एव, स च प्रवृत्तिक्रमेण प्रपञ्चित., तत्प्रसङ्गेनैव तावद्धर्म्योपाना । सा चाङ्गिकरोपनया वक्तव्या । प्रसङ्गाच्च वाचिकाहार्यादि विषयाभ्युच्चनं तुल्यलक्षणत्वादिति । सा च द्वेधा । यद्यपि लौकिकधर्मव्यतिरेकेण नाट्ये न कश्चिद्धर्मोऽस्ति, तथापि स यत्र लोकार्पणप्रक्रियाक्रमो रञ्जनाधिक्य-प्राधान्यमभिरोहति कविनटव्यापारे वैचित्र्य स्वीकुर्वन् नाट्यधर्मीत्युच्यते ।

सङ्केतवाह धर्मी या द्विविधेति । प्रोक्ता इष्टिरेत्यर्थ । पूर्वमिति रसा भावा' इत्यादिसङ्ग्रहविभागावसरे (अ ६-१०) ६।। लौकिकस्य धर्मस्य मूलभूतत्वान्नाट्यधर्मे वैचित्र्याधिक्यरभिलिख्यावीयन्तेन लोकधर्ममिव लक्षयति स्वभावभावोपगतमि-त्यादि । काचिल्लोकविषया धर्मी, काचिन्नाट्यविषया । यो यस्य स्वभावतो भाव: स्थात् स्थायिव्यभिचार्यादि: तेनोपेतम् कथमधिकृतत्वादित्याह शुद्धमिति । शुद्धत्वात् अविकृत्यितेनाध्यासितत्वात् । तथा, इति कृत्वा । लोकवार्ता लोकप्रसिद्धि: तस्या या क्रिया व्यवहारो वृत्तान्तस्तया शुद्धमेव कृत्वा युक्त यन्नाट्य नटनीय कार्य सा लोकधर्मी धर्म्यास्तु लस्वाभेदोपचारात्साभानाधिकरण्यम् । अङ्गलीलया वर्त-नादिकया वर्जित कृत्वा ।७०। स्वभावव्यञ्जनप्रहारलाभावगदविवादादावित पताका-दिना योऽभिनयस्तेनोपेतम् । नानात्वेन च स्त्रीपुमादि स्त्रिया प्रयोज्याया योपिदेव

स्वभावाभिनयोपेतं नानास्त्रीपुरुषाश्रयम् ।
यदीदृशं भवेन्नाट्यं लोकधर्मी तु सा स्मृता ॥७१॥

[1]अतिवाक्यक्रियोपेतमतिसत्त्वातिभावकम् ।
लीलाङ्गहाराभिनयं नाट्यलक्षणलक्षितम् ॥७२॥

स्वरालङ्कारसंयुक्तं[2]मस्वस्थपुरुषाश्रयम् ।
यदीदृशं भवेन्नाट्यं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७३॥

प्रयोक्त्री पुंसि पुरुष इत्येवंभूतं यत्राभ्यस्तचेष्टितं सा लोकधर्मी [illegible] । यदि वा समुदायरूपं काव्यं तदा मनस एवंविधानुना धर्मी ।

एतदुक्तं भवति—यदा कविर्यथावृत्तं वस्तुमात्रं वर्णयति नटश्च प्रयुङ्क्ते, न तु स्वबुद्धिकृतं रञ्जनावैचित्र्यं, तदानुप्रवेशवशात्तदा [illegible] प्रयोगभागश्च लोकधर्मीत्युक्तो धर्मी । अथाभिनये सहकारिभिः [illegible] नेति [illegible] प्रवेशनाद् गृह्यतामेव । काव्यनाट्ययोर्हि नानापुरुषाश्रयं वा वैचित्र्ययोगित्वं वा धर्मः । तत्र विशेषेणाभावमुद्भावयन्नुक्तं [illegible] ॥७१॥

अथ नाट्यधर्मीं लक्षयति अतिवाक्यक्रियोपेतमिति । [illegible] वा उचितरञ्जकेनिवृत्तकल्पनाभिमता क्रिया । यथा [illegible] यथा [illegible] । [illegible] स्वभाव [illegible] यथा स्वभाव[illegible] विद्युत् [illegible] । एवंभूताभिनयं तद्युक्तं नाट्यधर्मी [illegible] तु नाट्यलक्षणलक्षितं [illegible] मनोहरा च अङ्गहारा [illegible] ॥७२॥ स्वरालङ्कार[illegible] यत्र च पुरुषा न स्वस्थे तिष्ठन्ति, अपि तु स्त्रीवेषमाश्रिताः प्रयोज्य पुरुषो यत्र [illegible] अपि तु क्रिया [illegible] नाट्यधर्मी । [illegible] अपि तु [illegible] ॥७३॥ न [illegible] लोकेऽपि [illegible] न भवति । [illegible] —

नटस्यापि न तस्यास्ति सर्वेषां [illegible] ।
[illegible] यत्र स्यात्सम्भवस्तु [illegible] ॥

---

१ KSS अभिवाक्य ।
२. KSS, NS मस्वस्थ- ।

लोकप्रसिद्धं द्रव्यन्तु यदा नाट्ये प्रयुज्यते।
मूर्तिमत् साभिलापञ्च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७४॥
आसन्नोक्तन्तु यद्वाक्यं न शृण्वन्ति परस्परम्।
अनुक्तं श्रूयते वाक्यं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७५॥
शैलयानविमानानि चर्मवर्मायुधध्वजाः।
मूर्तिमन्तः प्रयुज्यन्ते नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७६॥
[य एकां भूमिकां कृत्वा कुर्वीतैकान्तरेऽपराम्।
कौशल्यादेककर्तृत्वाद्धा नाट्यधर्मीति सा स्मृता] ॥७७॥
या गम्या प्रमदा भूत्वा गम्या भूमिषु युज्यते।
गम्या भूमिरगम्या च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७८॥
ललितैरङ्गविन्यासैस्तथोत्क्षिप्तपदक्रमैः।
नृत्यते गम्यते यच्च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७९॥
योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखक्रियात्मकः।
सोऽङ्गाभिनयसंयुक्तो नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥८०॥
यश्चेतिहासवेदार्थो ब्रह्मणा समुदाहृतः।
दिव्यमानुषरत्यर्थं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥८१॥

यत्र नियमहेतु लौकिकस्य तत्र नाट्यधर्मी व्यापकत्वमिति बहुतरोदाहरणनिदर्शन दिशा दर्शयितुमाह लोकेति अभियोज्य क्रियासु यद् मूर्तं स्यात् चैतन्यं साभिलाप लोकेऽपि कलाशिल्पिकल्पनाकलितमनन्यदपि मूर्तिसंपादनेन प्रयुज्यते प्रयोग क्रियते। यथा मायापुष्पके "तत प्रविशति ब्रह्मणाप" इति।७४। न शृण्वन्ति जनान्तिकापवारितक्यो। अनुक्तं श्रूयते, आकाशभाषितं, मनादावाकाशादौ।७५। मूर्तिमन्त इति प्रक्रियासु यथेष्टमायतन्त्वात्प्रयुज्यन्त इत्यर्थ। तद्यथा—'अग्रे पर्वत एव पथमत्र गन्तव्यम्" इत्यादि। चर्म भेटकं वसुनन्दादि अपूर्णरूप दारुवस्त्रचित्रादिरूपतया प्रयुज्यते।७६। ललितैरिति आवेष्टितादिचतुर्विधकरणोपगृहीतवर्तनाप्रवर्तितै। उत्क्षिप्तानि यानि पदानि तेषां चतुस्तालादिना (अ ९-२७२-२८६) क्रमात्तालविभागाच्चतुष्कलत्वादय.। च शब्द इवशब्दार्थ.। नृत्यत इव यद् गम्यते नृत्तसदृशी या विलासा सा गतिरित्यर्थ। तद्भावे नटी।७९। एतत्प्राणितमेव नाट्यमित्याह योऽयं स्वभाव इति। अङ्गरागोद्यानादिभिरभिनयैश्च संयुक्तस्य लोकस्य भावानुभावविलासौपयिकत्वेन विधायकस्य नाट्यधर्मीत्वं विधानमिति प्रथमाध्याये (१-११८) श्लोकाद्भिन्नार्थं एवाय तत्र नाट्यलक्षणपरो वाक्यार्थ इति विवृत चैतत्तत्रैवाध्याये।८०। प्रसङ्गोपयोगेन सर्वाभिनयप्रकारसारा नाट्यधर्म्यभिहिता, ता दर्शयति यश्चेति। चतुर. प्रसङ्ग द्योतयति।

यश्च कक्ष्याविभागोऽयं नानाविधिसमाश्रितः ।
रङ्गपीठगतः प्रोक्तो नाट्यधर्मी तु सा भवेत् ॥८२॥
नाट्यधर्मीप्रवृत्तं हि सदा नाट्यं प्रयोजयेत् ।
न [1]ह्यङ्गाभिनयात्किञ्चिदृते रागः प्रवर्तते ॥८३॥
सर्वस्य सहजो भाव सर्वो ह्यभिनयोऽर्थत ।
अङ्गालङ्कार[2]चेष्टाभिर्नाट्यधर्मी प्रकीर्तिता ॥८४॥
एष [3]कक्ष्याविभागस्तु धर्मी युगलमेव च[4] ।
विज्ञेया नाट्यतत्त्वज्ञैः प्रयोक्तव्याश्च तत्त्वतः[5] ॥८५॥

प्रोक्त इति समनन्तरमेव ।८२। व्याख्यातस्यैव नाट्यधर्म्या उपसंहरति नाट्यधर्मीप्राधान्यो-
उपदेशद्वारेण नाट्यधर्मीप्रवृत्तमिति । ननु न ह्यङ्गाभिनयादिति । अङ्गानि च
गीतातोद्यादीन्यभिनयश्चेति द्वन्द्व समाहार । राग इति सामाजिकप्रीति ।८३।
नाट्यधर्म्या यदि व्याख्यातस्वभावविक्रिया न प्रयोजनमुपलक्ष्यतामित्याह
सर्वस्य सहज इति । हि शब्दो हेतुमद्भाव द्योतयति । यदेवम् तस्मादङ्गिका
नाट्यगता याऽङ्गालङ्कारचेष्टा नाट्यधर्मीत्या मता प्राणती । अर्थत इति अर्थमपेक्ष्य
प्रवर्तते अभिनयश्च सर्वोऽभिनेयमर्थमपेक्ष्य प्रवर्तते ... सर्व एव सहजो भावो
लोकधर्मलक्षण उक्तो विभिन्नचारीकरणेन नाट्यधर्म्या गमकमप्रतिपन्नम् । अङ्ग गुणा
लक्षणानि च चेष्टा वर्तनाख्या अलङ्कार उच्यते ॥८४॥

कक्ष्याविभागमुपसंहरति एष कक्ष्याविभाग इति । धर्मी लोकधर्मी नाट्य-
धर्मी च प्राधान्येन प्रयोक्तव्यैव सम्बन्धात् । युगल इति प्रयोग ॥८५।

अथोपसंहारे च प्रयोजन धर्म्यादिनो उपलक्षणतया, तथाभ्यन्तराद्यविभक्तत्व
क्रमाभिधान योजयितु, प्रतिपादनाभिलापाद्यापादौ प्रयोगप्रस्तावे च प्रथमेन योज-
यति अन्येन च आविष्करणार्थमानुषङ्गति उक्तो मध्याभिनय इति च मध्यात्म ज्ञाता-
स्वधर्मा अनुगमि विभाषामनुसरावयति दर्शनम्य शास्त्रम् (कक्ष्या) चाङ्गहारेण
वस्तुनीत्युक्त तथापि, नानाध्याय सारिकप्रमदेन (अ-१६३) अङ्गुल्य भिन्नि यत्र
सामान्याभिनये च (अ २२-८१) अङ्गुष्ठम पदार्थदेशस्य पदार्थात्तरादाङ्गिकाभि-
नयोपसंहारादिवोपसंहरति । यावदेवाभिनय ... ...

---

१. KSS. ह्यभिनयार्थज ।
२ NS चेष्टा तु ।
३ NS कक्षा ।
४. KSS. धर्मीयुगला प्रकीर्तिताः ।
५. NS यत्नत ।

उक्तो मयोऽङ्गाभिनयो यथावत् शाखाकृतो यश्च कृतोऽङ्गहारैः[1] ।

पुनश्च वाक्याभिनयं यथावद्वक्ष्ये स्वरव्यञ्जनवर्णयुक्तम् ॥८६॥

[2]इति भरतीये नाट्यशास्त्रे कक्ष्यावृत्तिधर्मीव्यञ्जको नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

अङ्गाभिनयः समाप्तः ।

हास्यादौ एव यद्यपि वाक्याभिनय उक्तस्तथापि सति उक्तस्वरूपमभिनेयमिति तदाह यथावदिति, अत एव पुनरुक्तम् । स्वरा अचः । व्यञ्जनानि हलः । वर्णा अज्झल्समुदाया इति शिवम् ।८६।

श्रीभानुमण्डनमनोहरपादपद्मनिष्ठापूर्णपरिपूर्णशिरोरुहेण ।

वृत्तिः कृताभिनवगुप्तपदाभिधेन कक्ष्याङ्कुचितनलक्षणवर्णनेऽस्मिन् ॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचितायां नाट्यवेदविवृतावभिनवभारत्यां कक्ष्याप्रवृत्तिधर्म्यभिधानं (धर्मीव्यञ्जको) नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

१. NS. अङ्गहारः ।

२. KSS. इति भारतीयनाट्यशास्त्रे प्रवृत्तिधर्मीव्यञ्जको नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

यो वागभिनयः प्रोक्तो मया पूर्वं द्विजोत्तमाः ।
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि स्वरव्यञ्जनसम्भवम् ॥१॥

अभिनवभारती

द्विधापि यस्य (नर्म) मनोभिनवं विशदान्तदायान् समुपादानम् ।
वागीन्द्रियं सम्बन्धहारहेतुं शब्देश्वरं तं वन्दे नमाम ॥

आङ्गिकाभिनयानन्तरं वाचिकस्य भेदः नाट्यानुप्रवेशतया पूर्वोद्दिष्टानुक्रमस्य विषयसमर्पणप्राधान्याच्च वाचिको लक्षणीय इत्येतं मुनिरध्यायमवतारयति यो वागभिनय इति । वागेवाभिनयो वाचिकाभिनयः । पूर्वमिति षष्ठेऽध्याये स निरूप्यते तत्त्वेन नाट्याभिधानप्राधान्यात् ॥१॥

अत्र हेतुमाह वाचि यत्नस्तु कर्तव्य इति कविना निर्माणकाले नटेन प्रयोगकाले । कुत इत्याह—नाट्यस्यैषेति एषा हि तनुर्नाट्यस्य सकलप्रयोगभित्तिभूतत्वेनाङ्गिकादौ अभिनयानुग्राहकत्वात् स्वयमभिनयरूपत्वाच्च । प्रदर्शितं चैतदस्माभिराङ्गिकाभिनयारम्भ एव (अध्या—८) ।

यत्तु कैश्चिदभिधीयते चित्तवृत्तिं प्रति शब्दानां बहिरङ्गत्वम् । तदसत् । यथा हि यदुच्यते व्यतिरेकाभावान्न रसादयः शब्दवाच्या इति, तत्र सर्वं वस्तुव्यतिरेका-भावोऽसिद्धः, अभिनयचतुष्टयसामान्यं वाचि सर्वत्र प्रतीतिस्फुटतया व्याविद्य प्रयोजनाम षष्ठेऽध्याये ।

अथ शृङ्गारादिलक्षणा वाचकानामभावेऽपि तत्प्रतीतिरिति

परिणतशरकाण्डपाण्डुरा चण्डभानोः
हिमसमयनिमीलत्पुण्डरीकायमानम् ।
नयनमपरबिम्बं स्तावकिर्यान्तिकान्त
उत सुतनु ! तनोति प्राचि सन्ध्यस्य ॥

इत्यादावपि च व्यतिरेकाभावः । तदप्यसत् । एवमपि हि वृत्तिकारादिकृत् निमित्तान्तरमपि तदानीं सुवचम् । वृत्तिकोऽन्यो दोषवद्योऽन्य एव वृत्तिकत्वम् इति चेदिहापि समानम् । न हि शृङ्गारवत्त्वात् नाटके प्रतीतिस्तदर्थवाच्य,

अभिनवभारती

न च न भवति शृङ्गारशब्दात्तत्प्रतीतिः शृङ्गारहास्येति (६-१६) श्लोकस्य काकुबाधित देशीयतापत्ते । यथाभवेत हि शब्दात्प्रवर्तमानासिद्ध साध्य चाभिधातु केन प्रति-हन्यत इति साध्यमानता कापि विभीषिका । किंचेदमपि शृङ्गारायते हसति करुणा-यते इत्यादि साध्यशब्दशब्दनीयत्व प्रति किं वक्तव्यं स्यात्, अवश्यं चैतत्, अन्यथा "याते द्वारवतीं" इत्यादौ सोत्कण्ठयेति, उत्कमिति चानुवादो विफल एव स्यात्, तद्रूपास्वने तदनुभावसमार्पणस्याप्ययोगात् । स्थायिव्यभिचारिणा च भेदा-प्रतीतौ—

यान्त्या तया वलितकन्धरमाननं तत्—
आवृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या
गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

इत्यादावनुभावप्रत्ययोऽपि दुर्लभीभवेत् का कथा रसस्य, वलितावृत्तादिधान-खातादीनां कटाक्षशब्दे जीवभूतानां क्रियासु प्रतिपत्तेरभावात् । "लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेव" इत्यादावेषैव वार्ता ।

"तथा महासमरसम्भ्याकृतकण्ठग्रह" "वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्या" "कति-चिदहानि वपुरभूत्केवलमलसेक्षणं तस्याः" ॥

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्
पर्युत्सुकीभवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः ।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥

"निद्रानिमीलितदृशो मदमन्थरायाः" "बिभ्रत्यती शैलसुतापि भावमङ्गैः" इत्यादि काव्येषु सहृदयहृदयगतगम्ममुकुलनादाभूताङ्कुरितसिम्वेषु जीवितभूताना हासा-लस्योन्मुखरतिनिद्रामदरागमाभिलापागमादीनां शब्दस्पृष्टत्वेन विभावाद्यनुभाव्यत्वभावेषु वीतरागतेन धर्मार्थशास्त्रत्वमेव स्यात् । सिद्धस्वभावानामेव पदैरभिधानम् । तत्र भवतीति तदनुभवनीतिवचनाव्यस्वभावेनेति चेत्, अन्यतरधर्ममुखेन क्रियान्यस्य धर्मिणो द्वाभ्यामपि यथासङ्केताभ्यर्हाद् द्वितीयधर्मास्पर्शाभ्योभयोरपि तुल्यत्वात् । साध्यतार्थ क्रियायां जीवितमिति चेत्, धर्मद्वयवति धर्मिणि स एषोऽन्यतरधर्मपक्षपातः । न च सिद्धताधर्मोऽस्या नास्ति; तथात्वे वा कदाचिदपि कृतदर्शनं न स्यात् । भवतीति वारोपितगौणीप्रतिपत्तिः स्यात् ।

अपि वलादारोपस्थानस्य चालीनस्यैव केनापि शब्देनास्पृष्टत्वात् तस्यासिद्धा-भिधायिना वा शृङ्गारादिशब्देन स्पृश्यत एव तदर्थः । न तु सर्वो वक्ता सविकल्पति-प्रसङ्गित्वस्वरूपप्रबन्धबन्धुरताव्यतिमानुष्य हि तदिदं, न विम्वृत्ति प्रतिपादकत्वम् ।

वाचि यत्नस्तु कर्तव्यो नाट्यस्येयं तनुः स्मृता ।
अङ्गनेपथ्यसत्त्वानि वाक्यार्थं व्यञ्जयन्ति हि ॥२॥

वाङ्मयानीह शास्त्राणि वाङ्निष्ठानि तथैव च ।
तस्माद्वाचः परं नास्ति वाग् हि सर्वस्य कारणम् ॥३॥

यत्तु शृङ्गारादिशब्दाद्यवधिनं प्रतीतिरित्युच्यते, तत्र शङ्कैतस्मृति मुक्त्वा नान्यद्व्यवधानं किञ्च । विततलक्षणपौर्वापर्यविरहोऽर्थ्यामिति शङ्कैतग्रहणे कि तथा प्रतीति । एतेनान्वयाभाव उक्तः । विभावादिभ्योऽपि पूर्णवाक्यप्रविष्टापरिगतमन्त-रेण न रसोदय । (यथा)

उद्याने तु स्थिताबेनावलोक्य ददतो स्तनम्
मध्ये नृप निषण्णो च प्राप्य सन्नमसन्नतो । ॥इति॥

तस्मादपूर्णत्वे तुल्योऽन्वयाभाव । यत्तत्वाद्यत्वे वाच्यवैलक्षे रसोद्देशपर-श्लोके—'नामा तु परि (पूर्णत्वे) सिद्ध एव रसो मत" इत्यादिनिरूपितं तदुक्ता-न्यार्थतयैव न गृहीतव्यम् ॥२॥

तत्रैव स्पष्टत्वे तस्योऽप्युपायाय ' तदिदमायात -सङ्गप्रभृति वाचक तदन्वेषणमिति । अत्र व्याघोषादाने कि कि न गृहीतम् । यदयमाह—अनुभावस्तु तेन वागङ्गसत्त्वकृत ' इति (७-५) । आनुव्याचनात्मक पादिभ्यादिरूपेण द्वेद । तद्धि वाग्भवति तदीयार्थं व्यञ्जयन्ति, तावत्प्रतानि स्वार्थं व्यञ्जयन्ति एकतत्स्यात्मत्वतद्य वाचिनि समानयोगेनाह । तेजसमुपायात्मिनी किन्तु ननुपयोपायभूता परमपुरुषायत्ततावा विश्वप्रारम्भभूता भगवती भारतीत्याह वाङ्मयानीति । शानि पत्नत्वाया निष्ठा येषाम् कुत इत्याह वाचिति इह भारता तत्तन्नवल्यतित्रलक्षणार्थप्रियाप्रारम्भादिकृत सगरव सम्प्रधानबोध(स्व)भूतम्(त,रत्नसग श्रृण बोधस्य पारमेश्वर्यं स्वातन्त्र्य प्रत्ययमपात्मरमेव उदर्चितस्वरायोनि विमर्शभावमन्त्रमनुष्याद् प्रत्यभिज्ञादी, अस्मात्मिन्द तद्धिवासे भेदगादविसंवादाश्च च । एव वाच्येवावगतिवा सैव न निसाद्दिरी अवभासनैव हि परमार्थतो निवेदनम् । तदाह वाचि यत्नवति । वाचेव विज्ञानुवता-नीति श्रुते तत्त्वविवर्तादिस्वरस्य च प्रसाधितं तत्र भवद्भिरस्मद्गुरुभिरस्मृतिभिरिति तदिहानुसरणीयम् । सर्वाग रसे च वाच इतिवृत्तं तं नाट्यस्य शरीर परिकीर्तितमिति (अ १६।१) यदवन्ते तन्न विरुद्ध, तस्यापि वाङ्मयत्वादिति सर्वत्र निर्णेष्यते ॥३॥

तत्र शास्त्रान्तरप्रसिद्धानपि स्वाद्गुणेन बर्बरितार्थं नटस्य च तत्र उपयोगितेवे विश्रान्तिरचनानिरूपणस्थनयोपदेशार्थमागमात् निदिशति आगमेत्यादि । तदङ्गारेण स्यातोऽन्वयेन नैवानुभवता च योग, सुभिन महामिह मे, सुख्यमिति सन्धे प्रतीति स्यात् । अर्थभेदेऽपि स्वरूपतोऽनर्थ सात्त्विक, विपर्ययेन च 'अस्मात्-दिस्पन्न निषव' इति हि वर्णभेदे 'अस्मादिस्पन्न मते निषद्य ' इति दुर्वचनम्, अयवम् च, 'भद्र मधात्र

अभिनवभारती

वदस्य सतयही यद् वेपते वनीविनम् इति—अत्र रौद्रे भोक्ष्यतीति हृद्यम् । अत्र 'लोचने कदा समाजिष्यति' इति, न तु कदा समाध्यतीति, एवं वैकल्पिकेऽपि आगमे सौन्दर्यात् । अभावपक्षे वा "आश्लिष्य प्रियन इति सुव्यक्तमेव । एवान्तःप्रनीतिनरचेति घटोऽसत्त्वपक्ष एव । आगमेनादेशोऽप्युपलक्ष्यते । मुखाशब्दस्थाने न मूढाशब्द- प्रयोगार्ह: ।

नाम यथा मदनरिपुरिति भगवत्पर्यायश्चेति तदीयशृङ्गारवर्णने न प्रयोज्यम् । आख्यातमपि, किन्तु यद्वैचित्र्यमावहति (तत्प्रयोज्यम् यथा) "स्मरसि स्मर मेखलागुणैः इति वर्तमानप्रत्ययेन तत्कालाकरणमुपलम्भविषयता, त्वमेवात्र साक्षी अनृत न प्रहरित, अन्यथा स्मृतवानिति मेखलागुणैरिति स्यात् । उपसर्गोऽपि प्रकृतार्थयोगी यथा—विधिना न निर्मितः कृता इत्यर्थे न मिति । अधिकद्योतको यथा— मुहुरपनिदं प्रियालुप्यते" इति । उपसर्ग कर्मप्रवचनीया अप्युपलक्ष्यन्ते (यथा) "कः स्यादर्शनात् प्रति", "विधिनो नास्तीति पुनरेव स्यात् । अर्जुनहते विविनामिति ।

मीमांसते हृदयमात्मन एव बाला
नाम्नापि मानरलना सहते न जातु ।

न तु चित्त विचारयत्यात्मन एवेति । एवं मुख्यानुप्रत्ययपद न तत्र इत्यु वाक्यं गौरवभयात् नोदाहृतम् ।

स्त्रीप्रत्ययो यथा—'अभ्यामीन न वैदग्धी कुतीति न तु वैदग्ध्य कृतीति; स्त्रीप्रत्ययेन सौभाग्यातिशयप्रतीते ।

तद्धितपद तद्धितप्रत्ययोपलक्षणम् तद् यथा—"शाश्व व वपुर्यदा" इति न तु समूणा वेति, तद्धितवृत्त्या ह्येकार्थीभावान्वयात् तद्गतामीरूपमपि यशसो स्वयप्राही- षड्गुरित्यर्थं । निपातो यथा—"हा हा हा देवि धीरा भव" । सूचक—आ. ? किमत्र किरातेषेन वान्ति वर्णानिया विशेषेण निरङ्कुशा इति । समासेन एकार्थीभावे यत्र सति वृत्तम् ' यथा—मध्येगङ्गायमुनयनु (नेति ?) न तु मध्ये गङ्गायमुनयोरिति । एवं समासान्तरेषु वाच्यम् । मुद्रेषु मर्हीपेषु चागमादयो निवृत्यन्ता विद्यन्ते यत्रेति मत्वर्थोपि च ।

सन्धिर्द्विधा नैरन्तर्यरूप. इतेपदच—मवनोयेति । विपर्ययेण नैरन्तर्यं अभिधता तत्रास्थिरा इति इतेयं बीभत्साद्यालने । सूत्र याज्ञमिति पृथगपि द्वियुति, मङ्गः पदयोः, नैरपदत्ता, ब्रह्ममूत्रमित्यनुस्वारस्योत्तरसम्प्राप्तिव्यतिरेकेण चात्मनि विश्रान्तिर्यिपुमराक्यत्वादेवपदवङ्गेत्र ।

आगमनामाख्यातनिपातोपसर्गसमासतद्धितैर्युक्त
सन्धिवचनविभक्त्युपग्रहनियुक्तो वाचिकाभिनयः ॥४॥
द्विविधं हि स्मृतं पाठ्यं संस्कृतं प्राकृतं तथा ।
तयोर्विभागं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥५॥
व्यञ्जनानि स्वराश्चैव सन्धयोऽथ विभक्तयः ।
नामाख्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्धितास्तथा ॥६॥
एतैरङ्गैः समासैश्च नानाधातुसमाश्रयम् ।
विज्ञेयं संस्कृतं पाठ्यं प्रयोगञ्च निबोधत ॥७॥

विभक्तयः सुप्तिङः, तयोः कारकसम्बन्धो निर्दिष्टोपग्रहात्मोपलक्ष्यन्ते । यथा "पाण्डिम्नि मग्नं वपुः" इति वपुष्येव मज्जनकर्तृत्वं महायन्। पाण्डिम्नश्चाधारतां द्योतयन्तीव रञ्जयति, न तु पाण्डुत्वभावं वपुषीति । तद् शास्त्रान्तरेषु वाच्यम् ।

वचनं यथा—"पाण्डवा यस्य दाराः" गर्वं च पृथक् पैरर्यं । तथा वैचित्र्येण "त्वं हि रामस्य दारा किम्" "मैथिली तस्य दाराः"। लिङ्गाद्युपग्रहं, यथा—पौनिस्त्वं दर्शनेति न ते दर्शनं प्रतास्तवति । (कुर्वाणो ?) कुरुते भुजनालिना श्रेयम् । न तु कुरुते। भुजनालि (नि पुंस) लिङ्गम्। परिमृदितमृणालीकोमलान्यङ्गकानि । आगमनाद् वैचित्र्यं यथा—आयातेऽपि विकारकारणमहो वक्त्राम्बुजन्माऽग्य" । नियुज्यते भिन्नार्थामिति नियुक्तो धातुः तस्य वैचित्र्यं यथा "प्रसन्न कुमारान् जगत्" न तु भुक्तम् । एतनेरदनमात्रे परिभाषितेऽपि भागानिश्चयमरम्भ कुमारान्तेऽन्न वर्तते । पूर्वं यदुक्तापि इन्द्रग्मारस्थीय । एतदेवोक्तमोऽभिनवगुप्ताचार्येणोक्तं "सुप्तिङ् यत्ने" इत्यादि । अन्यत्रापि मुखादिस्वनेति ॥४॥

एतैरेव दशभिरङ्गैर्विभक्तं पठितावाचकशब्दनिष्ठो व्यवहार उक्तः । स्थान (प्रयत्ना) (करणा ?) दिज्ञानञ्च कवेर्गाऽशिथिलसमूलरस्यादिगुणविशेषविभागायोपदिष्टं न च तस्य गमकगुणकारणोपदेशाय । वर्णेन उपादानं मावत्येंन प्रयत्नमोस्त्वंशानार्थं यथा—दृष्टान्तः धनिनमनुसरन् घ निधन । घोष इति अनुप्रदानं विशेषः । नासिका तदुच्चारणेऽपि यस्य तथाभूतो धर्मोऽनुस्वारः ।
तत्र घोषवाहुल्याद् गाढता यथा—

"अङ्ग दर्पनिर्विडपञ्चनमङ्गनानां
नैदाघ्यप्रागमदनं न तु मन्मथस्य ।"

अत्र भकारनकाराभ्यां प्रयोगो । एतदर्थञ्च स्थानादिविभाग उच्यते । एतद् (भागा) स्वर ? मध्यताम्यादे (१७) स्फुटदिस्थान । ॅ ग्रन्थोच्चारणात् ककारपकारौ । जिह्वामूलेन (जिह्वमूलं) स्थानम् । करणञ्च ॥७॥

अकाराद्या स्वरा ज्ञेया औकारान्ताश्चतुर्दश ।
हकारान्तानि कादीनि व्यञ्जनानि विदुर्बुधाः ॥८॥

तत्र स्वराश्चतुर्दश-अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ इति स्वरा ज्ञेयाः ॥

कादीनि व्यञ्जनानि यथा-क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह इति व्यञ्जनवर्गः ।

वर्गे वर्गे समाख्यातौ द्वौ वर्णौ प्राग्व्यवस्थितौ ।
अघोषा इति ये त्वन्ये सघोषाः सम्प्रकीर्तिताः ॥९॥
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलश्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥१०॥

अ कु ह विसर्जनीयाः कण्ठ्याः । इ चु य शास्तालव्याः । ऋ टु र षा मूर्धन्याः । ऌ तु ल सा दन्त्याः । उ पुपध्मानीया ओष्ठ्याः । ≍प≍ फ इति प फाभ्यां प्राक् अर्धविसर्गसदृश उपध्मानीयः ≍क≍ ख इति कखाभ्यां प्राक् अर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः । ए ऐ कण्ठ्यतालव्यौ । ओ औ कण्ठोष्ठ्यौ । वकारो दन्तोष्ठ्यः । ङ ञ ण न मा अनुनासिकाः विसर्जनीयं औरस्यं इत्येके । सर्ववर्णानां मुखं स्थानमित्यपरे ।

द्वौ द्वौ वर्णौ तु वर्गाद्यौ शषसाश्च तथोत्तरे ।
अघोषा घोषवन्तस्तु ततोऽन्ये परिकीर्तिताः ॥११॥
एते घोषाघोषाः कण्ठ्योष्ठ्या दन्त्यजिह्व्यानुनासिक्याः ।
ऊष्माणस्तालव्या विसर्जनीयाश्च बोद्धव्याः ॥१२॥
गघङ जझञ डढण दधन बभम तथैव यरलवा मना घोषाः ।
कख चछ टठ तथ पफ इति वर्गेष्वघोषाः स्युः ॥१३॥
कखगघङाः कण्ठस्थास्तालुस्थानास्तु चछजझञाः ।
टठडढणा मूर्धन्यास्तथदधनाश्चैव दन्तस्थाः ॥१४॥
पफबभमास्त्वोष्ठ्याः स्युः दन्त्या लृलसा अहौ च कण्ठस्थौ ।
तालव्या इचुयशाः स्युः ऋटुरषा मूर्धस्थिता ज्ञेयाः ॥१५॥
ऌलृ दन्त्यौ ओऔ कण्ठोष्ठ्यौ एऐकारौ च कण्ठतालव्यौ ।
कण्ठ्यौ विसर्जनीयौ जिह्वामूलमुद्भव कखयोः ॥१६॥
पफयोरोष्ठस्थानं भवेदुकारः स्वरो विवृतः ।
स्पृष्टाः काद्या मान्ता शषसहकारास्तथा विवृताः ॥१७॥

अन्तस्था सवृता ङञणनमा नासिक्योद्भवा ज्ञेया ।
ऊष्माणश्च शषसहा यरलवर्णास्तथैव चान्तस्था ॥१८॥

जिह्वामूलीय ≍क ≍, प उपध्मानीयसञ्ज्ञया ज्ञेय ।
कचटतपा स्वरिता स्यु खछठथफा स्यु सदा मध्या ॥१९॥

कण्ठ्योरस्यान् विद्यात् घझढधभान् पाठ्यसप्रयोगे तु ।
वेद्यो विसर्जनीयो जिह्वास्थाने स्थितो वर्ण ॥२०॥

एते व्यञ्जनवर्णा समासत सञ्ज्ञया मया कथिता ।
शब्दविधिप्रयोगे स्वरांस्तु भूय प्रवक्ष्यामि ॥२१॥

यस्मिन् स्थाने स समो विज्ञेयो य सवर्णसञ्ज्ञोऽसौ ।
य इमे स्वराश्चतुर्दश निर्दिष्टास्तत्र ये दश समाना ।
पूर्वो ह्रस्वस्तेषां परश्च दीर्घोऽवगन्तव्य ॥२२॥

इत्थं व्यञ्जनयोगैं स्वरैश्च साख्यातनामपदविहितैं ।
पाठ्यनिबन्धाश्च स्युर्धातुर्निपातोपसर्गस्तु ॥२३॥

एभिर्व्यञ्जनवर्णैर्नामाख्यातोपसर्गनिपातै ।
तद्धितसन्धिविभक्तिभिरधिष्ठित शब्द इत्युक्त ॥२४॥

[1]पूर्वाचार्यैरुक्त शब्दानां लक्षणं समासयोगेन ।
विस्तरत पुनरेव प्रकरणवशात् सम्प्रवक्ष्यामि ॥२५॥

[[2]अर्थप्रधान नाम स्यादाख्यात तु क्रियाकृतम् ।
द्योतयन्त्युपसर्गास्तु विशेष भावसंश्रयम्] ॥२६॥

तान्प्राहु मध्याविध पद्कारकमपुन प्रथितसाम्यम् ।
[निर्दिष्ट[illegible]प्रभृतिसञ्ज्ञानि ॥२७॥

सवर्णसञ्ज्ञ इति । ये येन तुल्यास्ते सवर्णभूताः ।२२। पूर्वापरीभूतह्रस्व-
दीर्घरूपतया स्वराः (भिन्ना अपि अभिन्ना, एकवद्) भान्ति । वक्ष्यमाण [illegible]
इत्यनेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] । एवमादि[illegible] नाम ॥२३॥

प्रथित [illegible] वाक्यरेन सम्य ।२५—२६।

---

२. GOS उद्दिष्ट शब्दानां लक्षणमेतत्समासयोगेन ।
प्रकरणवशाद्धि तदहं विस्तरतः सम्प्रवक्ष्यामि ॥

२. NS. does not read it.

नामाख्यातार्थविषयं विशेषं द्योतयन्ति ते ।
पृथक्त्वोपसर्गेभ्यो निपाता नियमेऽच्युते ॥२८॥

सप्रत्ययीतकालक्रियादिसंयोजितं प्रथितसाध्यम् ।
वचनं नामतयुक्तं पुरुषत्रयसंयोजनविभक्तम् ॥२९॥

पञ्चशतधातुयुक्तं पञ्चगुणं पञ्चविधमिदं वापि ।
स्वाद्यधिकारगुणैरर्थविशेषैर्विभूषितन्यासम् ।
प्रातिपदिकार्थलिङ्गैर्युक्तं पञ्चविधमिदं ज्ञेयम् ॥३०॥

आख्यातं पाठ्यकृतं ज्ञेयं नानार्थप्रत्ययविशेषम्] ।
वचनं नामसमेतं पुरुषविभक्तं तदाख्यातम् ॥३१॥

प्रातिपदिकार्थयुक्तान्धात्वर्थानुपसृजन्ति ये स्वार्थे ।
उपसर्गा ह्युपदिष्टास्तस्मात् संस्कारशास्त्रेऽस्मिन् ॥३२॥

प्रातिपदिकार्थयोगाद्धातुश्छन्दोनिरुक्तयुक्त्या च ।
यस्मान्निपतन्ति पदे तस्मात्प्रोक्ता निपातास्तु ॥३३॥

पुरुषैरुत्तममध्यमप्रथमैर्विभक्तम् ॥२९॥

धात्वर्थानुपसृजन्ति उपरागेण सम्बन्धात् कुर्वन्ति तेनोपकारेण प्रातिपदिका-र्थस्य युक्तसम्बन्धेन प्रकरोतीति । हि शब्द प्रकर्षे । प्रातिपदिकार्थोपरागेण वा धात्वर्थं विचित्र करोति । यदा तु स्वार्थ. धात्वर्थानुपसृजन्ति अत उपसर्जनात् प्रातिपदिकार्थं च युक्ता उपसर्गा यथा प्राचार्य प्रान्तेवासी ।३०। प्रातिपदिकार्थयोगात् वृद्धश्च वद्धश्च, धातुयुक्त्या पचति पठति च पाठ (पाठ) योरेव हि समुच्चयार्थश्चशब्दो युक्तो । अनुक्तसमुच्चयार्थस्तु पादपूरणार्थमुच्यते । यत्र द्योतनेन विना न मण्यना, द्योतने च सति वाक्यमनष्टत्व भवति । तद्यथा—"मिलति न खलु यस्या" इति खलुशब्द-प्रयामस्याहनार्थत्व द्योतयति । तच्च येनापि विना स्फुटमेव वाक्यार्थस्य एव लाभात् । "अहरहरनुरागात्" इति निर्भज्य वचन द्योतितस्यापि स्फुटीकरणम्, तद्युक्त्या : "अहो बतासि स्पृहणीयवीर्यं" इत्यत्र प्रातिपदिकार्थेनैतैरर्थैरुपनिपतन्ति संज्ञीभवन्ति ।३१। तद्धित—नस्य प्रातिपदिकार्थाय हितम्स । प्रातिपदिकार्थं यदन वा स्वार्थोऽनुक्ते । प्रकृतिप्रत्ययोर्विभागोऽत्रत्व । वाच्ये तस्मात स(प्र ?)योग-प्रयोजनमेन्द्रेऽभिहित, सयोग. गवन्य । चान्द्री ज्योत्स्ना । सन्त तद्भाव. यथा मृतस्य स्वभाव. मौनस्य वचन प्रवचन कारकादित्ययुक्त्या, तुर्यत्वसमाप्यायविहिता निर्दिश्यन्ते ॥३३॥

एकस्य पदस्य बहूना वा पादानां समाप्ति प्राप्तानाम् । वाशब्दाद् द्वयोरपि । येनार्थो विभज्यते विभक्त्याख्य प्रत्यय, तेषां च पदाना द्वैविध्य धातोर्वा सविधि

प्रत्ययविभागजनिता प्रत्ययसंयोगसत्त्ववचनैश्च ।
यस्मात्पूरयतेऽर्थान् प्रत्यय उक्तस्ततस्तस्मात् ॥३४॥

सोऽर्थं प्रकृतिप्रत्ययविभागसंयोगसत्त्ववचनैश्च ।
तांस्तान् पूरयतेऽर्थांस्तेषु यतस्तद्धितस्तस्मात् ॥३५॥

एकस्य बहूनां वा धातोर्लिङ्गस्य वा पदानां वा ।
विभजन्त्यर्थं यस्मात् विभक्तयस्तेन ता प्रोक्ता ॥३६॥

विश्लिष्टास्तु स्वरा यत्र व्यञ्जनं वापि योगत ।
सन्धीयते पदे यस्मात्तस्मात्सन्धि प्रकीर्तित ॥३७॥

[वर्णपदक्रमसिद्ध पदैक्ययोगाच्च वर्णयोगाच्च ।
सन्धीयते च यस्मात्तस्मात् सन्धि समुद्दिष्ट ॥३८॥

लुप्तविभक्तिर्नाम्नामेकार्थं संहरत्समासोऽपि ।
तत्पुरुषादिकमसौ निर्दिष्ट षड्विधो विप्रा ।] ॥३९॥

एभि शब्दविधानैर्विस्तारव्यञ्जनार्थसंयुक्तै ।
पदबन्धा कर्तव्या निबद्धबन्धास्तु चूर्णा वा ॥४०॥

द्विप्रकारं पद ज्ञेय निबद्ध चूर्णमेव च ।
तत्र चूर्णपदस्येह सन्निबोधत लक्षणम् ॥४१॥

अनिबद्धपद छन्दोविधानानियताक्षरम् ।
अर्थापेक्ष्यक्षरयुत ज्ञेय चूर्णपद बुधै ॥४२॥

निबद्धाक्षरसंयुक्त यतिच्छेदसमन्वितम् ।
निबद्ध तु पद ज्ञेय प्रमाणनियताक्षरम् ॥४३॥

बहुत्वम्, लिङ्गस्य वा सम्बन्धि अर्थं यल्लिङ्गमिति मतान्तरे अनुवादम्। यदि वा लिङ्गस्य सम्बन्धिनो विभक्तेः प्रतिपादिकात् सुप् धातोस्तिङ् ।३६। पदं स्वरवर्णैः निष्पन्नं संहितयाह ।३७। निबद्धो आविष्टोऽसंधिना पद समुद्भावः । पदबन्धा इत्युक्तम् ।३८। पद निबन्धनमिति सर्वेषि परिमितगणमध्यादि यथायथ ।३९। ४० दो- नियताक्षरम् । अक्षरसंख्यानियम अक्षरनियमो गुरुलघुनियमोऽनियम (गन्धर्वानियम एकाक्षर पादो द्व्यक्षर. पाद इत्यादि ।) एतद्विहीन चूर्णपदम । अथ सहस्राक्षरादि स्तस्वेच्छाक्षराणि परिमितानि भूतानि वा न्यूनानि यत्रेति अन्यत्रागमपट्टनादयमनुष- मिति । इद तु केवल पदाक्षरमत्वाद् पदमित्युच्यते । ४२। अनिविराम । (छेदस्याग पदविभाग) पादमध्यवा सामान्यलक्षणमाह प्रमाणेन चोर्ध्वं छिद्यते निदा आत्मा यत्र धर्ममितर्थ. ॥४३॥

एव नानार्थसंयुक्तै पादैर्वर्णविभूषितै ।
चतुर्भिस्तु भवेद्युक्त छन्दोवृत्ताभिधानवत् ॥४४॥

षड्विंशति स्मृतान्येभि. पादैश्छन्दांसि संख्यया ।
समञ्चार्धसमञ्चैव तथा विषममेव च ॥४५॥

छन्दोयुक्त समासेन त्रिविध वृत्तमिष्यते ।
नानावृत्तिविनिष्पन्ना शब्दस्यैषा तनुस्स्मृता ॥४६॥

छन्दोहीनो न शब्दोऽस्ति न च्छन्दश्शब्दवर्जितम् ।
तस्मात्तूभयसंयोगो नाट्यस्योद्योतक स्मृत ॥४७॥

एकाक्षर भवेदुक्तमत्युक्त द्व्यक्षर भवेत् ।
मध्य[1] त्र्यक्षरमित्याहु, प्रतिष्ठा चतुरक्षरा ॥४८॥

सुप्रतिष्ठा भवेत् पञ्च, गायत्री षड् भवेदिह ।
सप्ताक्षरा भवेदुष्णिगष्टाक्षरानुष्टुबुच्यते ॥४९॥

नवाक्षरा तु बृहती पङ्क्तिश्चैव दशाक्षरा ।
एकादशाक्षरा त्रिष्टुब् जगती द्वादशाक्षरा ॥५०॥

त्रयोदशातिजगती शक्वरी तु चतुर्दशा ।
अतिशक्वरी पञ्चदशा षोडशाष्टि प्रकीर्तिता ॥५१॥

अत्यष्टि स्यात्सप्तदशा धृतिरष्टादशाक्षरा ।
एकोनविंशतिर्धृति कृतिर्विंशतिरेव च ॥५२॥

प्रकृतिश्चैकविंशत्या द्वाविंशत्याकृतिस्तथा ।
विकृति स्यात् त्रयोविंशा चतुर्विंशा च संकृति ॥५३॥

पञ्चविंशत्यभिकृति षड्विंशान्युत्कृतिर्भवेत् ।
अतोऽधिकाक्षर छन्दो मालावृत्त तदिष्यते ॥५४॥

अथ छन्दोलक्षण कर्तु तस्य स्वरूप तावदाह एवमित्यादि । वर्णा गुरुत्व-लघुत्वाद्यवच्छिन्ना । विविधैर्गुणै. सालकारै पादैश्चतुर्भिरिति सबन्ध इद तत्तत् पादेषु भवन्ति, यद्यपि निगदनीयत्वेऽपि विशेषमनया व्यपदेश. ।४४। षड्विंश-तिरिति तावत्परिमाणान्येकाक्षरादारभ्य षड्विंशत्यक्षराणि यावदुक्तादीन्युत्कृत्यन्तानि छन्दांसीत्यर्थ । पादचतुष्टये तुल्यलक्षण सम, अतुल्यलक्षण विषमम् अर्धसम प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयो. । सत्ताभिदच्छन्दोभेदा आश्रिता ।४५।

---

१. GOS, एव ।

छन्दसां तु तथा ह्येते भेदा प्रस्तारयोगत ।
असङ्ख्येयप्रमाणानि वृत्तान्याहुस्ततो बुधा ॥५५॥

गायत्रीप्रभृतिस्त्वेषां प्रमाणं सन्निबोधत ।
प्रयोगजानि सर्वाणि प्रायशो न भवन्ति हि ॥५६॥

वृत्तानि च चतुष्षष्टिर्गायत्र्यां कीर्तितानि तु । (६४)
शतं विंशतिरष्टौ च वृत्तान्युष्णिह्युच्यते ॥५७॥ (१२८)

षट्पञ्चाशच्छते द्वे च वृत्तानामप्यनुष्टुभि । (२५६)
शतानि पञ्च वृत्तानां बृहत्यां द्वादशैव च ॥५८॥ (५१२)
पङ्क्त्यां सहस्रं वृत्तानां चतुर्विंशतिरेव च । (१०२४)
त्रिष्टुभे द्वे सहस्रे च चत्वारिंशत्तथाष्ट च ॥५९॥ (२०४८)

सहस्राण्यपि चत्वारि नवतिश्च षडुत्तरा ।
जगत्याः समवृत्तानां वृत्तानामिह सर्वश ॥६०॥ (४०९६)

अष्टौ सहस्राणि शतं द्व्यधिका नवति पुन ।
जगत्यामतिपूर्वायां वृत्तानां परिमाणत ॥६१॥ (८१९२)

शतानि त्रीण्यशीतिश्च सहस्राण्यपि षोडश ।
वृत्तानि चैव चत्वारि शक्वर्यां परिसङ्ख्यया ॥६२॥ (१६३८४)

द्वात्रिंशच्च सहस्राणि तथा चैव शतानि च ।
अष्टौ षष्टिश्च वृत्तानि ह्यथाप्यतिशक्वरीम् ॥६३॥ (३२७६८)

पञ्चषष्टिसहस्राणि सहस्रार्धं च सङ्ख्यया ।
[1]षट्त्रिंशच्चैव वृत्तानि ह्यष्ट्यां निगदितानि च ॥६४॥ (६५५३६)

एकत्रिंशत्सहस्राणि वृत्तानां च द्विसप्तति ।
तथा शतसहस्रं च छन्दस्यत्यष्टिसंज्ञिते ॥६५॥ (१३१०७२)

धृत्यामपि हि विज्ञेयं वृत्तान्याकल्पितानि तु ।
तस्यां शतसहस्रे द्वे शतमेकं तथैव च ॥६६॥

तथा ह्येते भेदा इत्याह प्रस्तारयोगत इति प्रस्तारे योगो युक्ति तत्र तत्र युक्तिवचने—

"प्रथमे सर्वे गुरु, तत्र पूर्वगुरोरधो ल परिपूर्णं वदन् ।
स्यात्पूर्वं पूर्वं गुरुणेति यावत्सर्वं ल ग्रहरणे तदेव ॥

---

१ षट्त्रिंशदेव वृत्तानि तथाष्ट्यां गदितानि तु ।

द्विषष्टिश्च सहस्राणि चत्वारिंशच्च योगतः ।
चत्वारि चैव वृत्तानि समसंख्याश्रयाणि तु ॥६७॥ (२६२१४४)
अतिधृत्यां सहस्राणि चतुर्विंशतिरेव च ।
तथा शतसहस्राणि पञ्च वृत्तशतद्वयम् ॥६८॥
अष्टाशीतिश्च वृत्तानि वृत्तज्ञैः कथितानि च । (५२४२८८)
कृतौ शतसहस्राणि दश प्रोक्तानि संख्यया ॥६९॥
चत्वारिंशत्तथा चाष्टौ सहस्राणि शतानि च ।
पञ्चषट्सप्ततिश्चैव वृत्तानां परिमाणतः ॥७०॥ (१०४८५७६)
तथा शतसहस्राणां प्रकृतौ विंशतिर्भवेत् ।
सप्त वै नवतिस्त्वत्र भवतिश्चैव संख्यया ॥७१॥
सहस्राणि शतं चैकं द्विपञ्चाशत्तथैव च ।
वृत्तानि परिमाणेन वृत्तज्ञैर्गदितानि तु ॥७२॥ (२०९७१५२)
चत्वारिंशत्तथैकञ्च लक्षाणामथ संख्यया ।
तथा चेह सहस्राणि नवतिश्चतुरुत्तरा ॥७३॥
शतत्रयं समाख्यातं ह्याकृत्यां चतुरुत्तरम् । (४१९४३०४)
शेषा शतसहस्राणामशीतिस्त्र्यधिका बुधैः ॥७४॥
अष्टाशीति सहस्राणि वृत्तानां षट्शतानि च ।
अष्टौ चैव तु वृत्तानि विकृत्यां कथितानि तु ॥७५॥ (८३८८६०८)
तथा शतसहस्राणि सप्तषष्टिश्च सप्ततिः ।
सप्त चैव सहस्राणि षोडश द्वे शते तथा ॥७६॥
कोटिश्चैवेह वृत्तानि संकृतौ कथितानि वै । (१६७७७२१६)
कोटित्रयञ्चाभिकृत्यां पञ्चत्रिंशद्भिरन्वितम् ॥७७॥
पञ्चाशद्भिः सहस्रैश्च चतुर्भिरधिकैस्तथा ।
चतुष्टयं शतानाञ्च द्वात्रिंशद्भिः समन्वितम् ॥७८॥ (३३५५४४३२)
षट् कोटयस्तथोत्कृत्यां लक्षाणामेकसप्ततिः ।
चतुष्षष्टिशतान्यष्टौ सहस्राण्यष्ट चैव हि ॥७९॥ (६७१०८८६४)

एते यथा भेदाः । षडक्षराणि गायत्र्या तत एतानारभ्य प्रयोगार्हाणीति सूचयति उक्त्यादीनामप्रयोज्यत्वात् । तदाह प्रयोगज्ञानीति लक्ष्यन्ते न स्थितानि, अपि तु वेदवद् दृश्यन्त इति भावः । वृत्तानि च चतुष्षष्टिरित्यादिना स्वकण्ठेन संख्या पठति यावत् ।

षट्कोट्यस्तु सहस्राणां शतानि ह्येकसप्तति ।
अष्टौ चैव सहस्राणि शतान्यष्टौ तथैव च ॥

उक्थाद्युत्कृतिपर्यन्तवृत्तसंख्या विचक्षणः ।
एतेन च विकल्पेन वृत्तेष्वेतेषु निर्दिशेत् ॥८०॥

सर्वेषां छन्दसामेव वृत्तानि कथितानि वै ।
तिस्रः कोट्यो दश तथा सहस्राणां शतानि तु ॥८१॥

चत्वारिंशत्तथा द्वे च सहस्राणि दशैव तु ।
सप्तभिः सहितान्येव सप्त चैव शतानि च ॥८२॥

षड्विंशतिरिहान्यानि, व्याख्यातानि समासतः । (१३४२१७७२६)
समानि गणनायुक्तिमाश्रित्य कथितानि वै ॥८३॥

सर्वेषां छन्दसामेव त्रिकैर्वृत्तं प्रयोजयेत् ।
संख्याताष्टौ त्रिकास्तत्र सर्वाणि स्युर्नवाक्षरम् ॥८४॥

त्रीण्यक्षराणि विज्ञेयस्त्रिकोऽसौ परिकल्पितः ।
गुरुलघ्वक्षरकृत सर्ववृत्तेषु नित्यशः ॥८५॥

गुरुपूर्वो भकारः स्यान्मकारे तु गुरुत्रयम् ।
जकारो गुरुमध्यस्थ सकारोऽन्त्यगुरुस्तथा ॥८६॥

लघुमध्यस्थितो रेफस्तकारोऽन्त्यलघुः परः ।
लघुपूर्वो यकारस्तु नकारे तु लघुत्रयम् ॥८७॥

एते ह्यष्टौ त्रिका प्राज्ञैर्विज्ञेया ब्रह्मसम्भवा ।
सार्थयार्थं पुनरमी छन्दोज्ञानमवेक्ष्य च ॥८८॥

एभिर्विनिर्गतास्त्वन्या जातयोऽथ समासतः ।
अक्षराः स्वराद्यैश्चैव प्रोच्यन्ते वृत्तलक्षणे ॥८९॥

गुर्वेक गिति विज्ञेय तथा लघु लिति स्मृतम् ।
नियत पदविच्छेदो यतिरित्यभिधीयते ॥९०॥

गुरु दीर्घं प्लुतश्चैव सयोगपरमेव च ।
सानुस्वारविसर्गं च तथा ह्रस्वं लघु क्वचित् ॥९१॥

चतुःषष्टिस्तु वृत्तानि ह्युत्कृत्यार्थेति गम्यता ॥ इति प्रमाणम् । उक्थाद्युत्कृत्यन्ता-
नस्यां प्रमाणोद्दरणाह तिस्रः कोट्य इत्यादिना ।८१—८२।

तदनु पूर्वेण पिण्डयित्वा सर्वसङ्ख्याजातं कलयतात् ।
एकादिकसङ्ख्याद्विगुण (विपिण्ड्या ?) (च गुणिन्द्य)
सङ्ख्याप्रमाणकनिधानमथ पिण्डयान ।
एकं द्विरित्युत्तरोति सङ्ख्यानुग-
सङ्ख्याङ्कावसितो मधुरध्युगन ॥

[1]गायत्र्यां द्वौ त्रिकौ ज्ञेयौ, उष्णिक् चैकाधिकाक्षरा ।
अनुष्टुप् द्व्यधिका चैव बृहत्या च त्रिकास्त्रय ॥६२॥

एकाक्षराधिका पङ्क्तिस्त्रिष्टुप् च द्व्यधिकाक्षरा ।
चतुस्त्रिका तु जगती सैकातिजगती पुनः ॥६३॥

शक्वरी द्व्यधिका पञ्च त्रिका ज्ञेयातिशक्वरी ।
एकाधिकाक्षराष्टिश्च द्व्यधिकात्यष्टिरुच्यते ॥६४॥

षट्त्रिकास्तु धृतिः प्रोक्ता सैका चातिधृतिस्तथा ।
कृतिश्च द्व्यधिका प्रोक्ता प्रकृत्या सप्त वै त्रिका. ॥६५॥

आकृतिस्त्वधिकैकेन द्व्यधिका विकृतिस्तथा ।
अष्टत्रिका सङ्कृती स्यात् सैका चाभिकृतिः पुनः ॥६६॥

उत्कृतिर्द्व्यधिका चैव विज्ञेया गणमानतः ।
[गुर्वेक ग इति प्रोक्त गुरुणी गाविति स्मृतौ ।
लघ्वेक ल इति ज्ञेय लघुनी लाविति स्मृतौ ॥६७॥

यथा (ध्य ?) (मप्ना) क्षरे तत्पिण्डयित्वा एकाक्षरक्षेपात् (धृति.) एकस्याकाक्षरात्याक्षरक्षेप पर्यवसानाक्षर यावत् "द्वयश उक्तक्रमेणेह द्वैगुण्यं यावदुच्यते" । इति ॥६२॥

एकाक्षरे द्वौ, द्व्यक्षरे चत्वार, त्र्यक्षरेऽष्टौ, चतुरक्षरे षोडशेत्यादिसंक्षेप । अनेनैवोपायेन विचार्य ग्रन्थे पाठो निश्चेय ।६२। सर्वेषां छन्दसां वृत्तानामित्याशयं. समासेन जयदेवोऽभ्यधात्—"सर्वादिमध्यान्तगलौ त्रिकौ म्नौ भ्यौ ज्सौ स्तौ" इति (अ. १-२) निर्दिष्टलक्षितेऽपि वृत्ते त्रिकमध्यानेन यत्र छन्दो न पूर्यते यथोष्णिक्, अत्रैकमधिकमक्षरमधिकत्वेनोक्त अनुष्टुभि द्वे । अत्र त्रिकबीजानि गुरुलघुरूपाण्येव वर्तिष्यन्ति ॥६३॥

अत्रैकमधिकमिति । तथा चैक गुरु लघु वा द्वे गुरुणी द्वे लघुनी द्वे लघुगुरुणी गुरुलघुनी वा तदाह द्विकौ ग्लावित्यादि वक्ष्यमाणश्लोकेन व्याचष्टे नैवातिरिक्तमिति । सम्पदिति स्वराट् विराट् भूरिक् निचृत् इत्येषां श्रुतावेव सम्भवो न काव्य इति तात्पर्यम् । एतन्निरूपण तु उपयुज्यते यत्र वेदवाक्यसदृश वाक्य निर्णीयते, यथा अभिज्ञानशाकुन्तले ॥६४॥

---

१. GOS read here before this verse. गायत्री प्रभृति त्वेषा प्रमाण सम्प्रवर्तते । प्रयोगजानि पूर्वाणि प्रायशो न भवन्ति हि ॥

[1]सर्वाद्विरामपादाश्च दैवतस्थानमक्षरम् ।
वर्णं स्वरो विधिर्वृत्तमिति छन्दोगतो विधिः ॥९८॥
नैवातिरिक्तं हीनं वा यत्र सम्पद्यते क्रमः ।
विधाने छन्दसामेव सम्पदित्यभिसंज्ञिता ॥९९॥
यत्रार्थस्य समाप्तिः स्यात् स विराम इति स्मृतः ।
पादश्च पद्यतेऽर्थोऽस्य चतुर्भाग इति स्मृतः ॥१००॥
छन्द्यादिर्दैवतं प्रोक्तं स्थानं द्विविधमुच्यते ।
शारीरगाथसम्भूतं विज्ञातव्यमथापि च ॥१०१॥
[शारीरं मन्त्रसम्भूतं छन्दो गायत्रसंज्ञितम् ।
कण्ठे मध्यं दिनं प्रोक्तं त्रैष्टुभं परिकीर्त्यते ॥१०२॥
तृतीयसवनञ्चापि शीर्षस्थं जागतं हि यत् ।]
ह्रस्वं दीर्घं प्लुतञ्चैव त्रिविधञ्चाक्षरं स्मृतम् ॥१०३॥
श्वेताद्यश्च तथा वर्णा विज्ञेयाश्छन्दसामिह ।
तारश्चैव हि मन्द्रश्च मध्यमस्त्रिविधः स्वरः ॥१०४॥
प्रस्तारविधाने चैवास्य सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
विधिर्गणकृतश्चैव तथैवार्थकृतो भवेत् ॥१०५॥

अर्थस्यावान्तरस्यान्तः समाप्तिर्लक्ष्यते यतिः । 'यथा मीलति गति रात्रि'' यथा "जायान्त्या तुल्यकाल" इति न तु "जम्भारातीभकुम्भोद्भव" इति उच्चरणोऽर्थसमाप्त्यभावात् । चतुर्भाग इति पादान्ते छेदः कर्तव्यः, न तु "ताम्बूल-वल्लीपरिणद्धपूगाम्, ऐला" । इति । प्रयोगी प्रतिपादन्तःपुरीहत्य पठन्मध्ये विश्राम्यति । विश्रान्तो नात्र वृत्तभङ्गोऽर्थभङ्गोऽभिनेयस्यार्थस्याद्भङ्गत्पादादिनिरूपणमेतत् "वरविदुरात्तो वा" इति ॥१००।

---

१. GOS. reads here following lines more.

इष्टाक्षरादधिको पादाबन्धो हीनाक्षरावपि ।
स्वराडिति समाख्याता विराडिति हि सूरिभिः ।
पादो यस्या ऋचश्चैव भवेदेकाधिकाक्षरः ।
समास्त्वन्ये यदा पादाः सा भुरिक् सम्प्रकीर्तिता ।
एकाक्षरो न पादश्चैको यस्या ऋचो भवेत् ।
समाः पादास्तथान्ये सा निचृत्सम्प्रकीर्तिता ।
सम्पदाद्युता चैता छन्दसां सम्पदुच्यते ।

छन्दतो यस्य पादे स्यादूनं वाऽधिकमेव वा[1] ।
अक्षरं निचृदिति प्रोक्तं भुरिक् चेति द्विजोत्तमाः ॥१०६॥

अक्षराभ्यां सदा द्वाभ्यामधिकं हीनमेव वा ।
तच्छन्दो नामतो ज्ञेयं स्वराडिति विराडपि ॥१०७॥

सर्वेषामेव वृत्तानां सञ्ज्ञेया गणास्त्रयः ।
दिव्यो दिव्येतरश्चैव दिव्यमानुष एव च ॥१०८॥

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ।
त्रिष्टुप् च जगती चैव दिव्योऽयं प्रथमो गणः ॥१०९॥

तथातिजगती चैव शक्वरी चातिशक्वरी ।
अष्टिरत्यष्टिरपि च धृतिश्चातिधृतिर्गणः ॥११०॥

कृतिश्च प्रकृतिश्चैव ह्याकृतिर्विकृतिस्तथा ।
सङ्कृत्यभिकृती चैव उत्कृतिर्दिव्यमानुषा ॥१११॥

अधिष्ठात्री देवता बहुधाद्य । वागीशाद्येत्यादि । तथोक्तं कात्यायनेन—

वीरस्य भुजदण्डानां वर्णने स्रग्धरा भवेत् ।
नायिकावर्णने कार्यं वसन्ततिलकादिकम् ॥
शार्दूललीला प्राच्येषु मन्दाक्रान्ता च दक्षिणे । इत्यादि ।

पुनरप्यत्र प्रयोगो भवत्येव । यथा—"यतोऽश्मसमानेन स एव मूढो द्रोणागिरे यानि पदे विजग्न" स तु पाठो दीर्घवत्पठितव्य प्रयोक्तव्य विभाग एव ।

दैवेनादय इति छन्दसि प्रतिशाम्याद्यो विविधो वर्णं इति तदनुप्रयोगाद्यास्माभिर्लिखितम् । भगवते इत इति श्लोके नेपाविद्योधकतोटकादीनां गीयमानतया शोभातिशयो भवति । स्रग्धरादीनां तु पाठेन । च शब्देन प्रगाथेन ध्यावष्टे दिव्य इति । प्रथम इति स्तोत्रशास्त्रेषु गम्भीराणामिव छन्दसां बाहुल्येन दर्शनात् । देवस्तुत्यादौ देवेषु वक्तृत्वेन गण इत्यर्थः । गण इति द्वितीयो दिव्यानिवृत्तो गण इत्यर्थः तेन मानुषेषु वक्तृत्वेन प्रायेण । तृतीयस्तु दिव्यमानुषेषु च रामादिषु नरपतिषु च ।

प्रस्तारस्तत्र सङ्ख्यादि सर्वमिति सङ्ख्याशब्देनाह, तद्गुणमविज्ञानाच्च प्रस्तारोऽप्युच्यते । प्रस्तरणं वितानन लक्षणमद्भुमंस्येत्यर्थः । नष्टमिति स्वरूपेणैव न ज्ञातं सङ्ख्यया तु ज्ञातम्, उद्दिष्टं तु स्वरूपेण ज्ञातं न सङ्ख्यया । तज्ज्ञानोपायेन नष्टादयः सिद्धाः ।

---

१. GOS वृत्तस्थसमं चैव विषममेव च ।

एतेषां छन्दसां भूयः प्रस्तारविधिसम्भवम् ।
लक्षणं सम्प्रवक्ष्यामि नष्टमुद्दिष्टमेव च ॥११२॥

प्रस्तारोऽक्षरनिर्दिष्टो मात्रोक्तश्च तथैव हि ।
द्विकौ ग्लाविति वर्णोक्तो मिश्रो चेत्यपि मात्रिके ॥११३॥

गुरोरधस्तादाद्यस्य प्रस्तारे लघु विन्यसेत् ।
अग्रतस्तु समादेया गुरवः पृष्ठतस्तथा ॥११४॥

प्रथमं गुरुभिर्वर्णैर्लघुभिस्त्ववसानकम् ।
वृत्तानां सर्वछन्दस्सु प्रस्तारविधिरेव तु ॥११५॥

गुर्वधस्ताल्लघुं न्यस्य तथा द्विर्द्विं यथोदितम् ।
न्यसेत् प्रस्तारमार्गोऽयमक्षरोक्तस्तु नित्यशः ॥११६॥

मात्रासंख्याविनिर्दिष्टो गणो मात्राविकल्पितः ।
मिश्रौ ग्लाविति विज्ञेयौ पृथक् लघुविभागतः ॥११७॥

मात्रागणो गुरुश्चैव लघुनी चैव लक्षिते ।
मात्राणां तु चतुर्मात्राप्रस्तारः परिकल्पितः ॥११८॥

तत्र वर्णगतो मात्रागतश्चेति प्रस्तारो द्विधा, तमुदाहरति । द्विकौ ग्लाविति वर्णमस्यादिनिधनेन यो गुरु लघु द्विको गन्धारविनायो गौ मात्रिको मात्रागतेगुरो। अन्येनाधिकृतगतेन भेदा मिश्रो भवत ॥११३॥

अत प्रस्तारोद्धुरतमाह—गुरोरधस्तादिति । आद्यस्यैव गुरोरधो लघु सर्वो न्यसनीय । यत्र द्वौ भागौ मिश्रौ विषममात्रावा तदा द्विरिति भूयो भूय । मात्राप्रस्तारो निष्पद्यते । मात्रापरिकल्पिता वर्णितास्तचतुर्मात्रादि समूहो गणमात्रागणाख्या लक्षणमेवास्य यत्र प्रथम प्रस्तार तस्मात् पूर्वार्धयोरपि अतोऽत्र गणाद्यादित्र गुरु सर्वतो न्यसनीयः । यत्र तु द्वौ भागौ मिश्रौ, विषममात्रा। तयोः लघुत्वो गुरुरिव वर्णप्रस्तारेण गुरुत्वम् । केवल मात्रागतेति मात्राद् गणता । पूर्वम मात्रा देया । यत्र वर्णप्रस्तार तत्र विषमप्रस्तारेऽपि मात्रेन्द्रहता एव ॥११४॥

द्वितीयस्तु तदाह गुर्विति आद्यस्य गुरु स्थाप्ये । लघुनो वशात् गुरु, तथा प्रस्तारं दृश्यम् ॥११७॥ चतुर्मात्रा आद्यन्तौ प्रस्तारे पञ्चमं स्थाप्यं । पञ्चमात्रोऽस्त्या, एव पञ्चम प्रस्तारतोऽपि चतुर्मात्र च इत स्थाप्यं । अन्यत्र तु मात्रागणो वर्णविभाग तदेतत् गुरुलघुस्थापनात् स्थाप्यम् ॥११८।

धीमरूपप्रभृतीनान्तु पञ्चमात्रो गणः स्मृतः ।
[1]वर्णानाञ्च पुरस्कृत्य षण्मात्राद्यास्तथैव च ॥११९॥

त्र्यक्षरास्तु त्रिका ज्ञेया लघुगुर्वक्षरान्विता ।
मात्रागणविभागस्तु गुरुलघ्वक्षराश्रयः ॥१२०॥

अन्त्यात् द्विगुणिताद्रूपात् द्विद्विरेकं गुरोर्भवेत् ।
द्विगुणाश्च लघोः कृत्वा सङ्ख्यां पिण्डेन योजयेत् ॥१२१॥

आद्यं सर्वगुरु ज्ञेयं वृत्तन्तु समसंज्ञितम् ।
[2]कोशं तु सर्वलघ्वन्त्यं मिश्ररूपाणि सर्वतः ॥१२२॥

[3]वृत्तानान्तु समानानां सङ्ख्यां संयोज्य तावतीम् ।
राश्यूनामर्धविषमां समासादभिनिर्दिशेत् ॥१२३॥

सङ्ख्योद्दिष्टमाह द्विगुणिताद्विति वर्णवृत्तेष्वेव चेदं सर्वं मन्तव्यम् । (कमपि) भेदं पश्य; एकमङ्कं द्विगुणितं च कृत्वा द्विद्विरिति भूयो द्विगुणितम् कृत्वान्त्य सरिममाप्य गुरुसवन्धिनोऽङ्कान् परेत् पूरयेत् । लघो सबन्धिनोऽङ्कान् पिण्डीकृत्य तेन पिण्डेनानिक्रान्तैनैतावानयं भेद इति सङ्ख्यां निर्दिशेत्, यथा चतुरक्षरस्येदृशी क्रिया कृत्वा भेदं वदेत् यत्र लब्धाङ्कगणनातिक्रान्ता ॥१२१॥

अथैतादिलघुज्ञानार्थं पीठं रचयति आद्यं सर्वगुर्वित्यादि । कोशं इत्याद्यन्त्ययोर्मध्यगो भेदगणः । सोऽस्य सर्वो सङ्ख्यया निश्चयं कुर्यात् । तद्यथा चतुरक्षरो प्रथमान्त्यो सर्वगुरु सर्वलघुश्च, एकद्वित्रिलघवस्तु चतुष्पद् चतुष्प्रकारा सक्षेपत इति एतदङ्कव्याभिश्रणेन सङ्ख्या लभ्यते षोडशभेदाश्चतुरक्षरस्येति ॥१२२॥

सङ्ख्यायाः उपायान्तरमाह एतादिकामिति । छन्दोऽक्षरोपरि एकद्विचत्वारिंश्यादीनि निक्षिपेत् । तत्र पूर्वेणोत्तरस्य मिश्रणं कुर्यात् यावत्पर्यन्तं गणपिण्डस्ता चैकादिकार्मैवन मिश्रितं कुर्यादित्येव समवृत्तानां सङ्ख्या । लघूनामित्थं षोडशाभिगणयेत् । ततो गुणराशेः षोडशसङ्ख्यामवपातयेत । तेन चतुरक्षरे विंशत्यधिकं शतमर्धसमवृत्तानां

---

१. य पुरस्कृत्य षण्मात्रा स्युस्तथैव च त्र्यक्षराः ।
उक्तयास्तु त्रिका ज्ञेया गुरुलघ्वक्षराश्रया ॥

२. KSS., NS कोशे ।

३. NS. नैधनादङ्कमेकैकं प्रतिलोमक्रियात्मकम् । इति श्लोकार्धमत्राऽस्ति ।

[1]एकादिकां तथा सख्यां छन्दसो विनिवेश्य तु ।
[2]यावत् पूर्णन्तु पूर्वेण पूरयेदुत्तर गणम्[3] ॥१२४॥
समानां विषमाणां च सगुणस्य तथा स्फुटम् ।
राश्यूनामभिजानीयाद्विषमाणां समासत ॥१२५॥
एव कृत्वा तु सर्वेषां परेषां पूर्वपूरणम् ।
[[4]क्रमान्नंयनमेकैक प्रतिलोम विसर्जयेत् ॥१२६॥
सर्वेषां छन्दसामेव लघ्वक्षरविनिश्चयम् ।]
जानीत समवृत्तानां सख्यां सक्षेपतस्तथा ॥१२७॥
[5]वृत्तस्य परिमाणन्तु छित्वाऽर्धेन यथाक्रमम्[6] ।
न्यसेल्लघु तथा संक्रमलर गुरु द्विचाप्यथ ॥१२८॥
एव विन्यस्य वृत्तानां नष्टोद्दिष्टविभागत ।
गुरुलघ्वक्षराणीह सर्वछन्दस्सु दर्शयेत् ॥१२९॥
[इति छन्दांसि यानीह मयोक्तानि द्विजोत्तमा[1] ।
वृत्तान्येतेषु नाट्येऽस्मिन् प्रयोज्यानि निबोधत] ॥१३०॥

तामपि सख्यां गुणविशा गुणराशि पातयेत् । तेन च गहनराशीति सप्तान्यशीनिर्वेदि चतुरक्षरे विषमवृत्तानि ॥१२४॥

अथ नष्टमाह वृत्तस्य परिमाण स्थिति सख्यामर्धेन छिन्द्यात् । यत्र विषमाङ्क न पूर्यते तत्र पूरणार्थमेकमधिक कुर्यात् । तदाह यथाक्रममिति । तत्र गुरु । सैककरणा-त्समस्तगौरवात् लघुरन्यथा अर्धेच्छेदात् । एव पुन पुनर्यावदक्षराणि पूर्णानि तावत् । चतुरक्षरे पञ्चमो भेद कीदृगिति—पूर्व पञ्चानाद्दूम्य सैकच्छेदात् गुरु, पुनरपि त्र्याङ्कस्य सैकच्छेदात् गुरु, द्वयोरन समच्छेदान्लघु एकस्य सैकच्छेदाद् गुरु, एतेनेदृश पञ्चमो भेद ॥१२९॥

एतदुपसहरन्नध्यायान्तरमासूत्रयति एवमिति । अर्थाङ्केन विभागेन लघु-प्रधानानि वा गुरुप्रधानानि वा सर्वे निवेशयेत् वक्ष्यमाणमीदृशमिति नियम् ॥१३०॥

---

१. NS एकाधिकां । KSS. एकायां च ।
२. NS. यावच्चरणं ।
३. KSS. उत्तरस्तथा ।
४. NS does not read
५. NS., वृत्तार्धपरिमाण KSS. वृत्तान्त्यपरिमाण ।
६. KSS, गुरु न्यसेत् ।

[1]इति भरतीये नाट्यशास्त्रे वाचिकाभिनये छन्दोविधान नाम

चतुर्दशोऽध्याय ।

पार्वतीवदनाम्भोजभृङ्गनेत्रत्रयीभुव ।
दासोऽभिनवगुप्ताख्यश्छन्दोऽध्यायमपप्रथत् ।

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायामभिनवभारत्या नाट्यवेविवृतौ छन्दोऽध्यायश्चतुर्दश समाप्तिमगमत् ॥

□□□

१. इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वाचिकाभिनयश्छन्दोविभागो नाम पञ्चोदशोऽध्याय. ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

[1]छन्दांस्येव हि यानीह मयोक्तानि द्विजोत्तमाः ।
[2]वृत्तानि तेषु नाट्येऽस्मिन्प्रयोज्यानि निबोधत ॥१॥

आद्ये पुनरन्त्ये द्वे द्वे गुरुणी यत्र ।
[3]सा स्यात्तनुमध्या गायत्रसमुत्था ॥२॥

यथा—सत्यव्रतविनूपा[4] स्वच्छाञ्जननेत्रा ।
हस्तापिनखाग्रा किं ? त्वं तनुमध्या ॥३॥

मयुगम् आदौ भवति चतुष्के ।
गुरुयुगमन्त्ये मकरकशीर्षा ॥४॥

यथा—स्वयमुपयान्तं भजसि न कान्तं ।
मदहरि किं ? त्वं मकरकशीर्षा ॥५॥

अभिनवभारती

समस्तवृत्तानि जिता न येन षट्कृत्वपथोत्तरमावनाः ।
छन्दांसि तस्मात्स्फुटवक्ति कश्च न वाङ्मयं न्यासमिहाप्यमूर्ते ॥

यदुत्तमध्यानि निवेशितानि (१४-१३३) तत्र अध्याये तद्विभागमाध्या-तुमुपक्रमते छन्दांस्येवेति । एतां छन्दसां नाट्यप्रयोगेऽपि वृत्तानि निबोधेति सम्बन्धः । गुरुलघुनियमेन अक्षराणां वर्तते यत्र तानि वृत्तानि अध्यायान्तात्, अधिकरणे वा ॥१॥ गायत्रीत आरभ्य प्रयोगार्हाणि दर्शयति । तत्रादौ तनुमध्यामाह आद्ये पुनरिति । मध्ये तु लघुनी अर्थात् । गायत्र्येव तानवम् । पञ्चेऽध्याये भरतमुनिकृतमिति त्रिकैरक्षरैर्भिः वैदिकविच्छित्तिलक्षणं वर्णोद्भावितं द्विविधं पुस्तकपाठो दृश्यते मध्ये च विचारात् पुस्तकेषूभयमपि पठ्यत इति ॥२॥

---

१. KSS, NS. इति छन्दांसि ।
२. KSS, NS. वृत्तान्यनु ।
३. KSS वृत्त तनुमध्या ।
४. KSS. कुरूपा ।
५. KSS. भवतिविश्व ।

एकमात्र षट्के स्याद् द्वितीय पादे ।
ख्यातरूपा वृत्ते मालिनी सा नाम्ना ॥६॥

षडक्षरकृते पादे लघु यत्र द्वितीयकम् ।
शेषाणि तु गुरूणि स्युर्मालिनी सा मता यथा ॥७॥

[1]स्नानगन्धाधिकर्मैर्वस्त्रभूषाप्रयोगैः ।
व्यक्तमेवासौ स्व मालिनी प्रख्याता ॥८॥

द्वितीयं पञ्चमं चैव लघु यत्र प्रतिष्ठितम् ।
शेषाणि च गुरूणि स्युर्मालती नाम सा यथा ॥९॥

शोभते बद्धया षट्पदाविद्धया ।
मालतीमालया मानिनी लीलया ॥१०॥

द्वितीयं च चतुर्थं च पञ्चमं च यदा लघु ।
षष्ठ्या सप्ताक्षरे पादे ज्ञेया सा तूद्धता यथा ॥११॥

[2][सौ त्रिगौ यदि पादे ह्यन्तिमस्य गकारः ।
उष्णिगुत्थितपादा उद्धता खलु नाम्ना] ॥१२॥

[3]दन्तकुन्तक्षताढ्यं व्याकुलालकशोभम् ।
शंसतीव तवास्यं निर्दयं रतयुद्धम्[4] ॥१३॥

आदौ तु निधने चैव गुरुणी यत्र वै सदा ।
पादे सप्ताक्षरे ज्ञेया नाम्ना भ्रमरमालिका ॥१४॥

[5][पादे यदि निविष्टौ सम्यग्विरचितौ रसौ ।
मध्ये यदि गकारः सा तु भ्रमरमाला] ॥१५॥

यथा—नानाकुसुमविचित्रे प्राप्ते सुरभिमासे ।
एषा भ्रमति मत्ता कान्ते भ्रमरमाला ॥१६॥

आद्यं तृतीयमन्त्यं च पञ्चमं सप्तमं तथा ।
गुरूण्यष्टाक्षरे पादे सिंहलेखेति सा यथा ॥१७॥

एतन्नाम्ना प्रसिद्धा ख्यातरूपा श्लाघनीयेत्यर्थः ॥६॥

---

१. NS. स्नानगन्धस्रग्भि ।
२. KSS., NS. do not read.
३. NS., KSS दन्तक्षतविधनाढ्य ।
४. KSS., NS युद्धमुद्धतवेषम् ।
५. KSS., NS. do not read.

[जातु यस्य गौ न, पादे सस्थिन समस्तरूपे ।
तामनुष्टुभाश्रयस्थां वावदन्ति सिंहलेखाम्] ॥१८॥

यत्त्वया ह्यनेकभावचेष्टित रहः सुगात्रि ।
तन्मनो मम प्रविष्ट वृत्तमत्र सिंहलेखम् ॥१९॥

चतुर्थं च द्वितीयं च षष्ठमष्टममेव च ।
गुरूण्यष्टाक्षरे पादे यत्र तन्मत्तचेष्टितम् ॥२०॥

[यत्र तु जात्यरौ रलौ गकार एव च स्थितः ।
अनुष्टुबुद्भव तदा वदन्ति मत्तचेष्टितम्] ॥२१॥

यथा—[1]चराघूर्णितेक्षणं विलम्बिताकुलालकम् ।
प्रमस्थितं पदं प्रिया करोति मत्तचेष्टितम् ॥२२॥

अष्टाक्षरकृते पादे सर्वाण्येव भवन्ति हि ।
गुरूणि यस्मिन्सा नाम्ना [2]विद्युन्मालेति कीर्तिता ॥२३॥

[मो मो यान्त्यौ यस्याः पादे पादस्यान्ते विच्छेदश्च ।
सा चानुष्टुप्पृष्ठस्थयुक्ता नित्यं सद्भिर्विद्युन्माला] ॥२४॥

[3]सम्भोनादैरंतानदिभ श्यामाम्भोदैर्व्याप्ते व्योम्नि ।
आदित्यांशुस्पर्धिन्येषा दिक्षु भ्रान्ता विद्युन्माला ॥२५॥

[4][पञ्चमं सप्तमं चान्त्यं गुरु पादेऽष्टकं तथा ।
छन्दोजैर्यमेतत्तु वृत्तं चित्तविलासितम् ॥२६॥

स्मितवशविप्रकाशैर्दशनपदैरमीभि ।
वरतनु पूर्णचन्द्र तव मुखमावृणोति] ॥२७॥

नवाक्षरकृते पादे त्रीणि स्युर्नैधनानि च ।
गुरूणि यस्या सा नाम्ना ज्ञेया मधुकरी यथा ॥२८॥

[यदिह यदि लघूनि स्युर्निधनगतमकारश्चेत् ।
कुपवनवृहतीसंस्था भवति मधुकरी नाम्ना] ॥२९॥

त्वया यन्मदीय मन प्रविष्ट श्यामलाकान्त नलिनहृदयविरेतनस्तत्र यातम् ।
तादृ वृत्त तथ्यावास्तम् ॥१९॥

---

1. NS. मदाघूर्णित । KSS. varies.
2. विद्युन्मेतिनामान्तरम् ।
3. KSS. सम्भोदैर्नीलाम्भोदैः NS. सम्भोधारैरानन्दैः ।
4. KSS., NS. do not read.

कुसुमितमभिपश्यन्ती[1] विविधतरुगणैश्छन्नम् ।
वनमतिशयगन्धाढ्य भ्रमति मधुकरी हृष्टा ॥३०॥

[2]दशाक्षरकृते पादे त्रीण्यादौ त्रीणि नैधने ।
यस्या गुरूणि सा ज्ञेया पङ्क्तिरुत्पलमालिका ॥३१॥

[त्रीण्यादौ यदि हि गुरूणि स्युश्चत्वारो यदि लघवो मध्ये ।
षड्चनावन्तगतमकार स्याद्विज्ञेया कुवलयमालाख्या] ॥३२॥

यथा—[3]अभिमस्ते शिरसि तव कान्ते वैडूर्यस्फटिकसुवर्णाढ्ये ।
शोभा त्वा न वहति ता बद्धा सुश्लिष्टा कुवलयमालेयम् ॥३३॥

द्वितीय च चतुर्थं च षष्ठमष्टममेव च ।
ह्रस्व दशाक्षरे पादे यत्र सा शिखिसारिणी ॥३४॥

[जौ शिरो हि पादगौ तु यस्या गौ च संश्रितौ तथा समौ स्तौ ।
षड्क्नयोम सुप्रतिष्ठिताङ्गी सा मयूरसारिणीति नाम्ना] ॥३५॥

यथा—नैव तेऽस्ति सङ्गमो मनुष्यैर्नापि कामभोगचिह्नमन्यत् ।
गर्भिणीव दृश्यसे ह्यनार्ये ! किं मयूरसारिणी त्वमेवम् ॥३६॥

[4]आद्य चतुर्थमन्त्य च सप्तम दशम तथा ।
गुरूणि त्रैष्टुभे पादे यत्र स्युर्दीपक तु तत् ॥३७॥

[भौ तु मगाविति यस्य गणा स्यु स्याच्च यतिस्त्रिचतुर्भिरथास्मिन् ।
त्रैष्टुभमेव हि तत्तु नाम्ना दीपकवृत्तमिति प्रवदन्ति] ॥३८॥

यथा—प्रस्खलिताग्रपदप्रविचार मत्तविघूर्णितगात्रविलासम्[5] ।
पश्य विलासिनि ! कुञ्जरमेत, दीपकवृत्तमय[6] प्रकरोति ॥३९॥

त्वा मा त्वाम् (त्वमाश्रयतेने ये भेदा ?) वैडूर्यच्छायानि यानि दलानि तत्स्फुरत्सुवर्णतुल्यानि वर्णानि तदभ्यन्तरकेसराणि ॥३३॥ मयूरवद् ध्यानोचमस्या मयूरीभिर्वा (मारी) गतिविक्षेपो भवतीत्याह ॥३६॥
मन्द मन्द दीपवेन गीयमान वृत्त दीपकवृत्तम् ॥३९॥

---

१. KSS अपश्यन्ती ।
२. KSS. varies.
३. KSS, NS. varies absolu tely.
४. KSS , NS प्रथम च चतुर्थं च ।
५. KSS. विलासम् ।
६. KSS., NS. गतिम् ।

आदौ द्वौ पञ्चमं चैवाप्यष्टमं नवमं तथा ।
गुरूण्येकादशे पादे यत्र तत्त्रोटकं यथा ॥४०॥

एषोऽम्बुदनिस्वनतुल्यरवः [1]क्षीबः स्खलमानविलम्बगतिः ।
श्रुत्वा घनगर्जितमद्रितटे वृक्षान् प्रतिमोटयति द्विरदः ॥४१॥

नवमं सप्तमं षष्ठं तृतीयं च भवेल्लघु[2] ।
[3]एकादशाक्षरे पादे इन्द्रवज्रेति सा यथा ॥४२॥

[4]त्वं दुर्निरीक्ष्या दुरतिक्रमाता [5]दुर्ग्राह्यभाव्या कठिनस्वभावा ।
सर्वातिशय्यासु च कामतन्त्रे योग्यासि किं ? वा बहुलेन्द्रवज्रा[6] ॥४३॥

एभिरेव तु संयुक्ता लघुभिस्त्वंघ्रिभो यदा ।
उपेन्द्रवज्रा विज्ञेया [7]मध्याद्यायिह संज्ञनम् ॥४४॥

[8]प्रिये ! श्रिया वर्णविशेषणेन स्मितेन कान्त्या सुकुमारभावं ।
अमी गुणा [9]रूपगुणानुरूपा [10]भवन्ति ते किं ? त्वमुपेन्द्रवज्रा[11] ॥४५॥

आद्यं तृतीयमन्त्यं च सप्तमं नवमं तथा ।
गुरूण्येकादशे पादे यत्र सा तु रथोद्धता ॥४६॥

एष इति चाम्बुदनादतुल्य गर्जितं श्रुत्वा ॥४१॥

उपेन्द्रवज्रा अन्या उपमानत्वेन सा यथा । सत्यमपि उपेन्द्रवज्रायास्तु रूपगुण उत्तमितत्वग्रयममिरूपगुणिसमभाव । द्विगुणात्मे पतन्तिल्निर्देशः । स्मितेन कान्त्या च । रूपगुणयोरपि वर्णविविध भवति ॥४५॥

---

१ KSS. क्षतम्भ्रमनमान ।
२ KSS, NS लघून्यथ ।
३. KSS., NS. यदेकादशके ।
४. KSS, NS त्वं नु निरीक्ष्यासुनिरस्तमाया ।
५. NS. दुर्गेन माम्या कठिनो सतो ते ।
६. KSS. वज्रो ।
७ NS मध्याद्यन्तेविह ।
८. KSS. श्रिया च वर्णेन । NS प्रेम्णा श्रिया वर्णविशेषणेन ।
९. KSS. रूपरूपा ।
१०. NS. भवन्ति ।
११. इतोऽग्रे ग्रन्थान्तरेषु "षष्ठं च नवमं" केचार्धश्लोकस्तदधिकं वर्तते ।

किं? त्वया सुभट[1] दूरवर्जित नात्मनो न सुहृदां प्रियं कृतम् ।
यत्पलायनपरायणस्य ते याति धूलिरधुना रथोद्धता ॥४७॥

यथा—[1][किं ? त्वया कुमतिसङ्गया सदा नाज्ञयेव सुहृदां प्रियं कृतम् ।
यद् सुहृद्वचनरोषकम्पिता याति तूर्णमबला रथोद्धता] ॥४८॥

आद्यं तृतीयमन्त्यं च सप्तमं दशमं गुरु ।
[2]यस्यास्तु त्र्यष्टुभे पादे विज्ञेया स्वागता हि सा ॥४९॥

यथा—अद्य मे सफलमायतनेत्रे ! जीवितं मदनमन्थयभावम् ।
आगतासि भवनं मम यस्मात्स्वागतं तव वरोरु ! नियोव ॥५०॥

[3][षष्ठं च नवमं चैव लघुनी त्र्यष्टुभे यदि ।
गुरूण्यन्यानि पादे तु सा ज्ञेया शालिनी, यथा ॥५१॥

दुःशीलं वा निर्गुणं चापरं वा लोके धैर्यादप्रियं न ब्रवीषि ।
तस्माच्छील साधुवृत्तेः सुवृत्तं माधुर्यात्स्यात्सर्वथा शालिनी त्वम् ॥५२॥

तृतीयं चैव षष्ठं च नवमं द्वादशं तथा ।
गुरूणि जागते पादे यत्र तत्तोटकं भवेत् ॥५३॥

यदि सोऽत्र भवेत्तु समुद्रसमस्त्रिषु चापि तथा नियमेन यतिः ।
सततं जगतीविहितं हि ततं गदितं खलु तोटकवृत्तमिदम्] ॥५४॥

यथा—किमिदं कपटाश्रयदुर्विषह [4]बहुशाठ्यमयोल्बणरूक्षवचम् ।
स्वजनप्रियसज्जनभेदकरं ननु तोटकवृत्तमिदं कुरुषे[5] ॥५५॥

[6][आद्यं तृतीयमन्त्यं च पञ्चमं षष्ठमेव च ।
तथोपान्त्यं जगत्यां च गुरु चेत्कुमुदप्रभा ॥५६ ।

यौ द्विर्वौ तथा न्यौ यदि खलु पादे षड्भिरेव वर्णैर्यदि च यतिः स्यात् ।
नित्यमनिश्चिष्टा जगतिविधाने नामतः प्रसिद्धा कुमुदनिभा सा ॥५७॥

दूरवर्जितं प्रियं न कृतम् । हे सुभट, किं त्वया कृतम् (कृतघ्नमित्यर्थः ?) कुत इत्याह यत्पलायनेति ॥४७॥ मदनमथयो भावो यस्य कामफलमिति यावत् ॥५०॥
त्रिभिर्दर्भिति तोटकस्य छेदकस्य वृत्तं चेष्टितम् ॥५५॥

---

१. KSS , NS do not read
२. NS. गुरूणि त्र्यष्टुभे पादे ।
३ NS does not read.
४. KSS , बहुगर्जमिवोद्गणरूक्षवचम् । NS. बहुगण्डमिवोल्बणरूक्षपथम् ।
५. NS प्रकुरु ।
६. NS does not read.

यथा—मन्मथेन विद्धा सललितगात्रा नृत्तगीतशोभा प्रविकसिताक्षी ।
निश्वसिषि किं? त्वं विगलितशोभा चन्द्रपादयुक्ता कुमुद्वती च ॥५८॥

मतान्तरे—यदि लघु पादे न्यौ त्रिशो यथा यो यतिरपि वर्णैः षड्भिरेव चेत्स्यात् ।
वर्णानि विधाने निम्नमनिविष्टा कुमुदनिभा सा नाम्ना प्रसिद्धा ॥५९॥

यथा—कुमुदनिभा त्वं कामबाणविद्धा किमसि? नतभ्रू शोणवातरम्या ।
मृदुनलिनीदलपाण्डुवक्त्रशोभा कथमपि जाता हृष्ट सखीनाम् ॥६०॥

द्वादशाक्षरके पादे सप्तमं दशमं लघु ।
आदौ पञ्चाक्षरच्छेदश्चन्द्रलेखा सा यथा ॥६१॥

यत्र सौम्य ते वक्त्रपद्मायताक्ष कामरागाभ्यां मुग्धासोऽल्पहासम् ।
कामस्यापीह कामरूपं ताम कान्ते । त्वत्त्व च चन्द्रलेखेव भासि] ॥६२॥

तृतीयमन्त्यं नवमं पञ्चमं च यदा गुरु ।
द्वादशाक्षरके पादे यत्र सा प्रमिताक्षरा ॥६३॥

यथा—स्मितभाषिणी[1] ह्यचपलाऽपरुषा निभृतापवादविमुखी[2] सततम् ।
यदि कस्यचिद्युवतिरस्ति सुता प्रमिताक्षरा स हि पुमाञ्जयति[3] ॥६४॥

द्वितीयमन्त्यं दशमं चतुर्थं पञ्चमाष्टमे ।
गुरूणि द्वादशे पादे यस्याः जगती तु सा ॥६५॥

[4][यदि त्रिशो न्यौ भवतस्तु सततस्त्वयं च त्यायवसानमस्थितौ ।
तदा हि वृत्तं जगतीप्रतिष्ठितं वदन्ति वशस्थमितीह नामतः] ॥६६॥

न मे [5]प्रिया त्वं बहुमानवर्जिता प्रिय प्रिया ते वचसाभिभाषिणी ।
तथा च वक्ताम्बुरुहं विदह्य मुख हि [6]वसन्तयति करिष्यति ॥६७॥

मन्मथेनेति नृत्तगीतयुक्ता न भवतीति भवन्त्या ॥५८॥

स्मितेति । प्रमिताक्षरा भण्यते, या स्मितभाषित्वादिगुणयुक्ता या हास्यो मुग्धो युवतिरपि कस्यचिद्भवेदिति शेषः ॥६४॥

---

1. NS. हासिनी ।
2. NS. विमुखा ।
3. NS. वर्धते ।
4. KSS., NS. do not read.
5. NS. प्रिय ।
6. KSS., वसन्तयति NS. वसन्तयता ।

चतुर्थमन्त्यं दशमं सप्तमं च यदा गुरु ।
भवेद्धि जागते पादे तदा स्याद्धरिणप्लुता[1] ॥६८॥

परपवाक्यकशाभिहता[2] त्वया भयविलोकनपार्श्वनिरीक्षणा ।
वरतनु प्रततप्लुतसर्पणैरनुकरोति गतैर्हरिणप्लुतम्[3] ॥६९॥

सप्तमं नवमं चान्त्यमुपान्त्यं च यदा गुरु ।
द्वादशाक्षरके पादे कामदत्तेति सा यथा[4] ॥७०॥

करजपदविभूषिता यथा त्वं सुदति ! दशनविक्षताधरा च ।
गतिरपि [5]चरणावलग्नमन्दा त्वमसि मृगनिभाक्षि ! कामदत्ता ॥७१॥

आद्यं चतुर्थं दशमं सप्तमं च यदा लघु ।
पादे तु जागते यस्या अप्रमेया तु सा यथा ॥७२॥

न ते काचिदन्या समा दृश्यते स्त्री नृलोके विशिष्टा गुणैरद्वितीयैः ।
त्रिलोक्यां गुणाढ्यान् समाहृत्य सर्वान् जगत्यप्रमेयाऽसि सृष्टा विधात्रा ॥७३॥

द्वितीयं पञ्चमं चैव ह्यष्टमैकादशे तथा ।
पादे यत्र लघूनि स्युः पद्मिनी नाम सा यथा ॥७४॥

[6][रश्मिभिः सागराख्या निषिद्धा यदा स्यात् त्रिके च त्रिकैः मुक्तस्या यतिः ।
नन्निषिद्धा जगत्यास्ततस्ता ध्रुवं नामतस्त्वापि सकीर्त्यते पद्मिनी] ॥७५॥

देहतोयाशया वक्त्रपद्मोज्ज्वला नेत्रभृङ्गाकुला दन्तहंसस्मिता ।
केशपाशच्छदा चक्रवाकस्तनी पद्मिनीव प्रिये भासि मे सर्वदा ॥७६॥

[7][फुल्लपद्मानना त्वं द्विरेफेक्षणा केशपत्रच्छदा चक्रवाकस्तनी ।
पीतनीपावली बद्धकाञ्चीगुणा पद्मिनीव प्रिये ! भासि नीरे स्थिता ॥७७॥

आदौ षड्दशमं चैव पादे यत्र सपञ्चमम् ।
शेषाणि तु गुरूणि स्युर्गमिते पुटसंमिता] ॥७८॥

परपेत्यादि । भयत्रस्तपलाय्यरपया कशया अभिहता वरतनुर्हरिणप्लुतमिव करोति ॥६९॥

---

१ NS. हरिणीप्लुता ।
२ NS. हिना ।
३. NS. हरिणीप्लुतम् ।
४. KSS. स्मृता ।
५. NS. चरणारविन्दमन्दा ।
६. NS does not read.
७. NS does not read.

यदि चरणनिविष्टौ नौ तथा म्यौ यतिविधिरपि पुनश्चाष्टाभिरिष्टः ।
भवति च जगतीयं सर्वदा सो य इह हि पुटवृत्तं नामतस्तु ॥७९॥
उपवनसलिलानां बालपद्मैर्भ्रमरपरभृतानां कण्टनादैः ।
मदनमदविलासैः कामिनीनां कथयति पुटवृत्तं पुष्पमासः ॥८०॥
[1]द्वितीयाद्ये चतुर्थं च नवमैकादशे गुरु ।
विच्छेदोऽतिजगत्यां तु चतुर्भिः सा प्रभावती ॥८१॥
कथं प्रिये कमलविशाललोचने[1] गहं घनं शिशिरकरे दिवाकरे[2] ।
अचिन्तयन्त्यनिलवशंविघूर्णितं रथमागता सुतनु[1] यथा प्रभावती ॥८२॥
त्रीण्याद्यष्टमं चैव दशमं नैधनत्रयम्[3] ।
गुरूण्यतिजगत्यां तु त्रिभिश्छेदैः प्रहर्षिणी ॥८३॥
भावस्थैर्मधुरकथैः सुभाषितैस्त्वं साटोपस्खलितविलम्बितैर्गतैश्च ।
शोभाढ्यैर्हरसि मनांसि कामुकानां सुव्यक्तं ह्यतिजगती प्रहर्षिणी च ॥८४॥
षष्ठं च सप्तमं चैव दशमैकादशे लघु ।
त्रयोदशाक्षरे पादे ज्ञेयं मत्तमयूरकम् ॥८५॥
विद्युन्नद्धा मेघघनरञ्जितदेहा वातोद्धूता श्येनबलाकाहृतशोभा ।
एते मेघा गर्जितनादोज्ज्वलचिह्ना प्रावृट्काले मत्तमयूरा कथयन्ति ॥८६॥
आद्यौ द्वे चतुर्थं चाष्टमैकादशे गुरु ।
अन्त्योपान्त्ये च शक्वर्यां वसन्ततिलका यथा ॥८७॥

चित्रैर्वसन्तकुसुमैः कृतकेशहस्ता
स्रग्दाममाल्यरचनासुविभूषिताङ्गी ।
नानावतंसकविभूषितकर्णपाशा[4]
साक्षाद्वसन्ततिलकेव विभाति नारी ॥८८॥

उपवनेति । पुटस्य मुकुलस्य वृत्तं तथा पोषणं भवति यदि पुष्पम्, एव-मन्यत् ॥७९।८०॥

चित्रैरिति । वसन्तस्य कुसुमसहस्तस्थानि उपमानं हस्तेनेति । साक्षादिति । छन्दानुवर्तिनीत्यर्थः ॥८८॥

---

१. KSS, NS द्वितीयं च चतुर्थं च ।
२ KSS, NS निशाकरे ।
३ KSS, NS नैधनं तथा ।
KSS., NS. विविधभूषितकर्णपाशा ।

पञ्चादौ शक्वरी पादे गुरूणि त्रीणि नैधने[1] ।
पञ्चाक्षरादौ च यतिरसम्बाधा तु सा यथा[2] ॥८९॥

यथा—मानालोकज्ञः सुनवलकुलशीलाढ्यो
यस्मिन्सम्मानं न सदृशमनु पश्येद्धि ।
गच्छेत्तं त्यक्त्वा द्रुतगतिरपरं देशं
कीर्णा नानार्यैरवनिरियमसम्बाधा ॥९०॥

चत्वार्यादौ गुरूणि स्युर्दशमैकादशे तथा ।
अन्त्योपान्त्ये च शक्वर्यां पादे तु शरभा यथा ॥९१॥

यथा—एषा कान्ता व्रजति ललिता वेपमाना
गुल्मैश्छन्नं वनमभिनवैः सम्प्रविद्धम् ।
हा हा कष्टं किमिदमिति नो वेद्मि मूढो
[3]व्यक्तं कान्ते ! शरभललिताख्यं करोषि ॥९२॥

आदौ षट् दशमं चैव लघु चैव त्रयोदशम्[4] ।
यत्रातिशक्वरे पादे ज्ञेया नान्दीमुखी तु सा ॥९३॥

यथा—न खलु तव कदाचित्क्रोधताम्रायताक्षं
भ्रुकुटिवलितभङ्गं दृष्टपूर्वं मयास्यम् ।
किमिह बहुभिरुक्तैर्या ममेष्टा हृदिस्था
त्वमसि मधुरवाक्या देवि ! नान्दीमुखीव ॥९४॥

[5]आद्यं चतुर्थं षष्ठं च नैधनं च यदा गुरु ।
षोडशाक्षरके पादे गजेभललितं तु तत् ॥९५॥

[[6]ग्रो यदि नाट्य नित्यमिह विरचितचरणः
गच्छ तथा च वै भवति निधनमुपगतः ।
स्यादपि चाष्टमेव यदि सततमनुगत
तत्खलु वृषभगजविलसितम्] ॥९६॥

नान्दीमुखीति नान्द्या मङ्गलदुन्दुभेरिव मुखं यस्याः ॥९४॥

---

१. KSS., NS. चान्तनः ।
२. NS. स्मृता ।
३. KSS, NS. व्यक्तं कोपाच्छरभललितं वर्तुकामा ।
४. KSS. लघूनि स्युस्त्रयोदश ।
५. ग्रन्थान्तरेषु बहुधा भिद्यते ।
६. NS. does not read.

फास-तोयधरं[1] सुधीरघनपटुपटहरवं[2]
सर्जकदम्बनीपकुटजकुसुमसुरभि ।
कन्दलसेन्द्रगोपकरचितमवनितलं
चोदय करोत्यसौ वृषभगजविलसितम् ॥९७॥

आद्यात्पराणि वं पञ्च द्वादश सत्रयोदश ।
[3]अन्त्योपान्त्ये च दीर्घाणि ललितप्रवरं हि तत् ॥९८॥

[यदा स्मो पादस्यो भवत इह चेत्तौ तथा गौ
तथा षड्भिश्चान्त्यैर्यतिरपि च वर्णैर्यदा स्यात् ।
तदप्यष्टौ नित्यं समनुगतमेवोक्तमन्यं
प्रयोगज्ञं वृत्तं प्रवरललितं नामतस्तु] ॥९९॥

यथा—नतासीद गात्रं दशनपदितं चोष्ठगण्डं
शिरः पुष्पोन्मिश्रं प्रविलुलितकेशालकान्तम् ।
गतिः खिन्ना चेयं वदनमपि सम्भ्रान्तनेत्रं
अहो श्लाघ्यं वृत्तं प्रवरललितं कामचेष्टम् ॥१००॥

आद्यात्पराणि पञ्चाथ द्वादश सत्रयोदशम् ।
अन्त्यं सप्तदशे पादे शिखरिण्यां गुरूणि च ॥१०१॥

[चतुर्भिस्तत्पर्यं प्रवरललितस्य त्रिरुदयं
यदा स्तो गश्चान्ते भवति चरणेऽस्याविकृतं इदिते ।
यदा षड्भिश्छेदो भवति यदि मार्गेण विहितः
स्तदा वृत्तं ज्ञेया ननु शिखरिणी नाम गदिता] ॥१०२॥

यथा—[4]महानद्या भोगं पुलिनमिव ते भाति जघनं
तथास्यं नेत्राढ्यं भ्रमरसहितं पङ्कजमिव ।
गतिमं द्रा चेयं गुनतु ! तव चेष्टा गुलविता
स्तनाभ्यां ताभ्यां त्वं शिखरिणि गुरुभ्यां[?] वनिते ॥१० ॥

यत्र पञ्च लघूनाद्यौ त्रयोदशचतुर्दशे ।
षोडशं सप्तदशं चैव तत्स्यात् वृषभचेष्टितम् ॥१०४॥

तोयधरैरिति मत एव, वा भवो[ ]न विलाम चरोति । दशमिद चीर ॥९७॥

---

१ NS. धर ।
२ NS. ग .
३. NS. अन्त्ये द्वे च दीर्घाणि प्रवर ललितं हि तत् ।
४. NS. महानद्या भोगं ।

[यदि हि चरणे न्सौ स्लौ ग क्रमाद्विनिवेशिताः
यदि खलु यति षड्भिर्वर्णैस्तथा दशभि पुन ।
यदि विहितं स्यादत्यष्टि प्रयोगगुणाश्रयं
वृषभललितं वृत्तं ज्ञेयं तथा हरिणीति वा] ॥१०५॥

यथा—गलधररवं श्रुत्वा श्रुत्वा मदोच्छ्रयदर्पितो[1] ।
विलिखित महीं शृङ्गाक्षेपैर्वृष प्रतिनर्दं च ॥
स्वयुवतिवृतो [2]गोष्ठाद्गोष्ठं प्रयाति च निर्भयो[3] ।
[4]वृषभललितं चित्रं वृत्तं करोति च शाद्वले ॥१०६॥

चत्वार्यादौ च दशमं गुरु यत्र त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं तथान्त्ये द्वे अष्टादशमथापि च ॥१०७॥
यदा सप्तदशो पादे शेषाणि च लघून्यथ ।
भवन्ति यस्मिन्सा ज्ञेया श्रीधरी नामतो यथा ॥१०८॥

[भो न्मौ च स्मृतचरणविरचितास्तौ गुरू च प्रविष्टौ
इष्टेद शिलष्टो यदि च दशभि स्यात्तयान्यैश्चतुर्भि ।
अष्टाष्टौ च प्रतिनियमिता यत्र स्पष्टरूपा
सा विज्ञेया द्विजमुनिगणै श्रीधरी नामतस्तु] ॥१०९॥

स्नानैश्चूर्णै सुसुरभिगन्धवासैश्च धूपै[5]
पुष्पैश्चान्यै[6] शिरसि रचितैर्वस्त्रयोगैश्च सैस्तै ।
नानारत्नै कनकरचितैरङ्गसंभोगसंस्थै
र्व्यक्तं कान्ते ! कमलनिलया[7] श्रीधरीवातिभासि ॥११०॥

आद्य चतुर्थं षष्ठं च दशमं नैधनं गुरु ।
तद्वंशपत्रपतितं दशभि सप्तभिर्यति. ॥१११॥

---

१. NS., दीप्तस्वरोत्तमनादितो KSS. गर्जन् मदोच्छ्रयदर्पितो ।
२. KSS गोष्ठीगोष्ठं ।
३. KSS. नो भिया ।
४. KSS. ललितमृषभः ।
५. KSS. गन्धुलैः सुधूपैः । NS. गन्धसारैश्च धूपैः ।
६. NS. माल्यैः ।
७. NS निलये ।

यथा एष गम्भीरहृदतटे कलभपरिवृत-
क्रीडति वृक्षगुल्मगहने कुसुमभरनते ।
मेघरवं निशम्य मुदित पवनजववशम्[1]
सुन्दरि ! वनगजपतिः पुनरपि कुरुते ॥११२॥

द्वितीयमन्त्यं षष्ठं चाप्यष्टमं द्वादशं तथा ।
चतुर्दशं पञ्चदशं पादे सप्तदशाक्षरे ॥११३॥

भवन्ति यत्र दीर्घाणि शेषाणि च लघून्यथ ।
विलम्बितगतिः सा तु विज्ञेया नामतो यथा ॥११४॥

[यदा द्विरचितौ हि पादमभिसंश्रितौ ज्सौ त्रिकौ
तथैव च पुनस्तयोर्निधनमाश्रितौ यौ लगौ ।
तदाप्विरतिपूर्विका यतिरपि स्वभावाद्यथा
विलम्बितगतिस्तदा निगदिता द्विजैर्नामतः] ॥११५॥

यथा विघूर्णितविलोचना पृथुवि[2]कीर्णहारा पुन
प्रलम्बरशना [3]स्खलत्स्खलितपादमन्दक्रमा ।
न मे प्रियमिदं जनस्य बहुमानरागेण च
मदेन विवशा विलम्बितगतिः कृता त्वं प्रिये ! ॥११६॥

पञ्चाद्यौ पञ्चदशकं द्वादशैकादशे गुरु[4] ।
चतुर्दशं [5]तथान्त्ये द्वे चित्रलेखा धृतौ स्मृता ॥११७॥

यथा नानारत्नाढ्यैर्बहुभिरधिकं भूषणैरङ्गसक्तै-
र्नाना गन्धाढ्यैर्मण्डनकरणैरङ्गरागैर्विचित्रैः ।
[6]वेणीं स्नानाढ्यैः कुसुमभरितैर्वस्त्ररागैश्च तैस्तैः
कान्ते ! [7]सङ्क्षेपात् किमिह बहुना चित्रलेखेव भासि ॥११८॥

अन्त्यं सप्तदशं चैव षोडशं सचतुर्दशम् ।
त्रयोदशं द्वादशं च षष्ठमष्टममेव च ॥११९॥

---

१. KSS. मुदितपवनजववशात् ।
२. KSS. विपुलंहारा ।
३. NS. स्खलत् ।
४. NS द्वादश मानुर्य गुरु ।
५. NS. तथा पञ्च ।
६ KSS. स्नानाढ्यैः कुसुमरचितैर्वस्त्ररागैश्च तैस्तैः ।
७. NS. सद्येव किमिति ।

ग्रीष्यादौ च गुरूणि स्युर्यस्मिंस्त्वेकोनविंशके ।
पादे लघूनि शेषाणि शार्दूलक्रीडित तु तत् ॥१२०॥

[म्सौ ज्सौ तौ गुरु च प्रयोगनियता यस्मिन्निविष्टास्त्रिका
आद्या चान्त्ययतिश्चतुस्त्रिकयुता ज्ञेया परा सप्तभि ।
नित्य यत्पदमाश्रिता द्युतिधृतिर्नित्य कवीनां प्रिय
तज्ज्ञेय खलु वृत्तजातिनिपुण शार्दूलविक्रीडितम्] ॥१२१॥

यथा—नानाशस्त्रशतघ्नितोमरहता प्रभ्रष्टसर्वायुधा
निर्भिन्नोदर[1]पादबाहुवदना निर्भासिता. शत्रव ।
धैर्योत्साहपराक्रमप्रभृतिभिस्तैस्तैर्विचित्रैर्गुणै
र्वृत्तं ते रिपुघाति भाति समरे शार्दूलविक्रीडितम् ॥१२२॥

[तावत्त्वं विजितेन्द्रिय शुभमते सर्वात्मना प्रत्यहं
दाने शीलविधौ च योजय मन स्वर्गापवर्गावहम् ।
यावद् व्याधिजराप्रचण्डनखरो व्यात्यसटाभिर्मृदा
मृत्युस्ते न करोति जीवितमृगं शार्दूलविक्रीडितम्] ॥१२३॥

चत्वार्यादौ च षष्ठ च सप्तम सचतुर्दशम् ।
तथा पञ्चदश चैव षोडश नैधन तथा ॥१२४॥
एतानि च गुरूणि स्यु शेषाणि तु लघून्यथ ।
पादे यत्र कृतौ ज्ञेया नाम्ना सुवदना तु सा ॥१२५॥

[म्रौ भ्नौ य्भौ लगौ च सम्यग्यदि च विरचिता. पादे क्रमवशात्
विच्छेद सप्तभि स्यात्पुनरपि च यति सप्ताक्षरकृता ।
मध्येषा संश्रिता स्यात्कृतिमपि च पुन श्लिष्टाक्षरपदा
विद्वद्भिर्वं सजातौ तन इह गदिता नाम्ना सुवदना] ॥१२६॥

यथा—नेत्रे लीलालसान्ते कमलदलनिभे भ्रूचापविनते[2]
[3]रक्तोष्ठ पीनमध्य समसहितघना स्निग्धाश्च दशना ।
[4]कर्णावंसप्रलम्बौ चिबुकमपि नत घोणा सुरुचिरा
व्यक्त त्व मर्त्यलोके वरतनु ! विहितास्येना सुवदना ॥१२७॥

चत्वार्यादौ तथा षष्ठ सप्तम च चतुर्दशम् ।
अष्टादश सप्तदश तथा पञ्चदश पुन. ॥१२८॥

---

१. NS. हस्त । KSS बाहुवक्त्रनयना निर्भर्त्सिता ।
२. NS. निहिते ।
३. NS. गण्डोष्ठं ।
४. NS. कर्णौ पार्श्वांशलम्बौ ।

अन्त्योपान्त्ये गुरुण्यत्र लघून्यन्यानि सर्वदा ।
एकविंशतिके पादे स्रग्धरा नाम सा यथा ॥१२९॥

[म्रौ भ्नौ यौ यत्र सम्यग्यदि हि विरचिता सुश्लिष्टका पादयोगे
वर्णैः पूर्वोपदिष्टैर्यतिरपि च पुनः सप्तभिः सप्तभिः स्यात् ।
वृत्तं सम्यग्यदि स्यात्प्रकृतिमनुगतं तत्त्वविद्भिः प्रदिष्टं
विज्ञेयं वृत्तजातौ कविजनदयिता स्रग्धरा नामतस्तु] ॥१३०॥

यथा—चूताशोकारविन्दं कुरबकतिलकं कर्णिकारं शिरीषं
पुन्नागं पारिजातं बकुलकुवलयं किंशुकं सातिमुक्तं ।
एतैर्नानाप्रकारं बहुलसुरभिभिर्मिश्रकोणैश्च ततं
वासन्तं पुष्पवृन्दैर्नरवर[1] वसुधा स्रग्धरेवाद्य भाति] ॥१३१॥

चतुर्थमाद्यं षष्ठं च दशमं द्वादशं तथा ।
षोडशाष्टादशे चैव नैधनं च गुरूण्यथ ॥१३२॥

द्वाविंशत्यक्षरे पादे शेषाणि च लघून्यथ ।
भवन्ति यत्र तज्ज्ञेयं मद्रकं नामतो यथा ॥१३३॥

[म्रौ चरणे यदा विनियतौ म्रियौ क्रमयुतावथाकृतिविधौ
ग्नौ च ततः परं च रचितावनन्तरकृतौ नगावपि पुनः ।
तच्च दशाष्टवर्णरचिता चतुर्ष्वपि तथा यतिश्च सततं
भद्रकवृत्तमेव तनु नाट्ययोगगुणसंयुतं निगदितम् ॥१३४॥

[1]उत्प्लुतभैरवहस्तचरणं द्वितीयकररेचितं[2]
पदमृदङ्गवाद्यमधुरं विविधकरणानुगं बहुविधम् ।
मद्रकमेतदद्य सुभगे[1] विदग्धगतिचेष्टितं सुललितं
नृत्यसि विभ्रमाकुलपदं विचित्ररसभावितं शशिमुखि[1] ॥१३५॥

आद्यमेकोनविंशं च सप्तमं सत्रयोदशम् ।
एकादशं सप्तदशं पञ्चमं च गुरूण्यथ ॥१३६॥

शेषाणि च लघूनि स्युर्विंशत्यक्षरके बुध ।
वृत्तं तदश्वललितं विज्ञेयं नामतो यथा ॥१३७॥

[यदि च नकार आदिरचितः पदे विरचितोऽन्त एव च समौ
यदि च जनौ त्रियौ च विहितौ क्रमेण गनु मध्यतोऽपि तथा ।
यदि च समाश्रिता हि विहिता यतिश्च दशभिर्नवैश्च सहितं
रतत इह कीर्तितं मुनिभिरश्वविपुलचरितं तदश्वललितम्] ॥१३८॥

---

१. KSS., उत्पुल्ल NS उन्न ।
२. NS. गललित ।

[1]विविधतुरङ्गनागरथयोधसङ्कुलमलं त्वया समुदितं
शरशतशबलितकुन्तपरिघासियष्टिचितं [2]बहुप्रहरणम् ।
रिपुशतमुक्तशस्त्ररवभीतशङ्कितभट भयाकुलदिशं
कृतमभिवीक्ष्य संयुगमुखे समर्पितगुण त्वयाऽवलसितम् ॥१३९॥

षष्ठादावष्टमं चैव ह्येकादशचतुर्दशे ।
विंशं सप्तदशं चैव त्रयोविंशं तथैव च ॥१४०॥

एतानि च लघूनि स्युः शेषाण्यथ गुरूणि च ।
चतुर्विंशतिके पादे मेघमालेति सा यथा ॥१४१॥

[3][यदि खलु चरणस्य तौ नौ त्रिकौ कृतिकारव्यास्तथा रा स्युः क्रमाद्
भवति यदि यतिस्तथा सप्तभिः सप्तभिस्त्रिभ्यतोऽन्या यति पञ्च विद्यात्तथा ।][4]
पवनबल[5]समाहृता [6]तीव्रगम्भीरनादा बलाकावलीमेखला
क्षितिधरसदृशोच्चरूपा महानीलधूमाञ्जनाभाम्बुगर्भोद्भवा[7] ।
सुरपतिधनुरुज्ज्वलाबद्धकक्ष्या[8] तडिद्द्योतसन्नाहपट्टोज्ज्वला[9]
[10]गगनतलविसारिणी प्रावृषेण्या दृढं मेघमालाधिकं शोभते ॥१४२॥

आद्यं चैव चतुर्थं च पञ्चमं षष्ठमेव च ।
नवमं दशमं चैव नैधनं तु भवेद् गुरु[11] ॥१४४॥

लघून्यथानि शेषाणि पादे स्युः पञ्चविंशके ।
वृत्ते सा तु विज्ञेया क्रौञ्चपादीति नामतः ॥१४५॥

---

१. KSS. रथहयनागयोधपुरुषै. ।
२. KSS निवृत ।
३. NS. does not read.
४. GOS. reads after this—

सततमभिनिविष्टदेहा तथा सकृती सूरिभिः सर्वदा दृश्यते ।
तत्र हि परिभाषिता शास्त्रविद्भिस्त्वियं मेघमाला यथा दण्डकः ।

५. NS. जव ।
६. KSS तीव्रनादा वालाकावली मेखला शोभिना ।
७. NS क्षितिधरसदृशोर्ध्वरूपा महाधूमपुञ्जायमानाम्बुगर्भोद्भवा ।
८. NS. शोभा ।
९. NS. वन्योज्वला ।
१०. NS., गगनतलविचारिणी प्रावृषि प्रोन्नता । KSS- प्रावृषेण्योन्नता ।
११. KSS., NS अन्त्यं चैव गुरुण्यथ ।

[1][न्मौ यदि पादे स्यातामपि चेष्टावभिहतिरपि च हि यदि खलु विहिता
नाव्य समुद्रा स्तुविनिविष्टा यदि च खलु गुरु भवति निधनगतम् ।
पञ्चनिरासो देवमुपेता पुनरपि यतिरिह यदि खलु तदापि
क्रौञ्चपदेयं वृत्तविधाने सुरगणपितृगणमुनिगणविहिता] ॥१४६॥

यः किल दाव विद्रुतमोम अनुचरमवममरगतदनम ।
पातितपूर क्षिप्तकपाल विचयनमर्ममिथमथुरवरकम् ॥
कार्मुकमुक्तेनाशु चकार व्यपगतसुरगणनिनृगममिगुणा ।
निरयमसौ ते दैत्यगणारि प्रदहतु मन्मथमिव रिपुगणमणिलम् ॥१४७॥

[2][या कपिलाक्षी पिङ्गलकेशी
कलिरुचिरनुदिनमनुनयकठिना
दीर्घतरानि स्थूलशिरानि
परिवृत्तचतुरनिरतमकुटिलगति ।
आयतजङ्घा निम्नकपोला
लघुतरकुचयुगपरिगतहृदया
सा परिहार्या क्रौञ्चपदा स्त्री
ध्रुवमिह निरवधि सुखमभिलषता] ॥१४८॥

अष्टावासौ गुरूणि स्युरस्या षङ्जोर्निकारम्
एवंविध च विज्ञेय चतुर्विश सतंपनम् ॥१४९॥

एतानि गुरु मस्यानि शेषाणि च लघून्यथ[3] ।
[4]पड्विंशत्यक्षरे पादे तद्भुजङ्गविजृम्भितम् ॥१५०॥

[5][यस्यां मो तो ना सौ नित्यं प्रनियरयमथ
गदितवतस्थिता; सुन्दुपम ।
पड्विंशत्यक्षोनायां च यदि हि
खलु यतिरभिता वसुभिरपाप्दानि ॥

क्पोपेतामिति । भुजङ्गविजृम्भिन कृत्वा भगवतो हस्ते न्यस्तम् ॥१५०।१५१॥

---

१. KSS, NS. *do not read*
२. NS. does not read
३. KSS, NS. पादे षड्विंशत्यक्षरे ।
४ KSS. NS. अत्र नाम्ना तथा ज्ञेय ।
५. KSS, NS. do not read.

पश्चादन्त्यौ ल्गौ सयोज्यौ यदि भवति
मनुजदयिता समाश्रितमुत्कृति
नाम्ना वृत्त लोके ख्यात कविवदन-
विकसनपर भुजङ्गविजृम्भितम्] ॥१५१॥

यथा—रूपोपेता देवं सृष्टां समदगज-
विलासिनगति निरीक्ष्य तिलोत्तमां
[1]प्रादक्षिण्यात्प्राप्ता द्रष्टुं बहुवदन—
मचलनयन शिर कृतवान् हरि ।
दीर्घं विश्वम्यान्तर्गूढ स्तनवदन-
जघनरुचिरां निरीक्ष्य तया पुनः
[2]पृष्ठे न्यस्त वेवेन्द्रेण प्रवरमणि-
कनकवलय भुजङ्गविजृम्भितम् ॥१५२॥

[दण्डक मार्यविशं यमुत्कृतेरधिश्तरम्
मेधमालादिक तस्यान्नो वाचो कागुहा त्रिका]

यथा—मुदितजनपदाकुला स्फीतसस्याकरा भूतधात्री भवन्त समभ्यर्चति
द्विरदकरविलुप्तहिन्तालनालीवनास्त्वा नमस्यन्ति विन्ध्यादय. पर्वता
स्फुटितवलशङ्खु[3]वितनिर्गीर्णमुक्ता फलैर्दमिहस्तैर्नमस्यन्ति य सागरा
मुदितजलचराकुला सम्प्रकीर्णामला कीर्तयन्तीव कीर्ति महानिम्नगा] ॥१५४॥

एतानि समवृत्तानि मयोक्तानि द्विजोत्तमा ।
नियमार्धसमाना तु तुनर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥१५५॥
यत्र पादास्तु विषमा नानावृत्तसमुद्भवा. ।
ग्रथिता पादयोगेन तद् वृत्त विषम स्मृतम् ॥१५६॥
द्वौ समौ द्वौ च विषमौ वृत्तेऽर्धविषमे तथा ।
सर्वपादैश्च विषमैर्वृत्त विषममुच्यते ॥१५७॥

नानावृत्तसमुद्भवा इत्यनेन तुल्यच्छन्दसां वृत्तानां लक्षण पृथक् पृथक् पादे विरचय्य स्वय विषमता ऊह्या इत्याह ॥१५६॥

द्वौ समाविति प्रथमतृतीयौ द्वितीयचतुर्थौ । द्वौ विषमाविति प्रथमद्वितीयौ तृतीयचतुर्थौ, वीप्सागर्भमेतत् द्वाविति ॥१५७॥

---

१. NS. प्रादक्षिण्य प्राप्ता…… । KSS. प्राप्त दृष्टु बहुवदननयनमहिता निरम्नुनवान्हर ।
२. NS षष्ठे ।
३. KSS , NS मुन्कीर्णमुक्ताफलै ।

ह्रस्वाद्यमथ दीर्घाद्यं दीर्घं ह्रस्वमथापि वा ।
युग्मौजविषमं पादैः[1]वृत्तमर्धसमं भवेत् ॥१५८॥

पादे सिद्धे समं सिद्धं विषमं चापि विश्रुतम् ।
द्वयोरर्धसमं विद्याद्वेदस्तु पादतः ॥१५९॥

छेदस्तु ये मया प्रोक्ता समवृत्तविकल्पिताः ।
त्रिकं विषमवृत्तानां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥१६०॥

[नैधनेऽन्यतरस्यां यं प्रथमे पाद इष्यते ।
द्वितीये चरणे च स्यादित्यनुष्टुप् समाहतः] ॥[1]६१॥

सौ गौ तु प्रथमे पादे स्तौ ग्गौ चापि द्वितीयके ।
[2]युग्मेऽर्धविषमे पादे ज्ञेया पथ्या तु सा त्रिके ॥१६२॥

प्रियदर्शनमित्राऽसि प्रियसंबधिवाग्यथा ।
[3]प्रियदानरता पथ्या [4]दयिते ! त्वं प्रियासि मे ॥१६३॥

[स्तो गो तु प्रथमे पादे स्तौ ग्गौ च द्वितीयके ।
पादे भो ग्गौ तृतीये च चतुर्थे तु ततो लगौ ॥१६४॥

नैवाचारो न ते मित्रं न नवग्निगुणप्रिया ।
तथया सर्वविषमा पथ्या न भवसि प्रिये !] ॥१६५॥

[5]अयुजोर्लक्षणं ह्येतद्विपरीतं तु यत्र च ।
पथ्या हि विपरीता सा विज्ञेया नामतो यथा ॥१६६॥

[6]कृतेन रमणस्य किं सति ! रोषेण तेऽधुना ।
विपरीता न पथ्यासि त्वं जरे ! केन मोहिता ॥१६७॥

सिद्ध इति लक्षिते । सर्वपादविकल्पितैः लक्षणोपलक्षितैः छेद द्वयोरन्यतरापि । छेद इति पादेषु विभाग इत्यर्थः ॥१५९॥ समवृत्तविकल्पेन समवृत्तेषु विकल्पिता ये भिन्नाश्छेदा' ते प्रोक्ता ॥१६०॥

---

१. KSS., NS. तद्वत्समसम स्मृतम् ।
२. KSS., NS. एव युग्मौजयो ज्ञेयो पथ्यावृत्ते त्रिकौ यदा ।
३. KSS. प्रियदानवता ।
४. KSS., यद्यपि NS. दयिता ।
५. KSS. युग्मयो. ।
६. KSS., NS. *omits*.

चतुर्थादक्षराद्यत्र त्रिलघु स्यादयुक्ततः ।
अनुष्टुप्चपला सा तु विज्ञेया नामतो यथा ॥१६८॥

न खल्वस्याः प्रियतम श्रोतव्य व्याहृत त्वया ।
नारदस्य प्रतिकृति कथ्यते चपला हीयम् ॥१६९॥

विपुला तु युजि ज्ञेया लघुत्वात्सप्तमस्य तु ।
[1]सर्वत्र सप्तमस्यैव केषाञ्चिद्विपुला यथा ॥१७०॥

संक्षिप्ता वज्रमध्ये हि हैमकुम्भनिभस्तनी ।
विपुलाऽसि प्रिये ! श्रोण्यां पूर्णचन्द्रनिभानने ! ॥१७१॥

गङ्गेव मेघोपगमे आप्लावितवसुन्धरा ।
कूलवृक्षानारुजन्ती प्रयन्ती विपुला बलात्[2] ॥१७२॥

[आगता मेघसमये भीरु भीरुकुलोद्गते ! ।
एकरात्रौ परगृह चौरो बन्धनमर्हसि] ॥१७३॥

एव विविधयोगात्तु[3] पथ्यापाद्या भवन्ति हि ।
युग्मौजविषमे पादे शेषैरन्यैस्त्रिकैरथ ॥१७४॥

गुर्वन्तक सर्वलघुस्त्रिको नित्य हि नेष्यते ।
प्रथमादक्षराद्यत्र चतुर्थात्प्राग्लघुः स्मृत[4] ॥१७५॥

पथ्यापादं समाश्रित्य श्रीष्यन्ते तु गुरुत्रय ।
भवन्ति पादे सततं बुधैस्तद्वक्त्रमिष्यते ॥१७६॥

दन्तक्षताधर सुभ्रु ! जागरग्लाननेत्रं च ।
[5]रतिसम्भोगखिन्नं ते दर्शनीयतरं वक्त्रम् ॥१७७॥

[इत्येषा सर्वविषमा नामतोऽनुष्टुबुच्यते ।
तद्विदां मतवैषम्य त्रिकाक्षरतस्तथा] ॥१७८॥

सगुर्वन्त इति गुर्वन्तः स सर्वलघु न', त्रिकौ नेष्येते । प्रथमादक्षरादनन्तर चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं तु अन्लघु' यकारस्तु नेष्यते । एतानि न प्रयोज्यानि इत्यर्थ ॥१७५॥

---

१. KSS सप्तमस्यैव केषाचित् विपुलैव तु सा यथा ।
२. NS. विपुलान् बलात् ।
३. NS. योगैस्तु ।
४. KSS लघु स्मृतम् ।
५. KSS. प्रातः सम्भोगखिन्न ते दर्शनीयतम ।

पादे षोडशमात्रास्तु [1]गाथाङ्गकविकल्पिता ।
चतुर्भिरष्टकैर्ज्ञेया वृत्तज्ञैर्यानवासिका ॥१७९॥

असंस्थितपदा सुविह्वलाङ्गी मदस्खलितचेष्टितैर्मनोज्ञा ।
क्व यास्यसि वरोरु ! सुरतकाले विषमा किं ? यानवासिका त्वम् ॥१८०॥

[2][रजौ स्गौ च प्रथमे पादे तथा चैव तृतीयके ।
केतुमत्यां यथा प्रोक्ता भौ रगौ गश्च सदा युजे] ॥१८१॥

स्फुरिताधरं चकितनेत्र रक्तकपोलमम्बुजदलाक्षम् ।
किमिदं रुषापहृतशोभं केतुमतीसमं वद मुखं ते] ॥१८२॥

अयुजस्यापरवक्त्रस्य पादौ नौ रो लगौ त्रिषु ।
नजौ रजौ द्वितीये च ज्ञेयाश्च पुनरेव तु ॥१८३॥

[प्रथमे च तृतीये नौ रलौ गश्च प्रकीर्तितः ।
गणाश्चापरवक्त्रे तु नजौ ज्रौ द्विचतुर्थयोः] ॥१८४॥

सतनु ! जलपरीतलोचनं जलधरनिरुद्धमिवेन्दुमण्डलम् ।
किमिदमपरवक्त्रमेव ते शशिवदनेऽद्य मुखं पराङ्मुखम् ॥१८५॥

नौ यौ तु प्रथमे पादे न्जौ ज्रौ गश्च तथापरे ।
यत्र तत्पुष्पिताग्रा स्यादेवं शेषं तु पूर्ववत् ॥१८६॥

पवनबलविधूतचारुशाखं
प्रमुदितकोकिलकण्ठनादरम्यम् ।
मधुकरपरिगीयमानशब्दं
वरतनु ! पश्य वनं सुपुष्पिताग्रम् ॥१८७॥

रजौ रजौ चादौ यथा न्सौ ज्सौ न्सौ ज्सौ गश्च तथा पुनः ।
रजौ रजौ गश्च त्रिकाः ह्येते उद्गताया प्रकीर्तिता ॥१८८॥

तव रोमराजिरतिभाति सुतनु ! मदनस्य मञ्जरी ।
नाभिकमलविवरोत्पतिता भ्रमरावलीव कुसुमात्समुद्गता ॥१८९॥

रजौ स्लौ च ततो न्सौ ज्गौ नौ सौ चेति तृतीयके
रजौ रजौ गश्च चतुर्थे तु ललिताया यथा स्मृता ॥१९०॥

ललिताकुसुमप्रविचलिताग्र वसन कर चारुपल्लवा ।
प्रविकसितकमलकान्तिमुखी प्रविभाति देवी सुरतपमातुरा ॥१९१॥

---

१. KSS. निरावृत ।
२ अत्र परमेतावत्पद्यानि ग्रन्थान्तरेषु न सन्ति ।

एवमेतानि वृत्तानि समानि विषमाणि च ।
[1]नाटकाद्येषु काव्येषु प्रयोक्तव्यानि सूरिभि ॥१९२॥

सन्त्यन्यान्यपि वृत्तानि यान्युक्तानीह पिण्डश ।
न च तानि [2]प्रयोज्यानि न शोभां जनयन्ति हि ॥१९३॥

यान्यत. प्रतिषिद्धानि गीतके तानि योजयेत् ।
[3]ध्रुवायोगे तु वक्ष्यामि तेषां चैव विकल्पनम् ॥१९४॥

वृत्तलक्षणमेव तु[4] समासेन मयोदितम् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ह्यार्याणामपि लक्षणम् ॥१९५॥

पथ्या च विपुला चैव चपला मुखतोऽपरा ।
जघने चपला चैव आर्या पञ्च प्रकीर्तिताः[5] ॥१९६॥

[आसां तु सम्प्रवक्ष्यामि यतिमात्राविकल्पनम् ।
लक्षणं नियमं चैव विकल्पगुणसम्भवम् ॥१९७॥

यतिश्छेदस्तु विज्ञेयश्चतुर्मात्रो गण स्मृतः ।
द्वितीयान्त्यौ युजौ पादावयुजौ त्वपरौ स्मृतौ ॥१९८॥

गुरुमध्यविहीनस्तु चतुष्पंचसमन्वित. ।
अयुग्गणो विघातश्यो युग्गणस्तु यथेप्सितः ॥१९९॥

[6]षष्ठो हि द्विविकल्पस्तु नैधनो ह्येकमस्थितः ।
[7]पश्चार्धे तु षष्ठ स्यादेकमात्रस्तु[8] केवलः ॥२००॥

ननु हृतशोभानीति चेत् कथं प्रयोज्यानीत्याह-यान्यत्र प्रतिषिद्धानीति । गीते पठ्यमानत्वाभावात् न वृत्तगता मध्यनापेक्षेति केवल तालयोजनार्थं साम्यमवश्य कर्तव्यमिति मात्राणां वर्णानां नियमस्तत्राश्रीयते ॥१९३।१९४॥

---

१. KSS नाटकादिषु ।
२. NS. मयोक्तानि ।
३. KSS., NS. ध्रुवाविधाने व्याख्यास्ये ।
४. KSS., NS. एतत्तु ।
५. KSS. पञ्चविधाः स्मृताः ।
६. KSS,. षष्ठश्च NS. षष्ठश्च ।
७. KSS , पश्चार्धे NS. पश्चाद्धा ।
८. KSS , NS. एकमात्र. स उच्यते ।

द्विविकल्पस्तु षष्ठो यो गुरुमध्यो भवेत् स ।
[1]तथा सर्वलघुश्चैव यतिसञ्ज्ञासमाश्रिता ॥२०१॥
[2][द्वितीयाद्विलघुर्ज्ञेय सप्तमे पञ्चमे यतिः ।
प्रथमादिरथान्त्ये च पञ्चमे या विधीयते ॥२०२॥
गणेषु त्रिषु पादस्य यस्या पथ्या तु सा भवेत् ।
एतस्य विपुलान्या तु विज्ञेया यतिलक्षणा ॥२०३॥
अयुजः सर्वगुरवो गुरुमध्या गणा युजः ।
यस्याः स्युः पादयोगे तु विज्ञेया चपला हि सा ॥२०४॥
त्रिंशदाद्ये तु विज्ञेया सप्तविंशति चापरे ।
उभयोरर्धयोर्ज्ञेयो मात्रापिण्डो विभागशः ॥२०५॥
त्रिंशत्तस्यास्तु यदि स्युरेतानि द्विगुणानि तु ।
श्रीण्यक्षराणि चान्यानि न्यस्य सर्व्यार्धविभागशः ॥२०६॥
एतानि लघुसञ्ज्ञानि निर्दिष्टानि समासतः ।
सर्वासां चैवमार्याणामक्षराणां यथाक्रमम् ॥२०७॥
अर्धाष्टमगणार्या च सर्वार्या प्रकीर्तिता ।
षष्ठश्च द्विविकल्पस्तु नैधने ह्येकसंस्थितः ॥२०८॥
पश्चाद्यो यो गण षष्ठ एकमात्र स उच्यते ।
द्विविकल्पस्तु य षष्ठो गुरुमध्यो भवेत् स ॥२०९॥
यथा सर्वलघुश्चैव यति सञ्ज्ञासमाश्रिता ।
सा द्वितीया द्विलघुका सप्तमे प्रथमे यति ॥२१०॥
गुरुमध्यविहीनात्तु चतुर्गणसमन्वित ।
अयुग्गणो विज्ञातव्यो युग्गणात्] एव च[3] ॥२११॥

सर्वाष्टमो गण । अर्धाष्टमो गण गणाद्य । चतुर्मात्रा यस्मात्तावन्तोऽर्थः यः स्यात् ॥२०८॥ षष्ठो गणो द्विभेद । तस्य एकभेदमाह पश्चाद्यो य षष्ठो गणः तस्मिन् वर्तमाने लघुरेव वर्तमानस्य स्थाने गुरुमध्यो ज इत्यर्थ ॥२०९॥ सर्वलघु चतुर्लघु-त्वात्र च द्वितीयादारभ्य [illegible] वर्तते, अन्य च प्रथमा-दिर्यति, पञ्चमे च गणे समाप्ते यति ॥२१०॥

अयुग्गण इति विषम प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमकः । युग्मश्च सम । स एव चेति [illegible] न सर्वं इति यावत् ॥२११॥

---

१. NS. यथा ।
२ कोष्ठबद्धश्लोका ग्रन्थान्तरेषु न पठिताः ।
३. KSS., NS. प्रमाणवर्णैश्च पञ्चम ।

[1]प्रथमतृतीयौ पादौ द्वादशमात्रौ भवेत्तु सा पथ्या ।
विपुलान्या खलु गदिता पूर्वोदितलक्षणोपेता ॥२१२॥

पथ्या यथा—रक्तमृदुपद्मनेत्रा सितदीर्घबहुलमृदुकेशी ।
कस्य तु पृथुमृदुजघना तनुबाहु सोदरी पथ्या ॥२१३॥

विपुला यथा—

विपुलजघनवदनस्तननयनैस्ताम्राधरोष्ठकरचरणैः ।
आयतनासागण्डैर्ललाटकर्णैः शुभा कन्या ॥२१४॥

[2]द्वितीयस्य चतुर्थस्य गुरुमध्यगतो भवेत् ।
उभयोरर्धयोर्यत्र विज्ञेया चपला यथा[3] ॥२१५॥

यथा—उद्भटगामिनी परुषभाषिणी कामचिह्नकृतवेषा ।
जानाति मांसयुक्ता सुराप्रिया सर्वतश्चपला ॥२१६॥

पूर्वार्धे लक्षणं ह्येतदस्या रा च मुखेन तु ।
पश्चिमार्धे तु चपला यस्या सा जघनेन तु ॥२१७॥

मुखचपला यथा—

आर्यामुखे तु चपला तथापि चार्या न मे मतः सा किम् ।
दक्षा गृहकृत्येषु तथा दुःखे भवति दुःखार्ता ॥२१८॥

जघनचपला यथा—

वरमृगनयने ! चपलासि वरोरु ! शशाङ्कदर्पणनिभास्ये ! ।
कामस्य [4]सारभूते ! न पूर्वमदचारुजघनेन ॥२१९॥

[5]उभयोरर्धयोरेतल्लक्षणं दृश्यते यदि ।
वृत्तज्ञैः सा तु विज्ञेया सर्वतश्चपला सखि ! ॥२२०॥

अर्धद्वयेऽपि गणत्रये छेदः कर्तव्यः सैव पाद उच्यते तदाह प्रथमतृतीयौ पादौ द्वादशमात्राविति । प्रथमेऽर्धे गणत्रयं प्रथमः पादः । द्वितीयेऽर्धे चान्यद् गणत्रयं तृतीयः पादः ॥२१२॥ पथ्येति पथिसाध्वित्यर्थः ॥२१३॥

आर्याणां भेदं दर्शयितुं तत्प्रस्तारमाह ।

---

१ NS varies

२. KSS varies.

३. अत्र पर काशीमुद्रितपुस्तके सार्धचतुष्टयपद्यमधिकम् ।

४ KSS., NS. सारभूतेन ।

५. KSS, NS. vary absolutely.

[कार्यौ द्वादशमात्रौ च पादावाद्यौ तृतीयकौ ।
अष्टादश द्वितीये च तथा पञ्चदशोत्तमा] ॥२२१॥
अनु पञ्चप्रकाराणां चतुष्काणां विशेषतः ।
प्रस्तारयोगमासाद्य बाहुल्यं सम्प्रदर्शयेत् ॥२२२॥
पञ्चपञ्चाशदाद्या तु त्रिंशदाद्या तथैव च ।
आर्या स्वक्षरपिण्डेन विज्ञेयात्र प्रयोक्तृभिः ॥२२३॥
त्रिंशतस्त्वथ वर्णेभ्यो लघुवर्णत्रयं भवेत् ।
शेषाणि गुरुसंख्यानि ह्येवं सर्वत्र निर्दिशेत् ॥२२४॥
[1][सर्वासामेव चार्याणामक्षराणां यथाक्रमम्] ।
सर्वेषां जातिवृत्तानां पूर्वमुत्तरमन्यथा ॥२२५॥
[2]विकल्पगणनां कृत्वा मात्रापिण्डेन निर्दिशेत्[3] ।
आर्यागीतिरथार्यैव केवलं स्पष्टनिर्णयं ॥२२६॥

अनु पञ्चप्रकाराणां चतुष्काणां विशेषतः ।
प्रस्तारयोगमासाद्य बाहुल्यं सम्प्रदर्शयेत् ॥इति॥

[illegible] चतुष्काणां [illegible] । [illegible] पञ्चप्रकाराणामेषां यो विशेषः [illegible] प्रस्तारबाहुल्यं निरूपयेत् ॥२२२॥ अन्यत्र गर्वेषु [illegible] पञ्च [illegible] प्रथमार्धे [illegible] द्वितीये [illegible] ।

[illegible] ।
[illegible] जय जय शिव ॥२२३॥

लघुत्रय द्वितीय षष्ठे स्थाने, चतुर्थेऽपि च लघु तथा च गुरुत्रयमिति ॥२२४॥

अथ मात्रावृत्तानां [illegible] माह । सर्वासामेवेति । पूर्वं [illegible] यो [illegible] तस्योत्तरमन्यथा सह [illegible] ॥२२५॥

तत्र [illegible] चतुर्भेदः [illegible] द्विभेदः [illegible] अष्टमभेदं [illegible] । [illegible] स्थानानि । [illegible] गुणे [illegible] चतुर्थी गुणे [illegible] चतुर्थी गुणे [illegible] । तदुक्तं —

आर्याः [illegible] ।
[illegible] ॥

न [illegible] । यदि तु [illegible] द्विभेदो [illegible] ॥२२६॥

---

१. KSS., NS. do not read.
२ KSS., NS. विकल्पं सर्वशिया तु (प)
३ NS. दर्शयेत् ।

इतरार्धे ज षष्ठन्तु नलघुगण इष्यते[1] ।
[2]वृत्तैरेव तु विविधैर्नानाछन्दस्समुद्भवैः ॥
काव्यबन्धास्तु कर्तव्याः षट्त्रिंशल्लक्षणान्विताः ॥२२७॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे [3]छन्दोविचितिर्नाम पञ्चदशोऽध्यायः[4] ।

अध्यायार्थमुपसंहरन् भाविनं विषयमासूत्रयति वृत्तैरित्यादि । काव्यबन्धा यत्नेनेदमाह यथा प्रासादकुड्यादिके कर्तव्ये प्रथमं भूमिः, तद्वत्काव्ये निर्मातव्ये भूमिकल्पः शब्दच्छन्दोविधिः शब्दपरिग्रहः वृत्तसमाश्रयमित्यादि विरचयन् भित्तिस्थानीयं लक्षणयोजनं चित्रकर्मप्रतिममलङ्कारगुणनिवेशनं गवाक्षवातायनादिदेशीयो दशरूपकविभागः, उपयोगनिरूपणाप्रख्या काक्वादिप्लुतिः, एवम्भूतवाचिकाभिनयस्वरूपं चतुर्दशादिभिः षड्भिरध्यायैरुच्यते । तत्राध्यायद्वयं वृत्तलक्षणविधानं तु भविष्यति ।

यद्यपि रूपकविरचनकाले परिपक्वप्रज्ञस्य न क्रमप्रतिभासस्तथाप्यपोद्धारधिया कल्प्यत इत्याह । प्रबन्धस्य यो युक्तोऽभ्यासः तन्निष्पत्तिः प्रबन्धाभ्यासः, तत्सम्पत्तिः अभिनेयार्थनिर्वर्तनं तदभिनयोपारोहणमिति स एव क्रम इत्युपाध्यायः यदाह —

महाकवीनां पदवीमुपात्तामारुरुक्षताम् ।
नासम्मृश्य पदस्पर्शान्यपत्सोपानपद्धतिः ॥इत्यादि॥

अभ्यासस्तुते हि सति नाटकादिविरचयिता महान्तः प्रमादास्पदाः भवन्ति । न हि सर्वो वाल्मीकिर्व्यासः कालिदासो भट्टेन्दुराजो वा, तेषामपि प्राग्जन्मार्जित-कर्माभ्यासमनुदिनसंस्कारपाटवोत्पादितः कुलप्रतिभज्ञानातिशय इति शिवम् ॥२२७॥

इति पञ्चदशाध्याये ध्यायिना परमेश्वरम् ।
इनाभिनवगुप्तेन गुप्तार्थं—प्रकटीक्रिया ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेद-
विवृतावभिनवभारत्यां वृत्तविधिर्नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ।

---

१. KSS. NS स विकल्पो भवेद्गणः ।
२. NS. एव चतुर्विधवृत्ते ।
३. NS. छन्दोवृत्तविधि ।
४. KSS. षोडशोऽध्याय ।

□□□

नाटचशास्त्रम्

[1]अथ षोडशोऽध्यायः

[2]विभूषणं चाक्षरसंहतिश्च शोभाभिमानौ गुणकीर्तनं च ।
प्रोत्साहनोदाहरणे निरुक्तं गुणानुवादोऽतिशयश्च हेतुः ॥१॥

अभिनवभारती

निःशेष भवरसभुजां लक्षणं भूषणं भुवः ।
भास्यते येन तं वन्दे प्राच्यपीमाधितं शिवम् ॥

ननु शब्दार्थयोस्तु रसेभ्या इत्युक्तम्. तत्र गुणालङ्कारादिभिरिति कुशलवर्त्मनि काव्येषु प्रसिद्धो मार्गो, लक्षणानि तु न प्रसिद्धानि। किं च गुणेभ्यश्च काव्यस्य लक्षणगुणालङ्कारव्यवहारो न युक्तः, गुणस्य शरीरधर्मत्वभावात् कटकादीनां तथोऽपि भेदात्। काव्यस्य पुनर्विरचनानि अभिनयनिरूपणे शास्त्रमर्यादया तदाभासमभिनवराजेन। दर्शितानि—

"काव्यशोभाकरान्धर्मानलङ्कारान्प्रचक्षते"

इति ब्रुवता, गुणमध्य एव तत्र प्रसादादीनभिदधता न गुणालङ्कारविभाग उपलभ्यतीति सूचितं भवति। सत्यमेतत्, किं तु कवीनां माधुर्यादिस्वभावविवरणं *नामस्वांगसमर्थनायास्य शास्त्रनिरोऽपि विभाग आश्रयणीय।* तत्र लक्षणानां प्रतिनियमाय केचिदाहुः—इह गुणालङ्कारेभ्योऽपि विलक्षणं भूषणशरीरं धर्मि, गुणालङ्कारास्तु तद्धर्मा इति पृथगभिधानादस्मद्गुरु, शरीरनिष्ठमेव यथा पृथगभिहितं लक्षणम्, तत्र शरीरस्य सौन्दर्यं जायते। तत्र सिद्धस्य माध्यस्थं वा यथा श्यामेति, मदकलगामिनीति' इति च। एतदेव लक्षणं, तदलङ्क्रियते। अलङ्कारैस्तु काव्यं लक्षणैर्विना न शोभते। उपमादिभिरलङ्कारिकमभिनयैकदेशलक्षणं द्विधेति यथा 'श्यामा विलासवती,' मदनानुगामिनी इति च।

अन्ये मन्यन्ते—इतिवृत्तगतं [तु] वाच्यं सन्ध्यङ्गानि वृत्त्यङ्गानि लक्षणानीति च व्यवहरन्ति। निमित्तभेदात् पूर्वोक्तस्वरूपेण बीजफलयोः परिकल्पितानि निर्वहणे फलानां गते तत्तत्सन्ध्यावसरात् सन्ध्यङ्गत्वम् व्यपदेश, तल-

---

1. KSS. अथ षोडशोऽध्यायः ।
2. इत आरभ्य श्लोकचतुष्टयं दशकरणेषु सर्वेषु पाठो विद्यते अभ्यर्हितः ।

अभिनवभारती

विशेषोपयोगितया वृत्त्यङ्गवाचोयुक्तिः, काव्यगतस्यातिप्राशस्त्योपयोगितया महापुरुषगतपाशध्वजादिपादरेखावल्लक्षणशब्दवाच्यता । तदुक्तं तत्रैव—

लक्षणान्येव बीजार्थक्रमनिर्वाहकानि च ॥ इति,
प्रतिसन्धिनदङ्गानि फलसिद्ध्युपपत्तितः ॥ इति ।

काव्ये धीरोदात्तादिगुणाधान वस्तुवर्णनाभङ्गिरिति केचित् ।

तदत्र प्रथमपक्षे वर्णनीयप्रधानभूताधिकारिपुरुषगतगुणादिविभाग एव काव्ये पर्यवसीयते । द्वितीयपक्षे तु वर्णनीय. सरल एवेति । वृत्तिलक्षणोऽयं काव्यभेदात् तथा विभज्यते । एतेषां तु दर्शने—कवेर्यं प्रतिभात्मा प्रथमपरिस्पन्दस्तद्व्यापारबलोपनता गुणाः, प्रतिभावत एव हि रसाभिव्यञ्जनसामर्थ्यं माधुर्यादिरूपनिबन्धनसामर्थ्यं न सामान्यकवेः । अनेन शब्देनेदं वस्तु वर्णयामीत्येवंभूतवर्णनापरपर्यायद्वितीयव्यापारसपाद्यास्त्वलङ्काराः ।

शब्दानमीभिः शब्दैरर्थानमीभिरर्थैः सघटयामीत्येवमात्मकस्तु वस्तुतीयः कवेः परिस्पन्दस्तदधीनात्मलाभादिशब्दात्मार्थात्मककाव्यशरीरसंश्रितानि वक्ष्यमाणश्लेषादिगुणदशकमनभिव्यञ्जनव्यापाराणि शब्दार्थोपसंस्काररूपाणि क्रियारूपाणि लक्षणानीति, तदुक्तं तत्रैव—

इति शब्दार्थयोर्येव संधिविदेहभूतयो ।
काव्ये तथा दर्शनानि लक्षणानि विदुर्बुधाः ॥ इति
काव्येऽप्यस्ति तथा कश्चित् स्निग्धः स्पर्शोऽर्थशब्दयोः ।
य श्लेषादिगुणव्यक्तिनदस्य स्याल्लक्षणस्थितिः ॥ इति,
चेष्टालङ्कारस्थानचिह्न ………॥ इति च

अत्र पक्षे कविव्यापारभेदाद् गुणालङ्कारलक्षणविभाग ।

अपरे मन्यन्ते—अभिनेयाना काव्यभावानां वक्ष्यमाणस्वरूप च रूपकमनभिदध्यात्, यथे स्वनामव्यापाराना तावदभ्यासो निर्माणविषयो लक्षण, वस्तुपात्मपूर्णरवादी, अनेन तु तथाभूतोऽभिनेयार्थं काव्यबन्धो लक्षणोन्नीत तेन च सोऽतीतरङ्गवर्णनयोगात्. तथा हि किञ्चित् प्रबन्धजातं गुणालङ्कारनिकरप्रधान, यथा मेघदूताख्य तद्विभूषणम्, एवमन्यदपि, इति ।

'प्रबन्धधर्मा लक्षणानि' इति केचित् ब्रुवते । कवेरभिप्रायविशेषो लक्षणमितीतरे पुनर्मन्यन्ते । केचिद् यथास्थानविशेष यद् गुणालङ्कारयोजन तल्लक्षणमिति । परे त्वभाषन्त—अलङ्कारादिनिरपेक्षेणैव निसर्गसुन्दरो योऽभिनेयविशेषः काव्येषु दृश्यते, समस्तलोकेष्वपि, तत्सौन्दर्यहेतुर्यो धर्मः. मूलक्षणः स एव चार्थः. काव्यशरीरविशेषरूपो लक्षणम् । उपमादीपकरूपकाणामानन्त्याद् भेदमाहुः । अन्ये तु शब्देन अर्थेन चित्रत्व लक्षणमिति ।

सारूप्यमिथ्याध्यवसायसिद्धिपदोच्चयाक्रन्दमनोरथाश्च ।
आख्यानयाच्ञाप्रतिषेधपृच्छादृष्टान्तनिर्भासनसंशयाश्च ॥२॥
आशीः प्रियोक्तिः कपटः क्षमा च प्राप्तिश्च पश्चात्तपनं तथैव ।
अर्थानुवृत्तिर्ह्युपपत्तियुक्ती कार्योऽनुनीतिः परिदेवनं च ॥३॥
षट्त्रिंशदेतानि हि लक्षणानि प्रोक्तानि वै भूषणसम्मितानि ।
काव्येषु भावार्थगतानि तज्ज्ञैः सम्यक् प्रयोज्यानि यथारसं तु ॥४॥

भामहेनापि

"सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते" (२-८५) इत्यादि। तेन च परमार्थ व्यापार एव लक्षणं, न तु विषयद्वारेण विशेषलक्षणे तु निरूप्यत इति तत्त्वोक्तनरवा-हर्षोऽपि लक्षणं, व्यापारोऽपि च तद्विदां तु तदभ्यासपराणां च तथाभूतकाव्यात्मक-विषयावलोकने झटित्येव प्रतिभाति। तदन्यथानुमानेन प्रतिभया स्वसंवेदना इत्यनेन प्रयोजनम्। कुशलशिक्षितव्यापारो हि तदन्यव्यवहर्तॄणां भात्येव ॥१।२।३॥

षट्त्रिंशदिति च नान्यदिति धारणपरं कविहृदयनिभालनपराणामपरिमितत्वेन-त्वात्। किं तु बाहुल्येन तावदियता मध्यं व्याप्तम्, इयति च कविनाथयाथात्म्यमिति सख्यातिरूपणम्।

तथा च मतान्तरेण भरतमुनिरेवान्यथाप्युद्देशलक्षणेन नामान्तरैरपि च व्यवहारं करोति; तत एव पुस्तकेषु भेदो दृश्यते तं च दर्शयिष्यामः। पठितोद्देश-क्रमस्त्वस्मदुपाध्यायपरम्परागतः ॥१—४॥

तत्र विभूषणं लक्षयितुमाह अलङ्कारैरिति। भूषणे कटकादिभिः विभज्य स्थानदेशकालदशापुरुषादिविभाग विचार्य न्यस्तैरिव गुणालङ्कारैर्यदलङ्करणं तद् भूषणं नाम लक्षणं, कविव्यापारं, तद्द्वारेण शब्दार्थव्यापारावपि।

एतदुक्तं भवति—इह गुणा अलङ्काराश्च विषया इत्यनेन नियद्धाः काव्यार्थी-कृतानामभिधेयानां स्वभिषेकविषयं विभावादिभाव विपरीतं समर्थाः। तथा हि हास्यरसप्रधाने प्रहसनादौ सुभाषितेऽपि वक्तरि प्रयोक्तरि श्रोतरि वा गुणविनिवेशितं तु लक्षणं भजत्यलङ्कारश्च। तथा हि पादताडितके श्रोत्रियं श्रोतारमभिप्रेत्य विटस्यापि निर्गुणपुरुषस्यैवोक्तिः "मा मुसलेनापकार्षीः, मा कुसूलाग्निना धाक्षीः" इति शोभां पुष्णाति। अनौचित्यनिबन्धस्तु करुणविप्रलम्भादौ परमरस्य, यथा—

विना प्रियतमेनाद्य विरहानलतापिता।
दह्येत्यूनस्य विच्छेदे किंतु हाऽनलतापिता ॥

स्थाने निवेशस्तु यथा—

सानेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवान्तर्निखातेव च।
प्रोत्कीर्णेव च वज्रलेपघटितेव" इति। (मालतीमाधवात्)

अलङ्कारैर्गुणैश्चैव बहुभिः समलङ्कृतम् ॥
भूषणैरिव [1]विन्यस्तैस्तद् भूषणमिति स्मृतम् ॥४॥

अत्रापि लोके उत्प्रेक्षाप्रभृतेरेव हेतोः नाभिधेयमात्रविश्रान्त्यामनुद्भासित-
विषयमायिरचितविचित्ररचनाभावानामुन्मेषाभावात् विप्रलम्भस्य शान्तस्य वा
च माधुर्यप्रसादादौ च शब्दे भावप्रधानचेष्टा प्रतिपाद्यते। कुसुमारविन्द-
वृत्तिमुखयोरप्युपमानत्वेनैव समस्तस्य गुणालङ्कारसंयोगानुकारकमिव कविव्यापारस्य
तद्भावाच्च तदर्थतदभावाभावादपि भूषणभिमतमस्य लक्षणम्। एतदेवार्थं नन्वदा-
नन्दवर्धनाचार्योऽपि विविच्य व्यञ्जयत्—

रसभावादिभूते शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशितः ।
रूपकादिरलङ्कारवर्गः एति यथार्थताम् ॥

इत्युक्त्वा क्रमेण—

विवक्षा तत्परत्वेन नाङ्गित्वेन कदाचन ।
काले च ग्रहणत्यागौ नातिनिर्वहणैषिता ॥ (ध्वन्या. २।१८ २)

इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण सोदाहरणेन। तदस्माभिः सहृदयालोकलोचने
तद्विवरणे विस्तरतो व्याख्यातमिति तत एवावगन्तव्यं ग्रन्थगौरवात्। इह तु प्रकरणवशात्
ग्रन्थभूयस्त्वादुद्विजते लोक इति न विस्तारितम् ॥४॥

अथाक्षरसंहतिमाह यत्राल्पैरिति। अक्षरसंहतिः स्वल्पाक्षरत्वाद्यल्पा,
यदृच्छाक्षरेषु स्वल्पस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। तेनाल्पैरक्षरैः श्लिष्टं प्रवृत्तिनिमित्त-
भूतस्वस्वभावाधिक्येनैव विचित्र मनोहारिविभावादिभाव प्रयुज्यमानोऽपि उपमर्दने
श्रोतॄणां हृदयमुपगच्छत्यपि न तस्मिन् रतिव्यापारोऽत्रापत्तावपि नाक्षरसंहतेः।

तथाहि मालिनीप्रभृतीनि ईर्ष्याविप्रलम्भे सम्भोगाभिलाषिते, सानुरिति
सम्भोगे विभावरां नालम प्रापयन्ति। अभीष्टमुख्यानि व्यापारे यदन्ते मानादि-
भावानामन्ततो वा धातुरूपसमासादरसस्य यदृच्छा चित्तव्यञ्जनादेव यथा
प्रधान यदृच्छाक्षरप्राधान्ये उदाहरणं यथा—

विप्रलम्भाद्गुणमान्न व्यञ्जनलताभिः पाटलस्य हेतु ।
दृष्टोऽसि त्वं मलीनः सखि जनममुद्भवानुभावाभावं केशम् ॥
बाल एव कुसुम प्रवृत्तिरस्तु बैनाहरतां दिनमन्यो ।
कोऽनेनोऽधिसमाप्तस्तनुबन्धन वायवोऽद्भवार्ते ॥

अत्र विप्रलम्भादिरसादिना नैकीभावात् वाक्यहननानुबन्धनामात्रलघुप्र-
बन्धसंसृष्टम्। अक्षरं यो हृद्यत्वादिनापि सर्वथोचिताभिव्यञ्जनसमर्थं प्रधान-

---

1. KSS विचार्य ।

यत्राल्पैरक्षरैः श्लिष्टैर्विचित्रमुपवर्ण्यते ।
तमप्यक्षरसङ्घातं विद्याल्लक्षणसंज्ञितम् ॥६॥
सिद्धैरर्थैः समं कृत्वा ह्यसिद्धोऽर्थः प्रसाध्यते[1] ।
यत्र श्लक्ष्णविचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥७॥

वलक्षापण च कृत, स यत्र प्रधानप्रकृतिर्भवतीत्युक्तम् । त्वचीति प्रहृतमारीचवृत्तान्त इत्युक्तम् । श्राणमित्यादिना नत्रैवास्य बहुमान इत्युक्तम् । राक्षसविषये दैववैगुण्यमित्युक्तम् । अत्र च यत्र यस्य यद्व्यापारस्तत्र प्राधान्यस्य का कथेति । प्रगुणितमिति बहुतररणसमर्दधुरन्धरतया कुटिलीकृतस्यापि शेषबहुमाने पुनर्योजनमित्युक्तम् । त्वदनुजवचन इति भेदोपायकृता नीतिसंपत् परपक्षे च विपर्ययम् । वत्तकर्णं इति सदाकर्णनमात्रमेतत्, न तु हृदये निर्व्याजं तेजोजाज्वल्यमानोऽपि भेद प्रति कोऽप्यस्य बहुमान । अयमिति गम्भीरधीराकृति प्रमथश्च आस्त इति । यद्यपि प्रकृते नापि कश्चिच्छोभोऽत्र एवोक्त मलीलमिति । अत्र चार्थस्यालङ्कारघटनाप्रयासमन्तरेणैव सुन्दरत्व लक्षणकृतमेव ।

ननु साभिप्रायमात्रत्व नामार्थस्य तु गुण ओज इत्युक्तम् । भो भो. सहृदया' अर्थो जडस्तस्याभिप्राय इति कथ भाषावक्तृधर्मो स इति चेत् तद्गुणोऽर्थस्य गुण इति कथम् ।

अथ वस्त्वन्तराक्षेपकत्वमेव तस्य स गुण इत्युच्यते तद्वस्त्वन्तरमाक्षिप्य वक्त्रभिप्रायरूपमेव; आक्षेपकत्वमपि कविमनीषाव्यापारबलादेव तथाविनिवेशनात् प्रकारान्तरयोगे तथाभावात् । अत एव प्रौढिर्यमुनो वक्तृधर्मत्व नत्वर्थे, कामसुपपर्यन्तामित्यलं बहुना ।

एतेषां च लक्षणानां सङ्कीर्णत्वेन लक्ष्ये दृश्यते बाहुल्यापेक्षया तूदाहरण मन्तव्यम् ॥६॥

अथ शोभा सिद्धैरर्थैरिति । यथा—

मेदश्छेदकृशोदर लघुभवत्युत्थानयोग्य वपु. ।
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्त भयक्रोधयो ॥
उत्कर्ष. स च धन्विना यदिषव. सिध्यन्ति लक्ष्ये चले ।
मिथ्या हि व्यसन वदन्ति मृगयामीदृग्विनोद. कुत. ॥

अत्र पादत्रयेण प्रसिद्धा एवार्था अभ्यसनीयत्वेन शोभमानास्तै' समविकल मृगयालक्षणमर्थं कृत्वा अप्रसिद्धोऽनुचितोऽपि सोऽयं उचितो विचित्रश्च निरूपित । न चायमलङ्कार. कश्चिदपि तु कविव्यापारेण य' शब्दार्थव्यापारादेवार्थघटनात्मा तत्कृत ह्येव लक्षणमेव । अशोभनोऽप्यर्थोऽमुना नयेन शोभेत इति शोभेत्युक्ता ॥७॥

---

1. KSS , NS. प्रयुज्यते ।

[1]धार्यमाणस्तु बहुभिर्वचनैः कार्ययुक्तिभिः ।
न च पर्यवतिष्ठेत सोऽभिमानस्तु संज्ञितः ॥८॥

अथाभिमान —धार्यमाणस्तु बहुभिरिति । यथा ममैव—

दीनाशोरमृतच्छटा यदि करा कस्मान्मनो मे भृशं
सन्दुष्यन्त्यथ कालकूटपटलीसंवलनमुषिता ।
किं प्राणान् न हरन्त्युत प्रियतमामन्मथसारं
श्रीकण्ठे शिशु वडिमोहविरहाम्लानापरान्ता स्थिति ॥

अत्र हि नाटकव्यंग्यार्थेन घटा इना यस्याः कार्ययुक्तिभिः पर्यालोचनाभिर्धार्यमाणो हृदये स्थाप्यमानो नावतिष्ठत इति । वार्यमाणोऽपि वा न नियन्त्रते । तथैवार्थं बद्ध । तथाभूतोऽर्थोऽत्रोऽभिव्यक्तानावानुगाय । भविष्यामनूहार्य उपमानोपमेयभावस्य कथंचिदप्यस्फीतारतरैतत्र यान्तुरभिमत वदता किमित्र यथाप्येव तदपि नैरस्त्यभिधानमभिधानावरलक्षणम् । एतदेव नाटकनाम्नाप्यन्यैर्वचनम् ।

दृष्टश्रुतानुभूतार्थकथनादिसमुद्भवम् ।
नाटकस्य क्षोभजननं नाटयमिति गतिनम् ॥इति॥

अमृतस्यैव हि चन्द्रस्य श्रुत नामस्तु सहोदरत्वं च, मन्त्राणां विषशमनं दृष्टं, स्वयमनुभूतं सौहार्दं च तत्समुद्भव, वृत्तान्तं यत्प्रकृते नाटकस्य तुल्यं तेन सोऽदृष्टश्रुतानुभूतस्य तत्क्षोभं हृदयप्रकम्पनं जनयति—ययमृतोद्भवस्य चन्द्रस्य नितिरेतमनु विदध्युरिति । एवमन्यत् ॥८॥

अथ गुणकीर्तनं—कीर्त्यमानैर्गुणैरित्यादि । यथा

पृथुरसि गुणैर्मूर्त्या रामो नलो भरतो भवान्
महति समरे शत्रुघ्नस्त्वं तथा वत्सर शिवो ।
इति गुणरिर्धृति विभ्रविरत्नभूपा
कस्मिन्नपि न मान्धाता देवस्थिताविवस्मायि ॥

अत्र हि विविधा वेद्या पृथुरामप्रभृतयस्मात्समुद्भवैर्गुणैः कीर्त्यमानैर्भूपा दोषा न परिहृत्यन्ते । तथा हि पृथुरगोरत्वो तथा दोषा अपि केचिद् वनात् भूमिदोहनप्रभृतय प्रतीयन्तु, नलोऽपीति चूतव्यसनितादि । एवमन्यत्र । अत एव न दोषोऽत्र प्रधानम् । गुणैरिति गुणवरिति निर्दिष्टं तु चाटुकारितः गुणकीर्तनं नाम लक्षणम् । यथापनुदाहिते स्थितं लक्षणानि यथाप्रकारानि विवचति । तदेव एव वक्ष्याम । अन्यत्र पाठ —

---

1. KSS., NS. vary absolutely.

कीर्त्यमानैर्गुणैर्यत्र विविधार्थसमुद्भवैः
दोषा न परिकथ्यन्ते तज्ज्ञेयं गुणकीर्तनम् ।
लोके गुणातिरिक्तानां बहूनां यत्र नामभिः
एकोऽभिशब्द्यते यस्तु विज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥९॥
उत्साहजननैः स्पर्धैर्यैरौपम्यसमर्थैः ।
प्रसिद्धैरपगूढश्च ज्ञेयं प्रोत्साहनं बुधैः ॥१०॥
यत्रैकस्यापि शब्दस्य दर्शनात्सुबहून्यपि ।
यान्ति सिद्धिमनुक्तानि तदुदाहरणं स्मृतम् ॥११॥

लोके गुणातिरिक्तानां बहूनां यत्र नामभिः ।
एको हि शब्द्यते तत्तु विज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥इति।

अथ स्पष्टार्थं ॥९॥

अथ प्रोत्साहनं—उत्साहजननैरिति । औपम्यस्य समर्थकत्वेन यत्रेति अनेन परमाक्षेपेऽपि तस्य भाव इति दर्शितम् । यथा भट्टेन्दुराजस्य—

हरवृषभ ! तवैव नम्य माता जयति जगत्यसमानसूतिरेका ।
नियमति परमेश्वरोऽपि यस्मिन् महत्तमय स्वगण महावरोध ॥

अप्रस्तुतप्रशंसान्यत्र, तद्विभिन्न प्रोत्साहनस्य लक्षणत्वमेव, मैवम् तिष्ठ यथा लक्ष्मीरिति, स च भवान् मुरारिरित्यादि । इदमन्यत्र प्रियवचनमिति पठितम्—

यत्प्रसन्नेन मनसा पूज्यान्पूजयितुं वचः ।
हर्षप्रकाशनार्थं तु सा प्रीतिविनयाहृता ॥इति॥१०॥

अथोदाहरणं—यत्रैकस्यापीति । यथा—

कर्णान्तात् विमुक्तोद्धृतो गिरिरिव यस्य पृष्ठेदाशर्थ
त्रैलोक्य तपसा जितं यदि मते ! द्रोणा विमेनावना
सर्वं साध्वथवा रुणद्धि विरहक्षामस्य रामस्य चेत्
त्वद्दन्ताङ्कितवालिवक्षरुधिरक्लिन्नाग्रपुङ्खं शरम् ॥

अत्र उदाहृते हि रावणीयदशनपरिघट्टितवालिवक्षःपाटनेन श्लाघमानेऽपकृते सति तदपजय. तत्कक्षासम्यपरिग्रहस्यैव चतुरर्णवभ्रमणं पुनः कृपामात्रेण त्यागः तत्राप्रतीकारः. पुनरभिमानो दर्पं इत्यादि गम्यते । अक्षरसंहतेश्च विशेषः—तत्रावमोपादानव्यवच्छेदान्तरस्यान्ते अवच्छेदान्तरोपादानं यथा—हनूमत इति वक्तव्येऽक्षस्य हन्तुरिति, इह तु त्वद्दन्तेति तदीयविकारोदाहरणम् । अन्ये पठन्ति—

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
साध्यन्ते निपुणैरर्थास्तदुदाहरणं स्मृतम् । इति

दर्शयन्तस्समयस्थावधिभिर्यदुक्तं तद्वाक्यमिति स एव फलितोऽर्थः ॥११॥

निरुक्त द्विविध प्रोक्त तथ्य चातथ्यमेव वा ।
सिद्धिप्रसाधित तथ्यमतथ्य चाप्रसाधितम् ॥१२॥

अथ निरुक्त—निरुक्त द्विविधमिति । सिद्धिर्लक्षणेन स्वीकार । तथा प्रसाधित तथ्य, ततोऽन्यदतथ्यम् । उदाहरण यथा ममैव—

वीरोत्सवे सङ्गरसीम्नि मूढ य प्रापयत् मत्पथ कथञ्चित् ।
स चार्जुन सोऽपि च नाम कृष्ण प्रसिद्धिरित्थ वितथैव सर्वा ॥

परस्पर नाम्नोरन्यत्र तथ्यत्व स्वविषये त्वतथ्यतेति । न चायमर्थश्लेष, स हि तुल्यसत्ययो । यथा "गावो व पावनाना" इति गोशब्दस्य रश्मिषु सुरभिषु चानादित्वेन प्रसिद्धे । इह त्वेकत्रान्यत्वे कृत समय इति । एव पृथक् तथ्यातथ्य-योरुदाहार्यम् । अन्यत्र पाठ —

निरवद्यस्य वाक्यस्य पूर्वोक्तार्थप्रसिद्धये ।
यदुच्यते तु वचन निरुक्त तदुदाहृतम् ॥

पूर्वं यत्प्रोक्तो वाक्यस्य सवन्धी कश्चिदर्थस्तस्य प्रसिद्धयेऽनवद्यभावस्य वाचक यदुच्यते तेन निरुक्तमितोऽन्यथा निरर्थकमेवात्र वाच्य स्यात् । यथा सत्य स राजा मतिषु रञ्जनादिति ॥१२॥

अथ गुणानुवाद—गुणानुवाद इति परिमितस्याप्यादिनोत्कृष्टगुणनयोपमा, तत्कृतो गुणानामुत्सेक. । यथा—

पालिता शौरिकेन्द्रेण त्वया राजन्वसुन्धरा ।

ननूपमेयमलङ्कार, विमत, उक्त ह्यलङ्काराणा वैचित्र्य लक्षणकृतमेव । एव एव शिक्षितैरपि दण्डिप्रभृतिभिर्ये निरूपिता उपमाभेदा, तत्र यो भेदस्तोऽद्य आचिख्यासा-सम्यनिर्णयादिरर्थ, स ताहक् पृथगलङ्कारतया गणित: । गणनेऽपि वा समृष्टिसङ्करा-पत्ति । अर्थमात्र तदिति चेत् तर्हि तदेव लक्षणम् । यथा हि राजता विभज्य विचार्य-माणा इत्यमवतिष्ठते—मकुटाद्यलङ्कार, शौर्यादिगुणो, भूद्धोरस्त्वादिलक्षणसमुदायो राजालङ्कार्यश्च गुणवाश्च लक्षणीयश्च, तथा काव्यमपि । तेन गुणालङ्कारव्यतिरिक्ता सर्वे लक्षणमिति मन्तव्यम् । "अस्त्युत्तरस्या" इति हि पूर्वार्धे आख्यान नाम लक्षणम् । नन्वेव सर्वत्र लक्षणयोग, क आक्षेपार्थ, प्रियमेवास्माकमद सत्सर्वमलङ्कारयुक्त काव्यम् । ननु गौर्वाहीक इति रूपकयोगेऽपि, कि न काव्य, दोषपरिवर्जन गुणवत्त्व-रसवत्त्वादि वैकल्यादिति चेत् आसमास्वापादितो दोषस्त्वयैवोन्मूलित इत्यास्ताम् ।

अन्यत्र तु पाठ —

गुणाभिधानैर्विविधैर्विपर्यासयोजितै ।
गुणातिपातो मधुरैर्निष्ठुरैर्वा भवेदिह ॥

गुणानुवादी हीनानामुत्तमैरुपमाकृत: ।
उत्तमार्थविशेषो य स चाप्यतिशय स्मृत: ॥१३॥

बहूना भाष्यमाणानामेकस्यार्थविनिर्णयात् ।
सिद्धोपमानवचन हेतुरित्यभिसंज्ञित ॥१४॥

मधुरैर्गीतं (गुणं) निष्ठुरैर्वा विविधैरुपमानभूतैरर्थैर्ये प्रयोजिता गुणास्तदभिधानैरुपलक्षितो गुणातिपात इत्यर्थ ॥१२॥

गुणानुवाद स ज्ञेयो यत्राभेदोपचारत.
गौणी वृत्तिमुपाश्रित्य वस्तुनो रूपमुच्यते ।

अथातिशयः—उत्तमार्थाद्विशिष्ट इति उक्तादप्यर्थाद्विशेषो । यथा भट्टेन्दुराजस्य ।

यावन्त्येव पदान्यलीकपिशुनैरालीजनै शिक्षिता
तावन्त्येव कृतागसो द्रुततर व्याहृत्य पत्यु. पुर ।
प्रारब्ध परतो यथा मनसिजस्येच्छा तथा वर्तितु
प्रेम्णो मौग्ध्यविभूषितस्य सहज कोऽप्येष शान्त क्रम ॥

अत्रेर्ष्यात्मा य प्रेमण्युत्तमेऽर्थस्ततोऽपि विशेष उक्त, प्रतिपद चाभिप्रायोऽस्ति स विवेचनीय । न चेयमतिशयोक्ति समाख्यमात्रत्वात् । सोऽपि वा लक्षणमलङ्कार इति वक्ष्यामः समनन्तरमेव । अन्यत्र तु पठ्यते—

बहून् गुणान् कीर्तयित्वा सामान्यजनसभवान् ।
विशेष कीर्त्यते यत्र ज्ञेय सोऽतिशयो बुधै ॥इति॥१३॥

अथ सहेतु—बहूना भाषणानामिति । बहून् भाषमाणानन्तरादेवैकस्यासाधारणस्यार्थस्य निर्णय कर्तव्यत्वेनावलम्ब्य सिद्धस्य प्रमितस्योपमानवचन प्रक्षेपवचन मम तावदेव प्रतिभासते इति सहेतु । यथा भट्टेन्दुराजस्य—

एके वारिनिधिप्रवेशमपरे लोकान्तरालोकन
केचित्पावकयोगिन निजगदु: क्षीणेऽह्नि चन्द्रार्चिषाम् ।
मिथ्या चैतदसाक्षिक प्रियसखि ! प्रत्यक्षतीव्रातपो
मन्येऽह पुनरध्वनीनरमणीचेतोऽधिशेते रवि ॥

एकस्येति । एकमसाधारणम् । सिद्धोपमानेति । डुमिञ् प्रक्षेपणे इत्यस्योपमानम् । अन्यत्र पाठ —

यत्प्रयोजनसामर्थ्याद्वाक्य मिष्टार्थसाधनम् ।
समासोक्त मनोग्राहि स हेतुरिति सज्ञित. ॥इति।

सम्यगस्यते हृदि क्षिप्यते येन स समास उपपत्तिस्तयोक्तम् ॥१४॥

अपदेशस्तु परोक्षो यस्मादुत्पद्यतेऽनुकरणेन ।
लक्षणसमानकरणात् सारूप्य तत्तु निर्देश्यम् ॥१५॥
अभूतपूर्वैर्यैरर्थैस्तुल्यस्यार्थस्य निर्णय ।
स मिथ्याध्यवसायस्तु प्रोच्यते काव्यलक्षणे ॥१६॥

अथ साख्प्य—अपदेशस्तु परोक्षो यस्मादुत्पद्यतेऽनुकरणेनेति । यथा ममैव—

सैन्दूरीकृतसान्द्रकुङ्कुमरसप्रच्छायमालोच्यते
यत्प्राच्या दिशि वक्रिमास्पदमिद इन्दुन्दलेख मह ।
तत्तेजो जरठांशुना कलयता भाविप्रवासावधि
सन्ध्यामुग्धवधूकपोलफलके कीर्णो नखाग्राङ्कुर ॥

अत्र यदिति निर्देश्य परोक्षवस्तु तत्त्वस्यापरिज्ञानात् । अनुकरणेन प्रच्छाय—मात्रेण अपदेश्यमालोच्यमिति लक्षणेन सैन्दूरीकृतेत्यादिना समान सप्रमाणक करण दर्शनक्रिया यस्य तादृशे वस्तुनि साख्प्य लक्षणम् । पौर्णमास्यामपि वक्ररेखेवेन्दो-र्भागो लक्ष्यते उदयाचलान्तरितत्वात् सन्ध्यासमये । न चेयमुपमा उपमेयस्याभावा दुपमेयमेव हि पूर्वार्धेन लिख्यते । पुस्तकान्तरेषु तु पाठ —

यथादेश यथाकाल यथारूप च वर्ण्यते ।
यत्प्रत्यक्ष परोक्ष वा दृष्ट तद्वर्णतोऽपि च ॥इति

प्रत्यक्ष वस्तु परोक्षमिव देशकालरूपानुसारेण वर्ण्यते ॥१५॥

अथ मिथ्याध्यवसाय —अभूतपूर्वैर्यैरर्थैरिति । अपारमार्थिकैरेवार्थैस्ततुल्य-स्यावस्तुभूतस्यार्थान्तरस्य यस्य वक्तृव्यापारे सति निश्चय सोऽयम् । यथा ममैव—
यो दुर्जनाद्वाञ्छितसिद्धिमीहते स नूनमुत्रामनि त सुखैषिनम् ।

जुहृज्ज्वलाग्नौ विगतार्यमण्डल प्रसह्य षष्ठ विषय प्रसाधयेत् ।

काव्यलक्षणमित्यनेन काव्येषु लोकविपर्यासबाहुल्यमवश्य भवतीति दर्शयति ।
अन्ये तु पठन्ति—

विचारस्यान्यथाभावस्तथा दृष्टापदृष्टयो ।
सन्देहात्कल्प्यते यत्र सविक्षेपो विपर्यय ॥

विचार्यत इति विचारोऽर्थ अदृष्टमित्यर्थ । सदेहोऽत्र भ्रम, अन्यथाभावो *विपर्यय । अथवा सशयोऽपि हि वस्तुनो विषयतत्त्वमन्यथाकार दर्शयन् विपर्यय* एव ॥१६॥

अथ सिद्धि—बहूना च प्रधानानामिति । प्रसिद्धाना मध्ये एकमित्यप्रसिद्ध यन्नाम कीर्त्यते तस्यासाधारणधत्वस्य प्रयोजनस्य सगतये करण तत्र निवेशन यस्य तादृक् तत्कीर्तन सिद्धिहेतुत्वात्सिद्धि । यथा—

बहूनां तु प्रधानानां मध्ये यन्नाम कीर्त्यते ।
एकार्थसाधनकृतं सा सिद्धिरिति कीर्त्यते ॥१७॥

गुणैर्बहुभिरेकार्थैः पदैर्यं सम्प्रशस्यते ।
पदोच्चयः तु तं विद्यान्नानार्थग्रथनात्मकम् ॥१८॥

भद्रेश्वरः सुरसरित्स भवानहं च
त्रैलोक्यसारमिह सम्प्रति जीवलोके ।
भद्रेश्वरः सुरवरेषु सरित्सु गङ्गा
त्वं पार्थिवेष्वहमतीव सुदुःखितेषु ॥

अत्र भवानहं चेत्यप्रसिद्ध प्रसिद्धमध्ये उपात्तमसाधारण्यसिद्धि विधत्ते ॥१७॥

अथ पदोच्चयः—गुणैर्बहुभिरेकार्थैरिति । एकता एकतात्पर्यनिष्ठैर्बहुभिः शब्दैर्यं वाच्यत्वेन स्वीकृत्य धर्मास्तिवुपलक्षितत्वेनैव यद्वस्तु प्रशसनम् । कथं, नानार्थग्रथितात्मकमुपलम्भिनरूपं कृत्वा तत्पदानामुच्चयः उत्कर्षेण चयः बाहुल्यं यत्रेति पदोच्चयः ।

अक्षार सार परिमुषितरत्नं त्रिभुवन
निरालोकं लोकं जननयननिर्माणफलम् ।
अदर्पं कन्दर्पं मरणशरण बान्धवजन
जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसित ॥

अत्र ह्यवान्तरावगमकारिणामवान्तरवाक्यरूपाणां पदानां तात्पर्यमभिन्नं स्वार्थस्तु भिन्नः । पदोच्चये पदशब्दार्थस्तु पादो भाग इति । अन्ये पठन्ति—

पूर्वेन एवार्थः ॥१८॥

अथाक्रन्दना—आत्मभावमुपन्यस्येति । नीवः साक्षादवाच्यो योऽर्थस्तस्य परं प्रति सादृश्ययोजनप्रकारैरात्माभिप्रायं प्रमुखे दत्त्वा तत्समस्ततः भापणं स्फुटकथनं तन्निजभावाविष्करणप्रधानत्वादाक्रन्दो नाम लक्षणम् । यथा ममैव—

किं पान्थ ! त्वरसे विलोकय निशा या ह्युन्मुखी पाण्डुरा
चन्द्रं चुम्बितुमीहसे प्रकटयन्त्यग्रे मरालाः स्थितिम् ।
यद्वा नागरभोगदुर्ललितकैर्यस्तापि न ज्ञायते
ग्रामेऽग्राम्यजनोपभोगसुभगं निर्व्याजरम्यं सुखम् ।

अत्रोत्तरेणार्धेन ग्रामीणो रम्यतमो भोजनशयनादिभोग इति कथ्या मोहप्रायोऽवाच्य आत्माभिप्रायः । तदरोचकरोचकत्वमुभय प्रमुखे निधाय निशाकरवृत्तान्तसादृश्येन तीव्रः स्वात्मानुराग आविष्कृतः । अन्ये पठन्ति—

रूपकैरुपमाभिर्वा तुल्यार्थैः सुप्रयोजितैः ।
अप्रत्यक्षार्थसंस्पर्शस्तुल्यतर्कः प्रकीर्तितः ॥

आत्मभावमुपन्यस्य परसादृश्ययुक्तिभिः।
तीव्रार्थभावणं यत् स्यादाक्रन्दः स तु कीर्तितः ॥१९॥

हृदयस्थस्य भावस्य सुस्पष्टार्थप्रदर्शनम्।
अन्यापदेशकथनैर्मनोरथ इति स्मृतः ॥२०॥

[1]अपृष्टैरथवा पृष्टैर्निर्णयः क्रियते तु यः।
आख्यानमिति तज्ज्ञेयं लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥२१॥

प्रथमार्धेन परसादृश्यमुक्तम्। अप्रत्यक्षस्यात्मभावस्य सस्पर्शना ज्ञाप-नेत्यर्थः ॥१९॥

अथ मनोरथः—हृदयस्थस्य भावस्येति। यथा—

णिग्गंधदुरारोहिं पुत्तअ (मा) पाडलिं समारुह।
आरूढणिपडिआ के इमिए ण कआ इह ग्गामो।
(निर्गन्धदुरारोहां पुत्रक! पाटलीं मा समारोह।
आरूढनिपतिता केऽनया न कृता इह ग्रामे॥ इति छाया)

अत्र पादपमारोहन्नेव कश्चिद् दुराशयपुंश्चलीसंगमोत्सुकः वृद्धविदग्धया स्वाभि-प्रायद्योतनेन प्रबोध्यते, तत्प्रस्तुतमेवान्यदर्पादिवय। अत एवाप्रस्तुतप्रशंसा, सापि चार्थे-षान्तर्भूता। नन्वलंकारे ह्यलंकार्यत्व ह्यमन् इति केयं युक्तिः, लक्षणं तु भवति लक्षणत्वादेव ॥२०॥

अथाख्यानं पृष्टैरपृष्टैरपि चेत्यादि। 'प्रश्नपूर्वका यत्र बहवो निर्णीयन्ते यथा—बाले! नाथ! विमुञ्च मानिनि! इत्यादावुक्तिप्रत्युक्तौ, प्रश्नसदृशैर्वा वाक्या-वाक्यवस्त्वभिधानैर्यत्र निर्णयः। यथा—

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैर्यातः प्रसिद्धिं पराम्।
इत्युक्ते यदि प्रसिद्धः क्व मया न ज्ञायत इत्याशङ्क्याह्यात—
अस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम्।
किं तस्य प्रसिद्धौ निदानमित्याशङ्क्य पुनराख्यात—
वन्दीवैष यशांसि इत्यादिना

नाटकाश्रयमित्यनेन भूयो लक्ष्यमाणस्येत्याह। अन्ये पठन्ति—

वाक्यैः सातिशयैर्युक्ता वाक्यार्थस्य प्रसाधकैः।
लोकप्रसिद्धैर्बहुभिः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता॥ स्पष्टम् ॥२१॥

---

१. GOS. पृष्टैरपृष्टैरथवा।

आदौ यत् क्रोधजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम् ।
[1]यत्तु प्रियं पुनर्वाक्यं सा याच्ञा परिकीर्तिता ॥२२॥

कार्येषु विपरीतेषु यदि किञ्चित् प्रवर्तते ।
निवार्यते च कार्यज्ञैः प्रतिषेधः प्रकीर्तितः ॥२३॥

अथ याच्ञा आदौ यत्क्रोधजननमिति । प्रथमार्धेन हितं व्याख्यातम् । तेन प्रथम यत्तदात्वे परुषमायत्या च सत्फलं वस्तूच्यते, तदत्र प्रियम् । पुनः शब्दात्ततो हितं पुनः प्रियमित्येव प्रबोध्यस्य प्रबोधनधिया याचना याच्ञा । यथा ममैव—

भूमिः कण्टकिनी, पुरो विटपिनः प्रायो बहूपद्रवाः ।
भूयश्चैव दिवाकरो मृगयते सन्ध्याङ्गनासङ्गमम् ।
तद्विश्रम्य जनोऽयमत्र सदने ग्राम्योचिता सेवता ।
प्रातः पान्थ ! विचार्य चेतसि चिरं स्थास्यसि गम्यसि वा

पाठान्तरं तु—

हितैः प्रसन्नवचनैर्यत्परस्यानुवर्तनम् ।
क्रियते वाक्यचेष्टाभिस्तद्दाक्षिण्यमुदाहृतम् ॥ इति ॥२२॥

अथ प्रतिषेधः—कार्येषु विपरीतेष्विति । यथा अमरुकस्य ।

लग्ना नांशुकपल्लवे, भुजलता न द्वारदेशेऽर्पिता ।
नो वा पादयुगे तया निपतितं तिष्ठेति नोक्तं वचः ।
काले केवलमम्बुदालिमलिने गन्तुं प्रवृत्तः शठः ।
तन्व्या बाष्पजलौघकल्पितनदीपूरेण रुद्धः प्रियः ।

अत्र तृतीयपादेन विपरीतकार्यप्रवृत्तिरुक्ता । आद्यार्धेन कार्यज्ञत्वं नायिकायाः तथापि निवारणं तुर्यपादेनोक्तम् । अन्ये त्वधीयते—

यद्वाक्यं वाक्यकुशलैरुपायेनाभिधीयते ।
सदृशार्थाभिनिष्पत्त्याः स लेश इति कीर्तितः ॥ इति ॥

वाक्यमिति वाक्यार्थो विधिर्वा निषेधो वा । नदीपूरश्च वर्षासु रोधको दृष्ट इति सदृशार्थाभिधानेनोपायेन निषेधः कृतः ॥२३॥

अथ पृच्छा यत्राकारोद्भवैर्वाक्यैरिति । यथा—

किं श्रीमाद् गुरुदक्षिणा गुरुमदाद्रोमप्रियं प्राप्तवान् । इत्यादि

अत्राकारेणाभिप्रायसूचनेन वाक्यादिनोद्भूतानि द्योतितप्रश्नकानि वाक्यानीति

---

1. GOS. यत्र ।

यात्राकारोद्भवैर्वाक्यैरात्मानमथवा परम् ।
पृच्छन्निवाभिधत्तेऽर्थं सा पृच्छेत्यभिसंज्ञिता ॥२४॥

विद्वान् पूर्वोपलब्धौ यत्समत्वमुपपादयेत् ।
निदर्शनकृतस्तज्ज्ञै स दृष्टान्त इति स्मृत ॥२५॥

अनेकयुक्तिमद्वाक्यमनेकार्थप्रसाधकम् ।
अनेकवाक्यसंयुक्त तन्निर्भासनमुच्यते ॥२६॥

अपरिज्ञाततत्त्वार्थं यत्र वाक्य समाप्यते ।
सोऽनेकत्वाद्विचाराणा सशय परिकीर्तित ॥२७॥

भाव । यत्र भावरसोपेतैरित्यन्ये प्राच्य पादमधीयते ॥२४॥

अथ दृष्टान्त —विद्वान्पूर्वोपलब्धौ यत्समत्वमिति । यथा ममैव—

हा हालाहललेहने हतमति मोय समुत्कण्ठितो
गाढाङ्गारगरिम्णि चैष जडधीर्देह निविक्षेप्स्यति ।
ग्राम्योऽप्याजगरी गुरु गलगुहा मोहादय धावति
व्याघूयेतरसङ्गतानि मदय सार्धं खलै खेलति ॥

मदयमित्यादि यस्य हेतो । हालाहललाक्षाकूटज्वलनादिना येन साम्य कृत स दृष्टान्त । न चेयमुपमा, यतो निदर्शनेन प्रत्यक्षीकरणाय साम्य कृत, इतोऽप्येव कर्तुमुद्यत इति, न च रूपक यदेतत्करोति तत इदमस्य भविष्यतीति भिन्नकालत्वात्, तदाह पूर्वोपलब्धौ सत्यामिति ॥२५॥

अथ भासन अनेकयुक्तिमद्वाक्यमिति । यथा "कर्ता द्यूतच्छलाना जतुमय शरणोद्दीपन सोऽभिमानी" (वेणी)—इत्यादि । भास्यते प्रकृत रोषादियेन । पाठान्तर—

ईप्सितार्थप्रसिद्ध्यर्थं कीर्त्यन्ते यत्र सूरिभि ।
प्रयोजनान्यनेकानि सा मालेत्यभिसंज्ञिता ॥ इति ॥२६॥

अथ सशय —अपरिज्ञाततत्त्वार्थमित्यादि । यथा—

तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मन ।
ता हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्त पुरोवर्तिनी
सा चात्यन्तमगोचर नयनयोर्यातेति कोऽय विधि (विक्रमो ४-२)

अत्राद्यो भाग सशयोदाहरण अनन्तरस्तूपपत्त्युदाहरणम् ॥२७॥

अथार्थापत्ती —यथाशास्त्रार्थसपन्नामित्यादि । यथा—

यत्र शास्त्रार्थसम्पन्नो मनोरथसमुद्भवाम् ।
अप्रार्थनीयामन्यां वा विदुस्तामाशिषं बुधाः ॥२८॥
यावो यत् क्रोधजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम् ।
तत् प्रियं वचनं श्रेयमाशीर्वादसमन्वितम् ॥२९॥

'पादाग्रस्थितया' (रत्ना-१-१) इत्यादि । सर्वं वचनं न चाशीः, अलङ्कार ? लक्षणं स्तुत्या एव वर्णनीयत्वात् ॥२८॥

अथ प्रियं—यावो यत्क्रोधजननमिति । यथा—

किं वृत्तान्तैः परगृहगतैः किं तु नाहं समर्थ-
स्तूष्णीं स्थातुं प्रकृतिमुखरो दाक्षिणात्यस्वभावः ।
गेहे गेहे विपणिषु तथा चत्वरे पानगोष्ठ्या
उन्मत्तेव भ्रमति भवतो वल्लभा हन्त कीर्तिः ॥

अत्र भ्रमति वल्लभेत्यादौ क्रोधजननं हन्त कीर्तिरिति हर्षकृत् । अन्ये पठन्ति—

वाच्यमर्थं परित्यज्य दृष्टपादिभिरन्यथा ।
अन्यस्मिन्नेव पतनादाशु भ्रंशः स उच्यते ॥ इति ॥

दृष्टिदर्शनं, प्रकृतिमुखरादिवाक्यमिति पूर्वोक्तमित्यर्थः । न चेयं व्याजस्तुतिः, निन्दाभागे स्तुतेरभावात् । पूर्णायास्तु निन्दाया अभावात् । यथा वा—

"प्रद्योतस्य सुता" इत्युक्त्वा वसन्तकं विप्रतारयितुं राजा वसन्तशब्दमाचष्टे । मयोरच समयः इत्याकर्णने प्रसूनमयस्य इत्यनादृत्य निवृत्त्यङ्कुरेण हृष्यति विदूषके, समय इतिशब्देनान्यत्र पतनात्प्रथमक्रोधस्य चेति प्रियवचनम् । प्रियङ्कर इति लोके एतत्सिद्धम् ॥२९॥

अथ कपट—छलमुक्तमेति । व्याजप्रयोगेण अभिसन्धानं वञ्चना । अभिभावकं तिरस्कारकं । छलोक्त्या कथितस्यार्थस्यान्यथाग्रहणं अपलापो वा कपटं, तस्य सङ्घातो लक्षणम् । कपटो वस्तुकमाहुर्वाच्छ्नोर्वा समुद्भूतः । वस्तुकमोद्भूतस्य मालतीमाधवे मकरन्दस्य मालतीवेषधारणं, दैविकस्य नागानन्दे जीमूतवाहनस्य शङ्खचूडच्छलनं, मनुष्यस्य तु छलितरामे लवणासुरप्रयुक्तयो राक्षसयोर्मन्थराकैकेय्योर्वेषधारणं, सीताया वनवर्त्मन्या निर्वासनं च कृतम् । यथा वा कृत्यारावणे प्रथमेऽङ्के सीतावेषधारिण्या शूर्पणखया लक्ष्मणो वञ्चितोऽभिमुखश्च "ता सव्वहा अण्ण एव्व दे अणिद्धं अभिप्पायं लक्खेमि" इत्यादिना वचनेन । अन्ये पठन्ति—

यत्र सङ्कीर्तयन्दोषं गुणमर्थेन योजयेत् ।
गुणातिपाताद्दोषं वा गर्हणं नाम तद्भवेत् ॥ इति ॥

छलयुक्त्या त्वन्येषामभिसन्धानाभिभावकं कपटम् ।
द्वित्रिप्रयोगयुक्तो विज्ञेय कपटसद्भाव ॥३०॥

दुर्जनोदाहृतं रूक्षं सभामध्येऽतिवादित ।
अक्रोध क्रोधजननैर्वाक्यैर्य सा क्षमा भवेत् ॥३१॥

दृष्ट्वैवावयव कञ्चिद्भावो यत्रानुमीयते ।
प्राप्तिं तामभिजानीयाल्लक्षण नाटकाश्रयम् ॥३२॥

तस्त्रिविधमपि वागुपचारसामान्याच्छलमत्र स्वीकृतम् ॥३०॥

अथ क्षमा—दुर्जनोदाहृतैरिति । दुर्जनोक्तैर्वचनै क्रोधजननै सभाया ताडितोऽपि य पुरुषोऽक्रोधन क्रोधहीन स एव क्षमावान् । तद्वर्णनोचित कविव्यापार. क्षमेत्यर्थ । अनेन च यथोचिताभिन्नवृत्तिप्रचय सर्वो विभावाद्युचितो निर्वर्त्यमानः काव्यलक्षणत्वेन सूचितः । क्षमा यथा ममैव—

क्रोधाय दुष्टवचन प्रति किं न कोप
क्षोभ करोति हृदये ननु कोप एव ।
मित्र ममैव तु निजात्मनि योऽपकार
कृत्वा ममाशुभकलङ्कविधानहेतु ।

अन्येषां पाठ —

सिद्धान् बहून् प्रधानार्थांस्त्यक्त्वा यत्र प्रयुज्यते ।
विशेषयुक्त वचन विज्ञेय तद्विशेषणम् ॥

सिद्धानिति लोकप्रसिद्धान्प्रधानभूतानर्थानपर्यायांस्त्यक्त्वानादृत्य क्रोधाद्यद्वचन विशेषेण युक्त, यथा 'मनाय' परिवाद, सुहृत्प्रत्यय इति स्वात्मनि क्षोभः पुण्यादिकमुररीकृत्यापि ममाशुभ्यमचय दुःखोनभोगदानेन शमयति ॥इति॥३१॥

अथ प्राप्ति—दृष्ट्वैवावयव कञ्चिदिति । यथा

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।
द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥

अत्र पदपङ्क्तिकृतलक्षणमंशं दृष्ट्वा तन्मयात्र भवितव्यमिति शकुन्तलायाः सद्भावोऽनुमीयत इति ॥३२॥

अथ पश्चात्ताप—अकार्यं सहसा कृत्वेति । सहसेत्यविचार्य अकार्यं कृत्वा यथा—अङ्गुलिमुद्रामिव इदोषत उत्पन्ना । जम्बुकवत्सो भूतभूहि मुव ब्लोहि पो । कार्यमकृत्वा यथा—

मुखमंसविवर्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु इति । शाकुन्तले ।

अन्ये पठन्ति—

अकार्यं सहसा कृत्वाऽकृत्वा कार्यमथापि वा ।
सन्तापो मनसो यस्तु पश्चात्ताप प्रकीर्तित ॥३३॥
प्रश्रयेणार्थसंयुक्त यत्परस्यानुवर्तनम् ।
स्नेहाद्दाक्षिण्ययोगाद्वा सानुवृत्तिस्तु संज्ञिता ॥३४॥

अनेकार्थविचारस्तु विचार. परिकीर्तितः ।इति। अनेकस्य कार्यरूपस्यार्थस्य कृताकृतस्य विचार किमेतत्कृतमिति ॥३३॥

अथानुवृत्ति —प्रश्रयेणार्थमयुक्तमिति । यथा भट्टेन्दुराजस्य—

राज्ञा यद्यनुरध्यसे यदि भवेद्वाच्य पुरा मादृशा
हस्तस्पन्दमगोप ! किंचन मनाक् पृच्छत्ययीरो जन ।
अग्रे रोहणचारिणा मरमस सद्वर्धमाणश्चिर
क प्रत्याययितु प्रयामरसिको यत्नेन रत्नायसे ॥

अप्रस्तुतप्रशमात्वेऽपि हि यदप्रस्तुतस्य शरीरवैचित्र्य तल्लक्षणकृतमेव, लक्षणं हि शरीरमित्युक्तम् । कटकादिरपि हि यद्वैचित्र्य कुशलसुवर्णकारोत्प्रेक्षित तल्लक्षणमहिम्नैव । तत्तेनोपमानशरीरस्योपमेयशरीरस्य वा वैचित्र्यं लक्षणानामेव व्यापार' इत्येवमुपमारूपकदीपकानां त्रयाणामलङ्कारत्वेन वक्ष्यमाणानां प्रत्येक षट्त्रिंशल्लक्षणयोगात् लक्षणानामपि चैकद्वित्र्याद्यवान्तरविभागभेदादानन्त्य केन गणयितु शक्यम् इदानीं शतसहस्राणि वैचित्र्याणि सहृदयैरुत्प्रेक्ष्यताम् । परे त्वधीयते—

उभयो प्रीतिजननी विरुद्धाभिनिवेशयो ।
अर्थ प्रसादजननी ज्ञेयस्त्वनुनयो बुधैः ॥ इति ॥

उभयोरत्र वक्तृवाच्ययोरन्योन्यश्च विरुद्धाभिनिवेश. । एकस्य तत्त्वविश्रान्तता अपरस्य लिप्सा तत्तद्वदाचरितमिति ॥३४॥

अथोपपत्ति —प्राप्तानां यत्र दोषाणामिति । प्राप्तानामिति वीप्सागर्भो निर्देश दोषाणामित्युपपत्त्ययोगदृष्टत्वेनावस्तुभूतानामित्यर्थः । यथा—
"निष्ठेरत्नोपवरा" दित्यादि । यथा वा—

क्वाकार्यं शशलक्ष्मण. क्व च कुल भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषा कृतधिय' स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ।इति। (विक्रमो)

अन्ये त्वधीयते—

परिगृह्य तु शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते ।
विद्वन्मनोहरं स्वल्पमुपदिष्टं तदुच्यते । इति ।

प्राप्तानां यत्र दोषाणां क्रियते शमनं पुनः ।
सा ज्ञेया ह्युपपत्तिस्तु लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥३५॥
साध्यते योऽर्थसम्बन्धो महद्भिः समवायतः ।
परस्परानुकूल्येन सा युक्तिः परिकीर्तिता ॥३६॥

शास्त्रार्थशब्दः प्रमाणोपलक्षणम् । स्वल्पमिति शोभनोऽल्पो निश्चयो यत्र । ३५॥

अथ युक्तिः—साध्यते योऽर्थसम्बन्ध इति । यथा—

लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र
यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते ।
उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र
यत्रापरे कदलकाण्डमृणालदण्डाः ॥

अत्र महद्भिरुत्कृष्टैर्नेत्रवदनादिभिः परस्परशोभात्मकानुकूल्योपलक्षितेन समवायेनैकविश्रान्त्यर्थं सम्बध्यमानः उपरत्नानां गुर्वङ्गरङ्गिणीलक्षणं साधित इति योजनादियं युक्तिः । प्रतीयमानं रूपकमत्रेति चेत्, किं ततः; शरीरं लक्षणमदमेवेत्युक्तमसकृत् । एकीयः पाठः—

अश्रुतपूर्वो ह्यर्थो यः सादृश्यादतिकल्पितः ।
लोकस्य हृदयग्राही सोऽभिप्राय इतीरितः ॥ इति ॥३६॥

अथ कार्यं यत्रारम्भारयन् दीपमिति । दीपनरूपमार्थं गुणं यदात्वेऽर्थनीये नियोजयति गुणाभिवादवाक्यमार्थं दीपानर्थं योजयति आश्रित्य तेनार्थं योजयतीत्यर्थं । प्रथमं उदाहरणम्—

"नावत्त्वालनति सश्विनद्रुमलतास्लेषोऽव्ययैर्वर्जनम्" । इत्यादि द्वितीये ममैव—

विश्वभ्रमो ? विनरता कमला किमन्यद्
मूलात्स कोऽपि घटितो भवतोऽधिकारः ।
दूराध्वगेषु पुनरम्बु तथा विकीर्य
मन्ये यथा त्रिभुवने प्रसृतं यशस्ते ।

एतल्लक्षितद्युगदनमित्युक्तम् । अन्ये त्वमीषते—

अर्थान्तरस्य कथने यत्रान्योऽर्थः प्रतीयते ।
वाक्यमाधुर्यसम्पन्ना सार्थापत्तिरिति स्मृता । इति ।

अत्र हि महांस्त्वयास्योपकारः कृतः, अध्वगानां च महदम्बु दत्तमित्युक्ते विश्वभ्रमो !

मन्त्रावसारयन् दोषं गुणमर्थेन योजयेत् ।
गुणाभिपाद् दोषान् वा कार्यं तल्लक्षणं विदुः[1] ॥३७॥
अपूर्वंक्रोधजनितमपराधं प्रमृज्य यत् ।
सेवार्थं मधुरं वाक्यमनुनीतिः प्रकीर्तिता ॥३८॥

इति पुनरिति पर्यालोचनादर्थान्तरस्यापत्तिः ॥३७॥

अथानुनीतिः—अपूर्वक्रोधजनितमिति । अपूर्वस्य सातिशयस्य क्रोधस्य जननाय योऽपराधस्तम् । यथा—

प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे, न घटते । (रत्ना २-१९) अन्ये पठन्ति—

यान्यं शक्तिपर्यर्थुक्तो वाक्यार्थं सप्रसाधकः ।
सोऽप्रसिद्धैर्बहुभिः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥ इति ॥३८॥

अथ परिदेवनं—दोषैर्यन्यनामोक्तैरिति । यथा बालरामायणे दशरथनाम्ना ये दोषा युक्ता रामनिर्वासनादयस्तैरेव प्रसिद्धार्थैः सद्भिर्यत्प्रयोजितं वचनं तस्य परमार्थेन सम्बन्धो राक्षस एव युक्तो न तु दशरथे । तत्परिदेवितं, नरेन्द्रे मृद्धे स्त्रीवशः न्यस्तमधा । इत्यादिना । अर्थेन प्रयोजनेन । येऽन्यनामोक्ता प्रसिद्धार्थाः दोषाः यत्प्रयोजितं सवादितमन्यहृदये सबद्धं सबन्धनं तच्चार्थेन परमार्थतः उचितं तत्परिदेवितम् । यथा—

एना पश्य पुरस्तटीमिह किल क्रीडाकिरातो हरो
गाण्डीवेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।
इत्याकर्ण्य कथाद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापतेर्मन्दं
मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डलम् ॥

तदावलोकनेन प्रयोजनेनात्र धनञ्जयव्यापारो य उक्तस्तेन राजनि कस्मिंश्चित् द्वीपसम्बन्धो हृदये जनितः "किं तुल्ये मानुषत्वेऽर्जुनपराक्रमन्यूनता मम तत्किं मण्डनया अधिपारस्थाना मद" इति तत्र परमौचित्यस्थापनं प्रयोजनम् । अन्ये पठन्ति—

परदोषैर्विचित्रार्थैर्यत्रात्मा परिकीर्त्यते ।
अनुक्तोऽप्योऽपि वा कश्चित्सम तु क्षोभ इतीरितः ॥ इति ॥

परस्य दोषो येभ्यस्तादृशा ये विचित्रा अर्थाः परगुणास्तैर्हेतुभूतैरस्पष्टोऽप्यय आत्मा अन्य इति स्पष्टत्वेन कीर्त्यते, अन्यो वा कश्चिदात्मव्यतिरिक्त इति क्षोभो हृदयसंचलनात् । इयमेवानुक्तसिद्धिः—

प्रस्तावेनैव शेषोऽर्थः कृत्स्नो यत्र प्रतीयते ।
वचनेन विना जातु सिद्धिः सा परिकीर्तिता ॥ इति ॥

---

१. "यदिह कीर्तितमि"ति पाठान्तरम् ।

दोषैर्यदन्यमामोक्तं प्रसिद्धार्थं प्रयोजयेत् ।
अन्यत्रार्थेन सम्बद्धं ज्ञेयं तत् परिदेवनम् ॥३९॥
उपमा [1]रूपकं चैव दीपकं यमकं तथा ।
[2]अलङ्कारास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो नाटकाश्रयाः ॥४०॥

दोषेच्छनच्छनाकरणप्रस्तावादेव मन्यते पौरुषातिशयदर्शादि सर्वम् । एष चोत्कृष्टानामेवाभिप्रायो भवतीति प्राप्यत्वादन्ते लक्षणमिदमुक्तम् ॥३९॥

एवं कविव्यापारबलादर्थजातं लौकिकात्स्वभावाद्विघनात तदेव लक्षणमित्युक्तम् । तत्र शरीरकल्पस्यालङ्कारा अधुना वक्तव्या । तन्निरूपयितुमुद्दिशति उपमेत्यादि । काव्ये तावल्लक्षणं शरीरं, तस्योपमादयस्त्वयोऽर्थभागे, यथा हि पृथग्भूतेन हारेण रमणी विभूष्यते तथोपमानेन शशिना तत्सादृश्येन वा कविबुद्धौ चञ्चलतया परिवर्तमानत्वात्पृथक्सिद्धेनैव प्रकृतं वर्णनीयं वनितावदनादि सुन्दरीक्रियत इति तदेवालङ्कारः । तस्य च त्रिधा स्थितिः सम्पूर्णेन स्फुटेन उपमानोपमेयत्वेन, यतोऽत्र वर्ण्यानां मतिविरूपमानोपमेयद्वयोः समासाधारणधर्मापि तत्र उपमा । क्वचिदल्पसिद्धेन तेनोपमानोपमेयमनेकीक्रियते तत्र रूपकव्यवहारः । तत्र हि पदार्थे प्रयुज्यमानः शब्द इवार्थं गर्भीकरोतीति न्यायः । क्वचित् एकप्रघट्टकावस्थानबलादुपमागतिः, यथा दीपके । उक्तलक्षणं चैतद्वैचित्र्यान्तराणाम् ।

उपाध्यायमतं तु—लक्षणबलादलङ्काराणां वैचित्र्यमागच्छति तथा हि—गुणानुवादनाम्ना लक्षणेन योगात्प्रशस्तोपमा, अतिशयनाम्नातिशयोक्तिः, मनोरथाख्येनाप्रस्तुतप्रशंसा, मिथ्याध्यवसायेनापह्नुतिः, सिद्ध्या तुल्ययोगितेति, एवमन्यदुत्प्रेक्ष्यम् । लक्षणानां च परस्परवैचित्र्यादनन्तो विचित्रभावः, यथा प्रतिषेधमनोरथयोः सम्मेलनादाक्षेप इति । उपमाप्रपञ्चश्च सर्वोऽलङ्कारः इति विद्वद्भिः । प्रतिपन्नमेव ॥४०॥

तत्रोपमा लक्ष्यति यत्किञ्चिदिति । काव्यबन्धेषु काव्यलक्षणेषु सत्त्वियन्दनेन यौरिव मतम इति नाममलङ्कार इति दर्शितम् । वक्रो, गम्भो, ध्वनिरितिर्वक्रोक्तिः, कविव्यापार इति हि पर्यायाः । तदत्र स्वलङ्कारजुष्टमपि न निरर्थकम् । भूयात्स्वार्थोदाहरणमार्गो दर्शितः ।

गुणगुम्फ तु न काव्यं किञ्चिदस्तीति च महापुरुषो रुद्रटालङ्काराद्वैलक्षण्यदर्शनार्थम् एव हि प्रसादादीनां गुणवाचोयुक्त्या व्यवहारः, तद्विना काव्यरूपत्वाभावात् । सुन्दरास्पदं तु शरीरमुपलक्षणम् उपमाद्यन्तरेण तु भवत्येव काव्यमिति प्रकटीकर्तुमुप-

---

१. GOS. दीपकं चैव रूपकं ।
२. GOS. NS. काव्यस्यैते ह्यलङ्कारश्चत्वारः परिकीर्तिताः ।

यत्किञ्चित् काव्यबन्धेषु सादृश्येनोपमीयते ।
उपमा नाम सा ज्ञेया गुणाकृतिसमाश्रया ॥४१॥

एकस्यैकेन सा कार्या ह्यनेकेनाथवा पुनः ।
अनेकस्य तथैकेन बहूनां बहुभिस्तथा ॥४२॥

तुल्यं ते शशिना वक्त्रमित्येकैकसंश्रया[1] ।
शशाङ्कवत् प्रकाशन्ते ज्योतिषीति भवेत्तु या ॥४३॥

एकस्यानेकविषया सोपमा परिकीर्तिता ।
श्येनबर्हिणभासानां तुल्यार्थं इति या भवेत् ॥४४॥

एकस्य बहुभिः साम्यादुपमा नाटकाश्रया ।
बहूनां बहुभिर्या घना इव गजा इति ॥४५॥

प्रशंसा चैव निन्दा च कल्पिता सदृशी तथा ।
या किञ्चित्सदृशी ज्ञेया सोपमा पञ्चधा बुधैः ॥४६॥

प्रशंसा यथा—

दृष्ट्वा तु तां विशालाक्षीं तुतोष मनुजाधिपः ।
मुनिभिः साधिता कृच्छ्रात् सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ॥४७॥

निन्दा यथा—

सा तं सर्वगुणैर्हीनं सस्वजे कर्कशच्छविम् ।
वने कण्टकिनं वल्ली दावदग्धमिव द्रुमम् ॥४८॥

मादीनामलङ्कारत्वेन व्यवहारः, न तु लोक इव स्फुटात्र पृथक् सिद्धिरस्ति । तथा हि दण्डिना काव्यशोभावहा धर्मा अलङ्कारा सर्वं उक्ता इति केचित् । यत्किञ्चिदित्य-नेनोपमीयत इति क्रियार्थं सबध्यते न कर्म । उप समीपे मान प्रक्षेपण निमित्तान्त-रैरपि सम्भवतीत्यत आह सादृश्येनेति । उपमीयत इत्यनेनेति उपमानोपमेये उक्ते सादृश्येनेति साधारणो धर्मः, गुणः सबन्ध आक्रियते अनेनेति गुणाकृतिः इवादिः शब्द आश्रीयमाणो यस्यामिति गुणाकृतिसमाश्रया ॥४१।४२॥

अत्रोदाहरणानि क्रमेण दर्शयन्ति, तेषु लक्षणयोजनं तुल्यं त इत्यादिना ॥४३॥

एवमुपमानोपमेयसख्याभेदेन तद्भेदानुक्त्वा तद्गतशरीरभेदेन शरीरभेदानाह 'प्रशंसा चैवेत्यादिना । उपमानस्य प्राशस्त्यात्प्रशसोपमा । एव सर्वत्र ॥४३।४६॥

'एवमत्र सख्येन कल्पित. म॰ । प्रशस्तीत्यन्ये पठन्ति, व्याचक्षते च सदृश इहोपगेय उच्यते, यथा च व्युत्पत्ति समान इव दृश्यमानस्तमिवात्मान पश्य-

---

1. KSS., NS. ह्येकृता भवेत् ।

कल्पिता यथा—

क्षरन्तो दानसलिल लालामन्थरगामिन ।
मतङ्गजा विराजन्ते जङ्गमा इव पर्वता ॥४९॥

सदृशी यथा—

यत्त्वयाऽद्य कृत कर्म परचित्तानुरोधिना ।
सदृश तत्तवैव स्यादतिमानुषकर्मण ॥५०॥

किञ्चित्सदृशी यथा—

सपूर्णचन्द्रवदना नीलोत्पलदलेक्षणा ।
मत्तमातङ्गगमना सप्राप्तेय सखी मम ॥५१॥

उपमाया बुधैरेते भेदा ज्ञेया समासत ।
[1]शेषा ये लक्षणैर्नोक्तास्ते ग्राह्या काव्यलोकत ॥५२॥

नानाधिकरणार्थाना शब्दाना सप्रदीपकम् ।
एकवाक्येन सयुक्त तद्दीपकमुच्यते ॥५३॥

तीति । यत्रोपमेयस्यैवोपमानता । सेय सदृशी । किंचित्सदृशमित्थमुपमान भवति । यत्र सादृश्यगमक स्फुट पद नास्ति । न च सर्वात्मना रूपक इव वस्तुद्वयमीलन तेन समासव्यग्या किंचित्सदृशीत्युक्ता ॥५०॥

तदुदाहरति सपूर्णेति । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येति समासबलादुपमानता-प्रतिपत्ति । तत्र ह्युत्तरपदलोप सन्नियोगशिष्टत्वात् । क्यङि सलोप इव मत्तमातङ्ग-गमनमिव गमनमस्या इत्युत्तरपदलोपोऽपि ॥५१॥

शेषा लोके काव्ये च ये तद्भेदा दृश्यन्ते । ते लक्षणद्वारेणोक्ता इति ग्राह्या स्वय स्वीकर्तु शक्या । अस्मिन्ये नोक्तास्ते लोकात्काव्याच्च ग्राह्या इत्यन्ये, शेषा इत्यत्र पुनरुक्तम् ॥५२॥

अथ दीपक नानाधिकरणार्थानामिति । नाना ये शब्दान्तरवाक्यपदा-त्मानस्तेषा, अधिकरणार्थानामाश्रये अर्थोऽर्थना येषा तथाभूताना साकाङ्क्षाणामिति तेषा यत्सम्यक् प्रकर्षेण दीपकमाकाङ्क्षापूरक क्रियागुणजात्यादि तद्दीपक यत एकेनावा-न्तरवाक्येनासयुक्त सत्तथा करोति ततो दीपप्रकृतित्वात्तथोक्तमित्यर्थ ॥५३॥

अथ रूपक—स्वविकल्पेन रचितमिति । स्वविकल्पेन यद्रूप वदनस्य रचित चन्द्रात्मक तद्रूपयति परमिति रूपकम् । तस्य द्वौ भेदौ तुल्यैरवयवै सर्वैरेवान्य-

---

१. NS. ये दोषा ।

[प्रसृतं मधुरं चापि गुणैः सर्वैरलङ्कृतम् ।
काव्ये यन्नाटके विप्रास्तद्दीपकमिति स्मृतम्] ॥५४॥

यथा—

सरांसि हंसैः कुसुमैश्च वृक्षा मत्तैर्द्विरेफैश्च सरोरुहाणि ।
गोष्ठीभिरुद्यानवनानि चैव तस्मिन्नशून्यानि सदा क्रियन्ते ॥५५॥

[1]स्वविकल्पेन रचितं तुल्यावयवलक्षणम् ।
किञ्चित्सादृश्यसम्पन्नं यद्रूपं रूपकं तु तत् ॥५६॥

[2][नानाद्रव्यानुरागाद्यैर्यदौपम्यगुणाश्रयम् ।
रूपनिर्वर्णनायुक्तं तद्रूपकमिति स्मृतम्] ॥५७॥

यथा—

पद्माननास्ताः कुमुदप्रहासा विकासिनीलोत्पलचारुनेत्राः ।
वापीस्त्रियो हंसकुलैर्नैः स्वनद्भिर्विरेजुरन्योन्यमिवाह्वयन्त्य ॥५८॥

रूपीकृतं युक्तम्, यदि वा किञ्चित्सादृश्ययुक्तं रूपितम् । अत्रापि किञ्चिदन्यरूपसादृश्या-
युक्तं रूपान्तरकल्पितं धर्मैकदेशविवर्ति प्रसिद्ध द्रव्याद्यस्ति । वा इति युक्तः पाठः
ततो हि समासोपगात्वं पद्मानना इत्यादेर्निर्वाह्यते । हंसकुलाना नर्मंसचिवत्वमरू-
पितमपि गम्यत इत्ययमसौ द्वितीयस्योदाहरणम् । अन्योन्यमिहेति पाठ, इव शब्दे
तूपमाद्वयोत्प्रेक्षा वा । सा त्विह कल्पितोपमा । उपमायास्त्वाच्छुरणादभिमानाख्यं
लक्षणं सैव यस्यालङ्कारत्वादलङ्कारयोश्च तत्रोपमोद्भेदश्च तद्वृत्त्यालङ्कारता भूष्य-
भूषकयोः पृथग्भावात् । नो चेत्तल्लक्षणमेव । तत्केचित्पठन्ति—

नानाद्रव्यानुरागाद्यैर्यदौपम्यगुणाश्रयम् ।
रूपनिर्वर्णना युक्तं तद्रूपकमिति स्मृतम् ॥

व्याचक्षते च—रूपकशब्दस्यान्वर्थस्यायमर्थः, औपम्यस्य गुणत्वेनाप्रधान-
तया सम्प्रयो यत्र तथा कृत्वा रूपस्य धान्यरूपेण निश्चितस्य वर्णना तद्रूपकम् । अथ
तन्निश्चयं कथमाह नानाभूतेन पृथग्भूतेनापि द्रव्येण योऽनुरागः स्फटिकस्येव लाक्षया
तत आदि ग्रहणाद् भ्रान्तिगौणलाक्षणिकादिभेदानां ग्रहणम् इति ॥५८॥

एवमर्थविषयलक्षणप्रसङ्गेनार्थालङ्कारान् प्रदर्श्य शब्दालङ्कारस्वरूपमाह शब्दा-
भ्यासस्तु यमकमिति तुरर्थालङ्कारेभ्यो व्यतिरेकमाह । शब्दशब्देन वाक्यं पदं तदेक-
देशं वर्णं इति सर्वं ग्रहणं तेनानुप्रासस्य लाटीयादेरनेनैवोपसंग्रहः । यमौ द्वौ सम-

---

१. KSS, NS स्वविकल्पैर्विरचितं ।

२. ग्रन्थान्तरेषु प्रथमं रूपकस्य लक्षणोदाहरणे ततश्च दीपकस्य ।

[1]शब्दाभ्यासस्तु यमकं पदादिषु विकल्पितम् ।
विशेषदर्शनञ्चास्य गदतो मे निबोधत ॥५९॥
[2]पादान्तयमकं चैव काञ्चीयमकमेव च ।
समुद्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा ॥६०॥
यमकं चक्रवालं च सन्दष्टयमकं तथा ।
[3]पदादियमकञ्चैव ह्याम्रेडितमथापि च ॥६१॥
चतुर्व्यवसितञ्चैव मालायमकमेव च ।
[4]एतादृशविधं ज्ञेयं यमकं नाटकाश्रयम् ॥६२॥
चतुर्णां यत्र पादानामन्ते स्यात्सममक्षरम् ।
तद्वै पादान्तयमकं विज्ञेयं नामतो यथा ॥६३॥

यथा—

दिनक्षयात् संहृतरश्मिमण्डलं
दिवीव लग्नं तपनीयमण्डलम् ।
विभाति ताम्रं दिवि सूर्यमण्डलं
यथा तरुण्याः स्तनभारमण्डलम् ॥६४॥

[लोकानां प्रभविष्णुर्दैत्येन्द्रगदानिपातनसहिष्णुः ।
जयति सुरदैत्यजिष्णुर्भगवानसुरवरमथनकारी विष्णुः] ॥६५॥
[5]पादस्यान्ते तथा चादौ स्यातां तत्र समे पदे ।
तत्काञ्चीयमकं चैव विज्ञेयं सूरिभिर्यथा ॥६६॥

जातावुच्येते तत्प्रकृतित्वाद्यमकम् । तेनैकस्याक्षरस्य पदस्य वा द्वितीय सदृश निरन्तर सान्तर वा शोभाजनकमलङ्कार । यथा मुक्ताफलस्योचितमुक्ताफलान्तर पद्मरागादेर्वोपाश्रयविनेय, समुचितसहासीनसत्पुरुषमध्यपतन वा सत्पुरुषान्तरस्य । पादादिषु आदिग्रहण तदा मध्यान्तरादिषु विकल्पितवचनान्नास्त्यपि स्थापननियमोऽनुप्रामलाटीयादिसंग्रहायेत्याह । विशेषदर्शनमिति विशेषाणामुद्देशलक्षणानामित्यर्थः ॥५९॥

अक्षरमिति एकमनेकं च संहृतम् ॥६३॥

रश्मीनां मण्डलमोघो यस्य । तपनीयमण्डलम् सौवर्णं चक्रम् ॥६४॥

---

१. KSS. शब्दाभ्यास तु ।
२. KSS. पादान्य ।
३. NS पादादि· ·····।
४. NS. एतद्दशविधं ।
५. NS. पादस्यादौ तथा चान्ते स्यातां यत्र ।

याम याम चन्द्रवतीनां द्रवतीनां
व्यक्ताव्यक्ता सारजनीनां रजनीनाम् ।
फुल्ले फुल्ले सम्भ्रमरे वाभ्रमरे वा
रामा रामा विस्मयते च स्मयते च ॥६७॥

[1]अर्धेनैकेन यद्वृत्तं सर्वमेव समाप्यते ।
समुद्गयमकं नाम तज्ज्ञेयं पण्डितैर्यथा ॥६८॥

केतकीकुसुमपाण्डुरदन्त-[2]
शोभते प्रवरकाननहस्ती ।
केतकीकुसुमपाण्डुरदन्त-
शोभते प्रवरकाननहस्ती ॥६९॥

एकैकं पादमुत्सृज्य[3] द्वौ पादौ सदृशौ यदि ।
विक्रान्तयमकं नाम [4]तद्विज्ञेयमिदं यथा ॥७०॥

[5]स पूर्वं वारणो भूत्वा द्विशृङ्ग इव पर्वतः ।
अभवद्दन्तवैकल्याद्विशृङ्ग इव पर्वतः ॥७१॥

पूर्वस्यान्तेन पादस्य परस्यादिर्यदा समः ।
चक्रवच्चक्रवालं तु विज्ञेयं नामतो यथा ॥७२॥

[तुल्यास्पादद्वयादन्त्यादेकेनादिर्यदा समः ।
सर्वत्र चक्रवालन्तु तद्विज्ञेयं बुधैर्यथा] ॥७३॥

सारभूताना जनीना वधूना युवतीना सयन्त्रिनी । परिवारत्वेन स्थिता रामारामा सर्वैव स्त्री । व्यक्ता ईषत् स्फुटाकारा । चन्द्रवतीना रजनीना रात्रीणा सत्रन्धिनी । यामयाम सर्वप्रहरम् । स्मयते यत पुष्पे विकसिते सभ्रमरके । तद्विना वा विस्मयते ॥६७॥

केतकीकुसुमवद्भासुरौ दन्तावस्य सोऽयं । प्रकारस्मानन यस्य तादृक् शोभते हस्ती । तथा केतकीकुसुमात्मकौ पाण्डुरौ दन्तौ यस्य तत्प्रवरकानन हस्तिरूप शोभते । "अत्र चार्थभेदो मुनिना नाक्त" इति तदप्रसिद्धम् । व्युत्पत्त्यादिनाप परहृदय वेदितमस्माभि ॥६९॥

द्वे शृङ्गे यस्य तथा विगत शृङ्ग यस्य ॥७१॥

---

१. KSS. अर्धेनैकेन ।

२ KSS. पाण्डरदन्त ।

३. NS. उत्क्षिप्य ।

४ NS. तज्ज्ञेय नामतो यथा ।

५. NS सम्पूर्णवानरो भूत्वा ।

शैला यथा शत्रुभिराहता हता
  हताश्च [1]भूयस्त्वत्वनुपुङ्खपूर्वं ।
खगैश्च सर्वैर्युधि सञ्चिताश्चिता[2]
  श्चिताधिरूढा निहिता स्तलैस्तलं [3] ॥७४॥

आदौ द्वौ यत्र पादौ तु भवेतामक्षरं समौ ।
सन्दष्टयमकं नाम विज्ञेयं तद् बुधैर्यथा ॥७५॥

पश्य पश्य[4] रणमस्य मे गुणान्
  येन येन यशसा करोति माम् ।
[5]येन येन हि समेति दर्शनं
  तेन तेन यशसा करोति माम् ॥७६॥

आदौ पादस्य तु यत्र स्यात् समावेशः समाक्षरः ।
पादादियमकं नाम तद्विज्ञेयं बुधैर्यथा ॥७७॥

विष्णुः सृजति भूतानि विष्णुः [6]संहरते प्रजाः ।
[7]विष्णुः प्रसूते त्रैलोक्यं विष्णुर्लोकाधिदैवतम् ॥७८॥

पादस्यान्ते पदं यत्र द्विर्द्विरेकमिहोच्यते ।
ज्ञेयमाम्रेडितं नाम यमकं तत्र सूरिभिः ॥७९॥

एते युधि सञ्चिताः सङ्घीभूताः चितामधिरूढाः । शत्रुभिः कर्तृभिः पर्वं पर्वं अनुपुङ्खं पुङ्खान्तमग्नं आहता हता । आहतप्रकारमाह—ताः छिन्नपक्षाः शैला इव खगैः गृध्रादिभिः तलैः पक्षबाहुभिः निहता भूयः एतैरेव चिता व्याप्ता । "निहता-नामस्त मरणं लान्ति तैर्निहतास्तलैः" इति क्लिष्टत्वादुपेक्ष्यम् ॥७४॥

---

१. KSS., बाणैरनुपुङ्खपुङ्खं । NS भूयोऽप्यनुपुङ्खवं ।
२. KSS., सञ्चिताञ्चिता । NS सञ्चिताश्चिता ।
३. KSS., हता हतानरा. । NS निहता फलैः फलैः ।
४. KSS., NS रमणस्य ।
५. NS येन येन दिनमेति ।
६. KSS. संहरति ।
७. NS. विष्णुप्रभूत ।

विजृम्भितं निःश्वसितं मुहुर्मुहुः
कथं विधेयं स्मरणं पदे पदे ।
यथा च ते ध्यानमिदं पुनः पुनः
[1]र्ध्रुवगता ते रजनी विना विना ॥८०॥

सर्वे पादाः समा यत्र भवन्ति नियताक्षराः ।
चतुर्व्यवसितं[2] नाम तद्विज्ञेयं बुधैर्यथा ॥८१॥

यथा—

[3]वारणानामयमेव कालो
वारणानामयमेव कालः ।
वारणानामयमेव कालो
वारणानामयमेव कालः ॥८२॥

नानारूपैः स्वरैर्यत्र[4] यत्रैकं व्यञ्जनं भवेत् ।
तन्मालायमकं नाम विज्ञेयं [5]पण्डितैर्यथा ॥८३॥

भली बली हली माली खेली माली मली जली ।
खलो बलोऽचलो माली मुसली त्वाभिरक्षतु ॥८४॥

असौ हि रामा रतिविग्रहप्रिया
रहःप्रगल्भा रमणं मनोगतम् ।
रतेन रात्रिं रमयेत् परेण वा
न चेदुदेत्यरुणः पुरो रिपुः ॥८५॥

स पुष्कराक्षः क्षतजोक्षिताक्षः क्षरत्क्षतेभ्यः क्षतजं दुरीक्षः ।
क्षतैर्गवाक्षैरिव संवृताक्षः साक्षात् सहस्राक्ष इवावभाति ॥८६॥

वारणगुम्फाणामवन्ध्यमः कालः शरल्लक्षणः । वारणानां हस्तिनाम् । अनामये आमयाभावे मति समदत्वे सति वारणानां वारणं निवारणं विद्यते येषां तेषां शत्रूणामयं कालः कृतान्तोऽथवा समयः । रणानां संग्रामाणां कालः क्षेपः चिन्ताप्रवर्तमितित्यर्थः ॥८२॥

---

१. KSS., NS. तथागता ।
२. KSS. व्यवसितं ।
३. सा वारणानामिति चतुर्ष्वपि पादेषु वर्तते ।
४. NS. युक्तं ।
५. NS. पाठकैः ।
६. KSS., NS. vary.

एभिरर्थक्रियापेक्षं[1] कार्यं काव्य तु लक्षणैः ।
अत पर प्रवक्ष्यामि काव्ये दोषान् गुणांस्तथा[2] ॥८७॥
गूढार्थमर्थान्तरमर्थहीन भिन्नार्थमेकार्थमभिप्लुतार्थम् ।
न्यायादपेत विषम विसन्धि शब्दच्युत वै दश काव्यदोषाः ॥८८॥
[3]पर्यायशब्दाभिहित गूढार्थमभिसंज्ञितम् ।
अवर्ण्यं वर्ण्यते यत्र तदर्थान्तरमिष्यते ॥८९॥
अर्थहीन त्वसम्बद्ध सावशेषार्थमेव च ।
भिन्नार्थमभिविज्ञेयमसभ्य ग्राम्यमेव च ॥९०॥

लक्षणानां प्राधान्यमियुक्तपूर्वं तत्तथैवोपसहरति एभिर्लक्षणैरिति । अर्थक्रियायां रसचर्वणाया युक्त योगो येषा, विभावादित्व ह्यं तत् प्रसादादीत्युक्तमधस्तात् । अत परमिति वक्तव्यान्तरमाह । केषुचित्पुस्तकेषु चैतद्ग्रन्थ परचाद्दृश्यते, बाहुल्येन प्रथम दृश्यत इति तथैव व्याचक्ष्महे ॥८७॥

गूढार्थं यथा—पर्यायशब्देति तत्र शब्दाना पदाना वाक्यस्य तदर्थानां च यथा दशरथ इति वक्तव्ये बलात्परिकल्पितेन वस्तुन पर्याय-शब्देनाभिधान 'अधिक नवविमान' इति । न हि यदृच्छाशब्दा. पर्यायभाज ।

अर्थान्तर यथा—"चिन्तामोहमनङ्गमङ्ग तनुते विप्रेक्षित सुभ्रुव." इति अत्र काम स्वीकृत । चिन्तादिशब्देनावर्णनीयमपि वर्णितम् । यत्तु प्रसक्तानुप्रसक्तिकया बहुतराप्रकृतवर्णनं तत्प्रबन्धदोषरूप सन्धितदङ्गविधानेन पराकृतमिति नेह निरूपणीहम् ॥८९॥

अर्थहीन यथा—अद्यापि स्मरसि रसालस मनो मे मुग्धाया स्मरचतुराणि । अत्र पूर्वापरव्याघातादसम्बन्धता । यथा वा "स महात्मा भाग्यवशान्महापथमुपागत." इति । अत्र हि सावशेष प्रकरणापेक्षो वस्तुनिश्चय, अभाग्यवशादिरपि संभाव्यत्वात् ॥९०॥

भिन्नार्थ त्रिधा यथा—तत्र मुख्यो दूरसम्बन्धव्यवधाने सति यथार्थो यथा—

ज्वर भुञ्जीत सञ्जातमलपाक चिरस्थितम् ।
अजादुग्धोदन हन्यात् त्रिदोषोत्त्रापसम्भवम् ॥ इति ॥

---

१. NS. पेक्ष ।
२. KSS , काव्यदोषास्तथाविधान् NS. काव्यदोषा समासत. ।
३. इतोऽग्रेतन सार्धश्लोकपञ्चकं काशीसीरिजपुस्तके नास्ति ।

विवक्षितोऽन्य एवार्थो यत्रान्यार्थेन भिद्यते ।
भिन्नार्थं तदपि प्राहु काव्यं काव्यविचक्षणाः ॥९१॥
अविशेषाभिधानं यत् तदेकार्थमिति स्मृतम् ।
अभिप्लुतार्थं विज्ञेयं यत् पदेन समस्यते ॥९२॥
न्यायादपेतं विज्ञेयं प्रमाणपरिवर्जितम् ।
[1]वृत्तभेदो भवेद्यत्र विषमं नाम तद्भवेत् ॥९३॥

ग्राम्यं यथा—"भद्रे भजस्व मामिदं ते दास्यामि" इति। तृतीयं भिन्नार्थं यथा—"स्थाज्येदेष न रावण" इत्युक्त्वा, "क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः" इति। उद्दिष्ट ह्यत्र रावणस्यानुपादेयत्व; क्व नु पुनरत्येननान्यथाकरणाद्भेदितम् ॥९१॥

एकार्थं यथा—कुन्देन्दुहारहरहाससितमिति। एकप्रयोजनं हि सर्वमेतत्। न काव्य शास्त्रमद्युद्देश्य किञ्चिदर्थदिवज्जानीयादिति प्रवर्तते।

अभिप्लुतार्थं यथा—

स राजा नीतिकुशला, भरः कुमुदशोभितम्।
सर्वप्रिया वसन्तश्रीर्ग्रीष्मे मालतिकागमः ॥

अत्र प्रतिपादमर्थस्य परिसमाप्तत्वादभिप्लुतत्व, एकवाक्यत्वेन निमज्जनाभावात् ॥९२॥

न्यायादपेतं देशकालविरुद्ध कलाशास्त्रादिविरुद्धं च यथा—

सुवीरेष्वस्ति नगरी मथुरा नाम विश्रुता।
अक्षोटनालिकेराढ्या यस्याः पर्यन्तभूमयः ॥ इत्यादि

विषमं यथा—"अपि पश्यसि सौधमाश्रिनामविरलसुमनोमालभारिणीम्" इत्यादि ॥९३॥ विसन्धिदोषोऽनेनैव संगृहीतः। सन्धानं, द्वयोर्नैरन्तर्यं विचारयोग अन्योन्यलयो वेति त्रिधा। तदनुपारब्धमयुक्तं पारुष्याद्युत्पादकं वा यत्रापशब्द स्मृतो मुनित्रयेणात्र। एते दोषाः; एतन्मध्ये तु केचित् नित्यदोषा, यथा अपशब्द। केचिदनित्या यथा—ग्राम्यः; हास्यादौ तस्येष्टतमत्वात्। एतदाह यथास्थूलमिति आनुपूर्व्यमिति चात्र अव्ययेनाव्ययीभावे। तेनोत्तरोत्तरं स्थूला। यथा च गूढार्थं गूढलक्षप्रहेलिकादि पताकास्थानकादिषु प्रयोज्यम्; अर्थान्तरमनुवादे, अर्थहीनादि हास्ये, भिन्नार्थं श्रोत्रियादौ वक्तरि, एकार्थं परप्रस्थापने, अभिप्लुतार्थमुन्मादादौ,

---

१. KSS, NS वृत्तदोषो।

[1]अनुपश्लिष्टशब्दं यत् तद्विसन्धीति कीर्तितम् ।
शब्दच्युतञ्च विज्ञेयमशब्दस्य प्रयोजनात् ॥६४॥
एते दोषास्तु विज्ञेयाः सूरिभिर्नाटकाश्रयाः ।
[2]गुणा विपर्ययादेषां माधुर्यौदार्यलक्षणाः ॥६५॥
श्लेषः प्रसादः समता समाधिः माधुर्यमोजः पदसौकुमार्यम् ।
अर्थस्य च व्यक्तिरुदारता च कान्तिश्च [3]काव्यस्य गुणा दशैते ॥६६॥
[4][ईप्सितेनार्थजातेन सम्बद्धानां परस्परम् ।
श्लिष्टता या पदानां हि श्लेष इत्यभिधीयते] ॥६७॥

भिन्नवृत्तं विसन्धि च स्वविषये । एवमेते दोषाः कन्नेणापानविषयाः । इह यतोऽर्थप्रतीतिस्तावदस्ति । अपशब्दस्तु दोष एव तत्र कस्यादिवदर्थप्रतीतेरभावात् । स हि न कांचिद्भाषामनुपतति सङ्केताभावात्तदर्थं प्रतिपादयेत् ॥६४॥

अथ गुणेषु प्रतिजानीते—एषां विपर्ययाद् गुणा भवन्ति, एतद्दोषविधान एव गुणो भवतीत्यर्थः । किमविशेषेण, नेत्याह—माधुर्यौदार्यलक्षणमङ्गो येषाम् । एतदुक्तं भवति—एतद्दोषविहीनं श्रुतिसुखं दीप्तरसं च यदि भवति तावता गुणान्तरैरलङ्कारैश्च हीनमपि काव्यं लक्षणयोगाव्यभिचारीत्युक्तम् ॥६५॥

अन्येऽपि गुणाः सन्तीति दर्शयति श्लेषः प्रसाद इत्यादि । काव्यस्येति पदस्य वाक्यस्य तदुभयगतस्यार्थस्य चेत्यर्थः ॥६६॥

तत्र श्लेषमाह ईप्सितेनार्थजातेनेति अर्थमाप्ताना कविनानुप्रेक्षितेनया परस्परसंबद्धया योजनया सम्बन्धं यदीप्सितमर्थजातं तेनोपलक्षितार्थस्योपपद्यमानस्योपपद्यमानतात्मा गुणः श्लेषः । यथोदाहृतं वामनेन—

दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा
देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा
मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥

अत्र मनोरथानीतोऽनेककालनाधिकाद्युक्तहृदयग्रहणलक्षणार्थस्तथोत्पादितो येनासम्भावनास्पदं न भवति । तेन कुटिलोऽप्यय क्रमो न हृदये उल्बणत्वं भजते । संश्वसिति हृदये यतः सर्वस्येति ॥६७॥

---

१. KSS., NS. अनुनिश्चनिष्ठाशब्द····· कीर्तितम् । शब्दहीनं च विज्ञेयमशब्दस्य च योजनात् ।
२. KSS. एत एव विपर्यस्ता गुणाः काव्येषु दर्शिताः ।
३. NS. काव्यार्थगुणाः ।
४. पद्यमेतत् काशीसीरिज पुस्तके नास्तीति ।

[1]विचारगहनं यस्स्यात् स्फुटश्चैव स्वभावत ।
स्वत सुप्रतिबद्धश्च[2] श्लिष्ट तत्परिकीर्त्यते ॥९८॥

अथ शब्दगुणमाह—ईप्सितार्थं योनिः पदानां श्लिष्टता परस्पर सन्धिबन्धनतया ऽनेकमेकपदमिव भाति तदेव माणृण्यमुच्यते। अनश्च पदान्तरपाठस्यावश्यापेक्षतायां यथा बहुसूत्रमिति। उक्तं चैतच्छन्दोऽध्याये। तथा सन्धीयमानयोस्तथासन्धेः साजात्य सावर्ण्यं च सपद्यते वस्त्रखण्डयोरिव सूत्रस्येव च। यथा—

"अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा" (कुमा १-१)

अस्ति शब्दस्योत्तरशब्दस्य सन्धीयमानयोस्तकारस्य तकारेण सयोगे तयोश्च साजात्यं 'स्यान्दिशि' इत्यनयो सन्धेनकारस्य वर्ग्यत्वाद्दकारेण सावर्ण्यं, दिशि देवता' इति सान्तर्यसन्धौ दकारेण दकारस्य साजात्यं, इकारैकारयोस्तालव्यत्वेन सादृश्यं, देवतात्मा इत्यत्र तकारेणाकारोत्तरतकारस्य च। न चानुप्रासमात्रमेतत् एकपदानुप्रासेऽपि प्रामाण्यमाभावात्—'इन्दिन्दिराणां ललितो निनादः' इत्यनुप्रासे च सावर्ण्यं-नोपयोगीति। अन्ये पठन्ति—विचारगहन यस्स्यात् स्फुटं चैव स्वभावतः। इत्यर्थश्लेष वक्रघटना वेत्यर्थं सुप्रतिबद्धश्च श्लेष इति पद श्लेषः ॥९८॥

प्रसादमाह—अप्यनुक्तो बुधैरिति। यत्रार्थं अनुक्ते अपि बुधैः कष्टकल्पनया अध्याह्यानम्याऽऽस्यर्थस्य प्रयोजन स्वय भासते सोऽर्थो वैमल्याश्रयोऽपि वैमल्यमुपचारात् सोऽर्थो वा वाच्यस्य वैमल्य स्वय जानदचानुपयोगिपरिवर्जनात्। वैमल्यशब्द वाच्याज्जलस्येव पांसुभिरसंपर्काद्भवनीति वैमल्यमर्थस्य प्रसाद। तथा—'सवर्णा कन्यका रूपयौवनारम्भशालिनी' इति विवाहत्व प्रापणीयता हृद्यत्वं सभोगयोग्यता गृहस्थसहधर्मचारिणीत्वमित्युपयोगी सर्वोऽप्यर्थः। तेनायुक्तैतदुदाहरणान्तर वृथा भ्रमणम्—"आविलपयोधराग्र" मिति (विक्रमो० ५-८) एतदपि तूदाहरण, पदपूर्ण तु सम्यग्ज्ञाने प्रयुक्तम्। अप्रसादस्तु "उपान्तौ हृस्तो मे विमलमणिकाञ्चीपदमिदम्" अत्र विमलमन्ययोपयोगात् पांसुरिव जलेऽप्रसन्नता करोति। सुख इति न प्रयत्नमपेक्षते यः शब्दो, योऽर्थो, य. सयोग. शब्दविषय इत्यर्थः, कलामात्रश्च एव यत्र सन्धि ; अत एव शैथिल्यात्मा स शब्दगुण. प्रसादः। प्रसन्नता स्फुटत्वं भक्षणीयविभागता पदानाम् यथा—

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम्।

---

१. KSS. विचारग्रहण वृत्या।
२. KSS. सुप्रतिबद्धश्च।

[1]अप्यनुक्तो बुधैर्यत्र शब्दोऽर्थो वा प्रतीयते ।
[2]सुखशब्दार्थसंयोगात् प्रसादः परिकीर्त्यते ॥६६॥

इत्यादि । अत्र निरन्तरता मुक्त्वा नान्योन्यलयो नान्योन्यापत्तिसन्धिरस्तीति शिथिलता । एवंश्च गुणः क्वाऽपि शोभत इति स्वानुभवसिद्धः, तेन व्यावृत्तात्मेति गाढता कृता, ककुदं दत्त्वेति चापरं सवर्णपक्षे ॥६६॥

समतामाह—नातिचूर्णपदैरिति । शब्दाना समस्तात्मम चूर्णपदैरसमासरचना यत्र सातिशया न भवति । अतिशयश्च प्रतियोगिनमपेक्षते इति । दीर्घसमासोऽत्यन्तममासश्च विषमता, तद्विपर्ययेण समता उपक्रान्तमार्गापरित्यागरूपेत्युक्तं भवति । यथा—

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।
विस्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥

अत्र अवान्तरवाक्ये समस्तद्विपदा हि नातिदीर्घा वृत्तिः ।

प्रसीद चण्डि ! त्यज मन्युमञ्जसा जनस्तवायं पुरतः कृताञ्जलिः ।

किमित्य—

इति चूर्णपदैरुपक्रम्यासमाप्त एव वाक्यार्थे, वाक्यान्तरे दीर्घः समास इत—

उत्कम्पितपीवरस्तनद्वयोन्मिषत्सुप्तविलासमास्यते ।

पूर्वत्र ('गाहन्तां' मित्यत्र स्ववान्तरार्थसमाप्तावर्थान्तरोपक्रम एव समासेन 'छायाबद्धकदम्बकं' मित्युपक्रान्तोऽपि न चैत्यात्कूपपतनमिव चूर्णपदं प्रयुक्तं 'मृगकुलं' मिति । सैव समता जाता शब्दगुणः । अर्थेऽपि समत्वास्मा । किं तस्यमत्वं आह व्यर्थाभिधायिभिरिति निष्प्रयोजनमर्थंऽभिदधति ते व्यर्थाभिधायिनस्तेषां शब्दानां न त्वेतदर्थमल्पमिति प्रसादेन निरस्तत्वात् । नैतत्, नहि सर्वथा निष्प्रयोजनता, अपि तु सदपि प्रयोजनं दुर्बोधं, तदाह—दुर्बोधनैरिति । अभिधीयतेऽस्मै इत्यभिधानं प्रयोजनम् । यथा—

च्युतसुमनसः कुन्दाः पुष्पोद्गमेष्वलसा द्रुमा
मलयमरुतः सर्पन्तीमे वियुक्तधृतिच्छिदः ।
अथ च सवितुः शीतोल्लासं लुनन्ति मरीचयो
न च जरठतामालम्बन्ते क्लमोदयदायिनीम् ॥

---

१. NS अथानुक्तो बुधैर्यत्र शब्दार्थं ।
२ NS, मुख्यशब्दार्थसंयोगात् KSS. सुखशब्दार्थसंयोगात् ।

[1]नातिचूर्णपदैर्युक्ता न च व्यर्थाभिधायिभिः ।
दुर्बोधनैश्च न कृता समत्वात् समता मता ॥१००॥

[2][अन्योन्यसदृशा यत्र तथा ह्यन्योन्यभूषणाः ।
अलङ्कारा गुणाश्चैव समाः स्युः समता मता ॥१०१॥

इत्यत्र ऋतुग्रन्थिवर्णनप्रक्रमे मलयमारुत प्रक्रमं भिनत्ति न च सर्वथा निरर्थको विप्रलम्भोद्दीपनत्वात् । किन्तु प्रक्रमं स्फुटं न पुष्णातीति विषमता । समता तु "मनसि च गिरं गृह्णन्तीमे किरन्ति न कोकिलाः" इति द्वितीयपादस्थाने यदि पठेत् ॥१००—१०१॥

समाधिमाह—अभियुक्तैर्विशेषस्त्विति । यस्या द्वितीयस्यार्थस्य अभियुक्तैः प्रतिभानिश्चयवद्भिः विशेषो अपूर्वं स्वोल्लिखित उपपद्यते स समाहितमनः सपाद्यविशेषत्वादर्थो विशिष्टः समाधिः, यत्र कवेः स्वप्रतिभयोल्लेखस्तस्मर्दमिहोदाहरणम् । यथा—

आरुपैहि मम सीधुभाजनाद्यावदग्रदशनैर्नं दश्यते ।
चन्द्र ! मद्घनमण्डलाङ्कितः स्व न यास्यसि हि रोहिणीभयात् ॥

अयोनिरन्यच्छायायोनिश्चेति, एतदेव ज्ञानं प्रातिभं यस्य विषयः अयोनिः । सारस्वतस्य हि सर्वोऽप्यमनिमित्त एव । तदन्यस्य सर्वोऽन्यच्छायायोनिः । व्यवनमश्रभावनावाम्यत्वादपि कविहृदयगतप्रतिभाविषयतास्तस्यादनवस्थितम् ।

शब्दगुणश्च समाधिः, तमाह—तेन चेति । समाधिशब्दस्य योऽर्थः परिहारलक्षणस्तेन य परिकीर्तितः परितः समन्तादाक्रान्त्या उच्चारणे सपन्नः । स च समाधिः । आक्रान्त्या उच्चारणे आरोहावरोहक्रमः आक्रमणेन गतितुल्यः । आरोहश्चोर्ध्वगमनद्वारः प्राणस्यमारुतस्य उच्चत्वम्, अपक्रमणमवरोहो विपर्ययः । उच्चत्वं स्थानकरणवशात् बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नवशाच्च । तथा हि—

निरानन्दः कौन्दे मधुनि परिभुक्तोज्झितरसे
न मालैः मालम्बो लवमपि लवङ्गे न रमते ।
प्रियङ्गौ नासङ्गं रचयति न चूतेऽपि चरति
स्मरंल्लक्ष्मीलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥

तत्र नकाराद्दन्त्यान्मूर्धन्यो रेफ उच्चस्थानस्थितो यद्यपि, नकारदकारयोः तथापि दन्त्यसंयोगः निरन्तरप्रयत्नाधिक्येन न विवृततमेन चाकारद्वयेन द्विवारप्रयत्नत्वेन च

---

1. KSS. does not read.
२. काशीमुद्रित पुस्तकेऽपि एतादृश पाठो गृहीतः ।

अभियुक्तविशेषस्तु योऽर्थस्येहोपलक्ष्यते ।
तेन चार्थेन सम्पन्न समाधि परिकीर्त्यते ॥१०२॥

जिह्वामूलीयेन चोच्चत्वभाजा आरोहणमस्फुटीकरणमिति नशब्देनारोहण सपन्नमप्य-सपन्नकल्पम् । आरोहणसौकर्यायैव प्रत्युत मध्ये क्वाप्य वा विश्रान्ति । अभावे उन्न-तमसङ्कुलनसोपानारोहखेदायैव भवति निरालम्बाय कौन्द इति । यथा वा निरानन्द इत्यत्र यावन्महाप्राणो जिह्वामूलीयश्च श्वासानुप्रदानो द्विवारयुक्तस्मात्तदारोहयत ओकार आकारमवेदय विवृतरूप ओकारनोऽपि नकार नतोऽपीनारोकारयो अत्र विवृतत्वं, अकारस्तु संवृत इत्यवरोह । औकारस्तु मध्येऽवरोहसौकर्यायैव दूरारो-हादि दूरावरोहण चेति चूलिकाया कूपपतनकल्पम् । खेदो यथा—

"कुर्वाथा. परम महत्त्व मनस" इति आकारोपध्मानीयेभ्यो झटिति संवृते-ऽकारे निपातनात् । "निवेश स्व सिन्धो"—इत्यत्र क्रमेण विवृततर स्पर्श इति क्रमेणारोह । "तुहिनगिरिवीथीषु जयति" अत्र विवृतेभ्य उकारादिभ्य संवृतेऽकार-द्वये पात इकारस्त्वन्यस्थान च विश्रान्तिस्थानमिति नारोह । यदि वा सि न्धोरिति विवृततरापेक्षया आरोहसस्कारे उकारेऽवरोहबुद्धिरेव स्फुटत्वेऽवरोह । जयतिमपास्य तदयमिति पाठ । अनुस्वारो हि संवारप्रयत्न: । 'नग शीलभ्रष्टा ध्यमन इव मज्जन्ति तरव.' इति अकार+इकार+अकारेभ्योऽवरोहमयेभ्यो विवृते इकारे आरोह, अन्ते च विसर्जनीये आरोह एव । तेन स्वभावप्रतिभादर्शनानुविद्धा भगवती वाणी स्वरसोपनिपतिता स्वरसभारप्रभावानुरोधेनैवारोहावरोहक्रम भजते प्रतिभादृष्टिशून्यत्वात् अन्धपदवदारोहादि न भजेत् ।

नन्वियता पाठसौकर्यं स्यात्, श्रोतुस्तु किमायातम्, अनभिज्ञो देवाना प्रिय, यथा हि कर्कशशर्करानिकरकण्टकिते देशे दुस्सञ्चरे सचरज्जन परमन्यस्या अपि सुकुमारहृदयाया. प्रमदायास्तदात्मानुप्रवेश इव जायमान खेदमतितरामादत्ते प्रहार-खेदो वा, यथा सहृदयस्य स एव मार्ग, सुकुमारता हि कैमल्यापरपर्याया, सहृदयस्य हृदयस्य हि कविहृदयतादात्म्यापत्तियोग्यतैव उत्कर्ष । तत एवोक्त ।

शब्दार्थशासन-ज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते ।
वेद्यते स हि काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव केवलम् ॥ (ध्वन्या १-७) इति

अभिधानकोशमपि हि पठन्तो सुप्तिङ्विभक्तीश्च विदुषामपि न काव्यतत्त्वाव-बोध तस्माद्वर्णोच्चारणप्रयत्नेन परुषस्पर्शपठनजनितो, य: खेद उच्चारयितु, स एव श्रोतुरपि पारुष्यमाधत्ते । "संरम्भव्यथवधूनिबन्ध्यनुगतप्राणैवबन्धक्रम." इत्यादौ । वर्णगत च लालित्यपारुष्यादि पुष्कराध्यायेऽपि (अ—३४) प्रदश्यते । अन्यैरप्युक्त "तेन वर्णा रसच्युत" इत्यादि । स्वभावतो हि केचन वर्णा सन्तापयन्तीव निकृन्त-

[[1]उपमास्विह दृष्टानामर्थानां यत्नतस्तथा ।
[2]प्राप्तानां चातिसंक्षेपात् समाधिर्निर्णयो यत] ॥१०३॥
बहुशो [3]यच्छ्रुत वाक्यमुक्त वापि पुन पुनः ।
नोद्वेजयति यस्माद्धि तन्माधुर्यमिति स्मृतम्[4] ॥१०४॥

न्तीव रेफककारादय इव परुषवृत्तिपूर्विका , अन्ये तु निर्वापयन्तीबोधनागरिकोचिता. । लोकगोचर एवायमर्थ. स्वसवेद्योऽपीति न वितन इत्यास्ता तावत् ॥१०२।१०३॥

माधुर्यमाह—बहुशो यच्छ्रुतमित्यादि । यदिति यस्माद्धेतोर्वाक्य श्रुत सदाय-विपर्ययोरास्पद न भवतीति तन्माधुर्यम् । द्राघीयसि समासे तावदस्य भवन इति तद्विरह एव माधुर्यं शब्दगुण इत्युक्त भवति । यथा—"गाहन्ता महिषा निपान-सलिल" (शाकु २-६) इत्यादि । पुन पुनरप्युक्तमर्थजात यस्माद्धेतोरपनीतमव-गाहनेन वैरस्यं तद्वचनवैचित्र्यात्मक माधुर्यमर्थगुण वचनान्तराभिधेयतया हि स एवार्थो विचित्रो भवति । यथा—

रसवदमृतं क. सन्देहो मधून्यपि नान्यथा
मधुरमधुरं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।
सकृदपि पुनर्मध्यस्थ सन् रसान्तरविज्जनो
वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥

अत्र रसवदमृतमिति य तदार्थ स एव क सन्देह इत्युक्तया विभिन्नया परि-निश्चयस्थैर्याभिधायिन्या निश्चयीकृत । निश्चयस्थैर्यमेव च नान्यथेति वचनान्तरेण विपर्ययनिराकरणसभावनान्तरनिरास च क्रमेण विदधता विचित्रीकृतमिति मधुरोऽयमर्थ ॥१०४॥

ओजो लक्षयति—समासवद्भिर्बहुभिरिति । बहुभिरेकसमाससज्ञायुक्तैरथ च विचित्रैर्यमकै पदैर्यदुक्त यो बन्धस्तदोज. । यथा—

मन्थायस्तार्णवाम्भ. प्लुतिकुहरचलन्मन्दरध्वानधीर. ।
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसघट्टचण्ड ॥
कृष्णाक्रोधाग्रदूत: कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवात:
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयं

यथा सानुराग अनुरक्त तथा वर्णो वर्णान्तरमपेक्षते तत्र सानुरागत्वम् ।

---

१. GOS. उपमाद्युपदिष्टाना ।
२. KSS. प्राप्तानां चातिसंयोग समाधि. परिकीर्त्यते ।
३. NS. यत्तत्वं ।
४. NS. उदाहृतम् ।

[1][समासवद्भिर्विविधैर्विचित्रैश्च पदैर्युतम् ।
सानुस्वारैरुदारैश्च तदोज परिकीर्त्यते] ॥१०५॥

[अदर्शितोपि हीनोपि स्यादुदात्तावभासकः ।
यत्र शब्दार्थसम्पत्तिस्तदोज परिकीर्तितम] ॥१०६॥

सुखप्रयोज्यैर्यच्छब्दैर्युक्त सुश्लिष्टसन्धिभि ।
सुकुमारार्थसयुक्त सौकुमार्य तदुच्यते ॥१०७॥

विलुलितमकरन्दा मञ्जरीर्नर्तयन्ती"

अत्र र इति शब्दो न्दशब्द स्वगुरुत्वायापेक्षते न इत्ययशब्द र्तशब्द य इत्यय च न्तीशब्द न्तो इत्यय शब्दोऽन्ते गुरुत्वात् स्वविश्रान्तिजनितश्लोपचयलम्य गुरुत्व नाकाङ्क्षतीति द्वितीयपादपाठ समनन्तरमेवापेक्षते ।

"विलुलितमधुधारा मञ्जरीर्लोलयन्त ।"

इति पाठे लिशब्दो धाशब्दो लोशब्दश्च जात्यापेक्षत इति । तदेव गाढत्व-मुच्यते निविडावयवतैव सा । यत्र खलु समासेन सक्षेपेण युक्तानि पदानि, यत्रार्थो भूयानिति सक्षेपो नामार्थगुण ओज । ओजस्वी क्रिमतोऽपि य खलु युवा भूत्वा समापेक्षते, तथा एकमपि वस्तु उदारैर्बहुभि पदैरुपनिबध्यते विस्तरात्मकत्वमप्यो-जोऽर्थगुण । सक्षेपो यथा—

ते हिमालयमामन्त्र्य पुन पेक्ष्य च शूलिनम् ।
सिद्ध चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टा खमुद्ययु ॥ (कुमा ६-९३)

विस्तरस्तु

अथ नयनसमुत्थ ज्योतिरत्रेरिव द्यौ
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् । (रघु २-७५) १०५।१०६।।

सौकुमार्यमाह—सुखप्रयोज्यैरिति । क्वचित्तदस्य स्वय पारुष्य भवति यथा द्राढा, अजड्ढा निर्द्वैत, सरत्व व्यवसिति, इति । क्वचित्सहितया—दर्व्यास्योर्वी-विधूयते । तदुभयरहितत्व सौकुमार्य शब्दगुण । यथा—"बाहन्ता"—मित्यादि । अत्र च यद्वक्तव्य तत्समाधिलक्षणे निर्णीतम् । परुषेऽपि चार्थे सुकुमारेणार्थेन या सपत्तिस्तदर्थगुण सौकुमार्यमपारुष्यरूपम् । एकाकिनि देवतासहाय इति, मृते यश शेष इति, जड्डे देवाना प्रिय इति ॥१०७॥

अर्थव्यक्तिमाह—सुप्रसिद्धाभिधानेति । प्रसिद्धमभिधानमभिधाव्यापारो यस्या काव्यक्रियाया सार्थव्यक्ति शब्दगुण । यथा "बाहन्ता" मिति । विपर्यये तु

---

1. KSS. does not read.

[1]सुप्रसिद्धाभिधाना तु लोककर्मव्यवस्थिता ।
या क्रिया क्रियते काव्ये सार्थव्यक्तिः प्रकीर्त्यते ॥१०८॥
[यस्यार्थानुप्रवेशेन मनसा परिकल्प्यते ।
अनन्तरं प्रयोगस्तु सार्थव्यक्तिरुदाहृता] ॥१०९॥

किरातादिनिदर्शनं यच्चार्थो वर्ण्यते स तथैव लोके प्रसिद्ध इत्यर्थस्य गुणोऽर्थव्यक्तिः । यथा—

पृष्ठेषु शङ्खशकलच्छविषु च्छदानां
राजीभिरङ्कितमलक्तकलोहिनीभिः ।
गोरोचनाहरितबभ्रुवहिः पलाश-
मामोदते कुमुदमम्भसि पल्वलस्य ॥१०८—१०९॥

उदारतामाह—दिव्यभावपरीतं यदिति । यग्राम्योचितमपि दिव्यतया, करुणादियुक्तमपि शृङ्गारेण, वीरतास्थानमप्यद्भुतेन युक्तं वर्ण्यते । तद्गतैर्वा विभावानुभावादिभिः यदुदीरितं तत्रौदार्यमर्थगुणः । एतदेवाग्राम्यत्वमित्यन्यैरुक्तम् । ग्राम्यं हि वस्तु यथास्थितमयोजितरचनाविशेषं प्रसिद्धिमात्रप्रमाणमुच्यते, ततोऽन्यदग्राम्यम् । यथा—

त्वमेव सौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः
कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः ।
अपि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिति सुभगे ! संवदति वा-
मतः शेषं चेत्स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥ इति ॥

यत्राद्भुतत्वेन चमत्कृतोऽर्थः । अनेकभावसंयुक्तमिति । शब्दगुणस्य लक्षणम् । एकभावाचित्रत्वस्यानेकताचित्रत्वं पदस्यैकस्यानेकपदव्यक्तिरक्षरसङ्ख्यावैचित्र्यं सन्धानमाजात्यं च पिण्डीबन्धनृत्तसादृश्येन, तत्र हि गुल्मजातशृङ्खलिकादिभेदेनेत्यभूतो नर्तकीसन्निवेशो भरते तदुक्तं विकटत्वं नरीनृत्यमानत्वमिति पदानामौदार्यमिति । यथा

स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां
झटिति रणितमासीत्तत्र चित्रं कलं च ॥

अत्र प्रथमपादे एकाक्षरत्र्यक्षरचतुरक्षरमिति विचित्राणि पदानि, रेफे तद्द्वितीयपदाक्रमणाद्व्याप्तिः तकारयोः सन्धानात्यन्ताभिसाजात्यं, तकारसकारयोः स्थाननैकट्यं च । विपर्ययस्तु—

"चरणकमललग्नैर्नूपुरैर्नर्तकीनां झटिति रणितमासीन्मञ्जु चित्रं च तत्र"

अत्र द्वे अपि पदे त्र्यक्षरे । तावेव पादौ । इदं भाषितविचित्रत्वम् । यथा—

१. NS., सुप्रसिद्धा धातुना तु । KSS. does not read.

[1]दिव्यभावपरीतं यच्छृङ्गाराद्भुतयोजितम् ।
अनेकभावसंयुक्तमुदारत्वं प्रकीर्तितम् ॥११०॥
[अनेकार्थविशेषैर्यत् सूक्तैः सौष्ठवसंयुतैः ।
उपेतमतिचित्रार्थैरुदात्तं तच्च कीर्त्यते] ॥१११॥
यन्मनःश्रोत्रविषयमाह्लादयति हीन्दुवत् ।
लीलाद्यर्थोपपन्नां वा तां कान्तिं कवयो विदुः ॥११२॥
[यो मनःश्रोत्रविषयः प्रसादजनको भवेत् ।
शब्दबन्धः प्रयोगेण स कान्त इति भण्यते] ॥११३॥
एवमेते ह्यलङ्कारा गुणा दोषाश्च कीर्तिताः ।
प्रयोगमेषां च पुनः वक्ष्यामि रससंश्रयम् ॥११४॥

"अथ यदि तव वक्त्र चण्डि ! भूयोऽपि नाम"
इति न हृद्यं "क्वचित् रपितमासीन्मञ्जु चित्र च तत्र" इति
तकारनकारयोरत्रासान्ध्यं मकारनकारयोश्च सस्थानमिति ॥१११॥

कान्तिमाह—यन्मनः श्रोत्रविषयमिति । यन्मनोविषयमाह्लादयति यथा शृङ्गारविभावत्वं लीलादिचेष्टालङ्कारसुन्दरं काव्यार्थस्य तत्कान्तिगुणयुक्तं तदेव दीप्तरसत्वमित्युक्तमन्यैः । विभावादीनां दीप्तत्वमिति यावत् । यथा—

प्रेयान् सोऽयमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया
द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्युन्मनाः ।
तावत्प्रत्युत पाणिसम्पुटलसन्नीवीनिबन्धं धृतो
धावित्वैव कृतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥

अत्र ह्यौत्सुक्यस्य रत्यनुभावस्य, औत्सुक्यस्य स्वभावस्य च दीप्तत्वादियं गुणः । श्रोत्रविषयीभूतमिव यदाह्लादि काव्यं तत्कान्तिमदिति बन्धगुणः ।

कुरङ्गीनेत्रालीस्तबकितवनालीपरिसरः—

अत्र हि समासवत्यपि रचना श्रोत्रेन्द्रियैकतानतामावहति । तत्तल्लोके मधुरकाव्यमिति प्रसिद्धम् । माधुर्यमन्यत्तस्य स्वरूपमुक्तम् । अन्ये त्वोजःकान्त्यो-र्भेदमत्र विनयेनैव वहन्ति ॥११२॥

एतदुपसंहरति—एवमेते इति । चकाराच्छन्दांसि वृत्तानि चोक्तानि । एता-निति । वृत्तच्छन्दःप्रभृतीनां दोषान्तानाम् । अनित्यदोषा हि जिगीषुभिरुक्तो-त्युक्तम् ॥११४॥

---

१. KSS. do not read.

लघ्वक्षरप्रायकृतमुपमारूपकाश्रयम् ।
काव्यं कार्यं तु नाट्यज्ञैर्वीररौद्राद्भुताश्रयम् ॥११५॥
गुर्वक्षरप्रायकृतं बीभत्से करुणे तथा ।
कदाचिद्रौद्रवीराभ्यां यदाधर्षणजं भवेत् ॥११६॥
रूपदीपक[1]संयुक्तमार्यावृत्तसमाश्रयम् ।
[2]शृङ्गारे च रसे वीरे काव्यं स्यान्नाटकाश्रयम् ॥११७॥
उत्तरोत्तरसंयुक्तं वीरे काव्यं तु यद्भवेत् ।
जगत्यतिजगत्या[3] वा सङ्कृत्या वापि तद्भवेत् ॥११८॥
तथैव युद्धसम्फेटा[4] उत्कृत्या सम्प्रकीर्तितौ ।
करुणे शक्वरी ज्ञेया तथैवातिधृतिर्भवेत्[5] ॥११९॥
यद्वीरे [6]कीर्तितं छन्दस्तद्रौद्रेऽपि प्रयोजयेत्[7] ।
शेषाणामर्थयोगेन छन्दः कार्यं प्रयोक्तृभिः[8] ॥१२०॥
[यच्छन्दः पूर्वमुद्दिष्टं विषमार्धसमे समम् ।
उदारमधुरैः शब्दैस्तत्कार्यं तु रसानुगम् ॥१२१॥

लघ्वक्षरप्रायेति । यत्र अननुवाही चित्तवृत्तिपरिस्पन्दः, तत्र लघ्वक्षरप्रधानं वृत्तं वीरादावुपमारूपके ॥११५॥

मसृणवाहिनि तु हृदयस्पन्दे गुर्वक्षरप्रायं करुणादौ । रौद्रादावपि कदाचित्तद्भवति । यदा विलम्ब्य परमलीकारं स्मृत्वा ब्रवीति 'कर्ता द्यूतच्छलानां' इति तथा 'यो यः शस्त्रं बिभर्ति' इत्यादौ । अत एव भयानके हास्ये शान्ते वा यथायोगं संवेदनस्पन्दना-चर्व्यमाणता-स्वादनाश्चर्यकृतो विभागो वृत्तानां मन्तव्यः ॥११९॥१२०॥

उदारमधुरैरिति । औदार्यं शब्दगुणो दीप्तेषु प्राधान्येन तदनुयायि च गुणान्तरं माधुर्यं, स्वानुयायि गुणसहितमसृणेषु रसेषु ॥१२१॥

---

१. NS. संयुक्त नार्यावृत्त……।
२. KSS. शृङ्गारे रसकार्यं तु ।
३. NS. जगत्या ।
४. NS. सम्फेटौ प्रकृत्या सम्प्रयोजितौ ।
५. NS. तथा चातिधृ. स्मृता ।
६. NS. कीर्त्यते ।
७. NS. सम्प्रयोजयेत् ।
८. NS. तथा रस. ।

शब्दानुदारमधुरान् प्रमदाभिधेयान्
नाट्याश्रयेषु कृतिषु प्रयतेत कर्त्तुम् ।
तैर्भूषिता बहु विभान्ति हि काव्यबन्धा
पद्माकरा विकसिता इव राजहंसैः] ॥१२२॥

त्रिविधं ह्यक्षरं [1]कार्यं कविभिर्नाटकाश्रयम् ।
ह्रस्वं दीर्घं प्लुतञ्चैव रसभावविभावकम् ॥१२३॥

एकमात्रं भवेद् ह्रस्वं द्विमात्रं दीर्घमिष्यते ।
प्लुतं चैव त्रिमात्रं स्यादक्षरं स्वरयोजनात् ॥१२४॥

स्मृते [2]चाप्यूयिते चैव तथा च परिदेविते ।
पठतां ब्राह्मणानाञ्च प्लुतमक्षरमिष्यते ॥१२५॥

[3]अकारस्तु स्मृते कार्यं ऊकारश्चाप्यसूयिते ।
परिदेविते तु हाकार[4] ओङ्कारोऽध्ययने तथा ॥१२६॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतानीह यथाभावं यथारसम् ।
[5]काव्ययोगेषु सर्वेषु [6]ह्यक्षराणि प्रयोजयेत् ॥१२७॥

अर्थगुणास्तु यथायोगं सर्वत्र, तदाह प्रमदाभिधेयानिति । प्रमदो हर्षः. हर्षजनको गुणसाकल्यवानभिधेयोऽर्थो येषाम् ॥१२२॥

भावार्थो हृदयगतोऽभिप्रायः क्रियाविशेषश्च तं दर्शयति स्मृते चेत्यादि ॥१२५॥

एतदेव च क्रमेण विभजति आकार इत्यादि । द्वावेतावनुस्वारेणानुनासिक्येन वा युक्तौ कार्यौ काण्डदण्डादि ॥१२६॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतानीह यथाभावं यथारसम् काव्यबन्धेष्वेषेष्विति वचनादन्यत्र विषये दूराहूत्यादिषु प्लुप्त उक्तः यत्रासौ प्रयोज्य एवेति दर्शितम् ॥१२७॥

---

१. KSS, NS. काव्ये विज्ञेयं ।
२. NS वासूचिते ।
३. NS. आकारस्तु ।
४. NS. हुकार ।
५. NS काव्ययोगेष्वक्षराणि यथाशोभं निवेशयेत् ।
६ KSS. ह्याकाराणि कृतो जयेत् ।

चेष्टीहितप्रभृतिभिर्विकृतैस्तु शब्दै-
र्युक्ता न भान्ति ललिता भरतप्रयोगाः ।
[1]यज्ञक्रियेव ददचर्मपुरं कृतावर्त-
र्वेश्या द्विजैरिव कमण्डलुदण्डहस्तैः ॥१२८॥

[मृदुललित[2]पदार्थं गूढशब्दार्थहीनं
[3]बुधजनसुखभोग्यं [4]युक्तिमन्नृत्तयोग्यम् ।
बहुरसकृतमार्गं सन्धिसन्धानयुक्तं
भवति जगति योग्यं नाटकं प्रेक्षकाणाम्][5] ॥१२९॥

चेष्टीहितं यङन्तम् । आदिग्रहणेन ध्वन्ता मन्नन्ता एते नटोचिता प्रयोगाः न भान्ति ॥१२८॥

ते यतो ललिता । यथा वेश्यापरिग्रहे द्विजैर्मृगाजिनदण्डकमण्डलुधृताभ्यङ्गादि धरैः सभवद्भिरपि यज्ञक्रिया न भाति । एवं तद्व्याख्याने रौद्रादिस्वविषये यत्पुरुषस्या-भ्यनुज्ञानं तद्वियुक्तं स्यादित्यनीत्य व्याख्या—ललिता सुकुमारप्रयोगास्ते परैः. पदैर्न भान्तीति विशेषनिषेधः. दोषाभ्यनुज्ञापक इति न्यायादन्यत्र तत्प्रयोग इत्युक्तं भवति । तथाहि—"पयोद्वितीया शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् इत्येवमादिरपि विधिः प्रयोज्य एव, (आख्यातामपं तथ्यं" इत्यादौ(?) एतदेव साधर्म्यवैधर्म्यद्वारेणोपपादयति यथा तैरेव यज्ञक्रिया भाति न तैस्तथा वेश्या, तदनङ्गत्वात् । बहुव्रीहिर्वा यज्ञक्रियत पत्न्यप्युच्यते । इति शिवम् ॥१२९॥

---

१. KSS कृष्णाजिनाक्षररचर्मधरैर्वृतानि……।
२. NS. पदाढ्यं ।
३. NS. जनपदसुखबोध्यं ।
४. KSS. बुद्धिमत् ।
५. ग्रन्थान्तरेषु अत्रैवाध्यायसमाप्तिः । काशीमुद्रितपुस्तके वागाभिनयो नाम सप्तदशोऽध्याय इति ।

अनुबन्ध-

भूषणाक्षरसङ्घातौ शोभोदाहरणे तथा ।
हेतुसशयदृष्टान्ता प्राप्ताभिप्राय एव च ॥१३०॥
निदर्शन निरुक्त च सिद्धिश्चाथ विशेषणम् ।
गुणातिपातातिशयौ तुल्यतर्क पदोच्चय ॥१३१॥
[1]दृष्ट चैवोपदिष्ट च विचारस्तद्विपर्यय. ।
भ्रशश्चानुनयो माला दाक्षिण्य गर्हण तथा ॥१३२॥
अर्थापत्ति प्रसिद्धिश्च पृच्छा सारूप्यमेव च ।
मनोरथश्च लेशश्च क्षोभोऽथ गुणकीर्तनम् ॥१३३॥
ज्ञेयान्यनुक्तसिद्धिश्च प्रिय वचनमेव च ।
षट्त्रिंशल्लक्षणान्येव काव्यबन्धेषु निर्दिशेत् ॥१३४॥

समस्तार्थालङ्कारवर्गस्य बीजभूतारचमत्कारा कथाशरीरवैचित्र्यदायिनो वक्रोक्तिरूपा लक्षणशब्देन व्यवह्रियन्ते । लक्षणानि गुणालङ्कारमहिमानमनपेक्ष्य स्वसौभाग्येनैव शोभन्ते । लक्षण महापुरुषस्य पद्मादिरेखाविवत्काव्यशरीरस्य सौन्दर्यदायि । अलकारस्तु रत्नाभरणादिवदेव, येन विनापि स्वसौन्दर्येणैव पुरुष प्रविभासते ॥१३०॥

गुणस्तु प्रवृत्तिशोतितो धैर्यादिवत्काव्यस्य शब्दार्थरचनामाश्रयति । यथा लक्षणरहित पुरुषो न सुन्दरशब्दवाच्यस्तथा लक्षणवर्ज कथाशरीर गुणालङ्कारोज्ज्वलमपि नीरसत्व भजत्प्रौढकाव्याभिधान नार्हति कथाशरीरसपन्नेषु काव्येष्वेव लक्षणानि निवर्त्यन्ते न तु मुक्तकादिषु खण्डकाव्येषु । अतएव 'काव्यबन्धास्तु कर्तव्या' इति मुनिनैव मुक्तकादिवारणपरमुक्तम् ॥१३१॥

लक्षणान्यसख्येयानि, तेषा चमत्कृतिविशेषगरिष्ठानि षट्त्रिंशदेव मुनिना सगृहीतानि । कोहलादिभिस्तच्छिष्यैः प्रकीर्तितान्यपराणि कानिचिल्लक्षणत्वेन प्रसिद्धिमुपगतानि कालप्रवाहेन भरतग्रन्थ एव पाठान्तरनिबन्धरूपेण प्रक्षिप्तानि स्यु । सौन्दर्यजनकत्वकारणेन भोजादिभिरुभयपाठगतान्यपि लक्षणानि स्वीकृत्यान्यैरपि कैश्चिच्चमत्कृतिभूतैर्लक्षणै सह चतुःषष्टित्वेन प्रकटितानि ॥१३२॥

यद्विवेचितमतिगम्भीरप्रौढवाचा भगवता वृत्तिकारेण लक्षणान्यसख्यानीति तदुपष्टम्भ्यैव भिन्नपाठोऽपि बालाना समुपवेद्य इत्यम्यूह्य तन्मध्य एव सक्षेपेण प्रकाशित. ॥१३३—१३४॥

---

१ GOS. दिष्ट ।

अलङ्कारैर्गुणैश्चैव बहुभिः समलङ्कृतम् ।
भूषणैरिव चित्रार्थैस्तद् भूषणमिति स्मृतम् ॥१३५॥

भूषणं लक्षयति—अलंकारैरिति । भरतोक्तैरुपमादिभिर्गुणैश्च यत्र कथा—शरीररचना समुल्लासिता तद् भूषणं नाम लक्षणम् । चित्रार्थैरिति विभावादिसामग्रीप्रत्यायकतया रसोद्योतकैरर्थविशेषैः मतान्तरे वक्रोक्तिरूपैः । यथा कृत्यारावणे सप्तमेऽङ्के कञ्चुकिनं दृष्ट्वा सरमणविभीषणौ—आर्य, कथय कथय ।

काञ्चु—का गतिः श्रूयताम्—आर्या खलु सीता रावणाज्ञया किङ्करोपनीतं भर्तुर्मायाशिरोऽवलोक्य सखीभिराश्वास्यमानापि निवृत्तप्रयोजना नाहमात्मानं क्लेशयामि । इति (इत्यर्धोक्तौ तिष्ठति) ।

सर्वे—किं कृतवती ।

काञ्चु—यत्र शक्यते वक्तुम् ।

शशिन इव कला दिनावसाने कमलवनोदरमुत्सुकेव हंसी
पतिमरणरसेन राजपुत्री स्फुरितकरालशिखं विवेश वह्निम् ।

यथा वा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के यौगन्धरायणस्य वचनं विश्रान्तविग्रहेति श्लोकः भूषणाख्यलक्षणेन काव्यं सामान्यवचसो भिद्यते,

"तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्ये,"
"यत्रालङ्कारवर्गोऽयं सर्वोऽप्यन्तर्भविष्यति"
शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः."
"अर्थे तत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्याख्यानमेतयोः ।
द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यगीर्भवेत्"
"द्वे वर्त्मनी गिरो देव्याः शास्त्रं च कविकर्म च ।
प्रज्ञोपज्ञन्तयोराद्य प्रतिभोद्भवमन्तिमम्"

इत्यादिना भोजकुन्तकभट्टनायकतौतादिभिरुक्तरीत्या गुणालङ्कारवर्गः सर्वं एव लक्षणशब्देन परिगृहीतः । गुणालङ्कारैरेव यत्र कथाख्या वक्रोक्तिरतिशयिता तत्र भूषणम् ॥१३५॥

अक्षरसङ्घातो—विविधश्लेषोक्तया वा अक्षरविपर्यासेन वोक्तिप्रत्युक्तिवैचित्र्यं यथा उभयाभिसारिकायां ।

विटः—भगवति ! वैशिकाचलोऽहमभिवादये ।

परिव्राजिका—न वैशिकाचलेन प्रयोजनं न च वैशेषिकाचलेन ।

विटः—अस्त्येतत्कारणं······

परि—षट्पदार्थबहिष्कृतैः सह समाभाषणमस्मद्गुरुभिर्निरुद्धम् ।

यत्राल्पैरक्षरैः श्लिष्टैर्विचित्रमुपवर्ण्यते ।
तमप्यक्षरसङ्घातं विद्युल्लक्षणसञ्ज्ञितम् ॥१३६॥
सिद्धैरर्थैः समं कृत्वा ह्यसिद्धोऽर्थः प्रयुज्यते ।
यत्र श्लिष्टा विशिष्टार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥१३७॥

विटः—युक्तमेवैतत् । कुतः—

लब्धं ते तनुरागताक्षि ! दयिता रूपाश्रयास्ते गुणाः
सामान्यं नव यौवनं युवजनः सत्त्वानि कर्माणि ते ।
त्वय्यर्थं समवायमिच्छति जनो यस्माद्विशेषोऽस्ति ते
योगस्ते न च नैव नोऽभिलषितो मोक्षोऽप्यनिष्टाजनात् ॥

परि—साङ्ख्यमस्माभिर्ज्ञायते अनेनाक्तो निर्गुणः क्षेत्रज्ञः पुरुषः ।

विटः—हन्त निरुत्तरा स्मः ।

यथा वा शाकुन्तले सप्तमेऽङ्के तापसी—"सर्वदमन ! शकुन्तलावण्यं पश्य" इत्यत्र शकुन्तलाशब्दः सूचितः ॥१३६॥

शोभा—सिद्धैः प्रयोजनैरभिरूपस्य सुभगघटना यत्र निर्दिश्यते सूच्यते वा श्लेष-वक्रोक्तिध्वनिविशेषमहिम्ना सलङ्कृतोऽयं । केचित्स्वभावस्य प्रकटनमित्याहुः अपरे तु गुणो प्रभावप्रकटनमित्याचक्षते । अर्थप्रधाने वस्तुन्येषा परं शोभते । यथा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के यौगन्धरायणः—(द्वीपादित्यादि पठित्वा) कः सन्देहः ।

प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ दैवेनेत्थं दत्तहस्तावलम्बे ।
सिद्धेर्भ्रान्तिर्नास्ति सत्यं तथापि स्वेच्छाचारी भीत एवास्मि भर्तुः ॥

यथा वा रूपशरीरमदनवैचित्र्यरूपशोभया अभिज्ञानशाकुन्तलायां मधुररसप्रसक्तिः ॥१३७॥

उदाहरणम्—

यत्रैषा दुर्भेद्यरसार्थेन तुल्यार्थप्रयुक्तेन वाक्येन निगूढाशयं कस्मैचिन्निपुणं-यत्र प्रकाश्यते तदुदाहरणं यथा देवीचन्द्रगुप्ते प्रावेशिकी ध्रुवा कुमारचन्द्रगुप्तस्य मदाकुलमानसस्य प्रवेशावसरसूचनमर्थमुद्भावयति—

एसो सिअकरवित्थरपसारिअनिअनेसवेरितिमिरोहो ।
निअविहवरोपचन्दो गअणमिह लहिउं विसइ ॥

यथा वा प्रद्युम्नाभ्युदये तृतीयेऽङ्केऽन्तर्नाटिकायां सूत्रधारवचनम्—

देव ! दनुजाधिप ! त्वां त्रिभुवनलक्ष्मीरिव स्वयं रागात् ।
अभिरूपमभिनृत्यन्ती नलकूबरस्य नाटके रम्भा ॥

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
साध्यन्ते निपुणैरर्थास्तदुदाहरणं स्मृतम् ॥१३८॥
यत् प्रयोजनसामर्थ्यात् वाक्यमिष्टार्थसाधकम् ।
समासोक्तं मनोग्राहि स हेतुरिति संज्ञित. ॥१३९॥
अपरिज्ञाततत्त्वार्थं वाक्यं यत्र समाप्यते ।
अनेकत्वाद्विचाराणां स संशय इति स्मृत ॥१४०॥

सामाजिकीभूतयो सखीप्रभावत्यो सखी "पिअसहि एसो एव्व मग्गो मअणपर वसाण इत्थिआण" इत्युपदिशति । अत्राभिसरणमेव प्रद्युम्नसङ्गमोपाय इत्यर्थ साध्यते ॥१३८॥

हेतु —फलसाधनशक्तियुक्त मितशब्दार्थं विचित्रभङ्ग्युक्तं वचनम् । यथ तापसवत्सराजे षष्ठेऽङ्के कृतमरणनिश्चया वासवदत्ता परितोषयन् यौगन्धराय याह—देवि ! प्रसीद,

आसृष्टेः प्रतिपार्थिवं युवतयो जाता मनोवल्लभा.
मग्नास्ते व्यसनार्णवे च बहवस्ताभि सहैवेश्वराः ।
देव्या यत्तु कृत तदाविकलतामुत्सृज्य लोकोत्तरं
तस्यैषा कृपणोचितेन विधिना किं ग्लानिरुत्पद्यते ॥

देव्या यत्कृत तदिष्टार्थसाधनमेव अचिरेणैव शुभफलमनुभवमीति ॥१३९॥

संशयोऽसमाप्तवाक्यत्वात्साधनीयविषयस्वरूपे सन्दिग्धावस्था । एषोऽर्थ कामप्रधानेषु रूपकेषु निपुण प्रयुज्यते । कुन्दमालायां षष्ठेऽङ्के रामायणमा गायन्तौ कुशलवौ सीतावृत्तान्त पठन्तौ—

सीता निर्जनसंपाते चण्डश्वापदसङ्कुले ।
परित्यज्य महारण्ये लक्ष्मणोऽपि न्यवर्तत ।
तत प्राणै. परित्यक्ता निराशा जनकात्मजा ।

इति तूष्णीभवत. ।

अप्रियाख्यानभीतेन कविना संहृता कथा ।

किमित कल्याणमावेदयति । एवं तावदनुयोक्ष्ये इति पृच्छत. । संशया लङ्कारस्तु संशयाख्यलक्षणाद् भिन्नचमत्कारतया भिद्यते ।

सक्रुद्धस्य ललाटलोचनभुवा सप्तार्चिषा धूर्जटे
निर्दग्धे मकरध्वजे रतिरसौ किं स्याद् गृहीतव्रता ।
संवादाद्वनदेवता मुनिवधूवेषप्रपञ्चे मन.
कृत्येत्थं रमतेऽत्र विग्रहवती किं वा तपस्थीरियम् ॥

इत्यादिषु संशयालङ्कार एव न तु संशयाख्यलक्षणम् ॥१४०॥

> सर्वलोकमनोग्राहि यस्तु पक्षार्थसाधक ।
> हेतोर्निदर्शनकृत स दृष्टान्त इति स्मृत ॥१४१॥
> दृष्ट्वैवावयवान् कश्चिद् भावो यत्रानुमीयते ।
> प्राप्ति तामपि जानीयाल्लक्षण नाटकाश्रयम् ॥१४२॥

दृष्टान्त—

धर्माविरुद्धतया सर्वलोकमनोग्राहि वचन निदर्शनोपष्टम्भ दृष्टान्तसज्ञक लक्षणम् । यथा पूर्वविटे "स्त्रीषु प्रसङ्गो न कर्तव्य" इत्यत्र "भाव कि पश्यतीत्युक्ते "विट —भो उपदेशमात्र खल्वेतत् । तमहं न पश्यामि य स्त्रीषु प्रसङ्ग न गच्छेत्, श्रूयते हि महेन्द्रादयोऽप्यहल्यादासु विकृतिमापन्ना " इति ।

यथा वा पद्मप्राभृतके स्वसोदरीप्रेयमोऽनुयोगे सदिग्धमानसा देवसेनामाह दासः—

दसात्मजा सुन्दरि ! मोमनारा कि नैकजाता शबिन भजन्ते ।
आरुह्यते वा सहकारवृक्ष कि नैकमूलेन सनाद्वयेन ॥१४१॥

प्राप्तिर्यथा—कुन्दमालाया तृतीयेऽङ्के लक्ष्मण दानिचित्सदचिह्नानि सैकते दृष्ट्वा राममाह—

> विलासयोगेन परिश्रमेण वा स्वभावतो वा निभृतानि मन्थरम् ।
> पदानि कस्यादिचदिमानि सैकते प्रयान्ति तुल्य कलहसविभ्रमम् ॥

राम—(निर्वर्ण्य सहर्ष) निगुच्यते कस्यादिचदिति, ननु वक्तव्य सीताया पदानीति । पश्य—

> ममान सस्यान निभृतललिता सैव रचना
> तदेवैतन्मात्रा क्रमनरचित चारतिलकम् ।
> यथा चेय दृष्ट्वा हरति हृदय शोकविधुर
> तथा ह्यस्मिन् देव्या सपदि पदपङ्क्तिर्विनिहिता ॥ इति॥ १४२ ॥

अभिप्राय—

अभूतपूर्व इत्यन्तपदार्थ केवलकल्पित । केचित्साम्यवस्तुन्यभिमान इत्याहु तद्विचिन्त्यरहितत्वादुपेक्ष्यम् । यथा तापसवत्सराजे चतुर्थेऽङ्के साकृत्यायनी यौगन्धरायणोद्योग विमृश्य प्रणिधि प्राह—

> दूरमुदीर्ण रिपावेवमकिञ्चित्करे च विजिगीषौ ।
> भवता तु नयगुणवत्तं सोम्यमसूत्र पट क्रियते ॥

यथा वा वत्सराजचरिते द्वितीयेऽङ्के चोर—

अभूतपूर्वो योऽप्यर्थः सादृश्यात्परिकल्पितः ।
लोकस्य हृदयग्राही सोऽभिप्राय इति स्मृतः ॥१४३॥

यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।
परापेक्षाव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥१४४॥

निरवयस्य वाक्यस्य पूर्वोक्तार्थप्रसिद्धये ।
यदुच्यते तु वचनं निरुक्तं तदुदाहृतम् ॥१४५॥

बहूनां च प्रधानानां नाम यत्राभिकीर्त्यते ।
अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं सा सिद्धिरभिधीयते ॥१४६॥

भूमिं कराग्रेण विघट्टिताद्य स्वामिन भग्नो हिमवान्महाद्रिः
आसारवृष्ट्या शमितोऽग्निरौर्वो विनिर्हृतं कीटशतै रत्नम् ॥१४३॥

निदर्शनं—प्रसिद्धानां देवतादीनां, तत्सम्मत्या परापेक्षा साध्याकाङ्क्षा; तस्माद् व्युदासः । अत एव दृष्टान्तादस्य भेदः. यथा उभयाभिसारिकायाम्—

शक्यानि यानि शतशो महौषधिबलादाशीविषाणां विषं
शक्यो मोचयितुं मदोत्कटघटादालानगजेन्द्राद्वने ।
ग्राहस्यापि मुखान्महार्णवजले मोक्षः कदाचिद्भवेद्
वेश्यास्त्रीवदनामुखाननगतो नैवोत्थितो दृश्यते ॥ १४४ ॥

निरुक्तं—यथा वत्सराजचरिते प्रथमेऽङ्के भरतरोहकः

राजानमाह—प्रसह्य हरणे केचन प्रमादिनाऽस्मानि ।

राजा—किमेतत् ।

भर—सदोषेषु कार्येषु यदल्पदोषं तत्प्रारब्धव्यम् ।

वसुवर्मा—स्वामिन् ! तत्राप्यहं वाच्यदोषं न पश्यामि । पुनः

नीता बलात्प्रकृतिभद्रतरा सुभद्रा
भद्रा सुभद्रभगिनी कपिकेतनेन ।
देवस्य तेन समनुद्रवनीयता किं
तेज प्रकाशयसभा यदुदन्तिनां वा ॥

शाल—साधु, निरुक्तमभिहितं वसुवर्मणा ॥१४५॥

सिद्धिः—प्रधानानां स्पृहणीयानां प्रयोजनान्तराणामशक्तितोपलब्धानां परिकीर्तनम् । यथा कौमुदीमहोत्सवे चतुर्थेऽङ्के मन्त्रगुप्तवचनं—

सङ्गतिश्चिरमचिन्तितपूर्वा निर्वृतप्रणयिनी मिथुनानाम् ।
आधिराज्यमधिरोहति तस्याः षोडशीमपि कलां न मघोनः ॥१४६॥

सिद्धान् बहून् प्रधानार्थान् उक्त्वा यत्र प्रयुज्यते ।
विशेषयुक्तं वचनं विज्ञेयं तद्विशेषणम् ॥१४७॥
गुणाभिधानैर्विविधैर्विपरीतार्थयोजितैः ।
गुणातिपातो मधुरैर्निष्ठुरार्थैर्भवेदयम् ॥१४८॥
बहून् गुणान् कीर्तयित्वा सामान्यजनसम्भवान् ।
विशेषः कीर्त्यते यस्तु ज्ञेयः सोऽतिशयो बुधैः ॥१४९॥
रूपकैरुपमाभिर्वा तुल्यार्थं प्रयोजितं ।
अप्रत्यक्षार्थसंस्पर्शस्तुल्यतर्कं प्रकीर्तितं ॥१५०॥

विशेषण—यथा तापसवत्सराजे तृतीयेऽङ्के राजा विदूषकमाह-अयि मूढ!—
वृत्तिर्मूलफलादिभिः क्षितितले शय्या जटाधारणं
वासो वल्कलमीदृशं इत्यादि सामान्यमन्यैरपि ।
सर्वेणाभिमतं विमुक्तनगरा यत्तानुयाता प्रिया
तन्निष्कारणवैरिणैव न कृतं स्नेहानुरूपं मया ॥इति॥१४७॥
गुणातिपातो—यथा धूर्तविटे विटः—
जात्यन्धा सुरतेषु दीनवदनानल्पमुखाभाषिणी
दृष्ट्वापि जनस्य शोकजननी लज्जापटलावृता ।
निर्व्याजं स्वजनस्य दृष्टजनना स्त्रीकल्पवद्धा यतु
कर्तव्यं खलु नैव भोः कुलवधूकारा प्रवेष्टुं मनः ॥
अत्र कुलस्त्रीणामुचिता विनयलज्जादयो गुणा विपरीतार्थयोजिताः ॥१४८॥
अतिशयो विलक्षकुरूत्वौ धृतराष्ट्रं प्रति भीष्मः—
एतते हृदय सूक्ष्माणि यदि वा तावी नवैशालय
सन्त्येव तु योऽस्ति यदभवतनयावदाकर्णितान् ।
एकः पूर्वंनुदाहुर्तः स बहुभिर्दृष्टलतोऽनन्तर
वारम्भो वदनाहवनर्तितस्तावन्त एवार्जुनाः ॥ इति १४९ ॥
तुल्यतर्को—यथा वत्सराजचरितेऽष्टमेऽङ्के राजा—
नवार्कभासान्वितकान्तिनोदरे स्फुरन्निरेणूत्करकेसरोज्ज्वले
रसानुरक्तो भ्रमरः सरोरुहे किमर्कुले प्रणयं करिष्यति ॥इति१५०॥
पदोच्चयो—यथा वत्सराजचरिते षष्ठेऽङ्के राजोद्यानमभिवर्णयति—

बहूनां च प्रयुक्तानां पदानां बहुभिः पदैः।
उच्चयः सदृशार्थो यः स विज्ञेयः पदोच्चयः ॥१५१॥

यथादेशं यथाकालं यथारूपं च वर्ण्यते।
यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा दृष्टं तद्वर्णतोऽपि वा ॥१५२॥

परिगृह्य तु शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते।
विद्वन्मनोहरं स्वन्तमुपदिष्टं तदुच्यते ॥१५३॥

खड्गो रक्षान्धकारे रविररितिमिरे कार्यभारेषु धुर्यः
दीपो मन्त्रान्धकारे सुरगुरुरनये सङ्क्रमो व्यापदोघे।
उत्कण्ठाया सभागो शशिरनवसरे चन्दनं शोकतापे
सक्षेपान्मानुषाभो हितशिवसुखदो भव्यचिन्तामणिर्मे ॥१५१॥

दृष्टं प्रत्यक्षं यथा मालविकाग्निमित्रे—

वामं सन्धिस्तिमितवलयं न्यस्य हस्तं नितम्बे
कृत्वा श्यामाविटपसदृशं स्रस्तमुक्तं द्वितीयम्।
पादाङ्गुष्ठालुलितकुसुमे कुट्टिमे पातिताक्षं
नृत्तादस्याः स्थितमतितरां कान्तमृज्वायताक्षम् ॥ इति

परोक्षं यथा पादताडितके मदनसेनाया वर्णनं—

उत्क्षिप्तालकमीक्षणान्तगलितं कोपाञ्चितान्तभ्रुवा
दष्टाधरोष्ठमधीरदन्तकिरणं प्रोत्कम्पयन्त्या मुखम्।
शिञ्जन्नूपुरया विकृष्य विगलद्रक्तांशुकं पाणिना
मूर्धन्यस्य सनूपुरः स मदया पादोऽर्पितः कान्तया ॥इति १५२॥

उपदिष्टं—यथाविमारके प्रथमेऽङ्के राजा—

धर्मः प्रागेव चिन्त्यः सचिवमतिगतिः प्रेक्षितव्या स्वबुद्ध्या
प्रच्छाद्यौ रागरोषौ मृदुपरुषगुणौ कालयोगेन कार्यौ।
ज्ञेयं लोकानुवृत्तं परचरनयनैर्मण्डलं प्रेक्षितव्यं
रक्ष्यो यत्नादिहात्मा रणशिरसि पुनः सोऽपि नावेक्षितव्यः ॥

यथा वा तन्त्रान्तरविषये धूर्तविटे—

शून्ये वासं प्रमथ्य द्विरद इव लतां यो हरत्याशु नारीं
बाला वा यो विदित्वा ह्यभिभवति शनै रञ्जयन्वाक्यलेशैः।
अन्यं कृत्वोपधिं वा छलयति कुरुते भावसङ्गूहनं वा।
तस्यैतच्चेष्टितं भो न भवति विफलं वामशीला हि नार्यः ॥१५३॥

प्रवृत्तार्थानुसारि परोक्षार्थसाधकं बहूपायोपाधिदर्शनं वाक्यं विचारः—

पूर्वादायसमानार्थैरप्रत्यक्षार्थसाधनं ।
अनेकोपाधिसंयुक्तो विचार परिकीर्तित ॥१५४॥
विचारस्यान्यथाभावस्तथा दृष्टोपदिष्टयो।
सन्देहात्कल्प्यते यस्तु स विज्ञेयो विपर्यय ॥१५५॥
शाच्यमर्थं परित्यज्य दृष्टादिभिरनेकधा।
अन्यस्मिन्नेव पतनादिह भ्रंश स इष्यते ॥१५६॥

यथा मुद्राराक्षसे पञ्चमेऽङ्के राक्षसवाक्य—

साध्ये निश्चितमन्वयेन घटित बिभ्रत्सपक्षे स्थिति
व्यावृत्तं च विपक्षतो भवति यत्तत्साधन सिद्धये।
यत्साध्य स्वयमेव तुल्यमुभयो पक्षे विरुद्ध च य
त्तस्याङ्गीकरणेन वादिन इव स्यात्स्वामिनो निग्रह

अथवा विज्ञातापरागहेतुभि प्राक्परिगृहीतोपजापैरापूर्णमिति न विकल्पयितुमर्हामि ॥ इति ॥ १५४ ॥

विपर्ययो—यथा रावण प्रति सचिव —

उदर्कसिद्धिमिच्छद्भि सद्भिर्न खलु दृश्यते।
चतुर्थीचन्द्रलेखेव परस्त्रीफालपट्टिका।

रावण :—

परस्त्रीकुचकुम्भेषु कुम्भेषु वरदन्तिनाम्।
निपतन्ति न भीरूणा दृष्टयः शरवृष्टय.।

यथा वा मत्तविलासे शाक्यभिक्षुः परमकारुणिएण भअवदा तहागएण पासादेसु वासो पज्जकेसु सअण पुव्वण्हे भोअण एदेहिं तवदेसेहिं भिक्खुसङ्घस्स अणुग्गह करन्तेण कि ण हु इत्थिआपरिग्गहो सुरापाणविहाणं अणादिट्ठं। अहवा सव्वज्जो एदउणपेक्खदि। अवस्स एदेहिं दुट्ठवुड्ढत्थविरेहिं णिस्स्न्छा अह्माणं तरुणजणाण मच्छरेण पिडअपुत्थएसु इत्थिआसुरापाणविहाणाणि पच्छामुहाणि इति तक्केमि ॥ १५५ ॥

भ्रंशो—यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के कञ्चुकिनमाह—दुर्योधन

सहभृत्यगण सबान्धव सहमित्र ससुत सहानुजम्।
स्वबलेन निहन्ति सयुगे न चिरात्पाण्डुसुत. सुयोधनम्

कञ्चु—कर्णौ पिधाय सभय शान्त पाप प्रतिहतममङ्गलम् ॥ १५६ ॥

अनुनयो—यथा रामान्युदये द्वितीयेऽङ्के रामपराक्रमस्तुतिव्यग्र मारीचमाह रावणः—आ प्रतिपक्षपक्षपातिन्! वृद्ध! राक्षसापसद; कि बहुना—

उभयोः प्रीतिजननो विरुद्धाभिनिविष्टयोः ।
अर्थस्य साधकश्चैव विज्ञेयोऽनुनयो बुधैः ॥१५७॥
ईप्सितार्थप्रसिद्ध्यर्थं कीर्त्यन्ते यत्र भूरिशः ।
प्रयोजनान्यनेकानि सा मालेत्यभिसंज्ञिता ॥१५८॥
हृष्टैः प्रसन्नवदनैर्यत्परस्यानुवर्तनम् ।
क्रियते वाक्यचेष्टाभिस्तद्दाक्षिण्यमिति स्मृतम् ॥१५९॥

तदेव रुधिराम्बुभि क्षतकठोरकण्ठस्रुतैः
रिपुस्तुभिमश्नो मम प्रशममेतु कोपानलः ।
सुरद्विपशिरस्स्थलीदलनदष्टमुक्ताफलं
स्वयं परिभवोचितं पुनरसौ विधास्यत्यसि ॥

इति खड्गमार्पयति । तदा प्रद्युम्नः (उभयोर्मध्ये निपत्य)—प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः, नेदमनुरूपं स्वामिनः । देव—

लोकद्वयक्षयोद्वृत्तप्रकोपाग्नेमरस्य ते ।
ईदृशस्वकुहागरय भूतेष्वनुचितः क्रमः ॥ इति ॥ १५७ ॥

माला—यथा तापसवत्सराजे राजा—

दृष्टा भूय निर्जिता विद्विपत्न प्राप्ता देवी भूनवाश्री च भूय
सवन्तोऽस्मदर्शनेनापि सार्थं किं कुप्राप यत्न लब्ध भवद्भयः ॥१५८॥

दाक्षिण्यं यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के शीर्षवेदनाव्याजेन गन्तुमुद्यता वासवदत्तां पटान्तेन गृहीत्वा निरुन्धन् वत्सराजः "प्रिये, प्रसीदेति ब्रूयाम्" इत्यादि वदन्निष्क्रान्तायां प्रेमस्यां "अलमरण्यरुदितेन" इति ब्रुवन्तं विदूषकमाह—"मूढ ! न लक्षितस्त्वया देव्याः कोपः तत्सर्वथा देवीप्रसादनं मुक्त्वा नान्यमत्रोपायमाकलयामि । तदेहि देवीं प्रसादयितुमभ्यन्तरमेव प्रविशाम" इति ।

यत्र राज्ञोऽनुवर्तनं दाक्षिण्यम् ॥ १५९ ॥

गर्हण—दोषस्य गुणीकृतत्वं यथा धूर्तविटे—

प्रणष्टा न व्यक्तिर्भवति वचसा सैव मृदुना
न रागो नेत्राब्जे त्यजति न च लज्जा श्लथयना ।
स्मृतिः प्रत्यायाता परिहृषितमद्यापि च मुखं
मदो दोषास्त्यक्त्वा त्वयि परिणतास्तिष्ठति गुणैः ॥

गुणातिपाते दोषा यथा वत्सराजचरिते द्वितीयेऽङ्के विष्णुत्रातः

नृपाः प्रभुत्वात्स्वविधेयवाचा जिह्मो विधिस्तद्वशवर्ति कार्यम् ।
सामिध्यतो नापरमस्ति पुंसां विषादद्युत्यायधमा निदानम् ॥

यत्र सकीर्तयन् दोष गुणमर्थेन दर्शयेत् ।
गुणातिपाताद् दोषाद्वा गहण नाम तद्भवेत् ॥१६०॥
अर्थान्तरस्य कथने यत्रान्योऽर्थं प्रतीयते ।
वाक्यमाधुर्यसम्पन्ना सार्थापत्तिरुदाहृता ॥१६१॥
वाक्यं सातिशयैरुक्ता वाक्यार्थस्य प्रसाधकं ।
लोकप्रसिद्धैर्बहुभि प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥१६२॥

यथा वा तापसवत्सराजे तृतीयेऽङ्के सामकायन —

पूर्वाह्णे कृतभोजनव्यतिकराग्निस्थैव नीरोगिता
कण्डूनिर्वपनादपैति शिरस स्नान यदा रोचते ।
जात्याचारकदर्थनाविरहित ब्राह्मण्यमात्मेच्छया
धूर्तै सत्त्वहिताय कैरपि कृत साधुव्रत सौगतम् ॥ १६० ॥

अर्थापत्तिर्यथा धूर्तविटे—

आदष्टस्फुरिताधरे भवति यो [बिम्बाधिकेऽ]रस
प्रीतिर्या च हृतांशुके च जघने काञ्चीप्रभोद्द्योतिते ।
लक्ष्मीर्या च नखक्षताङ्कु रधरे पीने कपोले स्त्रियो ।
रक्त तेन विरज्यते न हृदय जात्यन्तरेऽपि ध्रुवम् ॥

अत्र जन्मान्तरेऽपि तस्या अनुरक्तिरनुवर्तत एवेत्युक्ते जन्मान्तरेष्वपि विरागो न प्रभवति तस्माद्भवबन्धविमुक्तिर्न स्यादित्यर्थापत्तिर्नाम लक्षणम् ॥ १६१ ॥

प्रसिद्धि —प्रसाधकं प्रकृष्टसाधकै, प्रसिद्धै पूर्वमेव सिद्धै । यथा गदा युद्धे बलदेव दुर्योधनमाह—भीमसेन इदानी तव युद्धवञ्चनामुत्पाद्य स्थास्यति ।

दुर्यो—न चाह भीमसेनेन वञ्चित ।

बल—अथ केन भवानेवविध कृत ।

दुर्यो—श्रूयता,

येनेन्द्रस्य च पारिजातकतरुर्मानेन तुल्य हृतो
दिव्य वर्षसहस्रमर्णवजले सुप्तश्च यो लीलया ।
दीप्त्या भीममदा प्रविश्य सहसा निर्व्याजयुद्धप्रिय
तेनाहृ जगता प्रियेण हरिणा मृत्यो प्रतिग्राहित ॥

अत्र वाक्यार्थस्य साधका एव भगवतो विष्णो पारिजाताहरणलीलावटपत्रशयनादय । अन्ये तु प्रसाधकैरलङ्कारैरिति गृह्णन्ति ॥ १६२ ॥

पृच्छा—शोकादिपरवशतयात्मान वा पर वा परोक्ष सबोध्य पृच्छन्निवाभिधानम् । तत्रोत्तरमतंक्षते तस्यैव प्रत्यायकत्वात् ।

यत्राकारोद्भवैर्वाक्यैरात्मानमथवा परम् ।
पृच्छ्यते चाभिधत्तेऽर्थं सा पृच्छेत्यभिसंज्ञिता ॥१६३॥
दृष्टश्रुतानुभूतार्थकथनादिसमुद्भवम् ।
सादृश्यं क्षोभजननं सारूप्यमिति संज्ञितम् ॥१६४॥
हृदयस्थस्य वाक्यस्य गूढार्थस्य विभावकम् ।
अन्यापदेशैः कथनं मनोरथ इति स्मृतः ॥१६५॥

यथा रामचरिते हनुमान् सीतां दृष्ट्वाह—

स्थानेऽस्यमीदसि रघूद्वह ! किं विघातः !
अस्यास्त्वयेक्षितमलक्षणमङ्ककेषु ।
अद्यापि जीवसि दशानन ! हे हनुमन् !
कैव तवाभिमुखवर्तिरिपोः प्रतीक्षा ॥ इति ॥ १६३ ॥

सारूप्य—आदिशब्देन दर्शनश्रवणानुभवनान्युपलक्षितानि । अत्र रूपादिभ्रान्त्या न क्षोभजननमेव लक्षणस्य चमत्कृतिः । यथा छलितरामे लक्ष्मणेन बध्वानीतो लवो रामयज्ञशालायां हिरण्मयीं सीतां दृष्ट्वाह—"अये कथमियमम्बा राजद्वारमापन्ना" इति सहसोत्थाय प्रणम्य तदनन्तरं काञ्चनमयीति निर्वर्ण्योपसृत्योपविशति ॥

यथा वा वेणीसंहारे—दुर्योधनं हत्वागच्छन्तं भीमसेनं दुर्योधनमिति चार्वाकवार्तयैव भ्रान्त्या धर्मसूनुरुत्थाय गाढं गृहीत्वाह······

प्रागेव वादनुदिनं जनितापराधो
मत्तो बलेन भुजयोर्हतराजपुत्रः ।
आसाद्य मेऽन्तरमिदं भुजपञ्जरस्य
जीवन् प्रयासि न पदात्पदमद्य पापः ॥इति॥१६४॥

मनोरथो—यथा विकटनितम्बाप्रहसने विकटनितम्बाह

अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग !
लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ।
मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
बालां कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ॥
अत्रात्मानमेव सुमनोलतात्वेनापदिशति ॥१६५॥

लेशो यथाविमारके द्वितीयेऽङ्के धात्री नायकमाह—अय्य किं चितीअदि ।
अविमारकः—भवति ! शास्त्रं चिन्त्यते ।

धात्री—किं णाम एदं रमणिज्जं सत्थं चितीअदि
अवि—भवति ! योगशास्त्रं चिन्त्यते ।

यद्वाक्यं वाक्यकुशलैरुपायेनाभिधीयते ।
सदृशार्थाभिनिष्पत्त्या स लेश इति कीर्तित ॥१६६॥

परदोषैर्विचित्रार्थैर्यत्रात्मा परिकीर्त्यते ।
अदृष्टोऽन्योऽपि वा कश्चित् स तु क्षोभ इति स्मृत ॥१६७॥

लोके गुणातिरिक्तानां गुणानां यत्र नामभि ।
एकोऽपि शब्द्यते तत्तु विज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥१६८॥

धात्री—(सस्मित) पडिग्गहीद मगलवअण ओअसत्य एव होदु ।

अवि—को नु खलु वाक्यार्थ । अन्यदप्यभिलापवशादन्यथा सकल्पयामि । इत्यादि ।

अन्ये तु लेश इति पठन्निङ्गितज्ञानाभिधानमिति च लक्षयन्ति ॥१६६॥

क्षोभो-यथा रत्नावल्या तृतीयेऽङ्के सागरिकेवेति मत्वा वासवदत्तामुपलालयतो राज्ञः सा स्वावगुण्ठनमपनीय वैलक्ष्यमुत्पादितवती ।

राजा (अञ्जलि बध्वा)—प्रिये ! वासवदत्ते ! प्रसीद प्रसीद ।

वास (अश्रु निपातयन्ती) मा एव्व भण । अण्णगदाइ एदाइ अक्खराइ ।

विदू—भोदि, महाणुभावा क्खु तुम ता खमीअदु दाव एक्को अवराहो पिअवअस्सस्स ।

वास—ण पुढमसगमे विग्घ करन्तीए मए जेव्व एदस्स अवरद्ध ण अज्ज-उत्तस्स ।

अन्ये तु "आत्मन्यभूततद्भावभावन" मिति, परे तु "अन्यगते हेतावन्यस्मिन् कार्यकल्पनम्" इति च लक्षयन्ति ॥१६७॥

गुणकीर्तन—यथा वत्सराजचरिते चतुर्थेऽङ्के शालङ्कायन—नीलनागव्यपदेशेन समन्तत शस्त्रप्रभाभासुरैरस्मद्योधै. परीतेन महति भयस्थाने विगतसभ्रम—

तेन प्रोक्त धैर्यगाम्भीर्यशौर्यप्रज्ञातेजोनीतिदाक्षिण्यगर्भम् ।
वाक्य सामाद्य सोर्जित श्रोत्ररम्य शास्त्रीकर्तव्य तद् बुधै स्वार्थकामै. ॥

भरतरोहक —एसो सक्खित्तवित्थरो नाम ।

राजा—ततस्तत —

शाल—देव, यस्तस्य युद्धे महति प्रवृत्ते पराक्रम साहसलाञ्छनः स. ।
प्रद्युम्नरामार्जुनभीमकर्णसाम्बाभिमन्युष्वविचिन्त्य एव ॥ इत्यादि

राजा—अहो नु खलु स्वभावसिद्धाना गुणानामव्यभिचारिता । कुत —

अविदित इति नकथा प्रयत्नाद् बहुदिवस बहुधापरीक्ष्यमाण ।
द्विगुणमभिविराजते गुणै स्वैर्मणिरिव जातिविशेषवान्महार्हं ॥१६८॥

प्रस्तावेनैव शेषोऽर्थः कृत्स्नो यत्र प्रतीयते ।
वचनेन विनानुक्तसिद्धिः सा परिकीर्तिता ॥१६९॥

यत्प्रसन्नेन मनसा पूज्यं पूजयितुं वचः ।
हर्षप्रकाशनार्थं तु सा प्रियोक्तिरुदाहृता ॥१७०॥

एतानि काव्यस्य च लक्षणानि
षट्त्रिंशदुद्देशनिदर्शनानि ।
प्रबन्धशोभाकरणानि तज्ज्ञैः
सम्यक् प्रयोज्यानि रसायनानि ॥१७१॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे वागाभिनये काव्यलक्षणो नाम षोडशोऽध्यायः ।

अनुक्तसिद्धिर्यथा तापसवत्सराजे यौगन्धरायणो दोलायितचित्तां वासवदत्तामाह—

कौशाम्बी परिभूय नः कृपणकैर्विद्वेषिभिः स्वीकृतां
जानात्येव तथा प्रमादपरता पत्युर्नयद्वेषिणः ।
स्त्रीणां च प्रियविप्रयोगविधुरं चेतः सदैवात्र मे
वक्तुं नोत्सहते मनः परमतो जानातु देवी स्वयम् ॥

यथा वा तत्रैव द्वितीयेऽङ्के विनीतभद्रो देवीप्रस्थानं वर्णयन्नाह—

मामुद्दिश्य तया देव्या बाष्पसंरुद्धकण्ठया ।
आर्यपुत्र प्रतीत्युक्त्वा वक्तव्यं न समाहितम् ॥१६९॥

प्रियोक्तिर्यथा वत्सराजचरिते सप्तमेऽङ्के मकरन्दोद्यानो वत्सराजाय वासवदत्तां वीणाभ्यासार्थमर्पयितुकामस्य दृष्ट्वाह—

या धत्ते कौस्तुभस्य द्युतिकिसलयिते शारदव्योमनीले
विष्णोर्वक्षस्युदारे रजनिकरकराकारहारोपहारे ।
सान्द्रेत्यालिङ्गतु त्वां प्रशिथिलगलितेनोत्तरीयेण लक्ष्मी
हर्षापीडयन्ती नवकमलरजोरोचनाभ्यां स्तनाभ्याम् ॥इति॥१७०॥
एवमेव श्रव्यप्रबन्धेष्वपि कथाशरीरसंविधानयथा
पणवंदाव्यहृत कविव्यापारो लक्षणाख्यो द्रष्टव्यः ॥१७१॥
इति षोडशमध्याय ग्रन्थनिर्ग्रन्थिकं व्याधात् ।
यशोराशेर्यशोरागनाम्नो दौहित्र—देहजः ।

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदविवृतावभिनवभारत्यां लक्षणालङ्कारदोषगुणाध्यायः षोडशः समाप्तः ।

□□□

सप्तदशोऽध्यायः

एवं तु संस्कृतं पाठ्यं मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः[1] ।
[2]प्राकृतस्यापि पाठ्यस्य सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥१॥
एतदेव विपर्यस्तं संस्कारगुणवर्जितम् ।
विज्ञेयं प्राकृतं पाठ्यं नानावस्थान्तरात्मकम् ॥२॥

यदान्तररसास्वादकानुविश्रान्ति सुन्दरम् ।
रमाजपदम वन्दे तद्वपु पारमेश्वरम् ॥

चतुर्दशाध्याये वाचिकोपक्रमे संस्कृतं प्राकृतं च वाच्यमित्युक्तम्। तत्र संस्कृतप्रसङ्गेन छन्दोवृत्तलक्षणादि निरूपितम्। अनेन त्वध्यायेन प्राकृतस्य स्वरूपं निरूप्यते। शास्त्रप्रसिद्धसंस्कृतविपरीतप्राकृतप्रसङ्गेन नामधेयविभागरूपरूपणं शास्त्रविहितानां विपरीतरूपत्वात्, नाट्यसमयपातिनो भावमारिषादिनामसमूहस्य पठनधर्मादेश्च प्राकृतेऽपि किमन्यथा संस्कृतवद्वेति चिन्तायां प्रसङ्गेन भाषास्वरूपं निरूपितम्। दशरूपकनिर्णयानन्तरं समुचितनिर्णयमपि तथा—

अलङ्कारा विरामाश्च ये पाठ्ये संस्कृते मताः ।
त एव यत्नतः कार्याः स्त्रीपाठ्येऽपि च संस्कृते ॥१८।१८७॥

इत्यध्यायोपान्ते प्राकृतपाठ्यमेवोपसंहरिष्यामीत्यध्यायसङ्गतिः, एतामेव दर्शयति एवं तु संस्कृतमित्यादि। पाठविशेषमर्हति यत्नेन वा पठनीयं, विशिष्टेन रूपेण वा पठनार्हं आन्तरचित्तवृत्तिवशादेव वा तथा पठितुं शक्यम्, आचार्ययत्नेन वा पठनीयमिति पाठ्यम्। तत्र प्राकृतस्य सामान्यलक्षणमाह संस्कारेति। संस्कृतमेव संस्कारगुणेन यत्नेन परिरक्षणरूपेण वर्जितं प्राकृतं, प्रकृतेरसंस्काररूपाया आगतम्।

तत्वप्रभाशाना को नियत इत्याह—नानानि यान्यवस्थान्तराणि देशविशेषास्तत्स्वात्मा नियतस्वभावो यस्याः, देशविशेषेषु प्रसिद्ध्या नियमितमित्यर्थः संस्कृता एव वाचकाः, अनुमानास्त्वन्ये ते त्वन्यत्वेन प्रसिद्धिं गता इत्युक्तम्। अवतिष्ठन्तेऽस्मिन्नित्यवस्था देशः ॥२॥

---

१. NS. समासतः ।
२ NS. प्राकृतस्य तु ।

त्रिविधं तच्च विज्ञेयं नाट्ययोगे समासतः ।
समानशब्दं[1] विभ्रष्टं देशीगतमथापि च[2] ॥३॥

कमलामलरेणुतरङ्गलोलसलिलादिवाक्यसम्पन्नम् ।
प्राकृतमन्येष्वेव संस्कृतमपि योगमुपयाति[3] ॥४॥

ये वर्णाः संयोगात् स्वरवर्णान्यत्वं न्यूनतां चापि ।
[4]गच्छन्ति पदन्यस्तास्ते विभ्रष्टा इति ज्ञेयाः ॥५॥

[ये वर्णा वर्णगता व्यञ्जनयुक्ताश्च ये स्वरा नियताः ।
तानपरस्परवृत्तं प्राकृतयुक्त्या प्रवक्ष्यामि] ॥६॥

यथा—

[5]एओआरपराणि अ अंआरपरं अ पाअए णत्थि ।
वसआरमज्झमाइं अ कच वग्गतवग्गणिहणाइं ॥७॥

संस्कृते समेऽपि प्रातिपदिके विभक्तौ भवितव्यं विपर्यस्तेन स्वरे वा । देशीपदमपि स्वरस्यैव प्रयोगावसरे प्रयुज्यत इति तदपि प्राकृतमेव, अध्युष्ट्रादिप्रकृतेस्तज्जनप्रयोज्यत्वात् प्राकृतमिति केचित् ॥३॥

संस्कृतेन समानशब्दानुदाहरति—कमला मलेति । विभक्तौ लिङ्गस्य प्राकृते स्वातन्त्र्यादवश्यं भेदेन भाव्यमित्याह वाक्ये समासोपपन्नं योजितम् ॥४॥

एतत्परिज्ञानस्य फलमाह—एवं संस्कृतमपि योगमिति । भाषादेऽपि पताकास्थानकादौ चास्य प्रयोग उक्तः । अपिशब्देनेदमाह प्राकृतप्रयोगे समासेऽपि न संस्कृतसमतेति कमल अमल इन्दु इत्यादौ ॥५॥

विभ्रष्टमाह—ये वर्णा इत्यादि ॥६॥ एतदेव प्रपञ्चयति 'एओआरपराणि अ' इत्यादिना । एकारात्परः ऐ, ओकारात्परः औ, ऐकारौकारौ च, येभ्यस्तानि च । कियन्ति आह पाअए पादमक्षया चत्वारीत्यर्थः. ऋ ॠ ऌ ॡ । अङ्कारपरो विसर्जनीयः । वसकारयोर्मध्ये शषौ । कचवर्गेति—कचतवर्गाणां अन्त्यवर्णाः ङ ञ न इति । द्वादशवर्णा न सन्ति ॥७॥ वर्गेति—कगादयो लुप्यन्ते तदीयस्वार्थः, स्वराणामेव ।

---

१. NS शब्दं ।

२. NS देशीमतमथापि वा ।

३. KSS संस्कृतमिव प्रयोगमुपयाति ।
GOS पाठ्यमेकं तु विज्ञेयं संस्कृतं प्राकृतं यथा ।

४. GOS. आन्त्यपदादौ विभ्रष्टांस्तान् विदुर्विप्राः ।

५. इतः प्रारभ्य 'कार्यः प्रयोगेऽस्मिन्' इत्यन्तो ग्रन्थोऽजीवानुद्धे आसीत् । अत एव निर्णयसागरमुद्रितपुस्तके बलीव पाठभेदो दृश्यते । कुत्रचिच्छन्दोभङ्गादिदोषदर्शनात् कारचनायां अपि यद्गतामापन्ना. । पाठान्तरं तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

यच्चंति कगतदयवा लोप अत्यं च से वहृति सरा।
खधथधभा उण हत्त उवेंति अत्थ अ मुचता ॥८॥

उप्परहुत्तरआरो हेटाहुत्तो अ पाअए णत्थि।
मोत्तूण भद्दचोद्दह पद्दह्नदचन्द्दआई स ॥९॥

खघथधभाण हआरो मुहमेहक्हावहूपह्नएसु।
कगतदयवाण णिच्च वीयम्मि ठिओ सरो होई ॥१०॥

ष इति षकारो नित्यं बोद्धव्य षटपदादियोगेषु।
क्लिसशब्दान्त्यो रेफो भवति तथा पु त्ति खलुगब्व ॥

ड इति च भवति टकारो भटकटकुटीतटाद्येषु।
सत्व च भवति शषयो सर्वत्र तथाहि स स आदेश ॥१२॥

अष्टस्यश्च दकारो भवत्यनादौ तकार इतरश्च।
बडवातडागतुल्यो भवति डकारोऽपि च [1]ककार ॥१३॥

वर्धनगते च भावे धकारवर्णोऽपि ढत्वमुपयाति।
सर्वत्र च प्रयोगे भवति नकारोऽपि च णकार ॥१४॥

आपान पाषाण भवति पकारेण वत्वयुक्तेन।
अव्यातथादिकेषु तु[2] भकारवर्णो व्रजेत हरवम् ॥१५॥

पदप फरुस विद्यात्पकारवर्णोऽपि फत्वमुपयाति।
[3]यस्तु मृत सोऽपि मओ यश्च मृग सोऽपि हि तथैव ॥

ओकारत्व गच्छेदौकारश्चौषधादिषु नियुक्तः।
[4]प्रचलाचिराचलादिषु भवति चकारोऽपि तु यकार ॥

खघेति—खादीना हत्थ, खेट, परिघ, अघ, धान्य भाव्यादीना व्यञ्जनस्य न भवति ॥८॥

भद्रादिषु न भवति। अपि च चोद्दहह्नदद्दुखादीनामिति अत्रोदाहरणानि मुघ मुह इत्यादिकानि ॥९॥ अनादौ स्थाने टकारो डकारश्च असस्पष्टो लघुप्रयत्न उच्चार्य। येन ऋमाड्कारश्च लकाराच्छायो भवत। यथा उदर उदल ॥१०॥

तथैवेति ॥१६॥

---

1. KSS, NS लकार.।
2. KSS, NS. मकारवर्णो।
3. KSS., NS. यस्तु मृतः सोऽपि मओ यस्तु मृग ।
4. KSS., NS प्रचलचिराचलादिषु चकारवर्णोऽपि च यकार।

[1]अपरस्परनिष्पन्ना ह्येव प्राकृतसमाश्रया वर्णाः ।
संयुक्तानां तु पुनर्वक्ष्ये परिवृत्तिसंयोगम् ॥१८॥
इचत्सत्सध्याः छ इति तथाम्यह्याम्या
भवन्ति तु भकाराः ।
ष्ट ट्ठ, स्त. स्थ, ष्मो म्ह,
श्णो ह्ण, ष्णो ण्ह, क्ष खकारस्पोऽपि ॥१९॥
आश्चर्यं अच्छरियं निश्चयमिच्छन्ति णिच्छयं च यथा ।
वत्स वच्छ च यथा अप्सरस तद्वदच्छरसः ॥
उत्साहो उच्छाहो पथ्य च पच्छ विज्ञेयम् ।
तुभ्य तुज्झ मह्य मज्झ विन्ध्यश्च भवति विञ्झोत्ति ।
दृष्टो दट्ठोत्ति तहा हस्तोऽपि च भवति हत्थोत्ति ।
ग्रीष्मो गिम्होत्ति तथा श्लक्ष्ण सह्ल तदा तु विज्ञेयम् ॥
उष्ण उह्ल यक्षो जक्खो पर्यङ्को भवति पल्लङ्कु ।
[2]विपरीत ह्मयोगे ब्रह्मादौ स्याद् बृहस्पतौ फस्यम् ॥
यक्षो भवति न जक्खो भीष्मो भिम्होत्ति विज्ञेय
उपरिगतोऽधस्ताद्वा भवेत्ककारादिकस्तु यो वर्ण ॥२४॥
स हि संयोगविहीन शुद्ध कार्य. प्रयोगेऽस्मिन्
एवमेतत्तु विज्ञेय प्राकृत संस्कृत तथा ॥२५॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि देशभाषाविकल्पनम् ।
भाषा चतुर्विधा ज्ञेया दशरूपे प्रयोगतः ॥२६॥

अपरस्परनिष्पन्ना इत्यन्योन्यमश्लिष्टा असंयोगरूपा इत्यर्थ । यत्र संयुक्ता-स्तेषामिति षष्ठीबहुवचनम् ॥१८॥ क्रमेण स्वयमुदाहरति वच्छ च इत्यादि ।।२०॥ विपरीत इति । ब्रह्मा बम्हावत् ह्रत्वमिति, उपरिगतोऽधस्तादिति शङ्क अर्क इति ।।२३॥ द्वितीय संयुज्यमानमपास्य स उपरिगत एव आदेश क्रियते सक्को अक्को । मुनिना च दिग्दर्शिना, विस्तारविजिज्ञासुः प्राकृतदीपिकादिकमवलोकयेत् । उत्पलविर-चिताया म सूत्रवृत्तौ पद्धतौ च स्फुट पूर्ण च सर्वमस्तीति नत्रादर कार्य ॥२४॥

---

१ KSS, NS अपरस्परनिष्पन्ना. ।
२. KSS, NS विपरीतप्रयोगेन ।

संस्कृत प्राकृत चैव यत्र पाठ्य प्रयुज्यते ।
अतिभाषार्यभाषा च जातिभाषा तथैव च ॥२७॥

तथा योन्यन्तरी चैव भाषा नाट्ये प्रकीर्तिता ।
[1]अतिभाषा तु देवानामार्यभाषा तु भूभुजाम् ॥२८॥

संस्कारपाठ्यसंयुक्ता सम्यङ् [2]न्याय्यप्रतिष्ठिता ।
द्विविधा जातिभाषा च प्रयोगे समुदाहृता ॥२९॥

म्लेच्छशब्दोपचारा च भारत वर्षमाश्रिता ।
अथ योन्यन्तरी भाषा [3]ग्राम्यारण्यपशूद्भवा ॥३०॥

[4]नानाविहङ्गजा चैव नाट्यधर्मप्रतिष्ठिता ॥३१॥

जातिभाषाश्रय पाठ्य द्विविध समुदाहृतम् ।
प्राकृत संस्कृत चैव चातुर्वर्ण्यसमाश्रयम् ।
धीरोद्धते [5]सललिते धीरोदात्ते तथैव च ॥३२॥

धीरप्रशान्ते च तथा पाठ्य योज्य तु संस्कृतम् ।
एषामेव तु सर्वेषा नायकाना प्रयोगत ॥३३॥

कारणव्यपदेशेन प्राकृत संप्रयोजयेत् ।
[6]दारिद्र्याध्ययनाभावयदृच्छादिभिरेव च ॥३४॥

---

[1]संस्कृतप्राकृतस्यैव भाषा वक्तृभेदाच्चतुर्धा संपन्नेति दर्शयति संस्कृत प्राकृत च पाठ्यमिति । संस्कृतैव भाषा स्वरभेदादिपूर्णसंस्कारोपेता संस्कृतभाषा भाषाभेदाना (मध्ये) उक्ता । वैदिकशब्दबाहुल्यादार्यभाषातो विलक्षणत्वमस्या इति ॥२७॥

उपचारो व्यवहार ॥३०॥ पशुपक्षिप्रभृतीना यद्रुत तत् नाट्यप्रयोगे कुत्राप्यवसरे संभाव्यमित्याह नाट्यधर्मेति ॥३१॥

कारणव्यपदेशेनेति अवस्थाविशेषात् यथा अर्जुनस्य बृहन्नलारूपेण प्रच्छन्नस्य कारणान्याहरते ॥३४॥

---

१ KSS अभिभाषा ।
२ NS. ग्रामप्रतिष्ठिता ।
३. NS. ग्रामारण्य ' ' '।
४ KSS नानाविहगजा ।
५. KSS , NS. धीरललिते ।
६. इतोऽग्रे सार्धषट्श्लोकेषु ग्रन्थान्तरयो. सर्वथैव भिद्यते ।

ऐश्वर्येण प्रमत्तानां दारिद्र्येण प्लुतात्मनाम् ।
अनधीतोत्तमानां च संस्कृतं न प्रयोजयेत् ॥३५॥

व्याजलिङ्गप्रविष्टानां श्रमणानां तपस्विनाम् ।
भिक्षुचक्रचराणां च प्राकृतं संप्रयोजयेत् ॥३६॥

भागवततापसोन्मत्तबालनीचग्रहोपसृष्टेषु ।
स्त्रीनीचजातिषु तथा नपुंसके प्राकृतं योज्यम् ॥३७॥

परिव्राण्मुनिशाक्येषु चोक्षेषु श्रोत्रियेषु च ।
शिष्टा ये चैव लिङ्गस्थाः संस्कृतं तेषु योजयेत् ॥३८॥

राज्ञ्याश्च, गणिकायाश्च शिल्पकार्यास्तथैव च ।
कलावस्थान्तरकृतं योज्यं पाठ्यं तु संस्कृतम् ॥३९॥

सन्धिविग्रहसम्बन्धं तथा च प्राप्तवाग्गतिम् ।
ग्रहनक्षत्रचरितं खगानां रुतमेव च ॥४०॥
सर्वमेतत्तु विज्ञेयं काव्यबन्धे शुभाशुभम्[1] ॥४१॥
क्रीडार्थं सर्वलोकस्य प्रयोगे च सुखाश्रयम् ।
[2]कलाभ्यासाश्रयं चैव पाठ्यं वेश्यासु संस्कृतम् ॥४२॥

ऐश्वर्येणेति श्रुताध्ययनशून्यत्वमनेन लक्ष्यते । क्रीडापीत्यन्ये ॥३५॥ व्याजलिङ्गं ये प्रविष्टा जीविकार्थम् चक्रचरा चक्रेण जीवन्ति ॥३६॥ भागवता इह देवलकाः । उत्तमग्रहैः देवगन्धर्वादिभिराक्रान्तानां संस्कृतभाषेत्यभिप्रायेणाह नीचग्रहेति । नीचग्रहैः पिशाचादिभिरुपसृष्टेषु स्त्रीष्वन्येष्विति । नीचजातयश्चण्डालाद्याः । लिङ्गस्था यतिप्रभृतयः ॥३८॥ शिल्पकारिकाः कलासु विदग्धाः । राज्ञः स्त्री महादेवीरूपा उपचाराद्राजशब्दवाच्येति "अन उपधालोपिनः" इति ङीपि राज्ञी । यदि पुंयोगादित्यत्र अत इति वर्तते ॥३९॥ यस्याः संस्कृते निमित्तं दर्शयति सन्धिविग्रहेति यस्माद्राज्ञः सन्धिविग्रहसम्बन्धं षाड्गुण्यादि तथा ग्रहनक्षत्रचेष्टितं, शुभाशुभरूपं पक्षिरुतं च शुभाशुभमितीयत्सर्वं नृपपत्न्या ज्ञेयं, तस्माद्राज्ञः सा प्रतिशरीरकल्पा कदाचित्संस्कृतयोग्यापि ॥४०—४१॥

सुखाश्रयमिति । अनेन विशेषलक्षप्रयोगादि निरस्यति ॥४२॥ वाम्नायः

---

१. श्लोकोऽयं गायकवाडमौरिज पुस्तके "नृपपत्न्या स्मृतं तस्मात्कार्ये पाठ्यं तु संस्कृतम् ।" इत्यधिकम् ।

२. NS क्रीडानीतार्थकं चैव ।

[1]कलोपचारज्ञानार्थं क्रीडार्थं पार्थिवस्य च ।
निर्दिष्टं [2]शिल्पकार्यास्तु नाटके संस्कृतं वचः ॥४३॥
आम्नायसिद्धं सर्वासां शुभ[3]मप्सरसां वचः ।
संसर्गाद्देवतानां च तद्धि लोकोऽनुवर्तते ॥४४॥
छन्दतः प्राकृतं पाठ्यं [4]स्मृतमप्सरसां भुवि ।
मानुषाणां च कर्तव्यं कारणार्थव्यपेक्षया[5] ॥४५॥
[सर्वास्वेह हि शुद्धासु जातिषु द्विजसत्तमाः !
[6]शौरसेनीं समाश्रित्य भाषा काव्येषु योजयेत् ॥४६॥
अथवा छन्दतः कार्या देशभाषा प्रयोक्तृभिः ।
नानादेशसमुत्थं हि काव्यं भवति नाटके ॥४७॥
मागध्यवन्तिजा प्राच्या शौरसेन्यर्धमागधी ।
बाह्लीका दाक्षिणात्या च सप्तभाषा प्रकीर्तिता ॥४८॥
शकाराभीरचण्डालशबरद्रमिलान्ध्रजा[7] ।
हीना वनेचराणां च विभाषा नाटके स्मृता] ॥४९॥
मागधी तु [8]नरेन्द्राणामन्तःपुरसमाश्रया[9] ।
चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्धमागधी ॥५०॥

पुराणादि लोकोऽनुवर्तते अनुमन्यत इति यावत् ॥४४॥ भवीति अवनीर्णानामिति शेषः ॥४५॥ शुद्धास्विति अनुलोमवर्तेन सम्कारवत्सु जातिष्वपीति पाठः ॥४६॥

देशभाषा संक्षिप्याह मागधीत्यादि । भाषा सम्कृतापभ्रंशः ॥४९॥ भाषापभ्रंशस्तु विभाषा सा तत्तद्देश एव गह्वरवासिनां प्राकृतवासिनां च, एता एव नाट्ये तु । अन्ये तु निदर्शनार्थत्वादस्य पैशाच्यादयोऽपि प्रयोज्या इत्याहुः ॥५०॥

१. KSS, NS लोकोपचारज्ञानार्थं ।
२ KSS NS. शिल्पकार्येषु ।
३. KSS. चाप्सरसां वच ।
४ KSS. वाक्य ।
५. GOS, NS इतोऽग्रे न बर्बरकिरातान्ध्र द्रमिलाद्यासु जातिषु । नाट्यप्रयोगे कर्तव्यं पाठ्यं (काव्यं) भाषा समाश्रयम् ॥
६. NS शौरसेनं समाश्रित्य भाषा कार्या तु नाटके । काशीसीरिज पुस्तके तु इत प्रभृति श्लोकचतुष्टयी नास्तीति ।
७. NS. शबराभीरचण्डालसचरद्रविडोद्रजा ।
८. KSS. नराणां ।
९. NS, KSS पुरनिवासिनाम् ।

प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानामप्यवन्तिजा[1] ।
नायिकानां सखीनां च शूरसेन्यविरोधिनी ॥५१॥

योधनागरकादीनां दाक्षिणात्याथ दीव्यताम् ।
बाह्लीकभाषोदीच्यानां खसानां च स्वदेशजा ॥५२॥

[2]शकारघोषकादीनां तत्स्वभावश्च यो गणः ।
शकारभाषा योक्तव्या चाण्डाली पुल्कसादिषु ॥५३॥

अङ्गारकारव्याधकाष्ठयन्त्रोपजीविनाम् ।
योज्या शबरभाषा तु किञ्चिद्वानौकसी तथा ॥५४॥

गजाश्वाजाविकोष्ट्रादिघोषस्थाननिवासिनाम् ।
[3]आभीरोक्तिः शाबरी वा द्राविडी वनचारिषु ॥५५॥

[4]सुरङ्गाखनकादीनां सन्धिकारागदरक्षताम् ।
व्यसने नायकानां चाप्यात्मरक्षासु मागधी ॥५६॥

[5][न बर्बरकिरातान्ध्रद्रमिलाद्यासु जातिषु ।
नाट्यप्रयोगे कर्तव्यं काव्यं भाषासमाश्रितम्] ॥५७॥
गङ्गासागरमध्ये तु ये देशाः सम्प्रकीर्तिताः ।
एकारबहुलां तेषु भाषां तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥५८॥

नरेन्द्राणामन्तःपुरे सन्निवासिनामिति सम्बन्धः ॥५१॥ दीव्यतामिति कितवानाम् ॥५३॥

शकाराः नीचाभिजनाः अर्थयुक्तास्तेन सदर्पाः । शकारबहुला भाषा शकारभाषा । पुल्कसो डोम्बः श्वपच इत्यन्ये ॥५४॥ वनौकसामियं वनेचरीत्यर्थः ॥५५॥

सुरङ्गाखनकाः सन्धिच्छेदकाः । कारा बन्धनगृहम् । व्यसने कस्याञ्चिदापदि जातायां मा मां लोको ज्ञास्यतीत्यभिप्रायेणात्मनो रक्षार्थं नायकोऽपि मागध्या व्यवहरेत् ॥५७॥ द्रमिडवादि पूर्वविधानादिनिषेधो विशिष्टेष्वपि पर्यन्तवासिषु द्रमिडेषु द्रष्टव्यो, बर्बरान्ध्रादिसाहचर्यात् जाङ्गलदेशादिगतेषु ॥५८॥ गङ्गासागरमध्य इति पूर्वदेश उपलक्षितः ॥५८॥

---

१. योज्या भाषा अवन्तिजा ।
२. KSS., NS. शबराणां शकादीनां ।
३. अत्र काशीमीरिज पुस्तके "विन्ध्यसागरमध्ये तु" इत्याद्यग्रेतनः श्लोकः पठितः ।
४. KSS., सुरङ्गखनकादीनां शौण्डीकाराश्च रक्षिणाम् । NS. सुरङ्गाखनकादीनां सौण्डिकाणां च रक्षताम् ।
५. KSS, NS do not read.

विन्ध्यसागरमध्ये तु ये देशा श्रुतिमागता ।
नकारबहुला तेषु भाषा तज्ज्ञ प्रयोजयेत् ॥५९॥

सुराष्ट्रावन्तिदेशेषु वेत्रवत्युत्तरेषु च[1] ।
ये देशास्तेषु कुर्वीत चकारप्रायसंश्रयाम्[2] ॥६०॥

हिमवत्सिन्धुसौवीरान्ये [3]जना समुपाश्रिता ।
उकारबहुला तज्ज्ञस्तेषु भाषा प्रयोजयेत् ॥६१॥

चर्मण्वतीनदीतीरे ये चार्बुदसमाश्रिता ।
तकारबहुला नित्य तेषु भाषा प्रयोजयेत ॥६२॥

एव भाषाविधान तु कर्तव्य नाटकाश्रयम् ।
अत्र नोक्त मया यत्तु लोकाद् ग्राह्य बुधैस्तु तत्[4] ॥६३॥

एव भाषाविधान तु मया प्रोक्त द्विजोत्तमा ।
पुनर्वाक्यविधान[5] तु लौकिक सनिबोधत ॥६४॥

उत्तमैर्मध्यमैर्नीचैर्य संभाष्या यथा नरा ।
समानोत्कृष्टहीनाश्च नाट्ये तान्निबोधत ॥६५॥

देवानामपि ये देवा महात्मानो महर्षय ।
भगवन्निति ते वाच्या यास्तेषा योषितस्तथा ॥६६॥
देवाश्च लिङ्गिनश्चैव [6]नानाश्रुतधराश्च ये ।
भगवन्निति ये वाच्या पुरुषै स्त्रीभिरेव च ॥६७॥

विन्ध्यसागरमध्य इति दक्षिणसौराष्ट्रा । सुराष्ट्रावन्तिदेशेष्विति पश्चिम वेत्रवत्यादिनोत्तर ॥६०॥

वाक्यविधानमित्येकेनापि पदेन सकलो वाक्यार्थं स्फुटीक्रियते, अन्योन्यरूपताऽभीप्सत इत्यभिप्रायेण वाक्यग्रहण पदविधान हि भविष्यति ॥ ६५ ॥ देवाना देवा. स्तुत्या: । तयेति स्त्रीत्वेन भगवतीति ॥ ६६ ॥ नानाश्रुतधरा बहुश्रुताः ॥ ६७ ॥

---

१. KSS. वेत्रवत्यन्तरेषु च ।
२. KSS., NS. चकारबहुलामिह ।
३. KSS, येन्यदेशान् समाश्रिता । NS च देशा समाश्रिता ।
४ KSS., NS प्रचार ।
५. काशीसीरिज पुस्तके अत्रैवाध्यायसमाप्ति —भाषाविधान नाम अष्टादशोऽध्याय: । एकोनविंशाध्यायप्रारम्भ । इत्यधिकम् ।
६. KSS. नानाश्रुतिधराश्च ।

आर्येति ब्राह्मण ब्रूयान्महाराजेति पार्थिवम् ।
उपाध्यायेति चाचार्यं वृद्ध तातेति चैव हि ॥६८॥
[1]नाम्ना राजेति वा वाच्या ब्राह्मणैस्तु नराधिपा. ।
तत्क्षाम्य हि महीपालैर्यस्मात्पूज्या द्विजा स्मृताः ॥६९॥
ब्राह्मणं सचिवो वाच्यो ह्यमात्यः सचिवेति[2] वा ।
शेषैरन्यैर्जनैर्वाच्यो हीनैरार्येति नित्यश ॥७०॥
समैः समापण कार्यं येन नाम्ना स सज्ञित ।
हीनैः सपरिवार तु नाम्ना संभाष्य उत्तम ॥७१॥
नियोगाधिकृताश्चैव पुरुषा योषितस्तथा ।
[3]कारका शिल्पिनश्चैव सभाष्यास्ते तथैव हि ॥७२॥
[4]मार्षो मार्षेति वक्तव्य किंचिद्वूनस्तु मार्षक[5] ।
समानोऽथ वयस्येति ह हो हण्डेति वाधम[6] ॥७३॥
आयुष्मन्निति वाच्यस्तु रथी सूतेन सर्वदा ।
[7]तपस्वीति प्रशान्तस्तु साधो इति च शस्यते ॥७४॥
स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारक. ।
सौम्य ! भद्रमुखेत्येवं हे पूर्वं चाधम वदेत् ॥७५॥

क्षाम्यमित्यक्षीणनैष्यम् ॥ ६९ ॥
सचिव इति राज्ञो मन्त्री ॥ ७० ॥
सपरिवार नाम्नेति उत्तमो राजा हीनै. स्वनाम परिगृह्य, यथन्नाम वत्सराज सोमवश मौक्तिकमणे इत्यादि तेन भाष्य । सपरिहासमिति वा पाठः परिहास. परितोषोपलक्षण तेन चाटुकाराभिः परितोषावसरे हीनैरपि राजा नाम्ना सभाष्यः । "उदयने महीं शासति को विपदामवकाश." इत्यादौ ॥ ७१ ॥ कारकाः स्तूपकारादय. शिल्पिनश्चित्रकारादय ॥७२ ॥ मार्षेत्यामन्त्रण विवक्षितमित्यन्यविभक्त्यन्तो न प्रयोज्य इत्येतदवधुक्तम् वयस्येत्येवमादावपि प्रसङ्गात्सभाषणोपक्रमङ्गता-दामन्त्रणविभक्ति. सर्वत्र विवक्षितैव । अधमैर्जनैः समानोऽधम एव, हहो हण्डे इति वा सभाष्य ॥ ७३ ॥ चकाराद् विनापि हेशब्देन ॥ ७५ ॥ कर्म पाकादि,

---

१. KSS., NS. छन्दतो नामभिर्वाच्या ।
२. KSS ह्यमात्यसचिवेति ।
३. KSS. कारका ।
४. KSS, मर्षो NS. मान्यो ।
५. KSS., मर्षक: NS. मारिष: ।
६. KSS., ही हं वा इति वाधम. । NS हं हो हन्तेति चाधमं. ।
७. KSS, तपस्वीव प्रशान्तः सन् NS. तपस्वी च प्रशान्तश्च ।

यद्यस्य कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ।
तेन नाम्ना भाष्यो हि नाटकादौ प्रयोक्तृभिः ॥७६॥
वत्स ! पुत्रक ! तातेति नाम्ना गोत्रेण वा पुनः ।
वाच्यः शिष्यः सुतो वापि पित्रा वा गुरुणापि वा ॥७७॥
सभाष्या शाक्यनिर्ग्रन्था भदन्तेति प्रयोक्तृभिः ।
धामश्रणेस्तु पाषण्डा शेषा स्वसमयाश्रितैः[1] ॥७८॥
देवेति नृपतिर्वाच्यो भृत्यैः प्रकृतिभिस्तथा ।
भट्टेति सार्वभौमस्तु नित्यं परिजनेन हि ॥७९॥
राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यो ह्यपत्यप्रत्ययेन वा ।
वयस्य ! राजन्निति वा भवेद्वाच्यो महीपतिः ॥८०॥
विदूषकेण राज्ञी च [2]चेटी च भवतीत्यपि ।
नाम्ना वयस्येत्यपि वा राज्ञा वाच्यो विदूषकः ॥८१॥
सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने ।
[अन्यदा पुनरार्येति महाराजेति भूपतिः] ॥८२॥
आर्येति पूर्वजो भ्राता वाच्यः पुत्र इवानुजः ।
[योषिद्भिरथ कान्तेति राजपुत्रेति यौवने] ॥८३॥
पुरुषाभाषणं ह्येवं कार्यं नाट्ये प्रयोक्तृभिः ।
पुनः स्त्रीणां प्रवक्ष्यामि यथाभाष्यास्तु नाटके ॥८४॥
तपस्विन्यो देवताश्च वाच्या भगवतीति च ।
गुरुभार्या तु वक्तव्या स्थानीया भवतीति च ॥८५॥

विद्या वय्यादि । जातिर्गोत्रं देशो वा ॥ ७६ ॥ शाक्याः सौगता । निर्ग्रन्थाः क्षपणकाः । शेषाः पाषण्डाति पाशुपतादयः । स्वसमयो यथा पाशुपतानां भापूपन्, भासर्वज्ञ, इत्यादि सभाषणम् तथा क्वचिद्वाक्यादिशब्देन ॥ ७९ ॥ अपत्यप्रत्ययेनेति कौरवेत्यादिना महाराजेति ॥ ८० ॥ यौवनादन्यत्रार्यपुत्रेति श्वशुरेण व्यपदेशः, तस्य यौवनं शृङ्गारोचितमुक्तं भवति ॥ ८२ ॥

अनुजो ज्येष्ठेन पुत्रवत् वत्स तात पुत्रकेति संभाष्य ॥८३॥ पुरुषाभाषणमिति भूयस्त्वाक्षेप उपसंहारः ॥८४॥ स्त्रीसंभाषणं त्वपि मध्ये निरूपितं तपस्विन्य इति पूर्वं तेषां योषित इति अत्र स्वयमतपस्विन्योऽपीत्युक्तमिति न पुनरुक्तम् । गुरुभार्या मान्या अन्या वा स्त्री, स्थानीया पूज्या ईषद्वृद्धा ॥८५॥ पत्नीति सहधर्मचारिणी,

---

१. KSS., NS. शेषास्तु समयाश्रितैः ।
२. KSS., वेट्टी NS. चेट्या ।

गम्या भद्रेति वाच्या वै [1]वृद्धाम्बेति च नाटके ।
राजपत्न्यस्तु समाख्याः सर्वाः परिजनेन वै ॥८६॥
भट्टिनी स्वामिनी देवीत्येवं वै नाटके बुधैः ।
देवीति महिषी वाच्या राज्ञा परिजनेन वा ॥८७॥
भोगिन्यः परिशिष्टास्तु स्वामिन्य इति वा पुनः ।
[कुमार्यश्चैव वक्तव्याः प्रेष्याभिर्भर्तृदारिकाः] ॥८८॥
स्वसेति भगिनी वाच्या वत्सेति च यवीयसी[2] ।
ब्राह्मण्यार्येति वक्तव्या लिङ्गस्था व्रतिनी च या ॥८९॥
पत्नी चार्येति समाख्या पितृनाम्ना सुतस्य सा ।
समानाभिस्तथा सख्यो हलेति स्यात्परस्परम्[3] ॥९०॥
प्रेष्या हञ्जेति वक्तव्या स्त्रियो या तूत्तमा भवेत् ।
अज्जुकेति [4]च वक्तव्या वेश्या परिजनेन च ॥९१॥
[5]अत्तेति गणिका माता वाच्या परिजनेन हि ।
प्रियेति भार्या शृङ्गारे वाच्या राज्ञेतरेण वा ॥९२॥
पुरोधः सार्थवाहानां भार्यास्त्वार्येति सर्वदा ।
सल्लिङ्गार्थानि नामानि कार्याणि कविभिः सदा[6] ॥९३॥
औत्पत्तिकानि यानि स्युः प्रख्यातानि नाटके ।
[7]ब्रह्मक्षत्रस्य नामानि गोत्रकर्मानुरूपतः ॥९४॥

अत एव नटी नाट्यवेदमहामन्त्रदीक्षितेन सूत्रधारेणार्येत्यामन्त्र्यते । पितृनाम्नेति मारठपुत्री । सुतस्येति सोमशर्मजननी ॥९०॥

वेश्या स्वेन परिजनेन अज्जुके इति समाख्या ॥९१॥

सर्वदेति यौवनेऽपि पुरोहितादिभिरार्येति भार्या वाच्या ॥९३॥ औत्पत्तिकानीति स्वयं वा येन कल्प्यन्ते, अत एवाख्यातानि तल्लिङ्गार्थानि प्रकृतार्थसूचकाभिधेययुक्तानि कार्याणि । एतदेव निदर्शनेन स्फुटयति ब्रह्मक्षत्रस्येत्यादिना ॥९४॥

---

१. KSS वृद्धा वाच्येति ।
२. KSS., NS. ज्येष्ठा वत्सेति चानुजा ।
३. KSS., NS. हला भाष्याः परस्परम् ।
४. NS., भवेद्वाच्या । KSS. वेश्या वाच्या ।
५. KSS., NS. या स्त्र वृद्धा सा त्वत्ता भाष्या नाट्यजनेन तु ।
६. KSS., NS. द्विजाः ।
७. KSS. ब्रह्मक्षत्रस्य ।

काव्ये कार्याणि कविभिः शर्मवर्मकृतानि हि ।
दत्तप्रायाणि नामानि वणिजां सम्प्रयोजयेत् ॥९५॥
[कापालिकास्तु घण्टान्तनामानः समुदाहृताः ।]
शौर्योदात्तानि नामानि तथा शूरेषु योजयेत् ॥९६॥
विजयार्थानि नामानि राजस्त्रीणां तु नित्यशः[1] ।
दत्ता मित्रा सेनेति वेश्यानामानि योजयेत् ॥९७॥
नानाकुसुमनामानः प्रेष्याः कार्यास्तु नाटके ।
मङ्गलार्थानि नामानि चेटानामपि योजयेत् ॥९८॥
गम्भीरार्थानि नामानि ह्युत्तमानां प्रयोजयेत्[2] ।
यस्मान्नामानुरूपं तु कर्म तेषां भविष्यति ॥९९॥
जातिचेष्टानुरूपाणि शेषाणामपि कारयेत् ।
नामानि पुरुषाणां तु स्त्रीणां चोक्तानि तत्त्वतः ॥१००॥
एवं नामविधानं तु कर्तव्यं कविभिः सदा ।
एवं भाषाविधानं तु ज्ञात्वा कर्मण्यवेक्षयेत्[3] ॥१०१॥

शौर्योदात्तानीति । भीमपराक्रम इति यथा ॥९६॥ विजयार्थानीति शुभलक्षणविजयवतीत्यादीनि । देवदत्तकमलसेनाविदग्धमित्रेत्यादि वेश्यानाम् ॥९७॥ नानाकुसुमनामानीति मालतीमल्लिकेत्यादि कुसुमग्रहणं तन्मञ्जर्याद्युपलक्षणं चूतलतिकेत्यादपि हि दृश्यते नाम । मङ्गलार्थानीति सिद्धार्थका इत्यादीनि ॥९८॥ गम्भीरार्थानि सर्वोमय इन्द्रादीनि । नास्ति सङ्केते भार इत्याशयेन पृच्छति अथोत्तरं नामानुरूपमिति । नाम किलेदं स्वभावस्वरूपकोटीकारेणैव जायते । तथा हि नामाक्षरे ग्रहाभिचारयन्त्रकमादिपीडिते शान्तिकपौष्टिकाद्युपचारभाजि वा तथैव पुरुषस्य फलोदय इत्यभिप्रायः ॥ ९९ ॥ कविरेवमुक्तो नट इत्यभिप्रायेणाह भाषाविधानं ज्ञात्वा, तत इति, तत्परिज्ञानपूर्वकं काव्यं कृत्वा प्रयोगे पाठ्यं प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । यदि त्वत्र कविस्तदा पाठ्यस्य संज्ञा च मूलभूतत्वात् प्रयोक्तृत्वेनोक्तो द्रष्टव्यः । षडलङ्कारसमन्वितमिति स्वरस्थानवर्णकाकुरलङ्काराङ्गानि षड् अलङ्कारत्वेन विवक्षितानि, एतैर्हि भूषितं काव्यं पाठ्यमुच्यते ॥१०१॥

एवं हि सकाव्यमुपादानस्य यदि सकलम्वायिवक्षाविशिष्टार्थप्रतिपादकत्व पठनार्हं च पाठ्यं तत्स्वराद्यायत्तं सर्वमिति । अत एवाह पाठ्यगुणानिति गुणाः उपकारकाः यदुपस्कृतं काव्यं पाठ्यं भवतीत्यर्थः ।

---

१. KSS. राज्ञां, स्त्रीणां च कारयेत् । NS. राजस्त्रीणां च कारयेत् ।
२. KSS, NS. योजयेदुत्तमेषु च ।
३. KSS, सर्वमेवेत ।

पाठ्यगुणानिदानीं वक्ष्यामः । तद्यथा सप्तस्वराः, त्रीणि स्थानानि, चत्वारो वर्णा द्विविधा काकुः, षडलङ्काराः, षडङ्गानीति । एषामिदानीं लक्षणमभिव्याख्यास्यामः । तत्र सप्तस्वरा नाम—षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवत-निषादाः ॥ एते रसेषूपपाद्याः ॥१०२॥ यथा—

उद्देशक्रमेण व्याचष्टे तत्रेत्यादि । स्वरगतं वितत्य गेयाधिकारे प्रकटयिष्यामः । इह काकुषु स्वरा एव वस्तुन उपकारिणः । तत्परिकरभूतं तु स्थानादि । स्वरेषु प्रकृतिभूतेषु काकुरूपता जन्यते । तत्र स्थानशब्देनैषां स्वरूपनिष्पत्तेराश्रयो दर्शितः । उदात्तानुदात्तस्वरितकम्पितरूपतया स्वराणां यद्भिन्नप्रधानत्वमनुरणनमय तत्त्यागेनोच्चनीचमध्यमस्थानस्पर्शित्वमात्रं पाठ्योपयोगीति दर्शितम् । यदि हि स्वरगता रक्तिः पाठ्ये प्राधान्येनावलम्ब्येत तदा गानक्रियासौ स्यात्, न पाठः । पूर्णस्वरत्वाभावादङ्गानां भेद इति चेत्, न, अपूर्णस्वरत्वेऽपि गानत्वप्रतिज्ञानात्, पाडवौडुवितयोः त्रिचतुरस्वरत्वेऽपि गानप्रतीतिर्भवत्येव, यथा कृत्रिमवधिकायां भैरव्यं, भिन्नषड्जभाषाया च कालिन्द्या चातुःस्वर्ये । तस्माद् गानवैलक्षण्याय रक्तिलक्षणं धर्ममनादृत्योच्चादिस्थानस्पर्श एवात्र प्रधानमिति वक्तुं वर्णोपादानम् । अन्यथा स्वरसम्पत्कातिरिक्तस्योदात्तादेर्भावादनर्थकं तदुपादानम् ।

यत्तु किंचिदुदात्तादिधर्माणां गात्रस्य निग्रहः कण्ठविवरस्य संवृतेत्यादि शिक्षापठितोदात्तादि धर्मप्राप्तेरुच्चाद्यलङ्कारेषु यथा स्यादिति प्रयोजनमुक्तं, तदप्य-स्मद्युक्तं चेन्न प्रयोजनं किं तद्धर्मप्राप्त्या कृतमिति न विद्मः ॥

नन्वेवं स्वराभिधाने किं प्रयोजनं, उच्यते—प्राणभूतं तावद्ध्रुवागानं प्रयोगस्य, तत्र जात्यादिकविनियोगो भविष्यति तदिदानीं पाठावसरे किं सर्वथैव त्यक्तव्यमित्याशङ्काशमनाय तत्स्थायिस्वराश्रयणं प्रमुखीकृत्य पाठः कर्तव्य इत्येत-त्स्वराभिधानस्येह प्रयोजनम् ।

एवमुपगानवैलक्षण्ये सम्पन्ने बाह्यार्थसमर्पणेन चित्तवृत्तिसमर्पणया चाभिन-यानुभावरूपतासामान्यं काकुरर्थरसभेदेनाभिधीयते । तत एव काकुरूपत्वमेव रार्थानुयायि अतिशयितत्वे मुख्योपयोगात् । तथा चोच्चदीप्तादलङ्कारेष्वप्युदाहरण काकुशब्देनैव मुनिर्व्यवहरिष्यति । काकोरेवोपकारसम्पादका, परिपूर्णतायामितोऽ-लङ्काराः, अलमिति पर्याप्त्यर्थं, इह न भूषणार्थं । अङ्गानि तु विच्छेदादीनि रससमयं रोमादि कर्म च पोषयितुं काकोरेवोपकारीणीति, एवं परमार्थतः काकुरे-वात्र पञ्चमी रूपान्तरं पूर्णीक्रियते । काक्वा च पठ्यमानस्य स्वोचितविजडस्वरूपा-र्थाभिमुख्येन नयनेनाभिनयता नीयत इति काकुरेवात्र प्रधानम् । तथा चैतद-ध्यायान्ते चोपसंहरिष्यति "उक्तं काकुविधान" मिति । अन्यथाङ्गषट्कमध्यपति-तस्योपसंहारोऽन्याङ्गनिरूपणं चाभिधानमिति सर्वमसमञ्जसं स्यात् । तस्मात्काकुरेवात्र प्रधानमिति उपाध्याया हि वचनस्य सङ्केतितमर्थमन्यथाकारं समर्थयन्ति ।

ननु श्रुतमर्थमनादृत्य कथं काकुरेव कुर्यात् । तत्रोक्तमन्यैः वस्तुस्वभावोऽत्र द्रष्टव्यो न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति । वयं तु ब्रूमः—इह येयं प्रयत्नेन संवित्स्पन्देन

तत पाठ्य प्रयुञ्जीत षड्लङ्कारसयुतम् ।
हास्यशृङ्गारयो कार्यौ स्वरौ मध्यमपञ्चमौ ॥१०३॥

षड्जर्षभौ तथा चैव वीररौद्राद्भुतेष्वथ ।
गान्धारश्च निषादश्च कर्तव्यौ करुणे रसे ॥१०४॥

धैवतश्चैव कर्तव्यो बीभत्से सभयानके ।
त्रीणिस्थानानि—उर कण्ठ शिर इति । भवत्यपि च
शारीर्यामथ वीणाया त्रिभ्य स्थानेभ्य एव तु ।
उरस. शिरस कण्ठात्स्वर काकु प्रवर्तते ॥१०५॥

प्राणोल्लासनया वर्णादिरूपविशेषहीना वाग् जन्यते सा नादरूपा सती हर्षशोकादि-चित्तवृत्ति विधिनिषेधाद्यभिप्राय वा तत्कार्यलिङ्गतया वा तादात्म्येन वा श्रुत्यन्तादि गमयतीति तावत्स्थितम् । यथा च प्राण्यन्तरस्य मृगशरमेयादेरपि नादमाकर्ण्य भयरोषशोकादि प्रतिपद्यते, तदय नादाच्चित्तवृत्त्याद्यवगमोऽनुमान तावत् । ये त्वेते वर्णविशेषास्ते तन्नादरूपसामान्यात्मकपददतन्तुग्रन्थिमया इव प्राण्यप्रयत्ना-तिरिक्तनिमित्तान्तरापेक्षा, तत एवान्यथानभिप्रेतेऽप्यन्यथापि प्रयोक्तु शक्या, अत एव दृष्टव्यभिचारा । नादस्तु झटित्युद्भिन्नमुखरागपुलकस्थानीयो नान्यथासिद्धोऽन्य-थासिद्ध शब्दार्थं बाधत एव वा । यथोक्त "भीरु न मे भय" इति तु वन्नाद्यते भयमित्यन्यप्रकारता वा वाक्यार्थस्य विशेषार्पणेन विधत्ते । एतच्च वक्ष्यामोऽत्र इत्यास्ता तावत् । सर्वथा पाठ्ये काकुः प्रधानमिति स्थितम् । अत्र हास्यशृङ्गार-योरित्यादिना जात्यशकविनियोग अविध्यन्तमनुवदस्तद्द्रुतस्थायिस्वरानुसारेण काको' प्रयोग इति दर्शयति ॥१०३—१०४॥

अथैषा स्वराणामाश्रयान् दर्शयति त्रीणि स्थानानीति । ननु पाठावसरे वर्णा यत्र मूर्धन्यास्तत्र कथमुरः स्थानस्वरनिष्पत्ति एवमन्यत्र वाच्यम् । उक्त मन्द्रनादात्मिकाया वाच. स्वरसप्तक रूप, सा चोरःस्थाननिष्पन्ना सती मूर्धानम-भिघ्नन्ती मूर्धन्य वर्ण तद्रूप मन्द्रस्वरानुविद्ध दर्शयति । न च मूर्धस्थानस्थेऽपि तत्स्पोच्चनाकृत तारत्वमापद्यते । अन्यदेव हि वर्णनिष्पत्तिस्थान, मूर्धान्तर्वर्त्यनु-विवरमात्र स्थानान्तरम् । स्वरनिष्पत्तिस्तु विततवितते मूर्धकाये निष्पद्यमाना तारत्व सपादयन्ती एव तारमन्द्रमध्यता सवर्णाना सर्व स्वरस्थानभेदसपाद्य-मानवपुषामप्युपपद्यते तत्र स्वरग्रहणादेवाक्षिप्ते स्थानभेदे पुनः स्थानोपादान पद्पाष्टस्थानभेदनिवृत्त्यर्थम् । तथा हृ र स्थाने द्वाविंशति स्थानानि यत्र श्रुतय. स्वराश्च । एव कण्ठे मूर्ध्नि च । तावता च स्पर्श स्फुट वानमेव स्यात्, न पाठ्यमित्यवोचाम । अत एव गुणशब्दो न धर्मवचनः पाठ्यगुणानिति, किं तु, उपकरणवचन. । स्थान च तद् यदेवोपकरण भवति ॥१०५॥ अपि च शारीर्यामथ

आभाषणं च दूरस्थे शिरसा संप्रयोजयेत् ।
[1]नातिदूरे च कण्ठेन ह्युरसा चैव पार्श्वतः ॥१०६॥
उरसोद्गतं वाक्यं शिरसा दीपयेद् बुधः[2] ।
कण्ठेन शमनं कुर्यात्पाठ्यप्रयोगेषु सर्वदा ॥१०७॥

वीणायामित्यादि केचिद् व्याचक्षते—द्वाथकाकुस्तावद्विधिनिषेधाद्यर्थविगमिका, स्वरकाकुस्तु चित्तवृत्तिसूचिका । एतद् व्यापारद्वयशून्या कैपद्यपाठवैतालीयपाठादिविषया दूरस्थाभाषणादिविषया च शोभासंपादनदूरश्रवणादिप्रयोजना स्वरकाकुः सा तेन वदयन्ति इति । एवं प्रत्याख्यातावत्—योऽत्र स्वरकाकोर्विषय उक्तस्तत्र यद्यपेक्ष्य किंचिदभिधेयं तत्रावश्यमर्थकाकोर्वा पृथक् स्वरकाकुः । तथा हि नैपथ्यपाठेऽपि कञ्चुकी पठति "वीरोऽयमङ्गद पठति", यौगन्धरायण पठति इति, एवंभूतवृत्तचित्तवृत्त्यादि विशेषप्रतिपादकेनैव पाठेन भवितव्यम् । वैतालीयपाठेऽपि समुचितावसरावेदनप्रधानेऽवश्यमर्थ आदातव्य एव । उक्तं चैतत्—अर्थानपेक्षया त्विमभिनयनमर्थाचिन्तया, पुनरन्वाचयपाठो ह्यनुक्रियमाणोऽभिनयतामवलम्बते । अन्यथाभिनयस्वभावाभावे तद्गुणगणधर्म्यादितत्फलस्मादिव्यतिरिक्तत्वे स्वरगीतगानादिवैलक्षण्ये च विन्यस्य कि प्रयोजनमिति । न स्थानकाकुसामान्यलक्षणमेतेन किं घटत इत्यन्ये । एवमपि भवनीयत्वमर्थितं स्यात् तद्धि पूर्वप्रक्रान्तवस्तु समर्थनेन प्रयुज्यत इति मुनेः शैली । तस्मात्पूर्वोक्तस्थानत्रयसमर्थनार्थोऽयं श्लोकः । तदयमर्थः—शार्ङ्गी वीणाया पेयलसुर शिरःकण्ठोरलक्षणेभ्य त्रिभ्य एव स्थानेभ्यो, न तु षड्जादिस्वरपरिच्छिन्नरञ्जनात्मकगानोपयोगिव्यापारः काकुभूतः सूचकत्वतः संप्रवर्तते ।

अथ शब्दोच्चारणे बाह्याया हि प्रतिबिम्बितायां वीणाया रञ्जनात्मकस्वरस्वरूपध्वनिदेशेन न काकुरुपपत्तिः । वीणाग्रहणं शरीरगतविवृतसंवृताकाशदेशपरिग्रहार्थं, न शरीरमात्रे स्वरनिष्पत्तिः अपि तु तत्रैव । येयं बाह्यवीणादण्डस्थानीया उत्तरोत्तरस्थानपरम्पराविशिष्टा, ता स्थानसोपानव्यक्तिस्वरनिष्पत्तिस्थानम्, अत एव काकुस्वरमपि लक्षितम्—अन्तः सौम्यं, सौम्यं च सामाले यथा स्वरवैचित्र्यं तदयनं दीपयतो वाच्यभूमिं संपद्यते सा काकुः ईषदर्थे कुशब्दस्य कादेश । यानुवां जिह्वा तद्व्यापारसंपाद्यत्वात् काकुः ॥१०६॥

एवं स्थानस्वरस्य विभज्य तस्य विषयभेदमादर्शयितुमाह आभाषणं च दूरस्थ इत्यादि । शिरसेति शिरोनिष्पन्नेन तारेण नादेनेत्यर्थः । नातिदूरे कण्ठेनेति मध्येन, उरसा समीपे मन्द्रेणेति यावत् ॥१०७॥

---

१. KSS. नातिदूरेऽपि कण्ठेनाप्युरसा चापि पार्श्वतः ।
NS. नातिदूरेऽपि कण्ठे च ह्युरसा च समीपतः ।
२ NS शिरसोद्दीपयेद्बुध ।

[1]उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरित कम्पितस्तथा ।
वर्णाश्चत्वार एव स्यु पाठ्ययोगे तपोधना ॥१०८॥

तत्र हास्यशृङ्गारयो स्वरितोदात्तवर्णं पाठ्यमुपपाद्य, वीररौद्राद्भुतेषू-दात्तकम्पितं करुण[2]बीभत्सभयानकेष्वनुदात्तस्वरितकम्पितैरिति[3] । द्विविधा काकु साकाङ्क्षा निराकाङ्क्षा चेति वाक्यस्य साकाङ्क्षनिराकाङ्क्षत्वात् ॥१०९॥

एव स्थानत्रयस्य पृथगुपयोगमभिधाय युगपद्दर्शयति उरसोदात्तेन वाक्यमित्यादिना । मन्द्रस्वरेण वा पाठमारभ्य क्रमेण तारं गत्वा मध्येन परिसमाप्नुयादिति श्लोकार्थ । यदा हि न दीप्तेन क्रोधादिना नापि मन्द्ररूपेण शोकादिना आविष्टहृदयो भवति तदा क्रमेण वचनव्यवस्तुविषयोत्साहविस्फारणात् तारगत्व गच्छतुपसंहारे मध्य एव विश्रम्यतीत्यनवशिष्टस्याय सामान्येन पाठधर्म । अत एव शान्ते व्यभिचारित्वलावेशशून्यतायामयमेव पाठधर्म । वैनालीयपाठं चायमपि सामान्यधर्मोऽस्तु । न तद्विषये स्वरकाकु । कस्तर्हि तस्या विषय उच्यते—कदाचिदर्थस्य धर्मपुञ्जवाच्यस्य धर्मान्तराधान काकुरुच्यते, कदाचित्स्वरजनरचित्तवृत्त्यर्पणं करोति । यत्र रसस्वरजनक काकुव्यवहार कदाचित्तु नादात्मनि स्वात्मसूत्रे सुगुम्फितस्य स्वग्रन्थ्यात्मनो वर्णराशेर्दरश्रवण किञ्चिच्छ्रवणमश्रवण चेत्यस्मिन्नर्थे व्याप्रियते । तथापि स्वरकाकुरुच्यते । तत्रोक्तमाभाषण दूरस्थमित्यादि तदेव व्यतिरिक्ते स्वसेवाव्यापाराद् व्यतिरिक्तजडचिद्भेदेन भेदात् तदर्थरसस्वरभेदात् त्रिधैव काकु ॥ १०८ ॥

एव स्थानभेदमुक्त्वा क्रमप्राप्त वर्णस्वरूपमाह—उदात्तश्चेति । उच्चता नीचता मध्यमता उच्चनीचोभयडोलायलम्बनमिति चत्वार स्वरधर्मा । वर्णा गुणा यदि वा पाठक्रियाविस्तारका विवृण्वते प्रकटयन्ति स्वार्थविशेषमिति वा ।

पाठ्ययोगे काव्ये स्वरस्य रक्तिभागमपहाय वर्णा एव वक्तव्या । रक्तिभागाभिनिवेश तु गानयोगो, न पाठ्ययोग स्यादित्यवादिषु । तथान्वयव्यतिरेकाभ्या रक्तिभागेऽनुदात्तादिवर्णभाग कादिवर्णभाग । तस्य स्फुटत्वास्फुटत्वमित्याह यो धर्मस्तत्स्थामनुरणनप्रधानायामरक्तकण्ठे गातरि यथाकथचिद्रसनु प्रवृत्ते हुडुक्कामुरजादौ च पृथग्लक्ष्यत एव । एव प्रधानतया धर्मान्तराणि मन्तव्येन तथापि सत्येव अत एवाह तपोधना. सूक्ष्मवेदिनो यूयमत्राधिकृता विचार इत्याशय । एषा वर्णाना विषयमाह—हास्यशृङ्गारयोरित्यादि । मध्यमपञ्चमावित्यादौ प्रकरणे

---

१. KSS. उदात्ता. ।

२. KSS, NS. वात्सल्य ।

३. KSS, NS. कम्पितंवर्णं. पाठ्यमुपपादयेदिति ।

अनियुक्तार्थकं वाक्यं [1]साकांक्षमिति संज्ञितम् ।
नियुक्तार्थं तु यद्वाक्यं निराकांक्षं तदुच्यते ॥११०॥

[2]तत्र साकांक्षं नाम तारादिमन्द्रान्तमनियुक्तार्थमनिर्यातितवर्णालङ्कारं कण्ठोरःस्थानगतम् । निराकांक्षं नाम नियुक्तार्थं निर्यातितवर्णालङ्कारं शिरःस्थानगतं मन्द्रादितारान्तमिति ॥१११॥

यथासंख्यं न विवक्षितमित्येव हास्ये मध्यमाया पञ्चम्या वा जातेः स्थायिस्वरस्य गृहीत्वा तत्रैवोच्चमध्यमस्थानस्पर्शेन पठेत् एवं शृङ्गारवीरादिषु त्रिषु षाड्ज्या आर्षभ्या वा स्वांशं गृहीत्वा तत्रैवोदात्तकम्पितैः पाठः, करुणे निषादवत्या गान्धार्या वा स्थायिनमालम्ब्यानुदात्तेन पाठः, बीभत्से धैवतग्रहस्वराश्रयेण स्वरितकृतः पाठः । भयानके तत्स्वरावलम्बनेनैव धैवताद्यकम्पितप्रधानः पाठः—इत्येव भविष्यत् (अ-२९) जातिविनियोगानुसारिस्वरानुवादेन वर्णेषूदात्तादिषु तात्पर्यं, न तु स्वरेषु । तेषां तु पृथगुद्देशप्रयोजनं षष्ठे दर्शितमन्तरालापपरिग्रहमिति ।

एवं काकोः स्वरूपोत्पत्तिं प्रतिपाद्य तस्या अर्थविषये व्यापारं दर्शयन्नुद्देशक्रममप्यनुमर्तुमाह—द्विविधा काकुरिति । वाक्यस्येति—साकांक्षं यत्र वाक्यं तत्र साकांक्षा काकुः, तथा अननुगता चाकांक्षा वाक्यं उपचर्यते । सा च प्रकरणादिबलान्निरवीयते । विशिष्टविषयत्वं चाकांक्षायास्तत एवावगम्यते । तदाह—अनियुक्तार्थकं वाक्यमिति । यादृशो वाक्यात्सङ्केतबलेनार्थः प्रतीयते तादृश एव यत्र न्यूनाधिकः प्रमाणबलेन निर्णययोग्यस्तद्वाक्यं निराकांक्षं, तद्विपरीतं साकाङ्क्षम् ।११०।

एवं वाक्यस्य स्वरूपं प्रतिपाद्य तन्निष्ठां काकुमभिधातुमाह तत्र साकाङ्क्षमित्यादि । अनियुक्तार्थं यत्साकांक्षमुक्तं तन्मन्द्रोपक्रमं तारसमाप्तिकं पठनीयमिति । सर्वाणि क्रियाविशेषणानि क्रियन्ते यत्र तारत्वेत्याह कण्ठोरःस्थानगतानीति । तथा वर्णा उदात्तादयोऽलङ्कारादयोच्चनीचदीप्तादयो परिसमाप्ता अर्थसंसृष्टतयैव त्यक्ता यत्रेति क्रियाविशेषणम् । एवंभूतो य क्रियाविशेषणत्वेन वाक्ये पठ्यमाने ध्वनिधर्मविशेषः सा काकुः । यदि वा सामानाधिकरण्येनैव व्याख्येयम् । धर्मो हि न स्वतन्त्रो भाति अपि तु धर्मिनिष्ठ एवेति, तत्राकांक्षा अर्थान्तर एवातदर्थगत एव विशेषे तदर्थाभावे । तथा च—यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ।

अत्र काकुः । कर्तुमित्युदात्तकम्पितवर्णस्योच्चदीप्तालङ्कारस्य चासमाप्त्या अतोऽप्यधिकं कुरुत इति काकुप्रभावादर्थान्तरे गतिः । 'स एष दशकन्धर' मिति श्लोके 'तदात्मज इहाङ्गद' इत्यत्र साकांक्षा काकुः स्वगतान् गतिपुत्रोचितान्वि-

---

१. KSS. साकाङ्क्षमिति ।
२. NS अत्र साकाङ्क्ष मन्द्रादितारान्तम् ।

अथ षडलङ्कारा नाम—

उच्चो दीप्तश्च मन्द्रश्च नीचो द्रुतविलम्बितौ ।
पाठ्यस्यैते ह्यलङ्कारा लक्षण च निबोधत ॥११२॥

उच्चो नाम शिर स्थानगतस्तारस्वरः,[1] स च दूरस्थाभाषणविस्मयोत्तरोत्तरसजल्पदूराह्वानत्रासनाबाधाद्येषु । दीप्तो नाम शिर स्थानगतस्तारतर, स चाक्षेपकलहविवादा[2]मर्षक्रुष्टाधर्षणक्रोधशौर्यदर्पतीक्ष्णरूक्षाभिधाननिर्भर्त्सना[3]क्रन्दितादिषु । मन्द्रो नाम उर स्थानगतो निर्वेदग्लानि[4]चिन्तौत्सुक्यदैन्यव्याधिक्रीडागाढशस्त्रक्षतमूर्छामदगुह्यार्थवचनादिषु । नीचो नाम उर स्थानगतो मन्द्रतर, स च स्वभावाभाषणव्याधित[5]श्रममार्तत्रस्तपतितमूर्छितादिषु । [6]द्रुतो नाम कण्ठगत स च स्वरित, लल्लनमन्मन-

---

षोपानर्पयति । 'स्वस्था भवन्ति मयि जीवति' इत्यत्र साकाक्षा काकुर्भावनारूप स्वभावमाह, वचनोच्चारण त्वर्थे सभावना विदधतावश्य निषेधात्मनो विषयमर्पयति । तदियमर्थाभिप्रायसमर्पकाभिनयरूपार्थकाकु साकाक्षा । एतद्विपरीता निराकाक्षा, तस्या शिरस्थान एव मन्द्रत्व तारताप्रतिस्थान, ह्य् तरोत्तरतारत्वमधराधरमन्द्रत्व च वक्ष्याम । अल पर्याप्त काकौ स्वरूप येन सपाद्यते सोऽलङ्कार । तत्स्वरूप च स्थानत्रयस्य प्रत्येकमूर्ध्वाधोमध्यकल्पनया उदात्तानुदात्तस्वरितकम्पितनिर्वाहात् । तत्र मध्यो भागस्तावदनावेद्यो सर्वत्र स्थित एव । इत्यावेशेनोर्ध्वमधर वा स्थानत्रयस्य प्रत्येकमवलम्ब्यत इति षडलङ्कारा भवन्ति ॥ ११२ ॥

तत्र शिरस्यधोभागे तार उच्यते दूरस्थाभाषणादौ, स विषयोऽस्य स्वरकाकोरित्युक्तम् । विस्मयावगतौ तु सैव रसकाकु, परस्य त्रासनाभिप्रायेण तु सैव विभावकाकु ।

स्वरकाकोरेव श्रुतिकाकुश्चेति भेदेन शिरस्येव ऊर्ध्वस्तारतम आक्षेपादौ, तारशब्द. प्रकर्षोपलक्षणम् । अत्र ह्याक्षेपादौ यथावस्य श्रुतिविभावरसकाकुभेदत्रय विभजनीयम् । उरस्यूर्ध्वभागे स मन्द्र, उरस्येव नीचभागे मन्द्रतमो नीचः । दैन्ये काकुर्द्विरूपतामेति—स्वचित्तवृत्त्यर्पणाद्रसकाकु परस्य रूपोत्पादनाद्विभाव-

---

१. NS, तार स्वर ।
२. NS, मर्षोत्क्रुष्टा ।
३. KSS, निर्भत्सनादिषु ।
४. KSS, NS शङ्काचिन्ता...।
५. KSS, NS. व्याधितपथिश्रान्तस्तपति...।
६ KSS, NS. vary absolutely.

भयशीतज्वरत्रासायस्तात्ययिककार्यविदनादिषु । विलम्बितो नाम कण्ठस्थानगतस्तनुमन्द्र, ■ च शृङ्गारकरुणवितर्कितविचारामर्षासूयिताव्यक्तार्थप्रवादलज्जाचिन्तातर्जनविस्मयदोषानुकीर्तनदीर्घरोगनिपीडनादिषु अत्रानुवंश्या श्लोका भवन्ति—॥११३—११४॥

उत्तरोत्तरसंजल्पे परुषाक्षपणेषु च ।
तीक्ष्णरूक्षाभिनयने आवेगे क्रन्दिते तथा ॥११५॥

परोक्षस्य समाह्वाने तर्जने त्रासने तथा ।
दूरस्थाभाषणे चैव तथा निर्भर्त्सनेषु च ॥११६॥

आवेगेष्वेतेषु नित्यं हि नानारससमाश्रया[1] ।
उच्चा दीप्ता द्रुता चैव काकुः कार्या प्रयोक्तृभिः

व्याधिते च ज्वरार्ते च भयार्ते शीतविप्लुते[2] ।
नियमस्थे वितर्के च गाढशल्यक्षतेषु च ॥११८॥

गुह्यार्थवचने चैव चिन्तायां तपसि स्थिते ।
मन्द्रा नीचा च कर्तव्या काकुर्नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥११९॥

काकु । उभयस्यापि तत्र प्राधान्येनादरणात्, अन्यत्र तूभयस्यानादरणादप्रधानादेनेव व्यपदेश । स्वभावाभाषणं यत्र कश्चिदावृत्तकण्ठस्वर एव वक्ता भवति, ग्रामेन पतितः प्रत्नपतित ग्रामावसरे तु दीप्तैव काकुर्भवति । कण्ठगत इति कण्ठस्थाने उर्ध्वभागे निष्पन्न, तेन स्थानभेद एवालङ्कारस्ते प्रयोजन. । अत एव स्वरित इत्यनेन पुनर्नयविधानम् ।

लल सविलास, सड विलास लातीनि विवक्षते कर्मण्युपपदे लटयोरैक्यमिति । मन्मनमव्यक्त यद्गमेव मनो मन्ता यत्रेति, अनेनाश्रूयमाणानुनासिकोपलक्षितमित्यपरे । "लल्लमन्मनो नायिकानां बालविनोदनसान्त्वनादौ, मुग्धेष्वेव प्रायपराभियोगानङ्गीकरणादौ च" इत्युपाध्याया । मन्द्रापि काकुरचात्र भवतीति सग्रहश्लोके वक्ष्यते ।

आयस्तमावेग । आत्ययिक शीघ्रसपाद्य यत्कार्यम् । कण्ठस्थाने तु नीचभागे निष्पन्नो विलम्बित. । मन्द्रत्वमविच्छिन्नमेव । अव्यक्तार्थः प्रवाद.—अन्तरङ्गत इति लोके प्रसिद्धो यत्र । परे बुध्यता वा न बुध्यता वेति वक्तुरभिप्रायो भवति यत्न स्वगत न परगतमत्रेति ॥११४॥

---

१. KSS समाश्रयात् ।
२. KSS. चित्तविप्लुते ।

सल्ले च मन्मने चैव भयार्ते शीतविप्लुते ।
मन्द्रा द्रुता च कर्तव्या काकुर्नाट्यप्रयोक्तृभि ॥१२०॥

दृष्टनष्टानुसरणे इष्टानिष्टश्रुते तथा ।
दृष्टार्थस्थापने चैव [1]चिन्ताध्याने तथैव च ॥१२१॥

उन्मादेऽसूयिते चैव उपालम्भे तथैव हि ।
[2]अव्यक्तार्थप्रवादे च कथायोगे तथैव च ॥१२२॥

उत्तरोत्तरसञ्जल्पे कार्येऽतिशयसंयुते ।
विकृते व्याधिते क्रोधे दुःखे शोके तथैव च ॥१२३॥

विस्मयामर्षयोश्चैव प्रहर्षे परिदेविते ।
विलम्बिता च दीप्ता च काकुर्मन्द्रा च वै भवेत् ॥१२४॥

लघ्वक्षरप्रायकृते दुर्बलाक्षरकृते तथा ।
उच्चा दीप्ता च कर्तव्या काकुरत्र प्रयोक्तृभि ॥१२५॥

यानि सौम्यार्थयुक्तानि सुखभावकृतानि च ।
मन्द्रा विलम्बिता चैव तत्र काकुर्विधीयते ॥१२६॥

यानि स्युस्तीक्ष्णरूक्षाणि दीप्ता चोच्चा च तेष्वपि ।
एवं नानाश्रयोपेतं पाठ्यं योज्यं प्रयोक्तृभि ॥१२७॥

[3]हास्यशृङ्गारकरुणेष्विष्टा काकुर्विलम्बिता ।
वीररौद्राद्भुतेषूच्चा दीप्ता चापि प्रशस्यते ॥१२८॥

भयानके सबीभत्से द्रुता नीचा च कीर्तिता ।
एवं भावरसोपेता काकुः कार्या प्रयोक्तृभि ॥१२९॥

अलङ्कारेषूच्चा दीप्ता द्रुता चेति यथायोग स्थानत्रयमत्र स्वीकृतमित्यर्थ ॥१२५॥

अथ सर्वसङ्ग्रहार्थमाह यानि सौम्यार्थयुक्तानीति । सोम इव ह्लादक सौम्य', हासादित्वाद्य । सुखस्य हेतवः कार्यश्चेति सुखभावकृतशब्देन सुखस्य भावं हेतुभिः कृतो जन्य. । स येषु तानीति समासभेदात्सङ्गृहीतम् ॥१२६॥

नानाश्रयोपेतमिति नानास्थाननिविष्ट कृत्वेत्यर्थ, स्थानभेदः काकूनां पर्याप्तताकारीत्युक्तम् ॥१२८॥१२९॥ अत काकोरेव प्राधान्यात्तामेवोपसंहरति । षडङ्गानीत्यादिना ।

---

1. KSS, चिन्तयाने । NS. चिन्ताग्रस्ते ।
2. KSS., NS. अव्यक्तार्थे प्रवादे (ने) च ।
3. इतः पूर्वं ग्रन्थान्तरेषु सार्धं पद्यमधिकं वर्तते ।

[1]अथाङ्गानि षट्—विच्छेदोऽर्पणं विसर्गोऽनुबन्धो दीपनं प्रशमनमिति। तत्र विच्छेदो नाम विरामकृतः। अर्पणं नाम लीलायमानमधुरवल्गुना स्वरेण पूरयतेव रङ्गं यत्पठ्यते तदर्पणम्। विसर्गो नाम वाक्यन्यासः। अनुबन्धो नाम पदान्तरेष्वपि विच्छेदः, अनुच्छ्वसनं वा। दीपनं नाम त्रिस्थानशोभि वर्धमानस्वरं चेति। प्रशमनं नाम तारगतानां स्वराणां प्रशान्ततामवैस्वर्येणावतारणमिति। एषां च रसगतः प्रयोग—तत्र हास्यशृङ्गारयोराकाशाख्यामर्पणविच्छेददीपनप्रशमनयुक्तं पाठ्यं कार्यम्। दीपनप्रशमनयुक्तं करुणे। विच्छेदप्रशमनदीपनानुबन्धबहुलं वीररौद्राद्भुतेषु, विसर्गविच्छेदयुक्तं बीभत्सभयानकयोरिति। सर्वेषामप्येषां मन्द्रमध्य

प्रस्तावान्तरं दर्शयति तत्र वर्णोच्चारणे वर्णध्वनिशून्यो यः कालस्तदाश्रयोऽङ्गव्यवहार इति वृद्धाः, स हि षोढा कालः "ततश्च भूयान् पुनरादिमध्यौ" भूयान् पुनरित्यत्र हि विच्छेदः। आदौ मध्ये स्वल्पो मध्यान्ते चार्पणं वाक्ये पूर्वं भूयान्मध्ये द्रुतश्च विपरीतको यः स विसर्गः। यद्वा द्रुतोऽत्र मध्यो मनाग् द्रुतोऽन्तेऽनुबन्धः स्यात्। त्रिस्थाने द्रुतमध्यविलम्बितयुग् दीपनं तदारोहि विपरीतं प्रशमनं स्यात्, लयत्रय वैरूप्यनिर्वाहादिति सङ्ग्रहकारः।

एतन्मतेनैव लक्षणानि व्याचक्षते। एतच्चासत्। द्रुतमध्यादिलयैरेवास्यार्थस्य न तत्स्यान्न च लयव्यवहारगाम्ये कालस्येति नियमकारणमस्ति। किं च लयवैषम्यस्य वाक्यचैतन्यापेक्षया च भागत्रयकल्पनयैव भेदा उक्ताः, भुजङ्गविजृम्भितादिवाक्येऽनन्तभागसम्भावनात्। भागत्रये च द्रुतमध्यविलम्बितानां द्विभेदत्रिभेदत्वानन्त्ये षट्सङ्ख्यानियमविप्लवः। "क्वाकार्यं" इति हि श्लोकप्रथमखण्डेषु मध्यमलयो भूयोऽपि दृश्यते। मन्त्यादिषु पाश्चात्यखण्डेषु तत्स्मरणजनितसुखविश्रान्तिदायिषु विलम्बित इति द्विप्रभेदः प्रयोगः। भागत्रयकलनायामपि साम्येन वैषम्येण चानन्तप्रकारता भवतीति कथं स्यात्। कस्मादेतत्सर्वं लयाभिधानेनैव सङ्गृहीतम्। तस्मात्सूत्रस्थानीयपदरत्नानां पाठकाले स्वादावुक्तनद्धमर्पटवमङ्गषट्कमुच्यते। तथा च मध्ये त्रुटितत्वमत्रुटितत्वं वा तावन्तौ विच्छेदानुबन्धौ वा, पीवरत्वमपीवरत्वं वा, इमावर्पणविसर्गौ वा, आरोहणमवरोहणं वा, एते दीपनप्रशमने। एवं भावाभावतः, उपचयापचयतः, आरोहावरोहतश्च षड्भेदो नादः। वाक्यस्य न्यासं त्यजनमनादरेण तन्नादस्येति यावत्। वैस्वर्यं स्वरत्वेन विहितेषु अन्तरालश्रुतिविशेषेषु ध्वनिविसंवादनाद्भवतीति सर्वत्राभ्यूह्यम्। हास्यादयः शब्दास्तद्व्यभिचारिणोऽपि स्वीकुर्वते। ततश्च तद्व्यभिचारिणोऽन्यरसान्, रसान्तरेऽपि तदा व्यभिचार्याश्रये वा काकुरिति

---

१. गद्यात्मकपाठस्तु ग्रन्थान्तरे भिद्यते।

तारकृतः प्रयोगस्त्रिस्थानगत । तत्र दूरस्थाभाषणे तार शिरसा, नातिदूरे मध्य कण्ठेन, पार्श्वतो मन्द्रमुरसा प्रयोजयेत्पाठ्यमिति । मन्द्रात्तार न गच्छेत्, ताराद्वा मन्द्रमिति ॥१३०॥

एषा च द्रुतमध्यविलम्बितास्त्रयो लया रसेषूपपाद्या । तत्र हास्यशृङ्गारयोर्मध्यलय, करुणे विलम्बितो, वीररौद्राद्भुतबीभत्सभयानकेषु द्रुत इति ।

अथ विराम प्रयसमाप्तौ कार्यवशान्न छन्दोवशात् । कस्मात्, [1]दृश्यन्ते ह्येकद्वित्रिचतुरक्षरा विरामा । यथा—

मन्तव्यम् । सर्वपामित्यादिनाङ्गाना मूलभूत स्थानभेद स्मारयति । तत्र दूरस्थ इत्यादिना विनियोगवाक्याना तस्ये एरवाक्यता सूचयति । तथा ही शृङ्गारे मद्दुदात्तस्वरितमुक्तमर्पणविच्छेदाद्यङ्गजात विलम्बित चालङ्कार तद् दूरस्थाभाषणे कर्तव्य शिरस्थाने षड्पञ्चमयोरन्यतरस्यायिस्वराश्रयेणात्तस्वरविभागचतुश्चतुष्क सम्मिश्र कर्तव्यमित्येव तात्पर्येणेद व्याख्येयम् । अन्यथा भाषण दूरस्थे शिरसेत्यादिना पौनरुक्त्य स्यात् ।

अथ दीपनप्रशमनयोर्वक्तव्यदोषमाह मन्द्रात्तार न गच्छेदित्यादि । मन्द्रतरात्तार तारतमान्मन्द्र चेत्यर्थ ।

उद्देशग्रन्थ एव केचित्लया विरामाश्चेत्यभिधीयन्ते ।

अन्ये त्वाहु—कालस्य सर्वस्यापरिभाव्यत्वान्नोद्देशेन प्रयोजन मतिमन्तस्तु मन्यन्ते । विच्छेदेनैव च एप लय एतत्स्वीकृत । विच्छेदो विराम, न च कियन्त काल यावदिति लयोऽपि तेनैव स्वीकृत । तेन विच्छेदस्य परीक्षैव कथितेति । तत्रेति विच्छेदे अर्थसमाप्तिनिमित्त विरामो वास्य कार्य । अर्थोऽवान्तरवाक्यार्थ । न च्छन्दोवशादित्यनेन कविना प्रयोगपरतन्त्रेण भाव्यम् । तदा तेन स तदवसरोचितविरामवति वृत्ते ग्रहणप्रयत्न कार्य । प्रयोगेन कविपरतन्त्रेण न भाव्यमित्यत्रापि तेनार्थवशाद्विराम कार्य इत्याख्यातम् । सस्त्रत्र नियमोपलक्षण एकद्वित्रीति । किमित्येतावत्पर्यन्तरवाक्यार्थे विच्छेद । किं यच्छेति ।

---

१. KSS. दृश्यते ।

किं ! गच्छ, मा विश सुदुर्जन ! वारितोऽसि
कार्यं त्वया न मम सर्वजनोपभुक्तं ।
[1]सूचासु चाङ्कुरगते च तथोपचारे-
ष्वल्पाक्षराणि हि पदानि भवन्ति काव्ये[2] ॥१३२॥

एवं [3]विरामे प्रयत्नोऽनुष्ठेयः । कस्मात्, [4]विरामो ह्यर्थानुदर्शकः, स्तः अत्र श्लोकौ—

[5]विरामेषु प्रयत्नो हि नित्यं कार्यः प्रयोक्तृभिः ।
[6]तस्मादभिनयो ह्यस्मिन्नर्थापेक्षी यतः स्मृत[7] ॥१३३॥

नन्वेवमेकवाक्यत्वाभावो दूषणमित्याशक्य प्रत्युत भूषणमेतदित्युपपादयन्नाह— "सूचासु चाङ्कुरगते च तथोपचारेष्वल्पाक्षराणि हि पदानि भवन्ति काव्ये" इति । बहुप्रकारे सूचाभिनये अङ्कुरप्रकारैश्च युक्तमित्य कार्यं भवति यदि स्वल्पाक्षराणि पदान्यसमस्तानि भवन्ति । बह्वक्षरपदे, दरिद्रास्च ऱियन्तम्ने इत्यादौ न मध्ये सूचाङ्कुरयोरुत्पत्तिः ॥१३२॥

"तस्यास्तन्मुद्रमस्ति सौम्यमुमग किं पार्वणेनेन्दुना" इत्यादौ तु तस्या इत्युक्तया मध्ये सूचया तदित्यसाधारणविशेषस्मरणं स्वात्मनि तच्चावलोकने तथार्पणे च प्रच्छन्नस्थिताया नायिकाया निवृत्त्यङ्कुरे वैचित्र्यं पुनः परिचुम्बनाभिलाषमनूच्यौगपूर्वकं मुखमिति पाठ्यन्तरतो नायिकाया रणरणकादरदर्शने निवृत्त्यङ्कुर इत्यादिवैचित्र्ये उत्प्रेक्षणीयम् । अङ्कुरस्त्वनिर्वचन एवेति निवृत्त्यङ्कुर एवात्र मन्तव्य । यत्राङ्कुरो भविष्यति तद्विषयमेतदिति स्वसन्, पुष्पापचयनाटने यदोचितपरिक्रमणादौ पूर्वभाविना स्वल्पाक्षरेण पदयोगेन वैचित्र्याभावात् ।

अथास्य विच्छेदस्याङ्गस्य प्राधान्यं दर्शयति—एवं विराम इत्यादि । अस्मिन्निति विरामे सत्यभिनयस्थितो यथाविषयं प्रयोक्तुं शक्यः । [illegible] च विरामाद् गम्यते । विरामे सत्यर्थं दर्शयति अभिनयेऽन्यथा असमञ्जसत्वं स्यादिति तात्पर्यम् ॥१३३॥ यदि चाभिनयो विरामे स्थित इत्यभिनयकार्यं विराम एवोद्-

---

१. NS. शोक गुर्च नुर रते च तथोपचारे ।
२. NS. कार्यं ।
३. KSS. विराम. प्रयत्नतोऽनुष्ठेयः ।
४. NS., विराम इहार्थानुदर्शको भवति । अपि च KSS. विरामार्थानुदर्शकः भवति । अपि च श्लोकः ।
५. KSS. रागे तु प्रयत्नस्तु ।
६. KSS. तस्मादभिनये ह्यस्मात् ।
७. KSS., NS. स्थितः ।

यत्र व्यग्रावुभौ हस्तौ तत्र दृष्टिसमन्वितः ।
वाचिकाभिनयः कार्यो विरामैरर्थदर्शकैः[1] ॥१३४॥

प्रायो वीरे च रौद्रे च करौ प्रहरणाकुलौ ।
बीभत्से कुत्सितत्वाच्च भवतः कुञ्चितौ करौ ॥१३५॥

हास्ये चोद्देशमात्रेण करुणे च प्रलम्बितौ ।
अद्भुते [2]विस्मयात्स्तब्धौ भयाच्चैव भयानके ॥१३६॥

एवमादिषु [3]चान्येषु [4]प्रविचारेऽत्र हस्तयोः ।
अलङ्कारविरामाभ्यां [5]साध्यते ह्यर्थनिश्चयः ॥

ये विरामाः स्मृता [6]वृत्ते तेष्वलङ्कार इष्यते ।
समाप्तेऽर्थे पदे वापि तथा प्राणवशेन वा ॥

परवर्णसमासे च वृत्ते बह्वर्थसंकटे ।
कार्यो विरामः पादान्ते तथा प्राणवशेन वा ॥१३९॥

इतीति तात्पर्यम् । तदाह व्यग्राविति । पूर्वं दृष्टिप्राधान्यतात्पर्येणेत्यपौनरुक्त्यम् ॥१३४॥ व्यापकत्वमस्या दर्शयति—प्रायो वीरे च रौद्रे चेति । कुञ्चिताविति सङ्कोचवन्तावित्यर्थः ॥१३५॥

भयाच्चेति स्तब्धावेव ॥१३६॥ स च वृत्तविरामेषु यथा "यो यः शस्त्रं बिभर्ति" इत्यत्रोच्चदीप्तकाकु पदान्तेन, वीररौद्रयोरपि स्रग्धरादिवृत्ते अर्धादौ विरामो न कार्यः, अपि तु पादान्ते पठितस्तावत् प्राणखेदाभावात् । प्राणवशेन वेत्यगतिका गतिरिति वृद्धाः । तच्चासत् । शिक्षावशेनाहरणीयो हि तत्राविच्छेदः ॥१३८॥ तस्मादयमर्थः,—पदान्ते विच्छेदः कार्यो, यदि वा प्राणवशेन प्राणा रसभावाद्याः, तदौचित्येन छेदः । पादादावपि तावदनेनानुबन्धोऽपि विच्छेद उपयोगीति दर्शितम् ॥१३९॥ शेषमिति न यत्र चित्तवृत्तेः प्राधान्यं अपि तु विभावादेः,

---

१. KSS. दर्शिभिः ।
२. NS. विस्मयाविष्टौ ।
३. KSS. सर्वेषु ।
४. NS. प्रविचारेषु ।
५. KSS. साध्यन्ते ह्यर्थनिश्चयाः ।
६. KSS. एते ।

शेषमर्थवशेनैव विरामं संप्रयोजयेत् ।

[1]अत्र च भावगतानि [2]रसगतानि च कृष्याक्षराणि बोद्धव्यानि, तद्यथा—

[3]आकारैकारसंयुक्तमैकारौकारसंयुतम् ।
व्यञ्जनं यद्भवेद्दीर्घं कृष्यं तत्तु विधीयते[4] ।।१४०।।
विषादे च [5]वितर्के च प्रश्नेऽप्यामर्ष एव च ।
कलाकालप्रमाणेन पाठ्यं कार्यं प्रयोक्तृभिः ।।१४१।।
[6]शेषाणामर्थयोगेन विरामे विरमेदिह ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्कलं च विलम्बितम् ।।१४२।।
[7]विलम्बिते विरामे हि सदा गुर्वक्षरं भवेत् ।
षण्णां कलानां परतो [8]विलम्बो न विधीयते ।।१४३।।

तत्रार्थवशेनैव विरामः ।।१४०।।

कृष्याक्षराणीति कृषतीति कृष्यो विलम्बितो यः तत्र सांधूनि कृष्याणि सन्ध्यक्षराणि, यथा आ, ई, ऊ इति दीर्घाः । कलालक्षणो यः कालः तत्प्रमाणेन विलम्बितेन पाठ्यं कार्यमिति विच्छेदस्यैव प्रमाणं दर्शितम् ।।१४१।। शेषाणामिति लघ्वानाम् । अर्थयोगेनेति यथा स्फुटा प्रतीतिर्भवति तथा विच्छेदः कार्यो न त्वतिविलम्बितं पठेदित्यर्थः ।।१४२।।

ननु नियतकलाप्रमाणमित्याह विलम्बितमिति । गुर्वक्षरमिति कृष्यं । या शब्दादधिकमनुजानाति धारणोपेतमिति कारणं दीर्घकालं स्मरणमिति चिन्तना-

१. KSS. अत्रानुगतानि चत्वार्यक्षराणि रसभावानुगतानि कृष्टान्यक्षराणि बोद्धव्यानि ।
२ NS. रसजातानि कृष्याण्यक्षराणि ।
३. KSS., अकारे करसंयुक्तमेकारे कारसंयुतम् । NS. एकारैकारसंयुक्तमोकारौकारसंयुतम् ।
४. KSS, NS. भवेदिह ।
५. KSS. वितर्के च ।
६. KSS. शेषाणामर्थयोगेन विरामो ।
७. NS. विरामे च विलम्बे च ।
८. NS सम्बन्ध ।

अथवा कारणोपेतं प्रयोगं कार्यमेव च।
समीक्ष्य वृत्ते कर्तव्यो विरामो रसभावतः ॥१४४॥

ये विरामाः स्मृताः [1]पाठ्ये वृत्तपादसमुद्भवाः।
उत्क्रम्यापि च तज्ज्ञैः कार्यास्तेऽर्थवशानुगाः[2] ॥१४५॥

[नापशब्दं पठेत्तज्ज्ञो भिन्नवृत्तं तथैव हि।
विषमेष्वविरामेषु दैन्ये काकुं न दीपयेत् ॥१४६॥

वर्जितं काव्यदोषैस्तु लक्षणाढ्यं गुणान्वितम्।
स्वरालङ्कारसंयुक्तं पठेत्पाठ्यं[3] यथाविधि ॥१४७॥

दिभिः, व्याप्यरस्मारादिभिर्वा कारणैरुपेतं, स्पष्टास्पष्टादिभिरित्यन्ये ॥१४४॥ वृत्तविरामादर्थविरामः प्रधानमिति दर्शयितुमाह ये विरामा इति। तज्ज्ञैस्तद्विरामात्मकं वृत्तगतं वस्तु। उत्क्रम्यापीति विशेषोपक्रमेऽपीति सामान्योपसंहारः। तादृशा विरामेण पठेत्, येनावगतो विवक्षितः शब्दो भवति 'वरद ध्यायति' इत्यत्र वरद शब्दे यदा विच्छेदः क्रियते तदा मध्ये इतिशब्दान्तरप्रतिभया ध्यायति शब्दोऽवगतो भवतीति ॥१४५॥ भिन्नवृत्तं च कृत्वा न पठेत् तथा विच्छेदं न कुर्याद्येनान्यवृत्तभ्रान्तिर्भवति। तथा हि—'भव शङ्कर भाजनं ये जगतीह भवन्ति केचन' इत्यत्र ये इति शब्दस्य पूर्वपादेन सह पाठे उपवेद उपजातिवृत्तभेदो यद्यपि भवति तथापि द्वितीयपादे वृत्तभङ्गः। तेन भिन्नवृत्तं न पठेदिति विच्छेदस्यैव प्राधान्यज्ञापनार्थमेनदुक्तमिति शब्दपुनर्भिन्नवृत्तदोषाभिधाने न पौनरुक्त्यम्। इह वस्तुनस्तदभावेऽपि विच्छेदवशेन तत्प्रतिभोदयात्।

एतदेव तात्पर्येणाह—विषमेष्वविरामेष्विति। एवं विच्छेदस्य भूयो विषयव्यापकत्वमभिधाय तन्नूनां दीप्तां दर्शयितुमाह दैन्ये काकुं न दीपयेदिति शोकादिमग्नचित्तवृत्तिं विमुच्यान्यत्र दीपनं सर्वत्र शोभावहमिति भावः ॥१४६॥

एवं स्वराः क्रमो मर्यादा स्थानत्रयमाश्रय उदात्तादयः स्वरूपं अलङ्काराः स्वरूपपरिपूरकाः इति कर्तव्यतारूपाण्यङ्गानि। स्वरभेदाच्च काकोर्विशेषः स्वरभेदो हि तस्यामेव काकौ विवक्षितायां रसभावादिधर्मान्तरोदयो, न हि स्वराणां स्थानभेदोऽलङ्कारोऽङ्गादिकृतः। वर्जितं काव्यदोषैरित्यादिना प्राक्तनाध्यायार्थेन सह सङ्गतिमस्याध्यायस्य दर्शयति ॥१४७॥

एवं संस्कृते काकुविधानं प्राकृताध्यायप्रमेयभूते प्राकृतेऽप्यतिदिशति अलङ्कारा विरामाश्चेत्यादिना। अध्यायार्थमुपसंहरन् भाविनोऽध्यायस्यार्थमासूत्रयति, द्वयम्

---

१. KSS., NS. काव्ये।

२. KSS., तेऽर्थवशात्तदा। NS. अर्थवशाश्रयाः।

३. KSS., NS. काव्यं।

अलङ्कारा विरामाश्च ये पाठ्ये संस्कृते स्मृता.[1] ।
[2]त एव सर्वे कर्तव्या स्त्रीणां पाठ्ये त्वसंस्कृते ॥१४८॥

एवमेतत्स्वरकृतं[3] कलाताललयान्वितम् ।
दशरूपविधाने तु पाठ्यं योज्यं प्रयोक्तृभि. ॥१४९॥

[4]उक्तं काकुविधानं तु यथावदनुपूर्वशः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दशरूपविकल्पनम् ॥१५०॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे वागभिनये काकुस्वरव्यञ्जनो नाम सप्तदशोऽध्यायः

रूपेति दशरूपविधाने यत्पाठ्यं तदनेन त्रिप्रकारेण योज्यमित्युपसंहार. । तु शब्दो व्युत्क्रमं सूचयति । प्रसङ्गादक्रमप्राप्तमपि काकुविधानमुक्तम् । अनुपूर्वश इत्यादि । यत्तु क्रमापन्नं तद्दशरूपं विकल्प्यमानं वक्ष्यामीति शिवम् ॥१४८—१५०॥

इति काकुविकल्पलक्षणेऽस्मिन्नध्याये मुनिदिक्समर्पितेऽर्थम् ।
प्रकटीकुरुते स्म चन्द्रमौलेरभिनवगुप्तसमाख्य एकदेशम् ।

इति श्रीमन्महामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेद-
विवृतावभिनवभारत्यां काकुविधानं नाम
सप्तदशोऽध्यायः ॥

---

१. KSS., NS. पाठ्यसंस्कृतसंश्रयाः ।
२. KSS. ते सर्वे संप्रयोक्तव्या स्त्रीणां पाठ्ये तु संस्कृते ।
३. KSS. स्वरयुतं ।
४. NS. यथा ।

अष्टादशोऽध्यायः

[1]वर्तयिष्याम्यहं विप्रा । दशरूपविकल्पनम् ।
नामतः कर्मतश्चैव तथा चैव प्रयोगतः ॥१॥

अभिनवभारती

रूपं यदेतद्बहुधा चकास्ति तथैव भावी भविता न जातु
तच्चक्षुरेकात्मकमीश्वरस्य वन्दे वपुस्तं दशमारधाम्नः ।

दशरूपोपकारिकावृत्त्यादियोजनमिति तत्स्वरूपं वक्तव्यमिति सङ्गतिरुक्तैव तद्वर्तयिष्यामीति किमनेनोच्यते, तदस्य प्रयोजनं प्रदर्श्यते । कश्चिदेवमाशङ्कते, "रसा भावा" (अ—६—१०) इत्यादि सूत्रसारसङ्ग्रहे दशरूपशब्दस्य नामापि न श्रुतं, तत्कथमुक्तं दशरूपविधाने पाठ्यमिति स प्रत्याह वर्तयिष्यामीति । रूप्यते प्रत्यक्षी-क्रियते योऽर्थः तद्वाचकत्वात्काव्यानि रूपाणि दशानां रूपाणां विभागः कल्प्यते अस्मादिति दशरूपविकल्पनं सूत्रं तेनाथ षष्ठी समासः दशरूपमिति । तेन बहुव्रीहौ दशाधम काव्यमिति भेदान्तरापाकरणं स्यादित्याशङ्क्य द्विगुः, पात्रादिप्रशंसपरत्वं यो व्याख्यातस्तत्प्रयासमात्रमेव । तदयमर्थः—यत सूत्रात्साङ्गिको वाचिकशब्दे प्रकृति-प्रत्ययार्थविभागः कल्प्यते तत्र नामभाग एवायं विनत्य वर्ण्यते, तेन तदेव सूत्रं वर्णितम् । विवरणेन प्रपञ्चितं भवतीति तन्निर्दिष्टं निरूप्यते किञ्चिदिति । नामतः दशुद्देशेन, कर्मत इति लक्षणेन, क्रियते, तेन विजातीयाद्व्यावृत्तिः, कर्मलक्षणं, प्रकृष्टं उचितो योगः परस्परसम्बन्धो यथा प्रकरणनाटकलक्षणयोगात् नाटिकेतिवृत्तिविभा-गस्तु लक्षण एवानुप्रविष्ट इति । नासौ प्रयोगः । तथा चेति तेनैव प्रयोगप्रकारेणा-न्योऽपि परस्परसम्बन्धवैचित्र्यकृतो भेद उत्प्रेक्ष्य इत्यर्थः । प्रयोगाय प्रयोगत इति व्याख्याने प्रयोगत इति विफलमेव । उक्तव्याख्याने तु कोहलादिलक्षिततोटकसट्टकरा-सकादिसङ्ग्रहः फलं, नाटिकाया उदाहरणत्वादिति ॥१॥ तत्रोद्देशं तावदाह नाटक-मित्यादि । सप्रकरणमिति सहशब्देनाङ्कप्रवेशकसन्ध्यादिसाम्यं नाटकेन प्रकरण-स्याह । नाम्नामर्थो लक्षण एव व्याख्यास्यते । सत्यपि च पुराणादावुपदेश-दायिनि कर्मफलसम्बन्धप्रदर्शके तत्रोच्चावचमनियतक्रियाप्रायमिह तु किञ्चि-त्प्रयोज्यं किञ्चित् सूच्यं किञ्चिदूह्यं किञ्चिदुपेक्ष्यमित्येव वैचित्र्ययोगः । "सन्ध्यादि-

---

1. KSS., NS. कथयिष्यामि ।

नाटकं सप्रकरणमङ्को व्यायोग एव च ।
भाणः समवकारश्च वीथी प्रहसनं डिमः ॥२॥
ईहामृगश्च [1]विज्ञेया दशेमे नाट्यलक्षणे ।
एतेषां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥३॥

ध्यवस्ये"ति "दशरूपं सप्रयोजन" मिति—एतत्तु फल्गुप्रायं, फलं तत्पूर्वमेवोक्तम् । प्रत्यक्षभावनोदितरसावेशजनितनिर्वृतिसारत्वादस्येतिहासादेर्विशेष इत्यूह्यम् । सू-क्ष्मादिविभागस्त्वितिहासादावप्यस्त्येवेति न च पाठफलं दशरूपकमपि तु प्रयोगपर्यन्तमेतदित्युक्तप्रायम् । तत्र महासामान्यरूपं काव्यलक्षणेऽध्याये कृतमित्यवान्तर-सामान्यलक्षणमुद्देशानन्तरं वक्तव्यमिति दर्शयति । प्राक् च सामान्यलक्षणं ततो विशेषलक्षणानि उद्देशक्रमेणेति चानुपूर्व्यार्थः ॥२—३॥

तत्र सामान्यलक्षणमाह सर्वेषामेव काव्यानां मातृका इति ।

तत्र केचिदाहु—वृत्तिप्रभवस्य दशरूपकस्य सामान्यलक्षणं, वृत्तीनां तदङ्गानां चाभिनयो न, काव्येष्वसम्भवात् । एतच्चासत् । आस्तां काव्यार्थे । सर्वो हि संसारो वृत्तिचतुष्केण व्याप्त इत्युक्तं प्रथम एवाध्यायेऽस्माभिः । यदि चाभिनेयविषय एव वृत्तिव्यवहारस्तदा वृत्त्यध्याये यद्वृत्तीनां समुत्थाननिरूपणं "या या वृत्तिषु संश्रिता" (२०-१५) मित्यादि तत्सर्वमसङ्गतं, भगवतो हि नाभिनेतृता, किन्तु स्वचेष्टावेशा-मात्रम् । सर्वशब्दे च प्रकृतनाटकादिविषये वर्ण्यमाने प्रथमवृत्तीकार्यं पुनरुक्तार्थमेव । यत्तु "स्वनामधेयैर्भरतै" (२०-१५) इति "बहुगीतनृत्तवाद्यै" रिति (२०-४७) "वागङ्गाभिनयवती"ति (२०-३९) च भरतव्यवहारो गीताभिनयाभिप्रायश्च नाना-भिनये इति तदप्यकिञ्चित्करम् । तावद्धि वृत्तीनां लक्षणं "या वाक्प्रधाना"- (अ-२०) इत्येतावदेव भारत्या लक्षणम् । अन्यत्र प्रयोगप्रदर्शनमिति तत्रैव व्याख्यास्यामः । वृत्त्यङ्गान्यपि सर्वकाव्येषु सन्त्येव ।

तर्ह्येव वृत्तिजन्यं मर्यं दशरूपकलक्षणम्, उच्यते, प्रयोगत इत्येतदर्थकमेव । तदयमर्थः—यद्यपि सर्वेषामभिनेयानभिनेयानां च काव्यानां वृत्तय इष्टा मातर इव, ताभ्योऽपि वाच्यरूपत्वेन कविहृदये व्यवस्थिताभ्यः काव्यमुत्पद्यते । तथापि प्रयोगे प्रयुज्यमानत्वात्प्रयोगयोग्यत्वगर्भिसन्धाय वृत्तिभ्यो विनिस्सृतमभिनेयकाव्यं प्रत्यक्षभावनायोग्यवृत्तिचतुष्टयाभिधायकत्वं दशरूपसामान्यलक्षणमित्यर्थः । दशानां नाटकादीनां रूपमिति षष्ठीसमासः ।

अन्ये त्वाहुः । एकैकस्य रूपकस्य दश दश रूपाणि संभवन्ति । तथा च वीथ्यङ्गानां सर्वत्र संभवः । परगतवचनानुरूपमादर्शरूपमाणयोगश्च किं प्रवीपी-

1. KSS, NS. विज्ञेयो दशमो......। 'दशमे' डा० हाल मुद्रितः पाठः ।

सर्वेषामेव [1]काव्यानां मातृका वृत्तयः स्मृताः ।
आभ्यो [2]विनिसृतं ह्येतद्दशरूपं प्रयोगतः ॥४॥

[3]जातिभिः श्रुतिभिश्चैव स्वरा ग्रामत्वमागताः ।
यथा तथा वृत्तिभेदैः काव्यबन्धा भवन्ति हि ॥५॥

त्याकारसभावितेः । एवमन्यदपि । तेन दश रूपाणि यस्य तादृशरूपं काव्यमित्यर्थः । अत एव न सकलः प्रबन्धो नाटकम्, अपितु प्रबन्धस्य किञ्चिद्रूपं, तल्लक्षणाद्यबाहुल्यात्तु तद्व्यपदेशयोगः । अत एव न दशसङ्ख्याविभागार्थो येन सट्टकादीनां त्यागः स्यात् । तत्रापि हि दशरूपलक्षणयोगोऽस्त्येव । एतच्च स्वावसरेषु वितनिष्यामः ॥४॥

ननु प्रयोगयोग्यचेष्टाप्रतिपादकत्वं चेत् सामान्यलक्षणं, तर्हि चेष्टातिरिक्तस्य कस्यचिदसंभाव्यत्वान्नास्त्येव विशेषलक्षणभेदामित्याशङ्काशमनं विशेषलक्षणावकाशं दर्शयितुमाह जातिभिः श्रुतिभिश्चेत्यादि । दृष्टान्तेन प्रकृतं घटयन् व्युत्पादनीयमपि व्युत्पादयतीति समानतन्त्रसिद्धमेव दृष्टान्तमदीदृशत् । स्वरेषु ग्रहादिदशकविभागनियता जातिः । रक्तोऽरक्तो वा ध्वनिः । ध्वनिः स्थानं तदन्तरालं च श्रुतिः, कर्माधिकरणकरणव्युत्पत्त्याश्रयात् । स्त्रियां ख्यलनाविति हि नारदः लक्ष्ये । तत्र षाड्जीप्रभृतयो जातयः सप्त, पञ्चमस्य चतस्रः श्रुतयो, धैवतस्य तिस्रः, इति षड्जग्रामः । गान्धार्याद्या एकादश जातयः, पञ्चमस्त्रिश्रुतिः धैवतस्तु चतुःश्रुतिरिति मध्यमग्रामः ।

वस्तुतस्तु षड्जादिस्वरसमुदायो ग्रामः । तत्र स्वरा इति श्रुतिपक्षे बहुवचनं लक्ष्यविदः समर्थयन्ति—मध्यमग्रामे पञ्चमपरित्यक्ता श्रुतिः धैवत एवोपभुङ्क्त इत्यत्र प्रमाणाभावात् सर्वे एव द्वित्रिश्रुतिका (धृत्युत्कृष्टत) या समधिकश्रुतयः क्रियन्ते, काकल्यन्तराभ्यां च चतुस्त्रिश्रुतयो न्यूनश्रुतय इति सर्वस्वराणां श्रुतिकृतं वैचित्र्यमस्तीति । एतच्च स्वावसरे वक्ष्याम इत्यास्ताम् । इह त्वनेन दृष्टान्तेन तदुक्तं भवति—स्वरसमुदायरूपत्वाविशेषेऽपि स्वराणां पर्यायेन प्राचुर्यप्राधान्याल्पत्वभूयस्त्वपूर्णत्वापूर्णत्वारोहत्वावरोहत्वान्यत्वमध्यत्वादिप्रविभागभेदैः, यथान्यः षड्जग्रामोऽन्यो मध्यमग्रामः, तथैव वृत्तीनां स्वरस्थानीयानां प्राचुर्यप्राधान्यादिना दशकेन रूपकं रूपकान्तराद्भिद्यते । यथा चतुःश्रुतिः पञ्चमस्त्रिश्रुतिश्च भवन् सामान्यत्वं करोति तथा सैव वृत्तिः श्रुतिस्थानीयैरङ्गैः क्वचित्सम्पूर्णा क्वचिन्न्यूनेत्येवमपि रूपकविभाग इत्येतज्जातिभिः श्रुतिभिरिति द्वयेन दर्शितम् ॥५॥

---

१. 'काव्यानां' मुद्रितः पाठः ।
२. KSS. विनिसृता ।
३. NS एतेषां जातिभिः ।

ग्रामौ पूर्णस्वरौ द्वौ तु यथा वै षड्जमध्यमौ।
सर्ववृत्तिविनिष्पन्नौ काव्यबन्धौ तथा त्विमौ ॥६॥

ज्ञेयं प्रकरणं चैव तथा नाटकमेव च।
[1]सर्ववृत्तिविनिष्पन्नं [2]नानाबन्धसमाश्रयम् ॥७॥

[3]वीथी समवकारश्च [4]तथेहामृग एव च।
उत्सृष्टिकाङ्को व्यायोगो [5]भाणं प्रहसनं डिम ॥८॥

अथ वृत्तिविभागं संक्षेपतोऽभिधत्ते **ग्रामौ पूर्णस्वराविति**। जात्याश्रय-योर्जातिद्वारेण षाडवौडुविकाश्रयोगे न्यूनस्वरताप्यस्तीति षड्जग्रामरागो मध्यमग्राम-रागश्चेह ग्रामशब्देन व्यपदिष्ट इति केचित्। तदसत्। इह हि ग्रामशब्देन जातिसमु-दायोऽभिधीयते। तत्र यद्यप्येकके न्यूनस्वरतापि भवति, तथापि समुदायस्य पूर्णतायाः का हानिः। तस्मादयमर्थः—यथा विविधमन्निवेशतालम्बनसुन्दरममसपूर्णस्वर-समुदायरूपात् ग्रामद्वयाद्विभागकल्पनया जात्यन्तराणां पूर्णापूर्णादिस्वरभेदभाजां प्रसवः, एवं नाटकप्रकरणाभ्यां पूर्णवृत्तिवृत्त्यङ्गाभ्यां वृत्तिन्यूनानां च रूपकभेदानां परिकल्पनम् ॥७॥ तत्र वृत्तिन्यूनानि रूपकाण्याह वीथीत्यादि। शेषाणि रूपाणीति वचनम्ये प्रतिपदं नामग्रहणं ज्ञापयति। एतदनुक्तान्यपि रूपकाणि सम्भवन्ति, अत एव रूपकविशेषगणनमाभ्यो विनिस्सृतमिति लक्षणस्योदाहरणमात्रम्। तेन वृत्तीनां विनियोगविकल्पसमुच्चयैः वृत्त्यङ्गानां च बहवो रूपकभेदा भवन्ति। तेषां परं कोहलादिभिर्नाममात्रं प्रणीतम्। लक्षणेन त्विह संगृहीता एव ते। तत्र नाटकप्रकरणे एव सर्ववृत्तिपूर्णे इति नियमः, न तु विपर्ययः। मुद्राराक्षसस्य कैशिकीहीनस्य कृत्यारावणस्य च नाटकस्य दर्शनात्, वेणीसंहारे च सात्वत्यार-भटीमात्रं दृश्यत इति केचित्।

अन्ये तु तत्राप्यवश्यं वृत्त्यन्तरानुप्रवेशोऽस्ति। यदि परिमितवृत्तिव्यापक-त्वात् लक्ष्यते, अपूर्णवृत्तित्वेऽपि विरूपकत्वेव स्यात्। सकलाङ्गक्रियापरिपूर्ण-त्वादेव नाटकात्प्रकरणं च प्रधानम्। तथा हि कश्चिद्विनेयः प्रसिद्धिमनुरुध्यमानो रूढ इति समप्रसिद्धेतिवृत्ते नाटके विनेयः। कश्चित्तु किमेतदपूर्वमिति प्रसिद्धे वस्तुनि रूपकान्तरमेव तु तदाभासं तत्सर्वविनेयोऽभिनववस्तुवृत्तकौतुकपरतन्त्र इति समुत्पाद्यवस्तुना प्रकरणेन विनीयते। विनयश्चास्य धर्मार्थकामेषु सर्वपुरुषा-र्थेष्वपवर्गेऽपि च तथा भवति, यदि सकलं तदुपयोगिव्यापाराश्रयणं सर्वव्यापारा-क्षिप्तं पूर्णवृत्तित्वमिति। द्विवृत्तित्रिवृत्त्यादिकं न नाटकं भवति। रूपान्तरमेव तु तदाभासं, तत्कैशिकीविहीनत्वेऽपि यथा शृङ्गारयोगस्तथा समवकारे तथा तल्लक्षणं वर्णयिष्यामः ॥८॥

---

१. NS पूर्ववृत्तविनिष्पन्नं।
२. KSS. नाट्यावस्थासमाश्रयम्। "नानावस्थान्तराश्रयम्" इति मुद्रितपाठः।
३. KSS. NS भाणः।
४. KSS. वीथीचेहामृगस्तथा।
५. NS., वीथी⋯KSS भाणः प्रहसनं तथा।

कैशिकीवृत्तिहीनानि रूपाण्येतानि कारयेत्।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि काव्यबन्धविकल्पनम् ॥६॥

ननु पूर्णवृत्तिकत्वाविशेषे नाटकप्रकरणयोः को भेदः, कैशिकीहीनत्वे चाविशिष्टे वीथ्यादेः मिथः को विशेष इत्याशङ्कां वारयन् क्रमं (श्लो १) शब्दाक्षिप्तविशेषलक्षणार्थं दर्शयति अत ऊर्ध्वमित्यादिना काव्यस्य बन्धनं परस्पराश्रयगबन्धेनैव एकवाक्यताकरणसंबन्धः स विकल्प्यते येन तद्विशेषलक्षणं वक्ष्यामीति ॥६॥

नाटकं प्रकरणादपि प्रधानं प्रसिद्ध्युपजीविनी हि कल्पना वस्तुसंभावना, अनुभवमूलत्वात् तस्याः, उत्प्रेक्षा अपि हि प्रमाणागतेष्वेव वस्तुषु स्वातन्त्र्येण योजनामात्रेण व्याप्रियन्ते, षड्दन्तो हस्ती खे धावतीति तेनेतिहासादिप्रमाणवस्तुसिद्धप्रदर्शकं नाटकं तावल्लक्षयितुमाह प्रख्यातवस्तुविषयमित्यादि। प्रख्यातं भारतादौ यद्वस्तु तद्विषयोऽस्य, तत्रापि किञ्चिदप्रसिद्धं भवति, तन्निराकरणाय प्रख्यातोदात्तेति श्लोकाङ्कः। एतत्तु प्रख्यातं वस्तु विषयोऽस्येति इयता गतार्थमित्युपाध्याया इत्थमाहुः। इह त्रिविधया प्रसिद्ध्या प्रसिद्धत्वं भवति, अमुक एवंकारी अमुत्र देश इति। तत्र प्रकर्षेण ख्यातं वस्तु तथा विषयो मालवपाञ्चालादिदेशो यस्मिन् चक्रवर्तिनोऽपि हि वत्सराजस्य कौशाम्बीव्यतिरिक्ते विषये कार्यान्तरोपक्षेपेण विना यन्निरन्तरं निवर्णनं तद्वैरस्याय भवति, तत्र प्रसिद्धिखण्डनेन प्रतीतिविघातात्, का कथा रसचर्वणायाः। एवं तावद् द्वे प्रसिद्धी उक्ते, प्रख्यातोदात्तेत्यनेन तृतीया प्रसिद्धिरुक्ता। उदात्त इति वीररसयोग्य उक्तः। तेन धीरललितधीरप्रशान्तधीरोद्धतधीरोदात्ताः चत्वारोऽपि गृह्यन्ते। राजर्षिवंश्येत्यनेन प्रख्यातमपि यद्वस्तु ऋषितुल्यानां राज्ञां वंशेन साधुनोचितं, तथा प्रख्यातत्वेऽपि देवचरितं वरप्रभावादिबहुलतयोपायोपदेशायायोग्यमिति नैतदुभयं निबन्धनीयमिति फलतः प्रतिषेधो दर्शितः। राजान ऋषय इवेत्युपमितसमासः। तद्वंशे साधु चरितं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। न च सर्वथा देवचरितं तथाऽवर्णनीयम्। किन्तु दिव्यानामाश्रयत्वेन प्रकरीपताकानायकादिरूपेण, उपेतमुपगमोऽङ्गीकरणं यत्र। तथा हि नागानन्दे भगवत्याः पूर्णकरुणानिर्भरायाः साक्षात्करणे व्युत्पत्तिर्जायते। निरन्तरभक्तिभावितानामेतन्नाम देवताः प्रसीदन्ति, तस्माद्देवताराधनपुरस्सरमुपायानुष्ठानं कार्यमिति। यदि तु मुख्यत्वेनैव देवचरितं वर्ण्यते तत्तावद्विप्रलम्भकरुणाद्भुतभयानकरसोचितं चेन्निबध्यते तन्मानुषचरितमेव संपद्यते, प्रत्युत देवानामश्रियाधानं प्रसिद्धिविघातकम्। तत्र चोक्तो दोषः, विप्रलम्भाद्यभावे तु का तत्र विचित्रता रञ्जनायाः एतत्प्रमाणत्वात्। अत एव हृदयसंवादोऽपि देवचरिते दुर्लभः, न च तेषां दुःखमस्ति।

प्रख्यातवस्तुविषयं[1] प्रख्यातोदात्तनायकं चैव ।
राजर्षिवंश्यचरितं [2]तथैव दिव्याश्रयोपेतम् ॥१०॥
नानाविभूतिभि[3]र्युतमृद्धिविलासादिभिर्गुणैश्चैव ।
अङ्कप्रवेशकाढ्यं भवति हि तन्नाटकं नाम ॥११॥

यत्नमीकारोपाये व्युत्पादनं स्यात् । नायिका तु दिव्याप्यविरोधिनी यथोर्वशी नायकचरितेनैव तद्वृत्तस्याक्षेपात् ॥१०॥

हिमादौ तु दिव्यानां नायकत्वेऽभिप्रायमावेदयिष्याम इति प्रसिद्धित्रययुक्तमपि वस्तु न निष्फलं व्युत्पत्तये भवतीत्यत आह नानाविभूतिभिर्युतं धर्मार्थकाममोक्षविभवैः फलभूतैर्विचित्ररूपैर्युक्तम् । तत्राप्यर्थत्यागो सर्वजनाभिलषणीयाविति तद्बाहुल्ये दर्शनीयमिति कथयति ऋद्धिविलासादिभिरिति ऋद्धिरर्थस्य राज्यादि समृद्धिः, विलासेन कामो लक्ष्यते, आदिशब्दः प्रधानवाची, तत्प्रधानाभिः फलसंपत्तिभिर्युक्तमित्यर्थः । तेन राजा सर्वं राज्यं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा वानप्रस्थं गृहीतवानित्येवंप्रायं फलं नोपनिबन्धनीयम् । तत्फलमपि दृष्टसुखार्थी हि लोको बाहुल्येनेति तथास्य प्रतीतिर्विरसीभवेत् । गुणैरित्यप्रधानभूतानि चेष्टितानि हेयानि प्रतिनायकगतानि अपायप्रधानानि तैर्युक्तम् । तेषां पूर्वपक्षस्थानीयानां प्रतिक्षेपेण सिद्धान्तरूपस्य नायकचरितस्य निर्वाहाज्जनपदकोशादिसंपत्ति समृद्धिः कौमुदीमहोत्सवादयो विलासाः सन्धिविग्रहादयो गुणा इति व्याख्यानं चाणक्यशास्त्रपरिचयवेदनमात्रफलं, वस्तुशब्देन राजर्षिवंश्यचरितशब्देन च सर्वस्यार्थराशेः सङ्ग्रहात् । अवान्तरवस्तुसमाप्तौ विश्रान्तये ये विच्छेदा अङ्का, ये च निमित्तबलात् अप्रत्यक्षदृष्टानां चेष्टितानामावेदकाः प्रवेशकास्तैराढ्यं नाटकं नाम रूपकम् ॥११॥

तस्मादस्य तन्नामेत्याह नृपतीनां यच्चरितमिति यतस्मान्नृपतीनां सम्बन्धि व्युत्पाद्यानां सामर्थ्यात् नृपतीनामेव नाटकं नाम तच्चेष्टितं प्रह्वीभावदायकं भवति, तथा हृदयानुप्रवेशरञ्जनोल्लासनया हृदयं शरीरं चोपायव्युत्पत्तिपरिघट्टितया चेष्टया नर्तयति । नट नृतौ नृत्ते इत्युभयथा हि स्मरन्ति । तदिति तस्माद्धेतोः नामास्य नाटकमिति ।

ननु पुराणाद्युपनिबद्धोऽपि तदर्थः कस्मान्नटानेवेदं भावयतीत्याह नानेति । बहुप्रकाराः । अत्र संभावयन्ति संपादयन्ति यानि चेष्टितानि नटव्यापारात्मानोऽभिनयाः

---

१. NS. विषये ।
२. KSS. तथा च ।
३. NS. मयुतं…।

नृपतीनां यच्चरितं नानारसभावचेष्टितं[1] बहुधा ।
सुखदुःखोत्पत्तिकृतं [2]भवति हि तन्नाटकं नाम ॥१२॥

तैरेतत्प्रह्वीभावदायकं हृद्यतमरसास्वादसूचीद्वारप्रवेशितं तत्कर्तव्यसूत्रं हृदयारोहणरूढः शौर्यादिधर्मरत्नग्रथनकारि भवतीति ह्युक्तमसकृत् ।

ननु नृपतिचरितं एव किमियदयमास्वादो न देवचरितं इत्याह बहुधेति । बहुप्रकारा उपायवैचित्र्याद्या सुखदुःखोत्पत्तयस्तासां कृतं संपादनं यत्र, देवचरिते तु तन्नास्तीत्युक्तम् । अत एव प्रतीतिविघातस्य वैरस्यदायिनः संभवो यत्र यत्र तन्नाटके नोपनिबद्धव्यम् । तेन वर्तमानराजचरितं चावर्णनीयमेव, तत्र विपरीत-प्रसिद्धिबाधया अध्यारोपस्याकिञ्चित्करत्वात्, योगानन्दरावणादिविषयचरिताध्या-रोपवत् । एतदर्थमेव प्रख्यातग्रहणं प्रकर्षद्योतकं पुनः पुनरुपात्तम् । अत एव वेद शास्त्रं न नाटकं, नियोगेन हि तत्र पुमान् प्रवर्तते, न फलोत्सुक्या । फलप्राधान्य-पक्षेऽपि तत्र सन्देहः । एवं पुराणादावपि । इह तु वाचोदयासहिष्णुप्रत्यक्षायमाणा चिरविलम्बितप्रतीतिसिद्धा सुखदुःखोत्पत्तिरिति । अनेन वाक्येनैतदुक्तं भवति— यद्यपि सर्वरूपकाणामर्थो हृदये प्रविष्टो विनेयाश्च विनीतान् करोति । तत एव नाटक-शब्दः सामान्यवचनः इति "कार्योत्पन्नानि नाटके" इत्यादिषु स्थानेषु दर्शितः । तथापि स्वयमव्युत्पाद्या राजानो यद्व्युत्पत्तिद्वारेण विश्वं व्युत्पन्नं, तेन तदीय हृदयसंवादयोग्यनृपतिचरितप्रदर्शनेन प्रधानतया प्रधानेऽर्थे व्युत्पाद्यन्ते, अमात्यादयः तदङ्गत्वेनैव प्रयोगस्य च यथोचितं समुद्गकस्थगनवद्व्युत्पादव्युत्पाद्यभावास्तेन प्रधानपुरुषार्थे प्रधानविनेयानामन्यत्रान्येषां वेदयतोऽश्वानि व्युत्पत्तिं ददाति तत एव नाटकमुच्यते ।

श्री शङ्कुकस्तु व्याचष्टे विजिगीषुररिर्मध्यमोदासीनौ मित्रं मित्रमित्रमिति । एषां चरितमिति बहुवचनेन लभ्यते । अन्ये त्वाहुः—पूर्वं राजर्षिवंशप्रभवा नायका उक्ता अनया त्वार्यया चन्द्रगुप्तबिन्दुसारादयोऽपि संगृह्यन्त इति । व्याख्यात-मर्यद्वयमेतत्पूर्वत्वार्ययैव सङ्गृहीतमिति प्रथमव्याख्यातं एव युक्तोऽयं ।

यत्तु कैश्चिदभिधीयते—

देवा धीरोद्धता ज्ञेया स्युर्धीरललिता नृपाः ।
सेनापतिरमात्यश्च धीरोदात्तौ प्रकीर्तितौ ।
धीरप्रशान्ता विज्ञेया ब्राह्मणा वणिजस्तथा ॥

---

१ KSS चेष्टितं NS सम्भृतं ।
२. KSS. तज्ज्ञेयं नाटकं नाम ।

[1]अस्यावस्थोपेतं कार्यं प्रसमीक्ष्य बिन्दुविस्तारात् ।
[2]कर्तव्योऽङ्कः सोऽपि तु गुणान्वितं नाट्यतत्त्वज्ञैः ॥१३॥

इति वचने पर्यालोच्यमाने देवादीनां नाटकनायकत्वानुपपत्तेः, धीरललित एक एव नायक इति । तदसत्, न हि जनकप्रभृतीनां रामादीनामपि वा धीरललितत्वम्, यदाह—"धीरोदात्तं जयति चरितं रामनाम्नश्च विष्णोः" इति ।

यत्तु पठितं तत्र धीरललितत्वं राज्ञ एव वर्णनीयं नान्यस्य, सेनापत्यमात्य-योर्धीरोदात्तत्वमेव, देवानां धीरोद्धतत्वमेव, द्विजातीनां धीरप्रशान्तत्वमेवेति, एवं परं द्रष्टव्यम्—अत एव प्रख्यातोदात्तेत्यत्र चत्वारोऽपि नायकाः स्वीकृता इति व्याख्येयम् ।

एवं निर्वचनमनयार्थया दर्शितं, प्रख्यातवस्तुप्रभृतिभिर्योऽप्यत्र सुप्रसिद्धः अङ्क-प्रवेशकौ त्वप्रसिद्धौ इत्यङ्कस्वरूपं तावद्विनत्य कथयति अस्यावस्थोपेतमिति । अस्य नाटकस्य यत्कार्यं बिन्दुकृतया विस्तारणया वितनीकरणरूपया अननुसन्धानजनन-बलादेकावस्थानुरूपमाधिकारिकमितिवृत्तं सम्पादयम्, तदवस्थया प्रारम्भादिकयोपेतं परिपूर्णं प्रकर्षेण समस्य शेषत अङ्कं कर्तव्यम् । एतदुक्तम्—अनिवृत्तस्य बिन्दुमूलस्यूतस्य प्रारम्भाद्यवस्थापञ्चकचारिणो यदा प्रारम्भावस्थापूर्णत्वमेति तदा अङ्कच्छेदो बिन्दुद्वारा-नुसन्धीयमानद्वितीयाङ्कामिधेयरूपो विधेयः । एवं प्रयत्नाद्यवस्थाचतुष्टयेऽपि वाच्य-मिति पञ्च तावदङ्का इति मुख्यः कल्पः ।

नन्वेवं न्यूनत्वे आधिक्ये वाङ्कानां कथं निबन्ध इत्याह नाट्यतत्त्वज्ञैरनयैव दिशा सोऽङ्कः, अपिशब्दादन्यथा कर्तव्यः । तुर्विशेषं द्योतयति । यदा प्रारम्भाव-स्थाप्रधानं भवतीति तदा तस्या एवोपक्रमोपसंहारावस्थाद्वयापेक्षया द्वावङ्कौ, अन्या-सामेकैकाङ्कतेति यावत् सर्वासामवस्थाद्वययोगेन सम्पादनमिति षडङ्काद् प्रभृति सप्ताष्टनवदशाङ्कत्वम् । काञ्चिदवस्थां प्रधानीकृत्य यदा अवस्थान्तरेण मिश्रीकृत्य बध्नाति तदा नाटिकाया न्यूनाङ्कत्वमिति । एतत्तुशब्देन तत्त्वज्ञशब्देन च दर्शितम् । तत्रावस्थाः "प्रारम्भश्च प्रयत्नं" इत्यादिना वक्ष्यन्ते (श—१९) "प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम्" इति बिन्दुः वक्ष्यते, "यदाधिकारिक-मस्य" इति (श—१९) कार्यम् ॥१३॥

अथ कस्मादङ्क इत्याह अङ्क इति रूढिशब्द इति । भावैः रसैश्च गूढरूढेन-र्व्याप्तोऽर्थोऽङ्कशब्देन यदृच्छिकेनोच्यत इति भट्टलोल्लटाद्याः, गूढ इति पाठं व्याचक्षिरे । अन्ये रोहयत्यर्थानिति पठन्ति, व्याचक्षते च रूढौ रोहणं तेनोत्पन्न

---

१. KSS., varies. NS. यद्‌कावस्थोपेतं ।

२. NS. कर्तव्योऽङ्कस्तज्ज्ञैः स तु सम्यक् नाटके विधिवत् ।

अङ्क इति रूढिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् ।
नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद्भवेदङ्कः ॥१४॥

उच्यते यो नाटकादौ शृङ्गारादिरसैर्विभावव्यभिचारिभिरर्थान् तथा भावैर्विभा-वाद्यैः यथास्वं भावादीनर्थान् हृदयमारोपयति अर्थात् वक्ष्यति, नानाप्रकारैश्च वक्ष्यमाणैः 'ये नायका निगदिता' इत्यादिभिः विधानैस्तेन तस्मादुत्सङ्गवदा-रोहणसम्बन्धादङ्क इत्युच्यते। एतदुक्तमिव भवति ना रूढं रसार्थं स्वदर्श-नात्। तस्मादयमर्थः—अङ्क इत्यत्र लक्षणे रूढः शब्दः; अन्यतो व्यवच्छेदक लक्षणम्। एतदपि च नाट्यरूपकस्य नानात्वमन्यतो भेदं विधत्ते अनभिनेयात्, अभिनेये हि य एकदेशः स रसभावैरुपलक्षितानप्यर्थान् रोहयति हृदयसंवाद-साधारणताकरणेन प्रत्यक्षीभावनया रसास्वादयोग्यताभिरोहणं बीजस्येवाङ्कुराकारतया रसाङ्कुरोद्भवरोहो भवति। स चानभिनेयरूपकांशैरेव सम्पाद्यत इत्यनभिने-यात् भेदमादधानोऽभिनेयस्य रूपकस्य लक्षणं भवत्येव। एवमङ्कशब्दस्यान्वर्थो व्याख्यातः ॥१४॥

स्वरूपन्तु वक्तुम् तद्दर्शयन्ति—यत्रार्थस्य समाप्तिरिति। प्रारम्भाद्यवस्था-लक्षणोऽर्थो यत्र समाप्यते सोऽङ्कः। अङ्कसमाप्तायामपि वा अवस्थायां यदा बीजस्य संहरणं यथास्वं सन्धिभेदेनोचितं भवति तदाप्यङ्कच्छेदः। तत्रोत्पत्ति-रुद्घाटनमुद्भेदो गर्भनिर्भेदः फलसमानयनमिति मुखादिषु यथाक्रमं बीजस्य दशा-विशेषा महाशब्दवाच्याः। अङ्कविच्छेदे चार्थविच्छेदो माभूदित्यवलग्नसम्बन्धो बिन्दुर्यत्र तादृगङ्कः कर्तव्यः। यथा तापसवत्सराजे तृतीयाङ्कसमाप्तौ—

आदौ मानपरिग्रहेण गुरुणा दूरं समारोपिता
पश्चात्तापभरेण तानवकृता नीता परं लाघवम्।
उत्सङ्गान्तरवर्तिनीमनुगमात्सम्पिण्डिताङ्गीमिमां
सर्वाङ्गप्रणयप्रियामिव तरुच्छायां समालम्बते।

इति राज्ञः उक्तया पद्मावत्याः परिणयाभ्युपगममनुमन्दयत्या प्राप्तिसम्भाव्य तृतीयावस्थाप्रदर्शिनि भाविनि चतुर्थेऽङ्के बिन्दुर्योजितः।

एवमङ्कस्वरूपमनेन निरूपितमिति चिरन्तनाः। तच्चैतदनुपदकं "अस्या-वस्थोपेतं कार्यं प्रसमीक्ष्य" इत्येतेन हि क्रियन्नोक्तं यदनेन लक्षणेनाभिधीयते। तस्मादिदमत्रार्थतत्त्वम्—अङ्कस्वरूपं तावदस्यावस्थोपेतमित्यनेनैवोक्तं नामनिर्वचनं च "अङ्क इति रूढिशब्द" इत्यनेन दर्शितम्। अन्यथा त्वाख्या अङ्कस्य त्रैविध्य-मुच्यते तथा ह्युक्तं कोहलेन—

त्रिधाङ्कोऽङ्कावतारेण चूडयाङ्कमुखेन वा।
अर्थोपक्षेपणं चूडा वक्तव्यं सूतवन्दिभिः।

[अङ्कसमाप्तिः कार्या काव्यच्छेदेन बीजसंहारः ।
वस्तुव्यापी बिन्दुः काव्यसमुत्थोऽत्र नित्यं स्यात्] ॥१५॥
यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः ।
किञ्चिदवलग्नबिन्दुः सोऽङ्क इति सदावगन्तव्यः ॥१६॥

अङ्कस्याङ्कान्तरे योगस्त्ववतारः प्रकीर्तितः ।
विदिलष्टमुखमङ्कस्य स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
यदुपक्षिप्यते पूर्वं तदङ्कमुखमिष्यते ॥

यत्रार्थस्य कस्यचित् सम्यगन्यत एवानभिसन्धानपूर्विकापि प्राप्तिरिति चूडा दर्शिता । तथथा रत्नावल्यां वैतालिकपाठाद् 'इवामुदनयनस्य' इत्यन्तः उपयोगी सम्यगर्थं प्राप्त तत्प्रत्यभिज्ञामूलत्वात् सागरिकानुरागस्य, तथा चाह 'अअ मो राआ उदअणो (अयं स राजा उदयन) (१-२३) इत्यादि । तदर्थमेव च वसन्त क्रीडादिमर्वमुपक्षिप्तम् । तदेव च राजानुरागस्य धाय्याफलकादिकृतस्य मूलमिति चूलिकेत्युक्तम् । तेन प्रथमः चूलिकाङ्कः । यत्र त्वङ्के सर्वेषामङ्कानां योऽर्थो बीजलक्षण-स्तस्य संहार. सम्मिलितत्वेन प्राप्तिर्भवति सोऽवताराङ्क, यथा रत्नावल्या द्वितीयोऽङ्कः । तत्र हि 'ईरिसस्स कण्णआजणस्स ईरिस एव वरे अहिलासेण होदव्वम् । (ईदृशस्य कन्यकाजनस्येदृश एव वरे अभिलाषेण भवितव्यम् ।) इत्यादि प्रकृत-मेव सर्वं वर्ण्यते । यत्र त्वनुसन्धानमात्रप्राणत्वेन तदुपयोगितया वृत्तान्तमुच्यते तदुपश्लिष्टमङ्कमुखम् । स एवेह किञ्चिदवलग्नबिन्दुरित्यनेन तृतीयो भेद उक्त' । यथा रत्नावल्या तृतीयेऽङ्के ऐन्द्रजालवृत्तान्तनिरूपण चूलिका तस्याश्च भेद, चूलिका-ङ्कस्यापि तदभिसन्ध्यानाभावात् । इह त्वभिसन्धानं यौगन्धरायणादीनामस्त्येव । तेनाय संक्षेप —अङ्के यद्वर्णनीयं वस्तु तत्तावत् द्विधा, प्रधानं तदुपयोगि च, तदुप-योग्यपि किञ्चिद्वलादुपयोगं याति किञ्चिदभिसन्धिवलादिति त्रिविधोऽङ्कार्थः । स कदाचिदेकस्मिन्नङ्के मिश्रभावेनापि निबध्यत इति चूलिकाङ्कमुखयोरङ्कभेदयोः प्रधानार्थस्पर्शो नैवास्तीति ॥१५—१६॥

तथा प्रवेशकद्वारेण मुख्यचरितमपि शङ्का वारयितुमाह ये नायका इति । धीरोदात्तादयो विजिगीषुनृपमित्रप्रभृतयो वा ये नायका- प्रतिनायकाश्च तेषां चरित, तदुपायानुष्ठानं तथा संभोग प्रत्यक्ष सन्निहितः साक्षाद् दृश्यमानो, न तु सूच्यमानो, यत्र तादृगङ्क । नयति प्राप्नोतीतिवृत्त फल चेति नायकचरितप्रत्यक्षतया व्युत्पत्ति प्रेक्षकाणां संभोगाप्रत्यक्षत्वे च तद्गतवैवश्यक्लेशादर्शनात् वैरस्यं सामाजि-कस्य स्यात् । किमनेन महता कष्टेनेति तत एवोक्तं न निस्सुख' स्यादिति । नानाप्रकारावस्थौ प्रतिनायकगतौ चरितसंभोगावनुपादेयावविषये चेति हेयावस्थे

ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसम्भोगः[1] ।
[2]नानावस्थोपेतः कार्यस्त्वङ्कोऽविप्रकृष्टस्तु ॥१७॥
नायकदेवीगुरुजनपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
[3]नैकरसान्तरविहितो ह्यङ्क इति स वेदितव्यस्तु ॥१८॥
[पञ्चाक्षरा दशपरा ह्यङ्काः स्युर्नाटके प्रकरणे च ।
निष्क्रमः सर्वेषां यस्मिन्नङ्कः स विज्ञेयः] ॥१९॥
क्रोध[4]प्रसादशोकाः शापोत्सर्गोऽथ[5] विद्रवोद्वाहौ ।
[6]अद्भुतसम्भवदर्शनमङ्के प्रत्यक्षजानि स्युः ॥२०॥

नायकगतौ तु तद्विपरीत्यादुपादेयावस्थाविति तुशब्दस्यार्थः । अविप्रकृष्ट इत्यदीर्घः । दीर्घो हि प्रयोक्तृप्रेक्षकाणां खेदाय स्यात् ॥१७॥

एवं प्रधानवर्णनीयस्य वृत्तमुक्त्वा तदुपयोगि वृत्तस्य दिशं दर्शयितुमाह—नायकदेवीत्यादि । नायका मुख्या नायिका. देव्यो महादेवीभोगिनीप्रभृतयः । गुरुजनो मातृपितृभ्रात्राचार्यादिः । सार्थवाहोऽत्र सेनापतिः । इतिवृत्तवशाद्वणिगेव वा, एषां सम्बन्धी अङ्क एतदर्थाभिधायक इति यावत् । अत एव नैकेन विचित्रेण रसविशेषेण युक्तस्तथा हि देवीयोगे शृङ्गारः, नायके वीर इत्येवमन्यदुत्प्रेक्ष्यम् । नाटकाना देव्यादय इत्यन्ये । अङ्क इति । अनेकरसाङ्कितत्वादपि अङ्क इति नामेत्यर्थः ॥१८—१९॥

न केवल चरितसंभोगावेव प्रत्यक्षौ किन्त्वन्यदपि यत्र रञ्जनातिशयोऽस्तीति दर्शयन्नाह क्रोधप्रसादशोका इति । शापोत्सर्गः शापकृतस्यानर्थस्य नाशः, यथोक्तस्यानर्थस्याभावस्य चाङ्गाभयत्रासकृतो विद्रव इति गर्भसन्धौ वक्ष्यते । उद्वाहो विवाहः । अद्भुतस्य संभवोऽभ्युपगमः । उपक्रमो दर्शनं न निर्वाह इत्येतच्चान्यस्यापि रञ्जकवर्गस्योपलक्षणम् । अक्षज ज्ञानं प्रति गतानीति प्रत्यक्षजानि । प्रत्यक्षशब्देन तदेकदेश उच्यते तत्र जानातीत्यन्येन्द्रियवर्गस्य प्रत्यक्षता तावद्भवति, कदाचित्त्वप्रत्यक्षमपि ॥२०॥

अथाङ्कस्य प्रयोगकालपरिमाणमियदिति दर्शयति एकदिवसप्रवृत्तमिति । तादृशमवान्तरेणार्थेन प्रयोजनेन युक्तं बीजमुपायानुष्ठानं वर्णनीयतया अधिकृत्याङ्क

---

१. KSS., NS. भयोग ।
२. KSS., NS. नानावस्थान्तरित ।
३. नैकरसाम्बर इति मुद्रितपाठः ।
४. KSS., NS. प्रमाद ……।
५. NS. अथ:…… ……।
६. KSS., NS. अद्भुतसंश्रय ……।

एकदिवसप्रवृत्तं कार्यस्त्वेकोऽर्थबीजमधिकृत्य[1] ।
आवश्यककार्याणामविरोधेन प्रयोगेषु ॥२१॥

एकाङ्केन कदाचिद्बहूनि कार्याणि योजयेद्धीमान् ।
आवश्यकविरोधेन तत्र कार्याणि कार्याणि ॥२२॥

रङ्गं तु ये प्रविष्टा सर्वेषां भवति तत्र निष्काम ।
बीजार्थयुक्तियुक्तं[2] कृत्वा काव्यं यथार्थरसम् ॥२३॥

[न बहूनीह कार्याणि त्वेकाङ्के विनियोजयेत् ।
आवश्यकानां कार्याणां विरोधो हि तथा भवेत्] ॥२४॥

ज्ञात्वा [3]दिवसावस्थां क्षणयाममुहूर्तलक्षणोपेताम्[4] ।
विभजेत्सर्वमशेषं पृथक्पृथक्काव्यमङ्केषु ॥२५॥

कर्तव्यो यस्य प्रवृत्तं च यद्वर्तनं प्रयोगस्य तदेकदिवसेनैव मुहूर्तपञ्चदशकेनैव, यतस्तावन्तं कालमावश्यकानि भोजनादीनि अशक्यनिरोधनानि । ततं परन्तु प्रयोगकालश्चेत् तत्रैकानप्रयोक्तृणां तदाप्यावश्यकस्य सन्ध्यावन्दनभोजनादेरविरोधेनेत्येवं कार्यनिकरमेकत्राङ्के निषिद्धम् । क्वचित्त्वभ्युपगतमपि । अन्ये तु सर्वमिवार्यां निषेधपरत्वेनाहु अन्ये त्वेकाङ्केनेति तृतीया मन्यमाना. सर्वेयमार्या विधिपरेत्याहु ॥२१—२२॥

यान्यवश्यभावेन कार्याणि भोजनादीनि तानि किं प्रत्यक्षेणैव दर्शनीयानीति य. शङ्कते तं प्रत्याह रङ्गन्त्विति । तत्रैत्यावश्यके कर्तव्ये न चाममाप्तावुपक्षिप्तावान्तरकार्ये पात्रनिष्क्रमणमिति दर्शयति । बीजार्थेति उपक्षेपात्मनो बीजस्य यत्प्रयोजनं तेन या युक्ति. संबन्धस्तत्र युक्तमुपायभूतं कार्यं प्रयोजनानुसारि विशिष्टरससम्पदोपेतं विधाय तत्परिसमाप्तौ यवनिकया तिरोधानरूपं निष्क्रमणं दर्शनीयम् । बीजार्थयुक्तिरत्नस्युद्घाटनोद्भेदगर्भनिर्भेदफलसमानयनात्मेत्यन्ये ॥२३॥

एवमितिवृत्तनियममङ्के प्रदर्श्य तदितिवृत्तकालनियमं दर्शयति, क्षणयाममुहूर्तानां यानि लक्षणानि कर्तव्यान्यस्मिन् क्षणे सन्ध्यानुष्ठेयेत्यादीनि तैरुपेतां दिवसस्यावस्थां ज्ञात्वा सर्वं कार्यं प्रत्येकं सर्वात्मना परिपूर्णरूपमन एवाशेषं विभजेत् विभागेन दर्शयेत् । नाडिकामरिष्टया दिनं रात्रिं विभज्य छायाप्रमाणेन वेति तेन एकदिवससंपादितमुपयोगि चेष्टितमङ्के बध्नीयादिति तात्पर्यम् ॥२५॥

---

१. NS. आश्रित्य ।
२. KSS., NS. युक्तं ।
३. KSS. दिवसांस्तान् ।
४. KSS. उपेतान् ।

दिवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोपपद्यते सर्वम् ।
अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधातव्यम्[1] ॥२६॥

[विप्रकृष्टं तु यो देशं गच्छेत्कार्यवशानुगः ।
अङ्कच्छेदेऽथ संक्षेपान्निर्दिशेत्तं प्रवेशकैः ॥२७॥]
[2]सन्निहितनायकोऽङ्कः कर्तव्यो नाटके प्रकरणे वा ।
परिजनकथानुबन्धः [illegible]

ननु तन्मध्ये तत्कार्यं मध्य
दूरस्य दशरथमरणादि तत्कथ [illegible]
वसान समाप्तिर्यस्य तत् सर्वं कार्यं यद्यङ्के प्रत्यक्षेण प्रदर्शयितुं न युज्यते तदाङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैः चूलिकाङ्कावताराङ्कमुखप्रवेशकविष्कम्भका इहाभिप्रेताः । तथा च कोहलोऽप्युपक्षेपपञ्चकमुक्तवान् ॥२६—२८॥

एवमङ्कलक्षणं निरूप्याभिहितमर्थोपसंहाराय तदन्तरेणाङ्कान्तरालरूपस्य प्रवेशकस्य सामान्यलक्षणं दर्शयन्नादौ पठति सन्निहितनायक इत्यादि। नायकशब्देन तच्चरितसम्भोगौ तौ सन्निहितौ प्रत्यक्षौ यत्राङ्केऽपि स एषोऽङ्को नायकचरितप्रत्यक्षतामूल्यः कार्यः, निपुणरत्नेति प्रकरणे नाटके वेत्युक्तम् ।

अन्ये त्वेतदुत्तरार्धेन सर्वमन्यानि रूपकान्तराणि प्रवेशकशून्यानि भवन्तीत्याचक्षते । परिजनकथानुबन्ध इति चतुर्थो लक्ष्य सूतमागधादेश्चूलिकाङ्कस्य स्त्रीपुरुषादेर्वाङ्कावतारकरणस्य चेटीकञ्चुकादेर्वा प्रवेशकविष्कम्भयोरपि परिजनस्यान्यथैव परस्परं शिष्टस्यानुबद्धोऽङ्कावतारः । यथोक्तम् ।

अङ्कान्तर एवाङ्को निपतति यस्मिन्प्रयोगमासाद्य ।
नाट्यार्थस्यायोगाद् विज्ञेयोऽङ्कावतारोऽसौ ॥ इति । २८॥

तत्राय प्रवेशकोऽङ्कार्थसन्धानाय भवतीति पूर्वोपक्षिप्तमङ्कं तस्यानुवादद्वारेण दर्शयति प्रकरणनाटकविषय इति । सन्ध्यवस्थान्तरपूर्णोपनिबद्धा एवाङ्का उपक्षेपोपसंहारवर्तत्वे दश, कस्यचित्संक्षेपेण पञ्चत्वेवम्, अन्यतो न्यूनाधिकत्वमनुचितमित्यर्थः । अङ्कमध्येषु तु सन्धानानि षट् चित्राणि सम्पादयितुं यत्नो वा. प्रवेशकः

१. NS. तद्विधेयं हि ।
२. 'सविरहितनायककम्' मुद्रितपुस्तकस्य पाठ. ।
३. KSS. प्रवेशके वापि कर्तव्यः ।

[1][प्रकरणनाटकविषये पञ्चाद्या दशपरा भवन्त्यङ्काः ।
अङ्कान्तरसन्धिषु च प्रवेशकास्तेषु तावन्तः ॥२९॥
अनयोरन्तरविहितः प्रवेशकोऽर्थक्रियां समभिवीक्ष्य ।
सङ्क्षेपार्थं सन्धिप्ववर्थानां संविधातव्यः] ॥३०॥

कार्यं. अङ्कान्तरसन्धिष्विति निमित्तात् कर्मसंयोगे सप्तमी । अपिशब्देन प्रवेशक शब्दस्यावृत्तिं सूचयते । चो हेतौ । प्रवेशकशब्दश्च महासामान्यवचनः पञ्चसु वृत्तः, इह तु मध्यमसामान्ये प्रवेशकविष्कम्भकद्वयं वर्तते ॥२९॥

तदयमर्थः—यस्मान्मासकृत वर्षसञ्चितं वा यच्च तत्कार्यं सामाजिकानां हृदयगतं तस्मात् प्रवेशकविष्कम्भकौ कर्तव्यौ । परिमितन्तु यदनुसन्धेयं तत्राङ्कमुखमल्पानुसन्धेये चूलिका, अल्पतमे अङ्कावतारः । तत्र केचित् वनवासावमोढ्याप्रवेशानन्तरं रामानुसन्धानमनुसन्धानीयं मा भूदित्याशयेन व्याचक्षते मासेन मासाभ्यां मासैर्वर्षेण वर्षाभ्यां वर्षैं इति । कदाचित्तु वर्षादूर्ध्वंन्तु ये महाप्रभावाश्चिरातीतमप्यनुसन्दधते रामादेस्तेषां बहुतरो हि कालः प्रवेशकैर्वर्णनीयः । ये तु पुरुषप्रायास्तेषां वर्षादूर्ध्वमनुसन्धानं नैवास्ति तथा च मार्गशीर्षीं हैर्दीं चान्तरेण दीर्घकालयात्रा आवर्षारात्रान्मासाष्टकमुक्तेति समिरन्ते ।

एतच्चासत्, मासवर्षादीनां स्वीकृतनियतपरिमाणानां द्विवचनबहुवचनान्तत्वे बृहत्प्रयोगस्य दर्शितत्वात् ।

मौर्वीके मासजाते च परिमाणं स्वभावतः ।
उपाधिभूतमाश्रित्य सङ्ख्याभेदेन वर्तते ।
वयस्विवति परिच्छेदः क्रियतेऽपि न गम्यते ।
दृष्टो भेदास्ते तत्र परिमाणमनर्थकम् ।

इत्यादिवद्द्व च वर्षादूर्ध्वमिति च निषेधः फल्गुफल एव स्यात् । तस्मादेकवचनान्तेनैव समासः । न च रामायणभारतादिचरितत्यागप्रसङ्गः कार्यग्रहणं ह्येतदर्थं मुनिना कृतं, यत्र हि यत्ननिष्पाद्यं सञ्चितं तदेव वर्षं गण्यते वर्षान्तराणि तु तत्र विद्यमानान्यपि अविद्यमानकल्पानि । रामचरिते हि चतुर्दशवर्षाण्यरण्यनिवासो यद्यपि कार्यः, वर्षाणि त्रिचतुराणि भवन्ति यत्र मारीचवधसुग्रीवराज्यदाना

---

१. इतः प्रारभ्य पद्यद्वयं का० पुस्तके नास्ति ।
NS. प्रकरणविषये······ दशपरास्तथा चैव ।
अङ्काः कर्तव्याः स्युर्नानारसभावसंयुक्ताः ॥

अङ्कच्छेदं [1]कृत्वा मासकृत वर्षसंचित वापि ।
तत्सर्वं कर्तव्य वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित्] ॥३१॥

य कश्चित्कार्यवशाद्गच्छति पुरुष प्रकृष्टमध्वानम् ।
तत्राप्यङ्कच्छेद कर्तव्यः पूर्ववत्तज्ज्ञै· ॥३२॥

अङ्कान्तरानुसारी सक्षेपार्थमधिकृत्य बिन्दूनाम् ।
प्रकरणनाटकविषये प्रवेशक संविधातव्य [2] ॥३३॥

·यथान्तरकार्यं सभवति । तस्माद्वर्षादूर्ध्वमित्यनेन कार्यं वर्षद्वयादि निषिध्यत इत्येव वर्षसहस्रायुषोऽपि वर्षशतान्तरालवृत्तचरितख्यापनेऽपि न किञ्चिद् दुष्यति । तेन पञ्चाङ्के नाटके पञ्च कार्यदिनानीति संक्षेप, दशाङ्के तु दशेति विस्तर ॥३१॥

अङ्कच्छेदे निमित्तान्तरमप्याह—य. कश्चित्कार्यवशादिति । कार्यवशात्कार्यस्य तथायतत्वात् य पुरुषो नायक सोऽनेकयोजनव्यहितमध्वान यदा गच्छति तदा ·प्रतिदिन गमन विश्रान्ति. शय्येत्येवमादि कथ रङ्गे प्रदर्श्या, तदन्तेनाङ्कच्छेद कार्य. । डिमादिनायकस्य तु दिव्यस्याकाशयानकादिना सर्वं युज्यते । अनायकपुरुषस्त्ववि-च्छिन्न एवाङ्के निष्क्रामति । ननु दिवसावसानकार्यं केनोपपद्यत इति आवश्यका-विरोधेनेत्यादिना यदुक्त ततस्तिलमात्रेणाप्यधिक वाच्यमस्य न लभ्यते वाक्यस्य । अत एवैतत् भट्टलोल्लटाद्यैर्न पठितमेव ।

उपाध्यायास्त्वाहु—नेद निमित्तान्तर अपि तु पूर्वं तावत्कथित यदङ्के-नोपपद्यत इति तस्यैवोदाहरणमनयैवार्यया दर्शितम् । यथा नायकस्य प्रकृष्टाध्व-गमनमिति पूर्ववदिति तदर्हमिति भवति पूर्वलक्षणार्होऽङ्कच्छेदोऽयमिति यावत् । अपि शब्द उदाहरणान्तरमपि सूचयति । अङ्कार्थसन्धानप्रयोजनस्य प्रवेशकस्य स्थान वाच्यम् । विषय चाह अङ्कान्तरानुसारीति अङ्कमध्ये भवतीति यावत् । अङ्कान्तर ·पूर्वाङ्कान्तरमनुसरति तस्य पश्चाद्भवतीत्यर्थ. । प्रत्यङ्कान्त यो बिन्दु अनुसन्धानाभि-धायिवाक्य सत्सक्षिप्त प्रयोजन तदधिकृताकरण विस्तारमुद्दिश्येति वाच्यमुक्त, प्रकरणे नाटके चावश्य प्रवेशकस्तस्यावश्यमुत्तमकृतिविषये उपदेशाय प्रवृत्तोऽपरिमि-तेनोपायेन भूयस्तरावान्तरकार्ये प्रत्युत्पत्तिबहुना चामात्यादीनामपि स्वकार्यनिरूपणाय प्रवेशक, अन्यत्र रूपके परिमितकार्योपदेशात् न तथा प्रवेशकोपयोग इति वित-·निष्यामः ॥३२॥

अथ विष्कम्भकाद्भेदमस्य दर्शयन् प्रवेशकशब्दोऽतिविशेषशब्दवाच्योऽपि भवतीति दर्शयति नोत्तममध्यमपुरुषैरिति । उत्तमादयोऽपि भवन्ति परिजनान्तर्नि-

---

1. KSS. कुर्यात् नामकृत ।
2. KSS. विषये प्रवेशको भवति काव्येषु ।

नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नाप्युदात्तवचनकृत ।
प्राकृतभाषाचार प्रयोगमाश्रित्य कर्तव्य[1] ॥३४॥
[2]कालोत्थानगतिरसौ व्याख्यासरम्भकार्यविषयाणाम् ।
अर्थाभिधानयुक्त[3] प्रवेशक स्यादनेकार्थ. ॥३५॥

वृत्यर्थमेतत् । उदात्त सम्कृतवचन तस्य निषेध । अन्ये त्वाहु:—उदात्त स्वात्मकार्यविश्रान्त वचन निषिध्यते, "आणत्तम्हि भट्टिदारि आए" इत्यादिना हि स्वस्य प्रधानोपयोग्येव दृश्यते, न स्वतन्त्र । तत्र प्राकृती भाषा आचारश्च व्यवहार. प्राकृत. एव । प्रयोगमाश्रित्येति क्वचित्तु प्रयोगवशात्सस्कृतभाषाचारो विष्कम्भकेऽपि कर्तव्य इति दर्शयति ॥३४॥

सक्षेपार्थमधिकृत्येति यदुक्त तदेव विभजति कालोत्थानगतिरसाविति । कालोदयस्य गतिरवगमो यत कालोदयसूचक कश्चित् प्रवेशक । यथा—"अज्ज वसन्तमहूसवे मवहुमाणमाहूय" इत्यादि (रत्ना १) । अर्थाभिधानेति प्रत्येक सबध्यते, तेन व्याख्यादीना विषयान्ताना चतुर्णां योऽर्थस्तदभिधाने युक्तस्तदुद्देशेन प्रवृत्त इति पञ्चप्रकार प्रवेशक: इति यावत् । व्याख्यायत इति व्याख्या । तथाहि—केनचित्प्रवेशकेन गूढो व्याख्यायत इत्यर्थ । यथा तापसवत्सराजे अमात्य प्रणिधि "भामिज्जई अमच्चाणएहि हालाहलस्स पमादसविदा (भ्राम्यसे पार्श्वके प्रमादसहिते ।)" तापस-अ-४ (इत्यादि), अनेन हि नानिश्चयथानोक्त पद्मावतीगृहे च यद्वासवदत्तास्थापन तस्य गूढ प्रयोजन व्याख्यातम् । सरम्भ, कार्यविशेष विषय अभिप्रायस्तस्यार्थं उपायान्वेषणादि तदभिधानयुक्त प्रवेशको, यथा नृपा(या)रे गति·· ···उपस्थितमिद तत्प्रयोजन" मित्यादि । अनेन वासवदत्तामपहृत्योज्जीवनी निमीपोर्वत्सराजस्य प्रयोजकत्वं प्राप्तानाममात्याना सरम्भ. शालङ्कायनेनोक्त ।

कार्यं तु यदाधिकारिकमित्यादि (१९-३), तस्यार्थं पञ्चाङ्गस्यानुष्ठानम् । तद्यथा—कर्मणामारम्भोपाय:, पुरुषद्रव्यसपद्, देशकालविभाग , विनिपातप्रतीकार , कार्यसिद्धिरिति । तथाभूताभिधानयुक्तश्च प्रवेशको बाहुल्येन तापसवत्सराजप्रतिमाचाणक्यमुद्राराक्षसादिषु । विषयस्तु भाविनोऽङ्कावतारस्य निवृत्त वस्यार्थो, विशेषरूप , तदभिधानेन युक्त: प्रवेशको यथा नागानन्दे द्वितीयेऽङ्के चेटिकाद्वयेन मदनावस्थेतिवृत्तस्य विशेषवर्णन चन्दनलतागृहादि दर्शितम् । अन्यान्यपि प्रवेशकस्य प्रयोजनानि सन्ति । न त्वेतत्परिगणनमित्याह—अनेकार्थ इति ॥३५॥

---

१. NS. प्रवेशको नाम विज्ञेय: ।
२. KSS कालार्थान्तरसङ्क्ष्यत्यासारम्भ ·······।
३. NS. पूर्व: ।

[1]बह्वाश्रयमपि [2]कार्यं प्रवेशकैः संक्षिपेच्च सन्धिषु वा ।
बहुचूर्णपदैर्युक्तं जनयति खेदं प्रयोगस्य ॥३६॥

यत्रार्थस्य समाप्तिर्न [3]भवत्यङ्के प्रयोगबाहुल्यात् ।
[4]वृत्तान्तस्वल्पकथैः प्रवेशकैः सोऽभिधातव्यः[5] ॥३७॥

नन्वेवम्भूतोऽर्थो यः प्रवेशके प्रदर्श्यते समासेन विस्तरेण वेत्याशङ्क्याह बह्वाश्रयमपीति । सन्धि विशेषेण इति अङ्कार्थसन्निवेशनिमित्त ये प्रवेशकाः पञ्चाप्युक्ता चूलिकादयस्तैरङ्काश्रय बहुवक्तव्य विततमपि कार्यं संक्षिपेत् यावत्सन्धानोपयोगि तावत्तत्र ब्रूयात् । यतो बहुभिर्गद्यगतैरसमस्तैः पदैस्समस्तप्रायैः खेदो भवति । अनेन प्रवेशकादौ उत्कलिकाप्रायं बहुतरसमाससङ्कीर्णमभिनयशाखाङ्गोपाङ्गरहितत्वात् समासदर्शनार्थनिश्चायकत्वाच्च न कर्तव्यमित्यपि दर्शयति ।

दिवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोपपद्यते सर्वम् ।
अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधातव्यम् ॥१८-२६॥

इति यदुक्तं तत्रानुपपत्तिर्बहुप्रकारा भवतीति दर्शयितुमाह-यत्रार्थस्य समाप्तिरिति । यदत्यन्तप्रयोज्यमपि प्रयोगवशादङ्केऽसमाप्तं भवति तत्प्रवेशकेन कर्तव्यम्, बहुतरस्य प्रयोगस्य बहुमानास्पदत्वम् ॥३६॥

तदयमत्रार्थः—अत्र दिवसकार्याण्यनेकानि तत्र तन्मध्ये यत्सुन्दरप्रयोगरूपदेशोपयोगि च तत्प्रत्यक्षेण दर्शनीयम् । अन्यत्सर्वं प्रवेशकेन वृत्तान्तार्थां तदवशिष्टतानि वृत्तनिर्वाहकता अल्पा संक्षिप्ता कथा यस्य प्रवेशकस्य ॥३७॥ एवं प्रत्यक्षप्रयोज्यप्रवेशकोपयोगो दर्शितः, अन्यथापि दर्शयति युद्धं राज्यभ्रंश इत्यादि । युद्धे गहनसंघातस्य बाहुल्य, राज्यभ्रंशेऽपि पतनमरणादे, नगरोपरोधे बलस्य यन्त्रमुसलादिदानस्य । इह केचिदाहुः मरणं द्विविधम् । किञ्चिदन्यसम्बन्धिन्या क्रियया सपाद्य यथा चक्रेण दैत्यस्य शिरश्छेदः, किञ्चिदन्यसम्बन्धिक्रियानपेक्षेणैव व्याध्यभिघातादिप्रभवम् । तत्राद्यस्यैव निषेधः क्रियते । एतदर्थमेव कृतग्रहणं तदन्यक्रियावाचकम् । न च तद्युद्धेन सगृहीतम् । अयुद्धे पूर्वस्याप्यस्त्रच्छिन्नशिरश्छेदस्य दर्शितत्वादिति । त एवं प्रष्टव्याः—इदं मरणं प्रयोज्यमिदमप्रयोज्यमिति न तावदत्र विषयविभागे निदानमुत्पश्याम । मृतस्य वध निष्क्रमणं क्व वावस्थानं, ततो नाट्योपयोगिसमन्वयाभा–

---

१. इत पूर्वमष्टचत्वारिंशच्छ्लोकाः काशीमुद्रितपुस्तके क्वचित् त्रुटिता सन्ति ।

२. KSS. मप्यर्थं ···· ।

३. KSS. भवेदङ्के ।

४. KSS. बहुवृत्तान्तोऽल्पकथैः प्रवेशकं सन्निधातव्यं ।

५. इत्यनन्तरं श्लोकत्रयी काशी० पुस्तके अधिका ।

[1][युद्धं राज्यभ्रंशो मरणं नगरोपरोधनं चैव ।
प्रत्यक्षाणि तु नाङ्के प्रवेशकैः संविधेयानि ॥३८॥

अङ्के प्रवेशके च प्रकरणमाश्रित्य नाटके वापि ।
न वधः कर्तव्यः स्याद्योऽभ्युदयी नायकः ख्यातः ॥३९॥

गानादिप्रक्रियाविलोपः सामाजिकानां विरसताप्रतिपत्तिरिति तु सर्वत्र मरणं समानं तस्मादङ्के मरणमप्रयोज्यमेव । ननु मरणानुभाववर्णनेनेदानीं किं कृत्यं, युद्धवीररौद्रा-द्यास्वपि तदनुभाववर्णने किं प्रयोजनं तदनुभावापरिज्ञाने प्रवेशकैरपि वध वर्णनं स्यादिति चेन्मरणेऽपि समः समाधिः ।

किञ्च यत्र प्रत्यापत्तिशून्यं मरणं तत्प्रक्रियाविलोपकत्वान्न प्रयोज्यम् । यत्तु क्वचित्तत्प्रत्यापत्तिः यथा जीमूतवाहनस्य तदेव क्षणमात्रानिश्चितचेष्टात्मकं प्रयोज्य-मेवेति सोऽपि मरणानुभावसाक्षात्करणस्य विषयः । यद्वाहिनीनामपि साटोपपरि-क्रमणं शस्त्रवर्णनादिप्रारम्भरूपमदः प्रयोज्यमपि तु तन्निर्वाहो न प्रदर्शनीयः । एतदेव कारणे स्फुटीकृतं युद्धमेव यन्निर्वाहपर्यन्तं यावन्मरणमेव यदचिरप्रत्यापत्तिर्न भवति तन्न प्रत्यक्षेण प्रयोज्यं, प्रवेशकैरिति उपक्षेपपर्यन्तकमप्यादन्यतमेनोपक्षेपणेत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—व्याधिजमभिघातजं च मरणं रङ्गे प्रयोज्यं, अपुनर्जनिनिष्क्रान्ति-रहितप्रकृतिर्विधेयेति ॥३८॥

अथ सर्वथा यद्विषयं मरणं नाभ्येमं, तद्दर्शयति अङ्के प्रवेशके चेति । प्रकरणे नाटके वा नायकस्य प्रत्यक्षेण वा वर्णनया वा न मरणं वर्णनीयम् । अङ्क इति प्रत्यक्षेण, प्रवेशक इति वर्णनया ।

ननु प्रत्यक्षेण ये न कस्यचिन्मरणं प्रयोज्यमिच्छन्ति तन्मते अङ्कग्रहणं किमर्थं, तत्राह. वधशब्देन (न) मरणमुच्यते, अपि तु परकृतघातदानादि तत्रान्यघात-दानाद्यपि प्रत्यक्षेण रङ्गे प्रदर्श्यते । अचिरप्रत्यापत्तौ समास्वासे यस्तु नायकस्तस्य ख्यातस्य न घातदानादि प्रदर्शनीयम् । अन्ये तु ख्यातः नायकः पताकानायकादिक-मिच्छन्ति ॥३९॥

अपसरणमिति पलायनम् यथोक्तं—अशक्ये सर्वमुत्सृज्यापगच्छेत् यदृष्टा हि जीवतः पुनरावृत्तिः इति । ग्रहणं वा कार्यं सनिबन्धनबन्धनमिति । यथा वासवदत्ता-नुत्तधारे (पारे?) वत्सराजस्य । सन्धिरेवेति सन्धानं, यदुक्तम्—

प्रवृत्तचक्रेणाक्रान्तो राज्ञः बलवताऽबलः ।
सन्धिनोपनमेत्............। (अर्थशास्त्रे ७-३ अध्या)

---

3. KSS, NS. omit these.

अपसरणमेव कार्यं ग्रहणं वा सन्धिरेव वा योज्यः ।
काव्यश्लेषैर्बहुभिर्यथारस   नाट्यतत्त्वज्ञैः] ॥४०॥

न महाजनपरिवारं कर्तव्यं नाटकं प्रकरणं वा ।
[1]ये तत्र कार्यपुरुषाश्चत्वारः पञ्च वा ते स्युः ॥४१॥

कार्यं गोपुच्छाग्रं कर्तव्यं काव्यबन्धमासाद्य ।
ये चोदात्ता भावास्ते सर्वे पृष्ठतः कार्याः ॥४२॥

अपसरणबन्धनसन्धीनां विषयविभागमनुचनायाह । प्रधानरसानुसारेण यत्कार्यं यत्काव्यार्थस्तस्य श्लेषा बन्धनाद्युपपत्तय तैरुपलक्षितमपसरणादिकार्यमिति यावत् । कार्यविशेषैरिति केषाचित्पाठः ॥४०॥

अथ यदप्रयोज्यं प्रत्यक्षेण तस्य सामान्यद्वारकं संग्रहं दर्शयितुमाह—न महाजनपरिवारमिति । महाजनः सङ्ख्यया तेन परिवारः परिवारणं यत्र यत्र वस्तुनि तन्नाटकमिति न युक्तं तत् प्रकरणम् । बाहुल्यादन्यदपि न कार्यम् । एतदुक्तं भवति—बहुतरपुरुषसाध्यं यत्किञ्चित्तद्यथा समुद्रे सेतुबन्धनमित्यादि तत्सर्वं प्रत्यक्षेण न प्रदर्शनीयम् तथा महतो जनस्य पितापुत्रश्वश्रूस्नुषाभूर्तशिष्यादेः परितो वरण गीतावद्यादिभोगेन यत्र जायते वैरस्यं वा महाजनस्य सम्यस्य च यत्र परिवरण चित्तसङ्कोचः तत्सर्वं परिचुम्बनाद्यपि न प्रत्यक्षं प्रयोज्यम् । यदि च प्रत्यक्षप्रयोज्यं तत्र पञ्च कार्यपुरुषा यदि चत्वारः प्रकरीपताकादिका ज्ञेया च परिवारस्त्वभावास्ता-वन्त एवेति । यदि प्रकर्पम्नदा दशाष्टौ वा रङ्गे प्रविष्टा भवन्ति । ततोऽधिकेषु रङ्गभित्तेः चतुष्टयसम्यग्विभावनीयं स्यात्, दैव्याद्यपरिहस्यमानजनसमाजनम् ॥४१॥

एवमङ्के प्रवेशकस्वरूपं विस्तराभिहितम्, अधुना तदवयवसमुदायस्य नाटकस्य यद्रूपं तद्दर्शयति कार्यं गोपुच्छाग्रमिति । क्रमसूक्ष्माग्रमिति केचित् । अन्ये तु यथा गोपुच्छे केचिद्वाला ह्रस्वाः केचिद्दीर्घाः एवं कानिचित्कार्याणि मुखसन्धौ परिसमाप्तानि कानिचित् प्रतिमुखपर्यन्तानि कानिचिद्गर्भावमर्शान्तानि पराणि निर्वहणपर्यवसायीनि, तद्यथा रत्नावल्यां प्रमोदोत्सवो मुखसन्धावेव निष्ठित इत्यादि यावत् बाभ्रव्यवृत्तान्तो मुखोपक्षिप्तो निर्वहणनिष्ठां प्राप्तः । सारस्वरास्य पदार्थाः पर्यन्ते कर्तव्याः ॥४२॥

अत्र हेतुमाह सर्वेषां काव्यानामिति । नाटकादीनां निर्वहणेऽद्भुतरसः कर्तव्यः । एवं हि तानि काव्यानि रसभावानां युक्त्या परस्परसम्बद्धानि युक्तानि भवन्ति नान्यथा एकवाक्यतां च विना कः प्रबन्धार्थः । तथा च शृङ्गारवीररौद्रैः स्त्रीरत्नपृथिवीलाभशत्रुवधाः करुणादिभिस्तन्निवृत्तिरित्येवं क्रमेण सोत्तरोत्तरभा-

---

1. NS, देनात्र KSS. ये तत्र कार्याः ।

सर्वेषां काव्यानां नानारसभावयुक्तियुक्तानाम् ।
निर्वहणे कर्तव्यो नित्यं हि रसोऽद्भुतस्तज्ज्ञैः ॥४३॥

नाटकलक्षणमेतन्मया समासेन कीर्तितं विधिवत् ।
प्रकरणमतः परमहं लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥४४॥

यत्र कविरात्मशक्त्या[1] वस्तु शरीरं च [2]नायकं चैव ।
औत्पत्तिकं प्रकुरुते प्रकरणमिति तद् बुधैर्ज्ञेयम्[3] ॥४५॥

[4]यदनार्षमथाहार्यं काव्यं प्रकरोत्यभूतगुणयुक्तम् ।
उत्पन्नबीजवस्तु प्रकरणमिति तदपि विज्ञेयम् ॥४६॥

व्यमनोरथप्राप्तौ भवतित्यमद्भुतेन । असाधारणलाभो हि यदि फलत्वेन कल्प्यते- ऽवश्य भियाया किञ्चिदस्त्येव फलमात्रमिति किं तत्रोपायव्युत्पादनायत्तेनैवमद्भुता- वमानत्वमवश्यम्, येन व्युत्पाद्यजनस्यैव बुद्धिर्जायते—अहो दुष्करमप्युपायक्रमेण सिद्धयति" इति, "उपायेन वर्तितव्य" इति ॥४३॥

पूर्वोक्तमुपसंहरति वक्तव्यान्तरं नाटकलक्षणमेतदित्यादि । कथञ्चिल्लक्षणं प्रसिद्धम्, इह तु लक्षणक्रमेण सम्यगेव यत्नप्रसाध्यत्वमिति दर्शयति । लक्षणयुक्त्या लक्षणद्वारेण युक्तिस्तया हृदयानुप्रवेशनया हेतुभूतया सपाद्ययेत्यर्थः ॥४४॥ तत्र प्रकरणस्य सभेदस्य सल्लक्षणं नामनिर्वचनं चाह यत्र कविरात्मशक्त्येति । वस्त्विति साध्यं फलं, शरीरमिति तदुपायं वस्त्वादि काव्याभिधेयमात्मशक्त्या प्रकुरुते यत्काव्येन तत्प्रकरणमिति बुधैर्ज्ञेयमिति सम्बन्धः ॥४५॥ यत्र समुत्पाद्य न भवति तत्र योऽनुत्पाद्योऽसौ न कुतश्चो ग्राह्य इति दर्शयितुमाह यदनार्षमित्यादि । अनार्षमिति पुराणादिव्यतिरिक्तबृहत्कथाद्युपनिबद्धं मूलदेवचरितादि । आहार्यमिति पूर्वकवि- काव्यादाहरणीयं समुद्रदत्तचेष्टितादि ।

ननु च तत्रापि कविकृतत्वाभावात्कथं प्रकरणवाचोयुक्तिरित्याह उत्पन्ने पूर्व- सिद्धे बीजं वस्तु च यत्र तादृशमपि तत्, यदिति वस्तुभूतं बृहत्कथादौ काव्यान्तरे वा प्रसिद्धैर्गुणैर्युक्तं प्रकरोति तदिति तस्माद्धेतोरेतदपि प्रकरणम् । तेन बृहत्कथा- दिसिद्धस्य मूलदेवादेरधिकावाप कविशक्तिर्यदा विधत्ते तदा प्रकरणम् । एवं पूर्वक- विप्रयुक्तेऽपि समुद्रदत्तचेष्टितादिवर्णनेऽपि अधिकावापं विदधत्कवि प्रकरणं कुर्या- दिति तात्पर्यम् ॥४६॥ नन्वस्येति वृत्तस्य कथं योजनेत्याशंक्य पूर्वोक्तमेवातिदेशद्वारेण

---

१. KSS., NS बुद्धया ।
२. KSS, NS. नाटकं ।
३. KSS. प्रकरणमेतद् बुधैर्ज्ञेयम् ।
४. NS, यदनार्षमथाहार्यं काव्यं कुरुते प्रभूतगुणयुक्तम् । KSS. यदनार्षमथाहार्यमार्यं प्रकरोत्यद्भुतगुणयुक्तम् ।

यन्नाटके मयोक्तं वस्तु शरीरं च वृत्तिभेदाश्च ।
तत्प्रकरणेऽपि [1]योज्यं सलक्षणं सर्वसन्धिषु तु ॥४७॥

विप्रवणिक्सचिवानां पुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
चरितं [2]यन्नैकविधं ज्ञेयं तत्प्रकरणं नाम ॥४८॥

नोदात्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसम्भोगम्[3] ।
बाह्यजनसम्प्रयुक्तं [4]तज्ज्ञेयं प्रकरणं तज्ज्ञैः ॥४९॥

स्मारयितुमाह यन्नाटके मयोक्तमिति । नानाविभूतियुक्तमृद्धिविलासादिभिरित्यादिनायकफलवस्त्वमुक्तं तत्, वस्तुशरीरमिति "अङ्कप्रवेशकाद्य" "वृत्तिभेदाश्चेति" "नानारसभावचेष्टितैर्बहुधा । सुखदुःखोत्पत्तिकृत" मिति, सलक्षणमित्यङ्कप्रवेशकयोर्लक्षणयुक्तमिति ॥४७॥

केचित्तु शरीरग्रहणेन गतार्थं तस्माल्लक्षणमित्यङ्कपरिमाणमङ्कान्तरसन्धानहेतुषु च प्रवेशकेषु यत्प्रयोज्यमुक्तं 'दिवसावमानकार्यं यद्यङ्के नोपपद्येत' । यद्यङ्केनोपपद्येत इत्यादि तत्सर्वं प्रकरणेऽपि योज्यम् इति । अतिदेशायातमतिप्रसङ्गं वारयत्यार्याद्वयेन विप्रवणिगित्यादिना । सचिवो मन्त्री, अमात्योऽधिकृतः सार्थवाहस्तावत्पण्यानामाहर्ता तद्देशक्रयविक्रयकृतो वणिजोऽन्य एव । नैकविधमित्यनेकरसयुक्तमित्यर्थः । 'नैकरसान्तरविहितं' इति तदतिदेशमात्रमिति सूचितम् ॥४८॥ प्रख्यातोदात्तेति प्रसक्तं निषेधति नोदात्तेति । तन्निषेधे चार्थान्नाटके वैपरीत्यमायातम् । नाटके च देवो नायकत्वेन निषिद्ध इति प्रकरणे कर्तव्यत्वेनापाद्यत इत्याह न दिव्यचरितमिति । तथा न दिव्याश्रयमिति वचनादेशाद् देवानां प्रयोज्यत्वं प्रसक्तं तदप्यनेन निषिद्धम् । नाटके देवानामिवेहापि राज्ञः प्रवेशे शङ्कमाने निराकरोति न राजसम्भोगमिति । यदि वा औत्पत्तिकत्वेऽपि न राजोचितसम्भोगोल्लेखः विप्रादिषु करणीयेत्यनेन शिक्षयति, अतएव राजनियम । उचितोऽन्तःपुरजनः कञ्चुकिप्रभृति तद्व्यतिरिक्तो बाह्यजनोऽत्र चेटदासादि प्रवेशकादौ कार्यं इत्यर्थः ॥४९॥

एतदेव दर्शयति दासविटश्रेष्ठियुतमिति कञ्चुकिस्थाने दासः विदूषकस्थाने 'विट अमात्यस्थाने श्रेष्ठीत्यर्थः । वेश्यावाटो वेशः, तत्र या स्त्री तस्या यः उपचारो वैशिक (अ—२३) वक्ष्यते सकारणं यस्य शृङ्गारस्य तेनोपेतं, कुलस्त्रीविषयं चेष्टितं मन्दं यत्रेति । उपाध्यायास्तु मन्दकुलानां स्त्रीणां चरितं यत्रेत्याहुः, तेन कुलाङ्गनापि तत्र मन्दकुलैवेति दर्शितं भवति । एतदेवाभिमन्यमानेन पुष्पदूषितके स्तोकदत्तादि-

---

१. NS. कार्यं केवलमुत्पाद्यवस्तु स्यात् ।
२. KSS. यदनेकविधं तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ।
३. NS. सम्भोगं ।
४. KSS विज्ञेयं NS. ज्ञेयं तत्प्रकरणं नाम ।

वार्तविटश्रेष्ठियुत वेशस्त्र्युपचारकारणोपेतम् ।
मन्दकुलस्त्रीचरितं काव्य कार्यं प्रकरणे तु[1] ॥५०॥

सचिवश्रेष्ठिब्राह्मणपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
गृहवार्ता यत्र भवेन्न तत्र वेश्याङ्गना कार्या ॥५१॥

यदि वेशयुवतियुक्त न [2]कुलस्त्रीसङ्गमोऽपि स्यात् ।
अथ कुलजनप्रयुक्त न वेशयुवतिर्भवेत्तत्र ॥५२॥

शब्दाकर्णनेन समुद्रदत्तस्य शङ्कैवोपनिबद्धा सा न दोषाय निर्वहणान्तोपयोगिनी हि नन्दयन्तीनिर्वासन तस्याश्च गृहान्तरावस्था । इदमेव मुख्यमन्यो मूलं परपुरुष-सभावनामूलत्वात् एवमनभ्युपगमे तु श्वशुरेण बध्वा असन्निहिते पुत्रे निर्वासन शबर-सेनापतिगृहेऽवस्थानमित्युत्तमप्रकृतीनामनुपपन्नमेव । तस्मात् स्ववर्गापेक्षयेदमुत्त-मत्वमयतने राजोचितानामुत्तमप्रकृतीना वणिङ्मात्रे समारोप्य तद्दूषणं यत्कृतं न तेन ब्रह्मयश स्वामियशः खण्डितं अपि तु स्वयश एव । ये हि मिथ्यायशो मिथ्याकलङ्क-यितुमुद्यतास्तेषां स्वयश एवेति यशोमात्रावशेषता न हि नायकशब्दमात्रादेव दुर्योधनवदेव शङ्काद्यनुचितम् । प्रकरणे हि तादृश एव नायक केवलमन्यवणिग-पेक्षया स उत्तमोऽस्तु, व्युत्पाद्यश्च तत्रैवंविध एवेत्यलमवान्तरेण ।

अथास्य सप्तविधस्यापि प्रकरणस्य प्रत्येक भेदत्रय दर्शयितुमार्यात्रयं पठति सचिवेत्यादि । सचिवादीना सम्बन्धिनी यत्र गार्हस्थ्योचिता वार्ता पुरुषार्थसाधक-मिनिवृत्त न तत्र वेश्याङ्गना नायिकात्वेन निबन्धनीया, विटादीना तु नायकत्वेन कृता या गार्हस्थ्यचिन्ता सापि निबन्धनीयेत्युक्त भवति । यदि गृहस्थचिन्तावर्णन न भवति श्रेष्ठिसार्थवाहादीना च विप्रादिवदविरुद्धो वेश्यायोग इति सापि प्रदर्शनीयेति लब्धमर्थात् । तत्र न तु कुलस्त्रीसगम. कर्तव्य । तदाह यदि वेशयुवतीति । अथ कुलजनप्रयुक्तमिति । एव श्रेष्ठिसचिवादिविषय शुद्ध भेदद्वयमुक्त, विटादिविषयस्तु सङ्कीर्ण एव वेश्याकुलजाभ्या भवति ।

तदाह यदि वा कारणयुक्तयेति । विटे वेशस्त्री प्रधानत्वात् पूर्वमुक्ता कुलस्त्री तु तत्रापि पितृपितामहाद्यनुरोधादिति कारणशब्देनोक्तम् । अविकृता भाषा कुल-स्त्रिया शौरसेनी, वेश्याया सस्कृता, आचार. कुलस्त्रिया विनयप्रधान', अन्यस्या तद्वि-परीत । तथा च देवीचन्द्रगुप्ते माधवसेनामुद्दिश्य चन्द्रगुप्तस्योक्ति.—

आनन्दाश्रु सितेतरोत्पलरुचोराबध्नता नेत्रयो.
प्रत्यङ्गेषु वरानने पुलकिषु स्वेदं समातन्वता ।

---

1. KSS , NS. प्रयोगे तु ।
2. KSS,. कुलस्त्रीसगमो भवेत्तत्र । NS. कुलस्त्रीसङ्गमर्हति तत्र. ।

यदि वा कारणयुक्त्या [1]वेशकुलस्त्रीकृतोपचारः स्यात् ।
अविकृतभाषाचारं तत्र तु पाठ्यं प्रयोक्तव्यम् ॥५३॥
मध्यमपुरुषैर्नित्यं योज्यो विष्कम्भकोऽत्र तत्त्वज्ञैः[2] ।
संस्कृतवचनानुगतः संक्षेपार्थं प्रवेशकवत् ॥५४॥
शुद्धः सङ्कीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकोऽपि कर्तव्यः ।
[3][मध्यमपात्रः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यकृतः] ॥५५॥
अङ्कान्तरालविहितः [4]प्रवेशकोऽर्थक्रियां समभिवीक्ष्य ।
[5]संक्षेपात्सन्धीनामर्थानां चैव कर्तव्यः ॥५६॥

कुर्वाणेन नितम्बयोरुपचयं सम्पूर्णयोरप्यसौ
केनाप्यस्पृशताप्यधोनिवसनग्रन्थिस्तवोच्छ्वासितः ॥इति॥

अत्र हि व्युत्पाद्यस्तथाविध एव लोकश्च एव च वृत्तान्तोऽङ्के एवमेतत् ॥५३॥ एकविंशति प्रकरणे भेदाः। *प्रकरणे नायकापेक्षया प्रायश उपयोगिनोऽपि मध्यमा एव सम्भवन्तीति* तत्र विष्कम्भकं लक्षयति मध्यमपुरुषैरिति। विष्कम्भयत्युपस्तम्भयतीति विष्कम्भकः। संस्कृतेन वचनेनानुगतः च सङ्कीर्णोऽप्यस्त्येवेति प्रवेशकेन चार्थक्रियाकर्तव्यतामेव कर्तव्यत्वेनाभिसन्धाय विष्कम्भकः कार्यः ॥५४॥ तामेवार्थक्रियां स्पष्टयति संक्षेपात्सन्धीनामर्थानां चेति। सन्धीनां च संक्षेपो युद्धराज्यभ्रंशादीनां चार्थानां च संक्षेपस्तमभिसन्धाय अङ्कस्याङ्कयोर्वान्तराले मध्ये विष्कम्भको योज्यः ॥५६॥

ननु कोहलेन मुखसन्धेरङ्कस्य चायमन्तराले विहितः ।
"मध्यमपुरुषनियोज्यो नाटकमुखसन्धिमात्रसञ्चारः ।
विष्कम्भको हि कार्यो नाटकयोगे प्रवेशकवत् ।।" इति ।

तत्कथमुक्तमङ्कान्तरानुसारीति, उपलक्षणार्थमेतदित्यदोषः । तथाहि बीजबिन्दुश्च प्रथममुपक्षिप्येते, तत्र च पृथग्जनस्यालब्धनिवेशत्वात् सचिवादिगोचरत्वाच्च तदुपक्षेपे विष्कम्भकस्यैवावसर इति यदुच्यते तदङ्कान्तरेष्वपि मन्त्रगुप्ततायां तुल्यमिति तत्राप्यनिवारितो विष्कम्भकप्रवेशः । पृथग्जनोऽपि वा यत्र मन्त्रचिन्तायामनुप्रवेश्यते तत्र प्रवेशकोऽपि प्रथमोपक्षेपे न योग्य इति युक्तम् । सामान्येनाङ्कान्-

---

१ KSS वेशकुलस्त्रीसंगमो न स्यात् ।
२ *NS अपि विज्ञेयः ।*
३ NS. मध्यमपात्रैः ।
४. NS., प्रवेशकोऽर्थक्रिया KSS. प्रवेशिकार्थक्रियामभिवीक्ष्य ।
५. KSS. सर्वार्थं सन्धिष्वर्थानां सविधातव्यः ।

अनयोश्च बन्धयोगादन्यो भेद[1] प्रयोक्तृभि कार्यः ।
[2]प्रख्यातस्त्वितरो वा [3]नाटकयोगे प्रकरणे वा ॥५७॥

रानुसारीति अङ्कस्य मध्य इत्यनेन प्रस्तावनाङ्कव्यवर्तिनाप्युक्तैव । प्रवेशक-विष्कम्भकविषये लिङ्गवचनयोरनन्वत्वात् स्त्रीणामप्यनुप्रवेशः सत्याधिक्य च ।

एव सकलपुरुषार्थविषया व्युत्पत्तिः नाटकेन प्रधानस्य राजप्रायस्य क्रियते, प्रकरणेन च मध्यमप्रायस्य, अपूर्वकुतूहलवनस्तथापि चैत्रविशकस्याभिधानात् चित्र-व्युत्पत्ति । तत्र रूपकलक्षणस्य सङ्कीर्णतया बहवो भेदा सन्तीत्युक्त सामान्यलक्षणे । तत्र प्रधानभूतयो सर्वरूपकप्रसरणकारिणो नाटकप्रकरणयोर्लक्षणमाद्धूर्यं दर्शिते सर्वरूपकाणा दर्शन सङ्कवतीत्यभिप्रायेण तदेव दर्शनीयम् । उद्देशक्रमानुसारेण तु तल्लक्षणविस्तरण पुनस्तल्लक्षणपरामर्शे च गौरवमित्यभिप्रायेणार्यात्रय पठति प्रकरण-नाटकभेदादित्यादि । प्रकरणनाटकाभ्या भेदात् लक्षणान्यत्वान्नाटिका ज्ञेयेतिदूरेण सबन्ध । उत्पाद्य वस्तु चरित च नायक च नृपतिमन्त पुरकन्या सङ्गीतशालाकन्या वाधिकृत्य प्राप्यत्वेन अभिसन्धाय कर्तव्या । स्त्रिय प्रायेण बाहुल्येन यत्र । चत्वा-रोऽङ्का यस्या वस्यादिकदवस्थाया' सरमोऽवस्थासमायाप कार्य इति यावत् । ललिताभिनयात्मिकेति कैशिकीम बद्धेत्यर्थ । सुष्ठु पूर्णतया विहितानि चत्वार्यपि कैशिक्यङ्गानि यत्र । "अन्तगात्रकण्ठेभ्य" इत्यत्र स्वाङ्गविशेषणभावात् बाडीप् प्रयोग । एतदपि न मुनिनयमनमित्यनाश्यमिति त्वन्ये । रतिपुरस्सरः सभोगो राज्यप्राप्त्या-दिलक्षण आत्मा प्रधानभूत फल यस्याम् । अत एवाह राजगतैरुपचारैः व्यवहारै-र्युक्ता, अन्या चेदुद्दिश्य तत्र व्यवहारः, तत्पूर्वनायिकागतैं कोपप्रसादवञ्चनैरवश्य भाव्यमिति दर्शयति प्रसादनेनि, मार्यानुरोधात्कोपस्य पश्चात्पाठ. ।

ननु यस्या क्रोधो भवति सा न कान्विदुक्तेत्याशङ्क्याह नायकेति । नायकस्य येय देव्याद्या नायिका तयाभिलषितनायिकान्तरविषये बूनीकृत सपरिजन परिजन-समृद्धिर्यस्या । एतदुभयप्रधानं सर्व तत्रेत्यर्थः । अन्यदमन्यदङ्गादि सर्व पूर्ववदेव । सर्वका नायिका तावद् व्याख्याता भवति । षट्पदेय नाटिकेति सग्रहानुसारिणो भट्ट-लोल्लटाद्या । श्रीशङ्कुकस्त्वयुक्तमेतदित्यभिधायाष्टधेति व्याचष्टे तथा हि देवी कन्या चे ख्याताख्यातभेदेन चतुर्धा, कन्यात्वन्तः पुरसङ्गीतकभेदेन द्विधेति । घण्टकादय-स्त्वाहुः—नायको नृपतिरित्येतावन्मात्र नाटकादावुपजीवितः न तु प्रख्यातत्वमपि तद्भेदद्वयादन्येऽष्टाविति षोडशभेदा इति । नायको नृपतिरिति ये प्रथमा पठन्ति

---

१. KSS एको प्रयोक्तृभि. ज्ञेयः ।
२. KSS, प्रख्यातख्यातस्त्वितरो वा ।
३. NS. नाटीसञ्ज्ञाश्रिते काव्ये ।

[प्रकरणनाटकभेदादुत्पाद्य वस्तु नायकं नृपतिम् ।
अन्तःपुरसङ्गीतककन्यामधिकृत्य कर्तव्या] ॥५८॥

स्त्रीप्राया चतुरङ्का ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी[1] ।
[2]बहुनृत्तगीतपाठ्या रतिसम्भोगात्मिका चैव ॥५९॥

[3]राजोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधदम्भसंयुक्ता ।
नायकदेवीदूती सपरिजना नाटिका ज्ञेया ॥६०॥

[अन्तर्भावगता ह्यत्र भावयोरुभयोर्यतः ।
अत एव दशैतानि रूपाणीत्युदितानि वै] ॥६१॥

तैर्यमैत्यध्याहृत्यैकवाक्यतया तूभयस्य कार्यम् । अन्ये प्रथममार्यार्धं पृथगेव च वाक्यं योजयन्ति ॥५८—५९॥

प्रकरणभेदात्प्रकरणलक्षणाद्यात् उत्पाद्य वस्तु नाटकलक्षणाद्यच्च नृपतिर्नायकः स्थिते यत्रेत्यभिप्राये नाटिकैवमुक्तेति ॥६०॥

अन्ये तु प्रकरणनाटकभेदात् नाटिका भिद्यते नाटकशब्देनाभिनेय रूपकमात्र तस्या भीरुमार्यप्रदर्शनाय स्त्रीत्वेन निर्देश इति प्रकरणेऽपि सार्थवाहादिनायकयोगेन कौशिकीप्रधाना लभ्यत इत्याहु । यद्यपि च नाटिकैवमुक्ता, तथापि प्रकरणनाटक लक्षणे एव तथा स्थिते तत्रेत्यभिप्रायेण उपसंहरति प्रकरणनाटकलक्षणमिति अन्यदा॰ सूत्रयति वक्ष्याम्यत परमिति ।

ननूद्देशक्रमत्यागे कि फलं, उद्देशस्तावदत्र न परिगणनार्थं इत्युक्त, तेनास्य प्राधान्यान्नाटिकया च विच्छिन्नोऽयावुद्देशक्रम । यथा च नाटकप्रकरणयो शृङ्गाराद्भूयस्त्वं तथा समवकारेऽपि तत्र त्रिवर्गोपायप्रदर्शनात् । केवलं तत्तद्देवता-भक्ताना तच्चरितपुरस्सरतया तस्य तस्योपायस्यादरणीयत्वं भवतीत्यनेनाभिप्रायेण दिव्योऽत्र नायकत्वेन निरूप्यते । तदीय च भूयस्तरं न भूयस्तरं विननवृत्तमनु-श्रयया प्रदर्श्यते, तेन तन्मध्यपतिताना भवति निर्वेदादीनामभावे प्रयोगस्यारञ्जकत्वं नाटकगतान्तैकदेशवत्, नाटकादौ तु भूयस्तरं चरितमनेकाङ्गरञ्जकवर्गेण विना न रञ्जकमेवेति नाटकादौ दिव्यनायकनिषेध उक्त । (नोक्त ?) तत्र हि राजप्रभृतयो बहुतरफलानुबन्धिनि महति फले सप्रयाससाध्ये व्युत्पाद्यन्ते, न तथेह किन्तु त्रिवर्गो-पायमात्रे ।

१. KSS. सुविहितार्था ।
२. KSS. प्रवृत्तगीतपाठ्या ।
३. KSS. कामोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधसंयुतार्ऽपि ।

प्रकरण[1]नाटकलक्षणमुक्तं विप्रा मया समासेन ।
वक्ष्याम्यतः परमहं [2]लक्षणयुक्त्या समवकारम् ॥६२॥

देवासुरबीजकृतः[3] प्रख्यातोदात्तनायक[4]श्चैव ।
त्र्यङ्कस्तथा त्रिकपटस्त्रिविद्रवः स्यात्त्रिशृङ्गारः ॥६३॥

द्वादशनायकबहुलो ह्यष्टादशनाडिका[5]प्रमाणश्च ।
वक्ष्याम्यस्या[6]ङ्कविधिं यावत्यो नाडिका यत्र[7] ॥६४॥

अङ्कस्तु सप्रहसनः सविद्रवः सकपटः सवीथीकः ।
द्वादशनाडीविहितः प्रथमः कार्यः क्रियोपेतः ॥६५॥

अन्यरूपकाणां तु त्रिवर्गोपायत्वं नास्ति एकाङ्कत्वात्, डिमस्तु चतुरङ्कोऽपि पश्चान्निर्दिष्ट इत्यत्र तल्लक्षणे कारणं वक्ष्यामः । तस्मात् त्रिवर्गव्युत्पादकत्वादनेकाङ्कत्वाच्च नाटकप्रकरणानन्तरमेवाभिधानं युक्तमित्यलं बहुना ॥६२॥

देवासुरस्य बीजं तत्सम्पादनोपायस्तेन कृतो विरचितः । देवासुरा अपि चाप्रख्याता बृहत्कथादौ श्रूयन्ते स्वयं वा केनचिदूह्यन्त इति तन्निरासार्थं प्रख्यातपदम् । यद्यपि देवा पुरुषार्थसंघोटनान्यथापि स्वापेक्षया गाम्भीर्यप्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते भगवत्त्रिपुररिपुप्रभृतयः । प्रख्याता ब्रह्मादयः । उद्धता नृसिंहादयः । अत्र यत्र तावतैव समाप्तम् अङ्कं कुर्वीत । अर्थत्रयं च कपटविद्रवशृङ्गारा प्रत्येकं त्रिविधास्तत्र प्रत्यङ्कम् विद्रवादयस्त्रयस्त्रयाः कपट इत्याद्ये विद्रवो व्याप्तिसमाप्त-नाम शृङ्गार फलानि, एवं द्वितीयेऽङ्के तृतीये च ॥६३॥ द्वादशनायकबहुल इति प्रत्यङ्कमिति केचित् । अन्ये तु प्रत्यङ्कम् नायकप्रतिनायकौ तत्सहायौ चेति चतुरः, समुदायापेक्षया हि द्वादशेति ॥६४॥ सप्रहसन इति वचनात् प्रथमेऽङ्के कामशृङ्गारः प्रयोज्य इत्याह तत्रैव हास्यस्यामननात् । स्त्र (क्रि?) योपेत इति काम शृङ्गारात्मक द्वादशघटिकामध्यस्थार्थः कपटविद्रव प्रहसनलक्षणैरर्थैः प्राप्ते प्रथमाङ्के निबन्धो-पादिति तात्पर्यम् ॥६५॥ द्वितीये त्वङ्के घटिकाचतुष्टयगामिभिः कपटादिभिरर्थैः, तृतीये त्वङ्के सर्वं वस्तुसमाप्त्यर्थं द्विघटिकान्तरसंपाद्यैरर्थैः यद्यपि प्रत्यङ्कम् वस्तु-

---

१. KSS., NS, नाटकनाटीलक्षण ...।
२. KSS., लक्षणायुक्त NS लक्षणयुक्त्या ।
३. KSS. कृत ।
४. KSS. नायक ।
५. KSS, प्रमाण ।
६. अङ्कमिति त्रुटितं का. पुस्तके ।
७. श्लोके पदद्वयी ग्रन्थान्तरे अधिका ।

कार्यस्तया द्वितीय समाश्रितो नाडिकाश्चतस्रस्तु ।
यस्तु[1]समापनविहितो द्विनाडिक स्यात्तृतीयस्तु ॥६६॥

[2]नाडीसंज्ञा ज्ञेया मानं कालस्य यन्मुहूर्तार्धम् ।
तन्नाडिकाप्रमाणं यथोक्तमङ्केषु संयोज्यम् ॥६७॥

या नाडिकेति संज्ञा कालविभागे नियाभिसंपन्ना ।
कार्या च सा प्रयत्नाद्यथा क्रमेणैव शास्त्रोक्ता ॥६८॥

अङ्कोऽङ्कस्त्वन्यार्थं कर्तव्य काव्यबन्धमासाद्य ।
अर्थं हि समवकारे ह्यप्रति[3]संबन्धमिच्छन्ति ॥६९॥

युद्धजलसंभवो वा वाय्वग्निगजेन्द्रसंभ्रमकृतो वा ।
नगरोपरोधजो वा विज्ञेयो विद्रवस्त्रिविध ॥७०॥

परिसमाप्तिरस्ति तथापि तृतीये वस्तुसमाप्तिग्रहणेनेदमाह बीजे तावदङ्कत्रयार्थं उपक्षेप्तव्य, तदनन्तरमङ्कद्वयेऽवान्तरवाक्यार्थसमाप्तिरन्योन्यविशिष्टैव विधेया । तृतीये त्वङ्कैवान्तरवाक्यार्थ । तृतीयस्त्वाभ्या प्रतिसंबद्ध । एव महावाक्यार्थ-निर्वाहहेतुसंबद्धतैव सर्वस्य जायते । एव हि सानुसन्धाना विततकालोऽपि त्रिवर्ग-सिद्ध्युपायव्युत्पत्त्यनुगृहीता भवति, निरनुसन्धानापि तावत्तावत् परिसमाप्त्या तावत्युपाये निजहृदयसंवादबलादिति ॥६६॥ अत एव संबद्धोऽवरोर्णस्त्र यत्रार्थं समवकारस्तदाह अङ्कोऽङ्क इति, तुर्यानिरेके अङ्कत्रयसंबन्धो भवति, न त्वङ्कोऽङ्क परम्परमित्यर्थ. । काव्यबन्धमिति । सर्वं वस्तु काव्यबन्धोपश्लिष्टमित्यर्थं अन्यथा हि समवकार एक कार्यमिति केव फणिति ।

एतदेव निर्वचनेनाह अर्थं हि समवकार इति । समवकार इत्यस्मिन् शब्देऽर्थं वाच्यमप्रतिसंबन्धमिति नातिसंबद्ध किञ्चित्संबद्ध वस्त्विच्छन्ति । सशब्दबलादवशब्द-बलाच्च । प्रतिशब्देनातिशय उक्त स निषिद्ध । त्रिविद्रव इत्युक्त तन्नय चेतनमचे-तनकृतमन्यकृतमुभयकृत वा यदनर्थात्मक वस्तु, यतो विद्रवन्ति जना स विद्रव इति त्रिविध । तत्राचेतनकृतमुदाहर्तुं जलवाय्वादिग्रहणम् । चेतनकृते गजेन्द्र उदाहरणम् । द्वयकृते नगरोपरोधस्तस्य युद्धाग्निदानादिसपाद्यत्वात् ॥७०॥ कपटो वञ्चना तस्याश्रयणमङ्गीकरणम् । त्रिधा तत्र वञ्चना, बुद्ध्यैव कदाचित्स्वेच्छया कपटो भवति स हि वस्तुगतत्वमविहित. वस्तु फलं तत्प्राप्तौ वस्तुगत. फलमायत्त कर्ता तस्य य: क्रम उपायचिन्तनादि. तेन विहित यतानपराद्ध एव वञ्चकेन वञ्च्यते स एव-

---

१. KSS प्रमाणविहितो ।
२. KSS. ज्ञेय तु नाडिकाख्य ।
३. KSS., NS. सन्धान ।

वस्तुगतक्रमविहितो दैववशाद्वा परप्रयुक्तो वा ।
सुखदुःखोत्पत्तिकृतस्त्रिविधः [1]कपटोऽत्र विज्ञेयः ॥७१॥

त्रिविधश्चात्र विधिज्ञैः पृथक्पृथक्कार्ययोगविहितार्थः ।
[2]शृङ्गारः कर्तव्यो धर्मे चार्थे च कामे च ॥७२॥

[3]यस्मिन् धर्मप्रापकमात्महितं भवति साधनं बहुधा ।
[4]व्रतनियमतपोयुक्तो ज्ञेयोऽसौ धर्मशृङ्गारः ॥७३॥

अर्थस्येच्छायोगाद्बहुधा चैवार्थतोऽर्थशृङ्गारः ।
स्त्रीसम्प्रयोगविषयेष्वसमीक्ष्या या रतिर्यत्र ॥७४॥

सुखम् । यत्र तु वञ्चनीयोऽपि सापराधः स परयुक्तः कपटः तदपराधे तु वञ्चनकस्य वञ्चनेच्छा नास्तीति नायं भेदः संभवति वञ्चनेच्छाभावे वञ्चनाया सपत्न्ययोगात् । यत्र तु द्वयोरपि न कश्चिदतिमन्धिदोषः काकतालीयेन तुल्यफलाभिसन्धानवतोरप्येक उपचयेनापरस्त्वपचयेन युज्यते तत्र वञ्चना सा दैवकृता । न च कस्यचित्सुखमन्यस्य दुःखमुत्पादयतीति ॥७१॥

धर्मोऽर्थः काम इति गम्यमानः कार्यस्य कारणत्वं चोच्यते । तेन धर्मो यत्र हेतुर्वा साध्यो वा नायिकालाभे स धर्मशृङ्गारः । एवमर्थकामयोर्वाच्यम् ॥७२॥ यत्र शृङ्गार इति तद्विषयः प्रागतो व्यपदिश्यते, व्रतादिपुरस्सरा प्राप्यो यत्र च प्राप्ते धर्मप्रार्थनात्स्वमात्महितं यज्ञादि पत्नीसंयोगकृतं सिध्यतीति सम्बन्धः. अनेनर्धेति राज्यभूमिगोसुवर्णादिभेदेनेत्यर्थः । रतिबहुमानोऽर्थार्थमिति योषितां पुरुषाणां च ॥७३॥

ननु च देवेषु कथमर्थार्थित्वं गन्धर्वयक्षादिषु संभवत्येवेति केचित् । मदर्थनीयं तदर्थो देवेष्वपि चेतरसंभवतीत्यन्ते । उपाध्यायास्त्वाहुः—तत्र नायकयोरनुप्राप्तिरप्यन्यगतैव । यथा भगवतो भवानीपते गिरिराजपुत्रीसङ्गमनमिन्द्रादीनां तारकाक्रान्तनिजराज्यममुन्मोचनाय भवतीति ॥७४॥ कन्याया विलोभो नायकस्य तस्याश्च तस्मिन्निति परस्परानुरागकृत इत्यर्थः । स्त्रीपुंसयोरुद्यानस्थानादि प्राप्तौ निभृत इति प्रच्छादनपूर्वकं यदि चासावेवास्मीति प्रकटं कृत्वा ॥ शृंगार ॥ कामप्रयुक्त एव । स्त्री परस्त्री पुनरत्र विवक्षिता, यथा शक्रस्याहल्या ।

---

१. KSS, NS कपटाश्रयो ज्ञेयः ।
२. KSS, त्रिविधाकृतिः शृंगारो ज्ञेयो धर्मार्थकामकृतः ।
३. NS, यत्र तु धर्मसमापकं । KSS, यत्र तु धर्मे प्रापितमात्रं हितं भवति साधितं बहुधा ।
४. KSS. व्रतनियमतपोयुक्त ।

कन्या[1]विलोभनकृत प्राप्तौ स्त्रीपुंसयोस्तु रम्य वा ।
निभृत सावेग वा [2]यस्य भवेत्कामशृङ्गारः ॥७५॥
[3]उष्णिग्गायत्र्यादीन्यन्यानि च यानि बन्धकुटिलानि ।
[4]वृत्तानि समवकारे कविभिस्तानि[5] प्रयोज्यानि ॥७६॥
एवं कार्यस्तज्ज्ञै[6]र्नानारससंश्रय समवकार ।
वक्ष्याम्यत. परमहं लक्षणमीहामृगस्यापि ॥७७॥
दिव्यापुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतयुद्ध ।
सुविहितवस्तुनिबद्धो[7] विप्रत्ययकारकश्चैव ॥७८॥

नन्वेवं शृङ्गारयोगे काव्ये कैशिकीहीनता । कैशिक्या वृत्तौ हीनवेति तत्र समासः, तेन नर्माद्यङ्गचतुष्कतदुपरञ्जकगीतनृत्यवाद्याद्यभावात् कैशिक्या हीनात्र भवति । उपाध्यायास्त्वाहु न काममद्भावमात्रादेव कैशिकीसम्भव, रौद्रप्रकृतीना तदभावात् । विलासप्रधानं यद्रूप सा कैशिकी, न च परितम् तद्रूपानुप्रवेशोऽपि तद्व्यवहारः, प्राधान्यकृतो ह्यसावित्युक्तम् । तेन तत्र विषये भारत्यादिवृत्त्यन्तराभिधानमेव युक्तमिति ॥७५॥ उष्णिक्सप्तभि, गायत्री षड्भि । बन्धकुटिलानि विषमार्धसमानि तान्यत्र समवकारे सम्यक्प्रयोज्यानीति । नैव प्रयोज्यानीत्युद्भट पठति, स्रग्धरादीन्येव प्रयोज्यानि नाल्पाक्षराणीति स व्याचष्टे । एव श्रद्धालवो देवताभक्ता. तद्देवताश्लाघावनेन प्रयोगेणानुगृह्यन्ते, निरनुकम्पानहृदया स्त्रीवानमूर्धादिव विद्रवादिनाहृतहृदया क्रियन्ते इत्युक्त समवकार । ॥७६—७७॥

अथेहामृगमाह—दिव्येति । दिव्याना पुरुषाणा आश्रयण नायकतया तेन कृत दिव्यस्त्रीनिमित्तमुपगत युद्ध यत्र । दिव्यानुप्रवेशात्समवकारवत् समवद्धार्थता मा प्रसाङ्क्षीदित्याह सुविहितेन सश्लिष्टेन वस्तुना निबद्ध, विगतानि प्रत्ययकारणानि विश्रामहेतवो यत्र ॥७८॥ मन्ये च तत्र दिव्यानामपि प्रवेशो भवतीति दर्शयति-

१. KSS विलोभन वा प्राप्त ।
२ KSS. जानीयात् कामशृङ्गारम् ।
३. NS, उष्णिग्गायत्री वा वृत्तानि । KSS उष्णिग्गायत्री वा यानि तथान्यानि ।
४ NS तान्यत्र ।
५ KSS., नैव NS सम्यक् ।
६. KSS, NS. मुग्धदु रससमाश्रयः ।
७. KSS, NS. निबन्धो ।

उद्धतपुरुषप्राय स्त्रीरोषप्रथितकाव्यबन्धश्च ।
सक्षोभविद्रवकृत सफेटकृतस्तथा चैव ॥७९॥
स्त्रीभेदनापहरणाव[1]मर्दनप्राप्तवस्तुशृङ्गार ।
ईहामृगस्तु कार्यं [2]सुसमाहितकाव्यबन्धश्च ॥८०॥
[3]यद्व्यायोगे कार्यं ये पुरुषा वृत्तयो रसाश्चैव ।
ईहामृगेऽपि [4]ते स्यु केवलममरस्त्रिया योग ॥८१॥
यत्र तु वधेप्सितानां वधो ह्युदग्रो भवेद्धि पुरुषाणाम् ।
किञ्चिद्व्याज कृत्वा तेषां युद्ध शमयितव्यम् ॥८२॥
ईहामृगस्य [5]लक्षणमुक्त विप्रा [6] समासयोगेन ।
[7]डिमलक्षण तु भूयो लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥८३॥
प्रख्यातवस्तुविषय प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।
षड्रसलक्षणयुक्तश्चतुरङ्को वै डिम कार्य. ॥८४॥

उद्धतपुरुषेति स्त्रीनिमित्तको रोष सक्षोभ आवेग: ॥७९॥ स्त्रीनिमित्तानि यानि भेदनाहरणावमर्दनानि यथायोग स्त्रीविषयाणि अन्यविषयाणि वं प्राप्त वस्त्वधिष्ठान प्रमदालक्षण यस्य तादृश शृङ्गारो यस्मिन् । अवमर्दन दवड । सुसमाहित. काव्यबन्ध इत्यनेन वीथ्यङ्गान्यत्र योज्यानीति दर्शयति ॥८०॥ अङ्कपरिमाण नायकसख्या वृत्तिरसविभाग च व्यायोगातिदेशेनाह यद्व्यायोग इति । कार्यशब्देनाङ्क उच्यते । तेनैक एवाङ्क नायकास्तु द्वादश समवकारातिदेशेन व्यायोगे तदलाभात् । अन्यत्र तु समवकारातिदेशेन सर्वसपत्तेगौरव स्यात् ॥८१॥

ननु युद्धमवमर्दन चेत्युक्त तत्रास्य प्रत्यक्षप्रयोज्यता मा भूदिति दर्शयति यत्र त्विति । वधेप्सितानां साध्यानां भवेदिति सभाव्यत इत्यर्थ. । तत्रेति येप्रामिति चार्यमाहार्य । व्याजमिति पलायनादि ॥८२॥ ईहा चेष्टा मृगस्येव स्त्रीमात्रार्थं यत्र स ईहामृग. ॥८३॥

अथ डिममाह—प्रख्यातवस्तुविषय इति । नाटकतुल्य सर्वमन्यत्केवलं सन्धीनां रसानां चासमग्रता च शृङ्गारहास्यवर्जं षड्रसत्वम् ॥८४॥ पर्यायेण शान्तस्य प्रयोगः

---

१. KSS व्यमर्दनप्राप्त ।
२. NS चतुरङ्कविभूषितश्चैव ।
३. KSS. यद्वा योगे कार्यं ये पुरुषा ये रसादच निर्दिष्टा ।
४. NS. तस्मात् ।
५. KSS. केवलममरस्त्रियो ह्यस्मिन् । NS. केवलमत्र स्त्रिया योग: ।
६. KSS, लक्षणमिदमित्युक्तं समासयोगेन ।
७. NS अथ वै डिमस्य लक्षणमत. प्रवक्ष्यामि ।

शृङ्गारहास्यवर्जं शेषै सर्वै रसैः समायुक्तः ।
दीप्तरसकाव्ययोनिर्नानाभावोपसम्पन्नः[1] ॥८५॥
निर्घातोल्कापातैरुपरागेणेन्दुसूर्ययोर्युक्तः ।
युद्धनियुद्धाधर्षण[2]सम्फेटकृतश्च कर्तव्यः ॥८६॥
मायेन्द्रजालबहुलो [3]बहुपुस्तोत्थानयोगयुक्तश्च ।
देवभुजगेन्द्रराक्षसयक्षपिशाचावकीर्णश्च ॥८७॥
षोडशनायकबहुलः सात्त्वत्यारभटीवृत्तिसम्पन्नः[4] ।
कार्यो डिमः [5]प्रयत्नान्नानाश्रयभावसम्पन्नः ॥८८॥
[डिमलक्षणमित्युक्तं मया समासेन लक्षणानुगतम् ।
व्यायोगस्य तु लक्षणमतः परं सम्प्रवक्ष्यामि] ॥८९॥

स्यादित्याह दीप्तरसेति । काव्ययोनिः काव्यवस्तु ॥८५॥ देवादयो बाहुल्येनात्र सात्त्वत्यारभटीति । "जातिरप्राणिनाम्" इति केचित् । सात्त्वत्यारभटीवृत्तिसपन्नः वृत्तिद्वयं यत्र वृत्तिसमूहे वा वृत्तिशब्दः सात्त्वत्यारभटीलक्षणव्यावृत्त्या सपन्नः । डिमो डिम्बो विद्रव इति पर्यायाः तद्योगादयं डिमः । अन्ये तु डयन्त इति डिमः उद्धतनायकास्तेषामात्मना वृत्तिर्यत्रेति । "इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य" इति ह्रस्वः । नानाश्रयभावसपन्न इत्यनेन सर्वभावयुक्तत्वादिति वृत्तवैचित्र्यमाह ।

नाटकादनन्तरं डिमलक्षणं यद्यप्युचितं तथापि तद्गतप्रवेशिरादिसभवनिराकरणार्थं तत्प्रकरणादपकृष्यास्याभिधानं, तेन दिनचतुष्टयवृत्तमेवात्र प्रयोज्यम् । अङ्कावतारः एव चात्र भवति । चूलिकाङ्कमुखयोस्तत्रापि युद्धादिवर्णने समुपयोगोऽस्त्येव । तनदच वस्तुतः प्रवेशकाद्यनिषिद्धमेव, प्रवेशकस्य ह्यसभव एव । सरंभेनिवृत्तवशाद्वा यथाङ्केष्वन्योन्यासवन्धात् यथा समवकारे बह्वङ्केऽपि तस्मात्प्रकरणोत्कर्षोऽस्य तस्यावसरभावात् । तत्र हि नाटकान्तरमस्याभिधाने प्रकरणस्य न तत्स्पर्धित्वमुक्तं भवेत् । तदनन्तराभिधाने नाटिकादिभेदः कथं स्याप्य । नाटिकाया च स्त्रीप्रधानत्वात्, त्रिशृङ्गारसमवकाराभिधानमेव ततः परं न्याय्यम् । तत्प्रसङ्गेन च दिव्यपुरुषसबन्धादीहामृगः उक्तः, तदन्तरं च दिव्यपुरुषाधिकारेण रूपकाणीति पूर्वमनेकरसयुक्तत्वेन चिततेतिवृत्तत्वादयमभिधातुं युक्तमित्यलं बहुना ॥८९॥

---

१. KSS. नानाभावान्वितश्चैव ।
२. KSS., NS. प्रहरण ।
३ KSS NS. बहुपुरुषोत्थानयुक्तश्च ।
४ KSS. सयुक्तः ।
५ KSS. तज्ज्ञैर्नानाश्रयविशेषेण ।

व्यायोगस्तु विधिज्ञैः [1]कार्यः प्रख्यातनायकशरीरः ।
अल्पस्त्रीजनयुक्तस्त्वेकाहकृतस्तथा चैव ॥६०॥

बहवश्च तत्र पुरुषा [2]व्यायच्छन्ते यथा समवकारे ।
[3]न च दिव्यनायकयुक्तः कार्यस्त्वेकाङ्क एवायम् ॥६१॥

न च दिव्यनायककृतः कार्यो राजर्षिनायकनिबद्धः ।
युद्धनियुद्धाधर्षणसंघर्षकृतश्च कर्तव्यः ॥६२॥

एवंविधस्तु कार्यो व्यायोगो दीप्तकाव्यरसयोनिः ।
वक्ष्याम्यतः परमहं लक्षणमुत्सृष्टिकाङ्कस्य ॥६३॥

प्रख्यातवस्तुविषयस्त्वप्रख्यातः कदाचिदेव स्यात् ।
दिव्यपुरुषैर्वियुक्तः शेषैर्युक्तो भवेत्पुंभिः ॥६४॥

व्यायोगस्तु डिमस्यैव शेषभूतो, दिव्यनायकाभावात् केवलमत्रोदात्तस्य राजादे नायकता, अपि त्वमात्यसेनापतिप्रभृतेर्दीप्तरसस्य, अत एवाह प्रख्यातनायकेति उदात्त-ग्रहणमपाकर्तव्यमित्यर्थः ॥६०॥ यथा समवकार इति द्वादशेत्यर्थः । तावदङ्कपरिमाण-शङ्कामतिदेशात् प्रत्यासत्त्या प्रसक्तां वारयितुमाह एकाङ्क एवेति । एवकारेणैकाह-चरितविषयत्वान्न्यायप्राप्तमेवाभिकाङ्कत्वमित्याह ॥६१॥

ननु प्रख्यातनायकशब्देन किमत्र गृहीतमित्यप्रतिप्रसङ्गं शमयति न चेति । चो भिन्नक्रमे । दिव्यैर्देवैः नृपैः ऋषिभिश्च नायकैः न निबद्धोऽयं भवतीत्यर्थः ।

ननु कस्मादयं व्यायोग इत्याह—युद्ध नियुद्धेति व्यायामे युद्धप्राये नियुध्यन्ते पुरुषा यत्रेति व्यायोगः इत्यर्थः । नियुद्धं बाहुयुद्धं मल्लयुद्धं शौर्यविद्याकुलरूपादिकृता स्पर्धा ॥६२॥ दीप्तं काव्यमोजोगुणयुक्तं, दीप्तरसाद्या वीररौद्राद्याः तदुभयं योनि कारणमस्य ॥६३॥

रौद्राद्यनन्तरं "रौद्रस्य चैव यत्कर्म स ज्ञेयः करुणः (६-४५)" इत्युक्तत्वात् प्रधानमुत्सृष्टिकाङ्कमेतदनन्तरमाह । प्रख्यातवस्तु विषय इति । प्रख्याते भारतादि-युद्धे विषये निमित्ते सति यत्तत्करुणबहुलं चेष्टितं वर्ण्यते तत्ख्यातं स्त्रीपर्ववृत्तान्तवत्, माभूदित्यप्रख्यातग्रहणेनोक्तम् । तेनोभयोपादानस्य परस्परविरुद्धार्थत्वादभिज्ञितत्वं नाशङ्कनीयम् ॥६४॥ निवृत्तं युद्धं उद्धतप्रहारा पुरुषा यस्मिन् । परिदेवितं दैवोपाल-

---

1. KSS. कर्तव्यः, ख्यातनायकशरीरः ।
2. KSS, NS बविभि. कार्या ।
3. KSS., न च तत्प्रमाणस्तु तदेकाङ्कः सविधातव्यः । NS न च तत्प्रमाणयुक्तः कार्या एकाङ्क एवायम् ।

करुणरसप्रायकृतो निवृत्तयुद्धोद्धतप्रहारश्च ।
स्त्रीपरि[1]देवितबहुलो निर्वेदितभाषितश्चैव ॥९५॥

नानाव्याकुलचेष्टः सात्त्वत्यारभटिकैशिकीहीनः ।
[2]कार्यः काव्यविधिज्ञैः सततं ह्युत्सृष्टिकाङ्कस्तु ॥९६॥

यद्दिव्यनायककृतं काव्यं संग्रामबन्धवधयुक्तम् ।
तद्भारते तु वर्षे कर्तव्यं काव्यबन्धेषु ॥९७॥

[3]कस्माद्भारतमिष्टं वर्षेष्वन्येषु देवविहितेषु[4] ।
हृद्या सर्वा भूमिः शुभगन्धा काञ्चनी यस्मात् ॥९८॥

उपवनगमनक्रीडा विहारनारीरतिप्रमोदाः स्युः ।
तेषु हि वर्षेषु सदा न तत्र दुःखं न वा शोकः[5] ॥९९॥

त्मात्मनिन्दारूपमनुशोचनं यत्र । निर्वेदिनानि श्रुतेषु निर्वेदो जायते तादृशि भाषितानि यत्र ॥९५॥ व्याकुला चेष्टा भूमिनिपातविवर्तनताद्या । सात्त्वत्यारभटीकैशिकीहीन इति समाहारद्वन्द्वान्तरद्वन्द्वगर्भस्तृतीयासमासः । उत्क्रमणीया सृष्टिर्जीवितप्राणा यासां ताः उत्सृष्टिकाः शोचन्त्यः स्त्रियस्ताभिरङ्कित इति तथोक्ताः । वृत्तिभिरुत्सृष्टत्वादित्यन्ये तदा द्वित्वं च त्रित्वमुद्देशस्यैकदेशेन । अयमङ्क इति निर्दिष्टो वृत्तानुरोधात् । इह च करुणरसबाहुल्यादेव देवैर्वियोगः रौद्रबीभत्सभयानकसम्बन्धो दिव्ययोगे न भवत्यपि तु करुणयोगः ॥९६॥ नन्वेवं देवानां युद्धमप्यनुचितमित्याशङ्क्य प्रसङ्गात्समवकारादौ देशविशेषोपयोगं दर्शयति दिव्यनायककृतमिति । तेषां भारतवर्षावतीर्णानां युद्धादिकं प्रदर्शयेदित्यर्थः ॥९७॥ अत्र राज्ञः पृच्छन्ति कस्माद्भारतमिष्टमिति । अत्र प्रयोगे प्रतिवक्ति वर्षेष्वन्येष्विति देवत्वेन भोगभूमित्वेन विहितेष्वपीत्यर्थः ॥९८॥ उपवनं गत्वा क्रीडा जलक्रीडादिना विहरणमुपवन एव सञ्चरणं नार्या सह रतिः सम्भोगः प्रमोदो दिव्यपानादिकृतम् ॥९९॥ नन्वेवं मिलावृतकुरुप्रभृतिषु वर्षेषु मा तेषां देवानां वृत्तं ख्याप्यताम् तथापि स्वनिवासेषु व्याकर्ण्यतामित्यत आह ये तेषामधिवासा इति वसन्ति तेष्विति वासाः । पर्वता इति कैलासादयः, सम्भोग इति सा हि तेषां भूमिः भोगस्थानं, अस्मिन्निति भारतवर्षे कर्मारम्भः आरम्भग्रहणेनेदमाह न तेषां दुःखं पूर्णं कदाचिद्भवति । दुःखपूर्वप्राया

---

१. KSS. देवन॰ ।
२ KSS कर्त्तव्योऽभ्युदयान्तस्तज्ज्ञैरुत्सृष्टिकाङ्कस्तु ।
३. KSS. तस्मात् ।
४. KSS. नित्यकाल हि ।
५. KSS. शोकम् ।

तेषामधिवासाः पुराणवादेषु पर्वताः प्रोक्ताः[1] ।
सम्भोगस्तेषु भवेत्कर्मारम्भो भवेदस्मिन् ॥१००॥
प्रहसनमपि विज्ञेयं द्विविधं शुद्धं [2]तथा च सङ्कीर्णम् ।
[अङ्कस्य लक्षणमिदं व्याख्यातमशेषयोगमार्गगतम् ॥१०१॥
प्रहसनमतः परमहं सलक्षणं सम्प्रवक्ष्यामि] ।
वक्ष्यामि तयोर्युक्त्या पृथक्पृथग्लक्षणविशेषम् ॥१०२॥
[3]भगवत्तापसविप्रैरन्यैरपि हास्यवादसम्बद्धम् ।
[4]कापुरुषसम्प्रयुक्तं परिहासाभाषणप्रायम् ॥१०३॥
अविकृतभाषाचारं विशेष[5]भावोपपन्नचरितपदम् ।
नियतगतिवस्तुविषयं शुद्धं ज्ञेयं प्रहसनं तु ॥१०४॥

दैवत्वस्यैव विघातोऽनवस्थानप्राप्त्या स्वरूपलोप इति युक्तमुक्तम् । करुणारसबाहुल्या-दुत्सृष्टिकाङ्कं दिव्यवियोग एव तेषां सुखबाहुल्यात्तत्सन्निधाने अन्यस्यापि शोकावसर पराकृतेरिति गाढदुःखाभिभूता, एवंभूतप्रयोगदर्शने सति 'दुःखी दुःखाधिकान् पश्ये' दिति नीत्या प्रतनूभूतदुःखभारा सुखेन विनेया भवन्ति, यथोक्तं प्राक् स्थैर्यं दुःखार्दितस्य च (१-१११) इत्युत्सृष्टिकाङ्कप्रयोग. ॥१००॥

एवं रञ्जनाप्रधानेन करुणेन युक्तं रूपकमभिधाय रञ्जनप्रधानं हास्यप्राप्य प्रहसनं लक्षयति विभागमुखेन प्रहसनमपि विज्ञेयमिति द्विविधमिति । विभाग. शुद्धं सङ्कीर्णं चापीति । अपिशब्दोऽतिप्रमार्थं । तथेति सामान्यलक्षणम् । तदयमर्थ. लक्षणविशेषं विशेषलक्षणम् । भगवत्तापसविप्राः यतिवानप्रस्थगृहस्था., अन्ये शाक्यादयस्तैरुपलक्षितम् । हास्यप्रधानवचनसम्बन्धशीलनादिना कुत्सितैः पुरुषैरेत एव प्रहस्यमानैः सामर्थ्यात्तैरेव भगवदादिभिर्युक्तम् ॥१०३॥ तथापि च भाषाचारौ यत्र न विकृतावसरप्राप्तलीलारूपौ तथा विशेषेण भावैः व्यभिचारिभिरुपपन्नानि पदानि कथाखण्डानि यस्मिन् । नियतगति एकप्रकारं यद्वस्तु तद्विषयं प्रहसनीयलक्षणो यत्र, तच्छुद्धं प्रहसनम् । अत्र निर्वचनं यत. परिहासप्रधानान्याभाषणान्यत्र बाहुल्येन भवन्ति तेन यत्रैकस्यैव कस्यचित् चरितं दुष्टत्वात्प्राधान्येन प्रहस्ते तच्छुद्ध-मित्यर्थः ॥१०४॥ यत्र तु वेश्यादिभिर्योगोऽप्युल्बणं चावल्पादि तदेकद्वारेणानेक

---

१. KSS पर्वता गदिता ।
२. KSS. तथैव ।
३. KSS. भगवत्तापसभिक्षुश्रोत्रियविप्रातिहासंयुक्तम् ।
४. KSS नीचजन...।
५. KSS. भावोपहास...।

वेश्याचेटनपुंसकविटधूर्ता[1] बन्धकी च यत्र स्युः ।
अनिभृतवेषपरिच्छदचेष्टितकरणैस्तु[2] संकीर्णम् ॥१०५॥

लोकोपचारयुक्ता या वार्ता यश्च दम्भसंयोगः ।
[3]स प्रहसने प्रयोज्यो धूर्तजनविवादसम्पन्नः ॥१०६॥

[4]वीथ्यङ्गैः संयुक्तं कर्तव्यं प्रहसनं यथायोगम् ।
भाणस्यापि तु लक्षणमतः परं सम्प्रवक्ष्यामि ॥१०७॥

वेश्यादिचरितेन हसनीयेन सङ्कीर्णत्वात् सङ्कीर्णकम् । अन्ये त्वाहुः—येषां स्वभावत एव चरितं शिष्टमध्ये सभ्येतरतमत्वेन प्रहसनार्हं तदविशुद्धत्वात्सङ्कीर्णम् तद्योगाच्च रूपकम् । ये तु स्वभावतो न गर्हिता भगवत्तापसादिचेष्टाविशेषास्तेषां प्राकृतपुरुष-सङ्क्रान्तिदोषात्म्योदितामन्यमनन्यदूष्यमाणतया प्रहसनीयतां यातास्ते स्वभावशुद्धा तद्योगाद्रूपकं शुद्धमिति ॥१०५। उभयसाधारणीमपि त्वत्र शिक्षामाह—लोकोपचा-रेति । वार्ता प्रसिद्धिर्यदि सा लोकव्यवहारसिद्धा भवति, यथा शाक्यानां स्त्रीक्षपकं प्रहसनीयो भवति, न चौर्यम् । एवमातिप्रसिद्ध एवोपहसनीयः । अत्राधिकरण स्वयमेवाह धूर्तप्रविवादेति । धूर्ताः कृत्रिमतापसादय विटादयश्च । तद्विषयो यः प्रकृष्टो विवादः विरुद्धतयावभासस्तेन फलभूतेन सपाद्यतया यदुक्तं प्रहस्यमाः तथाभूत-चरितावलोकनेन हि संस्कृतमिति व्युत्पादो न भूयस्तान्वञ्चनानुरज्यन्तीति ॥१०६॥ वीथ्यङ्गैरिति वक्ष्यमाणैः यथायोगमिति तेषां सम्प्रयोगे सङ्ख्यायां क्रमस्य तु न कश्चि-न्नियम इति दर्शयति । प्रहसनस्याङ्कनियमानभिधानात् शुद्धमेकाङ्कं सङ्कीर्णं त्वनेकाङ्कम् वेश्यादिचरितसङ्ख्याबलादिति केचित् ।

अन्ये त्वेकाङ्कप्रकरणमध्यपातित्वादेकाङ्कमिति मन्यन्ते प्रथमसङ्ख्यानिक्रमे नैरभावपरित्यागे च प्रमाणाभावात् ॥१०७॥

अथ हास्यरसोचितविटधूर्तादिनुप्रवेशेन समानयोगक्षेमं भाणं लक्षयितुमाह आत्मानुभूतशंसीति । एकेन पात्रेण हरणीयः समाजिकहृदयं प्राप्यितव्योऽर्थो यत्र स भाणः । एकमुखेनैव भाष्यन्ते उक्तिमन्तः क्रियन्ते अप्रविष्टा अपि पात्रविशेषा यत्रेति भाणः । तत्र स प्रविष्टः पात्रविशेषः आत्मानुभूतं वा शंसति परगतं वा

---

१. KSS. धूर्तविटा ।

२. KSS. करणात्तु ।

३. KSS. तत्प्रहसने प्रयोज्य NS. तत्प्रहसनेषु योज्य ।

४. KSS. उद्घात्यकादिभिरिद वीथ्यङ्गे मिश्रित भवेन्मिश्रम् ।

आत्मानुभूतशंसी परसंश्रयवर्णनाविशेषस्तु[1] ।
[2]विविधाश्रयो हि भाणो विज्ञेयस्त्वेकहार्यश्च ॥१०८॥

परवचनमात्मसंस्थं प्रतिवचनैरुत्तरोत्तरग्रथितैः ।
आकाशपुरुषकथितैरङ्गविकारैरभिनयैश्चैव[3] ॥१०९॥

धूर्तविटसंप्रयोज्यो नानावस्थान्तरात्मकश्चैव ।
[4]एकाङ्को बहुचेष्टः सततं कार्यो बुधैर्भाणः ॥११०॥

वर्णयति ॥१०८॥ तत्र च प्रयोगप्रयुक्तिमाह परवचनमिति । परसम्बन्धिवचनं स्वय-मङ्गविकारैरभिनयेत् ।

ननु तत्परवचनमयुक्तं कथमभिनयेत् आह आकाशे शून्ये यानि पुरुषकथि-तानि दृष्टानि यत्र शून्ये तेन वर्ण्यन्ते वा कश्चित्पश्यन्त्याकर्णयति च तत्र च तद्वचनं स एवानुवदन् सामाजिकान् बोधयति । यथा "भो बान्धव ! अरे किं ब्रवीषि" इत्यादौ न केवलं परवचनमभिनयेत्, किन्तु प्रतिवचनं स्वोक्तं सह, अत एवोत्तरोत्तर-ग्रथितयोजनाभिरुपलक्षितं ॥१०९॥ ननु योऽसावेकोऽत्र प्रविशति स क इत्याह धूर्तविटेति । नानाप्रकारावस्थाविशेषात् लोकोपयोगिव्यवहार एव आत्मा वाच्यं यस्य, अत एव बहुचेष्टं सततं कार्यं इति सकलसामान्यपृथग्जनोपयोग्यस्तु लोकव्यवहारो वेश्याविटादिवृत्तान्तात्मा निरूप्यत इति बाहुल्येन पृथग्जनव्युत्पत्तियोनिरूपकमिदं राजपुत्रादीनामपि सकलीवृत्तान्तो ज्ञेय एवावञ्चनार्थमिति संप्रयोज्य इत्यर्थः ॥११०॥

इदमिह मीमांस्यं—य एते उत्सृष्टिकादयो रूपकभेदा ते तावदेकरसा एव यद्यपि नाटकादयोऽप्येवमेव । तथाहि सर्वरसयोग्यतायामपि नाटके प्रकरणे च धर्मार्थादिवीर एव प्रधानं परमार्थेन सर्वेषु नायकभेदेषु वीररसानुगमदर्शनात् । समवकारे तु यद्यपि हि शृङ्गारादित्वमुक्तं तथापि वीर एव प्रधानं रौद्रो वा । डिम-व्यायोगयोरप्येवम् । ईहामृगेऽपि रौद्रप्राधान्यमेव, नाटिकायां तु शृङ्गार एव प्रधानम् । एवं तावद् वीररौद्रशृङ्गारा यथास्वं पुमर्थत्रयप्राणभूतत्वेन वर्तमाना एतेषु प्रयोगेषु शान्तबीभत्सरसौ तु चरमपुमर्थयोगात्तत्र च सर्वस्य नाधिकारोऽपि यस्यचिदपश्चिमजन्मनोऽधिकारान्नाटके यद्यपि तत्फलप्रधानतया प्राधान्यमवलम्ब्य-माना तथापि नासौ प्रचुरप्रयोग इति तयोः पुरुषार्थप्रवरप्राणितयोरपि वीरादिरसान्त-राव्यापनेनावस्थापनम् । एवं तावत्पुमर्थविषयो रूपकरसविषय एव परमार्थतः

---

१. NS. विशेषेषु ।
२. NS द्विविधाश्रयो…।
३ KSS. अभिनयैस्तु ।
४ KSS., NS. एकाङ्गो ।

तथापि त्वितिवृत्तवैतत्याद्रसान्तरप्रयोगोऽपि तदङ्गतया तत्र भवति। एव तत्प्रधान-चेष्टायोगाद् वृत्तिवैचित्र्यमत्रोचितमेव। उत्सृष्टिकाङ्कप्रहसनभाणास्तु करुणहास्य-विस्मयप्रधानत्वाद् रञ्जकरसप्रधाना, तत एवात्र स्त्रीबालमूर्खादिरधिकारी। न च विततमत्रेतिवृत्तम्, इतिवृत्तवैचित्र्यमपि तत्र नास्ति। तथाहि—उत्सृष्टिकाङ्के तु वृत्तित्रय तावद्वचसा निषिद्ध, भारती चात्र च वृत्ति, चेष्टा हि करणेऽप्रधान, तदुप-करण तु परिदेवितात्मिका भारती, तस्मात् फलसवित्त्यात्मा वृत्ति, वाक्चेष्टयो फलानुभव इति यस्या लक्षण, साभ्युपगन्तव्या। अवश्य चैनत, अन्यथा मूर्छा-मरणादौ वाक्चेष्टयोरभावे निर्वृत्तिकतैव स्यात्। किञ्च यदि तावत्पुमर्थकामोद्देशेन कैश्चिदयमभिधीयते धर्ममर्थं चोद्दिश्य वृत्तिद्वय वक्तव्यम्। तस्माच्चेष्टात्मिका न्याय-वृत्तिरन्यायवृत्तिर्वाग्रूपा तत्फलभूता फलसवित्तिरिति वृत्तित्रयमेव युक्तमिति भट्टो-द्भटो मन्यते।

यदाह—

आद्ये वाक्चेष्टाभ्या पुमर्थचतुष्टयेन नाट्यमिते।

षोडशधा फलवृत्तिस्तद्द्वयतोऽन्यैस्त्रिधा तु रसभेदात्॥

तदत्र केचिदाहु—सात्वत्या यद्यपि कैशिक्यारभट्योश्चान्तर्भावो तथापि रञ्जक-त्वातिशयात् पृथगुपात्तात्, स्वरवत्पुनरुज्जाभिनयतत्त्व, न चान्यायवृत्ती (वृत्तिर) पुमर्थचतुष्टयोगोपपत्तिविप्रतिषेधात्, फलवृत्तौ च वृत्तिसामान्यलक्षण व्यापारत्वमस्य यदि नास्ति तदन्यथ वृत्तित्वम्। अस्ति चेद्वाक्चेष्टातिरिक्तो मानसो व्यापारो न क्वचित् लोकसिद्ध इति सूक्ष्मो वाक्चेष्टागत एवोपेत्य। ततश्च मरणमूर्छादावपि प्राणात्मकायीयव्यापारसभव एव यदनुस्मरणे लयतालगानानि प्रवर्तन्ते सवेदनमपि च मूर्छादौ नास्तीति शक्य वक्तुमिति फलवृत्तिरपि तत्र कथम्। तस्मात्तत्र सात्वत्येव वृत्ति। यदि बाहुल्यापेक्षया वृत्तिमय काव्यमिति व्यवहारो रूपकसमुदायापेक्षया खण्डस्यावृत्तिकत्वेऽपि समुदितस्य रूपकस्य वृत्तिमयत्वात्। वच्छारसीधर्ममतानु-सारिणो मूर्छादावात्मसवित्तिलक्षणा पञ्चमी वृत्ति सकलकार्यनिवृत्त्यनुमेया मूर्छा-कर्मानुभावेन च फलेनावच्छिन्नामात्मव्यापाररूपा मन्यन्ते, न च परिस्पन्द एवैको व्यापार इति मनसिकृत्य तन्मत भावाना बाह्यग्रहणस्वभावत्वमुपपादयद्भि- भट्टलोल्लट प्रभृतिभि पराकृतमिति न फलवृत्तिर्वा काचिदिति चतस्र एव वृत्तय इति।

वयन्तु ब्रूम:। कोऽयमस्थानसन्त्रास। यत्किञ्चिदिह नाट्ये समस्ति तच्चेद् वृत्तिष्वन्तर्भाव्य तदा भवेदेतत्—न चैवम्। रङ्गो हि नाम का वृत्ति, मृदङ्गपणव-वशाद्या का वृत्तिरपि हि भवेत्। तस्माद् व्यापार पुमर्थसाधको वृत्ति। स च सर्वत्रैव वर्ण्यत इत्यतो वृत्तय.। काव्यस्य मातृका इति न हि किञ्चिद्व्यापारशून्य वर्णनीयमस्ति। मदमूर्छादिवर्णनायामपि मनोव्यापारस्य सात्वत्याख्यस्य सभवात्,

[भाणस्यापि हि निखिलं लक्षणमुक्तं तथागमानुगतम् ।
वीथ्याः सम्प्रति निखिलं कथयामि यथाक्रमं विप्राः !] ॥१११॥

सर्वरसलक्षणाढ्या युक्ता ह्यङ्गैस्त्रयोदशभिः ।
वीथी स्यादेकाङ्का [1]तथैकहार्या द्विहार्या वा ॥११२॥

अधमोत्तममध्याभिर्युक्ता स्यात्प्रकृतिभिस्तिसृभिः ।
[2]उद्घात्यकावलगितावस्यन्दितनाल्यसत्प्रलापाश्च ॥११३॥

वाक्केल्यथ प्रपञ्चो मृदवाधिबले छलं त्रिगतम् ।
व्याहारो गण्डश्च त्रयोदशाङ्गान्युदाहृतान्यस्याः ॥११४॥

करणादावपि च मनोऽङ्गव्यापारसम्भवेऽपि बाहुल्येन वाग्व्यापारसम्भवाद् भारती-वृत्तिरुच्यते । वृत्त्यन्तरनिषेधस्तु तदङ्गानामपरिपूर्णत्वात् । न च कायवाङ्मानस-व्यापारं तद्वैचित्र्यं चान्तरेणान्यः कश्चिद् व्यापारः सम्भवतीत्यसङ्गतम् । तस्मात्क-रणप्रधाने भारती वृत्तिः परिशेषितबाहुल्यात् ।

यत्तु 'शृङ्गारहास्यकरुणैरिह कैशिकी स्यात्' इति कोहलेनोक्तं तन्मुनिमतविरोधा-दुपेक्ष्यमेव, यस्य यत्र यथानुरूपा चित्तवृत्तिः सा सा कैशिकीत्याशयः । एवं प्रह-सनभाणयोरपि वाग्व्यापारप्राधान्यादेव भारती वृत्तिः, मूर्खादौ तु व्यापाराभावे वृत्त्य-भाव एव । न हि सर्वं नाट्यं वृत्तिमयत्वेनया समर्थनीयमित्यलमतिप्रसक्त्या ॥११२॥

अथ सर्वान्ते सर्वरससम्भवत्वादवितत्त्वभावत्वाच्च संक्षेपेण गतप्रत्युत्पत्ति-दायिनीत्वेन प्रधानभूतत्वात्तदङ्गानां च नाटिकादिभाणान्तसम्प्रकरणोपजीव्यत्वाद् वीथीं लक्षयति । एकहार्यैरित्याकाशपुरुषभाषिणैरित्यर्थः । द्विहार्येति उक्ति-प्रत्युक्तिवैचित्र्येणेत्यर्थः । अङ्गान्युद्दिशति—

उद्घात्यकावलगितावस्यन्दितनाल्यसत्प्रलापाश्च ।
वाक्केल्यथ प्रपञ्चो मृदवाधिबले छलं त्रिगतम् ।
व्याहारो गण्डश्च त्रयोदशाङ्गान्युदाहृतानीति ।

इत्युदाहरणमात्रमेतदिति यावत् ॥११३॥११४॥ एतानि क्रमेण लक्षयति पदानि स्वगतार्थानीति ।

नन्वेषामुक्तिवैचित्र्यरूपत्वे चेल्लक्षणालङ्कारादिभ्यः को भेदः, इतिवृत्तोप-करणत्वे तु सन्ध्यङ्गेभ्यः कथमन्यता, रसोपकरणतायां वृत्त्यङ्गेष्वन्तर्भावः ।

---

१. KSS. द्विपात्रहार्यानेकहार्या वा ।
२. KSS. varies absolutely.

[अथ वीथी सप्रोक्ता लक्षणमेषा प्रवक्ष्यामि] ।
पदानि त्वगतार्थानि ये नरा[1] पुनरादरात् ॥११५॥
योजयन्ति पदैरन्यैस्तदुद्धात्यकमुच्यते ।
यत्रान्यस्मिन् समावेश्य कार्यमन्यत्प्रसाध्यते[2] ॥११६॥

न चैतद् व्यतिरिक्तमेषा सामान्यलक्षणमस्ति । तत्र केचिदुक्तलक्षणादिविशेषरूपत्व-मेवैषा प्रतिपादयन्ति, विवेचकास्तु तद्व्यतिरिक्तान्येवैतानीत्याहु ।

तथाहि प्रश्नप्रतिवचनयोरन्याभिप्रायरूपेण योगेन यद्वीथ्य तद्वीथ्यङ्गम्, अत एवोद्घात्यकानीत्येषा सामान्यलक्षणम् । उदाहृतानि प्रतिवचनानीत्यर्थं । तानि च सर्वाणि प्रतिवचनशून्यस्य काव्यस्याभावात् तेन विचित्रार्थानि लभ्यन्ते । अत एव वीथी पङ्क्तितरम्योत्तरासहिष्णुत्वात् विचित्रोक्तिप्रत्युक्तिगर्भत्वात्, लक्षणाल-ङ्कारादीना तु नोक्तिनियत रूपमिति विशेष । तत्र यदा विवक्षितमुत्तर दातु शक्तोऽयं स्यादिति यन्मम मनसि वर्तते तदेव वक्ति न वेत्येवमादिना निमित्तेन यदा प्रष्टैव प्रतिवचन वैचित्र्यमभिमन्यात् पृच्छति, प्रतिवक्तोक्तिमभिधत्ते तदा तदुत्तर-मुद्घात्यम् । प्रश्नात्मके उद्घाते साकाङ्क्षेति यत्, तत्राज्ञातार्थं वन् । पदान्यगतार्थानि प्रश्नरूपाण्यादरात्कृतानि पर्याये पदान्तरैरुत्तररूपै नरा सुधियो योजयन्ति । तदुत्तरपदमूहात्मकमुद्घात्यकम् । यथा पाण्डवानन्दे—

का भूषा बलिना क्षमा, परिभव कोऽयं सकुल्यैं कृत,
किं दु ख परसंश्रयो, जगति क श्लाघ्यो य आश्रीयते ।
को मृत्युर्व्यसन, शुच जहति के यैर्निर्जिता शत्रव,
कैर्विज्ञातमिद विराटनगरे च्छन्नस्थितै पाण्डवै ॥११५॥

यत्रान्यस्मिन्निति । यत्रोत्तरे दीयमाने अन्यानुसन्धानपूर्वकेऽप्यन्यत्कार्यं सिध्यति तान्यन्यकार्यावलगनादवलगितम् । यथा "अवि सुहाअदि दे लोअणाणा" मिति विदूषकेण पृष्टे (राज्ञ) "सुखयतीति किमुच्यते" इति "दृच्छे पोरूयुग" मित्या-द्युत्तर वसन्तकप्रत्यायनोद्देशेन प्रवृत्तमपि सागरिकागतमास्यावन्धजीवित मुख्य शृङ्गाराख्य कार्यं साधयतीति ॥११६॥

आक्षिप्ते त्विति । शुभाशुभ दैव तेनाबुद्धिपूर्वकं कुत्रचिदर्थे आक्षिप्तेऽपि कौशलात्तत्प्रच्छादनेच्छया यत्रोत्तरोऽप्योऽर्थ उच्यते तदवस्पन्दित चक्षु स्पन्दना-दिवदन्तर्गतसूचनीयसम्भवात् । यथा—

1. KSS यैर्नरा NS. यत्तरा ।
2. KSS. प्रदाप्यते ।

तत्त्वावलगितं नाम विज्ञेयं नाट्ययोक्तृभिः ।
[1]आक्षिप्तेऽर्थे तु कस्मिंश्चिच्छुभाशुभसमुत्थिते ॥११७॥

[2]कौशलादुच्यतेऽन्योऽर्थस्तदवस्पन्दितं भवेत्[3] ।
हास्येनोपगतार्थप्रहेलिका नालिकेति विज्ञेया ॥११८॥

मूर्खजनसन्निकर्षे हितमपि यत्र प्रभाषते विद्वान् ।
[4]न च गृह्यतेऽस्य वचनं विज्ञेयोऽसत्प्रलापोऽसौ ॥११९॥

मत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।
निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ।

अत्र दैववशादयमर्थ आयातः मत्पक्षाः अमधुरा शौर्यशालिनः, तथा प्रकर्षेण आधिताः आधिसहिता येदिशः कृत धृतराष्ट्रात्मजाः पतन्तीति । तत्रोत्तरं प्रतिहतममङ्गलम् । पुनः सूत्रधारः । ननु शरत्समयवर्णनया धार्तराष्ट्रा हंसा नमस्तलात्, इति व्यपदिशामीत्यादि अवस्पन्दितत्वमेव सूचयति "न खलु न जाने किन्त्वमङ्गलत्वात् शङ्कितमेव मे हृदय" मिति ॥११७॥

हास्येनोपगतार्थेति प्रहेलिका परविनारणकारि यदुत्तरं, अत एव हास्ययुक्ता सा नालिका प्रणालिका व्याजेनार्थः । प्रकर्षेण हेलिका नर्मादिक्रीडा यस्याः सा प्रहेलिका यथा—सुसंगता "जम्म किदे तुम आअदा सो एत्थ एव्व चिट्ठदि ।" सागरिका "सहि ! कस्स किदे ।" सुसङ्गता (सहासम्) "अइ अप्पणइ किदे ! ण चित्तफलअस्स ।" अनया भङ्ग्या आच्छादितः च गर्भगतः चास्य वस्तिवति ॥११८॥

मूर्खजनसन्निकर्षे इति यदुनः मूर्खं प्रति वस्तुतो हितमपि शब्दच्छलाद्यथा प्रियं तस्य च मूर्खः प्रियांशेन गृह्यते न तु हितांशेन । तथाभूतभङ्गीद्वयाश्रयणं च सिद्धत्वात्करोति । एव हि तात्कालिकः कोपोऽपि रक्षितो भवति प्रियाभिमायित्वात् । यथा व्यसनिना राजपुत्रेण किं सुखमिति पृष्टे तेनोत्तरं दीयते—

सर्वथा योऽक्षविजयी सुरासेवनतत्परः ।
तस्यार्थानां सुखानां च समृद्धिः करगामिनि ॥

असत्त्वोऽसाधुभूतस्य वस्तुनः प्रलपनमस्मिन्नित्यसत्प्रलाप इति ॥११९॥

---

१. KSS. आक्षिप्य कंचिदर्थं शुभाशुभसमुत्थितम् ।
२. KSS. यत्सृजेद्बुद्धिवैशद्यात् ।
३. इतोऽग्रे ग्रन्थान्तरेषु पद्यमयो अधिकः ।
४. KSS. वचनं न गृह्यतेऽस्य संज्ञेयोऽसत्प्रलापस्तु ।

एकद्वि[1]प्रतिवचना वाक्केली स्यात्प्रयोगेऽस्मिन् ।
यदसद्भूतं वचनं सत्तवमुक्तं द्वयोः परस्परं यत्तु ॥१२०॥
एकस्य चार्थहेतोः स हास्यजननं प्रपञ्चः स्यात् ।
यत्कारणाद् गुणानां दोषीकरणं भवेद्विवादकृतम् ॥१२१॥
दोषगुणीकरणं वा तन्मृदवं [2]नाम विज्ञेयम् ।
परवचनमात्मनश्चोत्तरोत्तरसमुद्भवं द्वयोर्यत्र ॥१२२॥

एकद्विप्रतिवचनेति । एक द्वयो प्रतिवचनमस्याम् । द्विग्रहणमनेकोपलक्षणम् । तदमुना सर्वप्रश्नोत्तरवर्गः स्वीकृतः । यथा—

नदीनां मेघविगमे का शोभा प्रतिभासते ।
वाह्याभ्यन्तरा विजेतव्या के नाम कुमितोऽन्य ॥

यदसद्भूतमिति यथा रत्नावल्याम् "सुसङ्गते ! त्वमहमिहस्थो भवत्या ज्ञात" इति राजन्युक्तवति सुसङ्गतयोच्यते "ण केवल भट्टा चित्तफलहेण, ता देवीए णिवेदइस्स" इत्यादौ आभरणदानपर्यन्ते प्रपञ्चः । तथाहि—द्वयोः सागरिकासुसङ्गतयोः परस्परमन्यमाधिन्नामसद्भूतमसत्य देव्यै निवेदयामीत्युक्तम् । सत्तवश्च तत्रास्ति "भट्टिणो पसादेण णिव्विद मए" इति हास्यमपि परिहासरूपं विद्यते । एकस्य च राज्ञोऽर्थो अत्र सागरिकासङ्गमे हेतुभवत्येवेति जल्पार्थाभवाभावात्प्रपञ्चः ॥१२०॥

यत्कारणादिति गुणानां दोषत्वं दोषाणां वा गुणत्वं यत्र क्रियते तन्मृदवम् । विवादकृतमित्यनेन लक्षणाद्विशेपमाह, इद बृहन्नर स्वभावमित्यर्थः यथा "चिर दत्ता काको वा द्रुपदतनयो वा परिमृशेत्" (वेणी ३) इत्यत्र दोषस्य गुणीकरण, विवादकर्णनेन सह "यदि शस्त्रमुज्झितमशस्त्रपाणय" (वेणी-३) इत्यत्र कर्णवचनेन प्रतिज्ञानपरिपालनस्य गुणस्यापि दोषीकरणं विवादकृतमेव । मृदवमिति मर्दनं मृत् । परपक्षमर्दनेन स्वपक्षमवति रक्षतीति ॥१२१॥

परवचनमात्मनश्चेति परस्य वचनमात्मनश्च वचनं परस्परमर्थविशेषनाभो यत्र भवतीत्युत्तरोत्तरस्याधिकाधिकस्यार्थस्य समुद्भवो यत्र तदधिबलम् । एतदुक्तं भवति—यत्रोक्तिप्रत्युक्तिरूपे क्रियमाणे परस्परप्रज्ञानोपजीवनबलात्स्वपक्षसुघटिताधिबलमवन्यादधिबलम् । यथा नागानन्दे "रावस्यास्पदमित्यवंशी"त्यादिमारभ्य विदूषकवेषेण महोक्तिरम्भेण स्वपक्षो द्रढिमानमानीतो यावदाह "ननु शरीरत. प्रभृतिमयमेव मया परार्थं प्रतिपाल्यते (अ-१) इति ॥१२२॥

---

१. प्रतिवचनात् वाक्केलिका नाम तामाह ।
२ KSS, NS. नामापि ।

अन्योन्यार्थविशेषकमधिबलमिति तद् बुधैर्ज्ञेयम् ।
अन्यार्थमेव वाक्यं छलमभिसन्धानहास्यरोषकरम् ॥१२३॥
[1]श्रुतिसारूप्याद्यस्मिन् बह्वोऽर्था युक्तिभिर्नियुज्यन्ते ।
यद्धास्यमहास्यं वा [2]त्रिगतं नाम विज्ञेयम् ॥१२४॥
प्रत्यक्षवृत्तिरुक्तो व्याहारो हास्यलेशार्थं ।
संरम्भसम्भ्रमयुतं विवादयुक्तं तथापवादकृतम् ॥१२५॥

अन्यार्थमेव वाक्यमिति यद्वाक्यं प्रयोजनान्तरमुद्दिश्य वचनमुच्यमानं कस्य-चिद्वचनमन्यस्य हास्यमपरस्य रोषं जनयति तच्छलम् । यथा—

कस्स व ण होई रोसो दट्ठूण पिआए सव्वण अहरम् ।
सब्भमरपदुमग्घाइणि वारिअवामे सहसु एह्णिम् ॥

एतद्वचनं सखीमवन्धि भर्तृप्रत्यायनं प्रयोजनमुद्दिश्य प्रयुक्तं तस्य पत्न्या अभि-सवन्धिना छलं, विदग्धजनस्य हास्यं, सपत्न्या रोषं जनयति ।

श्रुतिसारूप्यादिति शब्दसारूप्याद् बहव इति प्रश्नप्रतिवचनस्य स्वभावा यत्र नियुज्यन्ते युक्तिभिरिति काक्वादीनां तथैवोपपत्तिभिः । त्रिशब्दोऽनेकोपलक्षणम्, अनेकमर्थं गतमिति त्रिगतं वाक्ये मुख्यमुत्तरमनेकप्रश्नसाधारणम् । इह तु य एक प्रश्नस्तदेव प्रतिवचनमिति विशेषः । यथा—

सर्वक्षितिभृतां नाथ ! दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् त्वया विरहिता मया ॥ (विक्रमो)

अत्रैतदेवोत्तरं साकाङ्क्षानाकुप्रयोगेऽपि प्रतिबिम्बे वामदक्षिणवैपरीत्यवन्निराकाङ्क्ष-काकु संवृत्ता यत एतद्धास्यम् । एवमहास्यं उदाहार्यम् ।

प्रत्यक्षवृत्तिरिति प्रत्यक्षशब्देन भावी प्रत्यक्ष उच्यते । तदयमर्थः—भाविनि प्रत्यक्षेऽर्थे दैववशाद् वृत्तिर्यस्य स व्याहारः विविधोऽर्थोऽभिनीयते येन । यथा "उद्दामोत्कलिकां" (रत्ना-२) इत्यादि ।

संरम्भसम्भ्रमयुतमिति संरम्भेणातिविशेषेण यः सम्भ्रम आवेगः तद्युक्तं यद्वि-रुद्धं वस्तु यदनेन कृतं पूर्वोक्तवस्त्वपवदनमेव च तद्वचनं दृष्टार्थगर्भत्वात् । गण्ड इव गण्डः । ईषदसमाप्तं वचनं बहुवचनं तत्कृतेनाक्षेपेण कृतं स्वयं प्रतिवचनता पूर्व-वचनस्य गतमित्यर्थः । तथा च कोहलः—

यत्रासम्बद्धनामन्ते यत्स्यात्पदं स्वसबन्धः ।
सबद्धमिवाभाति हि तद्गण्डो नाम वीथ्यङ्गम् ॥

---

१. KSS., NS. श्रुतिसारूप्यार्थस्मिन् ।
२. KSS., NS. त्रिगतं नामापि विज्ञेयम् ।

वहुवचनाक्षेपकृत षण्ड प्रवदन्ति तत्त्वज्ञा[1]।
इति दशरूपविधान सर्वं प्रोक्त मया हि लक्षणत ॥
[2]पुनरस्य शरीरगत सन्धिविधौ लक्षण वक्ष्ये ॥१२६॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपनिरूपण नामाध्यायोऽष्टादश समाप्त[3]।

अनेनेपदसमाप्तिरेव दर्शिता। यथा दुर्योधनेन भानुमतीं प्रत्युच्यते—

अध्यासितु एव चिराज्जघनस्थलस्य
पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम् ॥ इति (वेणी)

तत्र प्रविश्य कञ्चुकी

भग्न भीमेन मरुता भवतो रथकेतनम् ॥ इति।

तत्रोरुमर्मितयपूर्वविधानमपि भग्नमित्यत्र सम्बन्धयोग्य जातम्।

एतैं त्रयोदशभिरङ्गैर्युक्ता वीथी, तस्याश्च सर्वरसत्वस्याभिधानात् पर्यायेण रसाना प्राधान्यादुत्तमो मध्यमोऽधमो वा नायको भवत्येव। तथा च कोहल —

उत्तमाधममध्याभिर्युक्ता प्रकृतिभिस्तथा।
एकहार्या द्विहार्या वा सा वीथीत्यभिसंज्ञिता ॥इति॥

अधमप्रकृतेस्तु न नायकत्वमिति ध्रुव, तर्हि प्रहसनकभाणकादौ किं ब्रूया हास्यादिरसप्रधानत्वे ह्यधम एव नायक। धर्माद्यशरीरफलेन प्रधानतया सम्बध्यमानो नायक उच्यते। अनायकत्वेऽपि चास्याधमत्व नानुपादेय स्यात्। परिवारतया तस्यानुप्रवेशो ह्यनिवारित एव सर्वत्र।

अध्यायार्थमुपसहरन् भाविनमर्थमनुसन्धत्ते इति दशरूपविधानमिति लक्षणत इत्यनेनेदमाह दर्शय तानि लक्षणानि उदाहरणाना तु का गणना एतच्च पूर्वमेव दर्शितम्। नवैषा पुनर्योपयोगो निजनिजलक्षणावसरे दर्शित एवेति पौनरुक्त्य नाश्रीयत इति शिवम्।

इति विमलशिशिरदीधितिकलितशिरोमण्डनाङ्घ्रिदासपथ।
अभिनवगुप्तो गुप्त दशस्वरूप मतत्त्वक व्यवृणोत् ॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेदविवृताव-भिनवभारत्या दशरूपकविधान नामाष्टादशोऽध्याय समाप्त ॥

---

१. अत्र मुद्रितपुस्तिकानुसारेण पाठभेद.। तत्र षोडशपद्यान्यधिकानि सन्ति।

२. KSS इतिवृत्तद्विविधानसन्धिविलक्षण वक्ष्ये NS इतिवृत्तद्विविधान सन्धिविधौ…।

३ KSS इति भारतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपविधान नाम विशोऽध्याय।

□□□

INDEX OF HALF VERSES OF THE NATYASASTRA